

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 4 (481)

ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ 2008

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Решет** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 28.07.2008 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 8-978

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Гріпарі»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 90-річчя гетьманату Павла Скоропадського

С о л д а т е н к о В. Ф. Прихід П.Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму	5
Т е р е щ е н к о Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції	19
П и р і г Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського з погляду німецько-австрійських союзників	38
Т у р ч е н к о Ф. Г. (<i>Запоріжжя</i>). П.Скоропадський і М.Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва	48
Л ю б о в е ц ь О. М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П.Скоропадського	60
К о р н о в е н к о С. В. (<i>Черкаси</i>). Аграрне законодавство П.Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918–1921 рр.)	72
П а п а к і н Г. В. Павло Скоропадський: перші роки на еміграції	81
О с т а ш к о Т. С. Павло Скоропадський – лідер українського гетьманського руху	96
Г о р а к В. С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П.Скоропадського	110

Р о м а н о в а О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян	122
І в а н е н к о О. А. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини XIX – початку XX ст.	148
К а ч м а л а В. І. Зародження статистики в Україні (початок XX ст.)	162
П а д а л к а С. С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін	169

І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я. Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Л и т в и н о в а Т. Ф. (<i>Дніпропетровськ</i>). «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30–50-х рр. XIX ст.	184
Г е р а с и м е н к о Н. О. З епістолярної спадщини О.М.Лазаревського: листи П.Я.Дорошенка	204

Р Е Ц Е Н З І Ї

Г о г у н О. С. (<i>Санкт-Петербург, Російська Федерація – Берлін, Німеччина</i>). Й.Баберовскі. Червоний терор: Історія сталінізму	214
В і с л і ч Т о м а ш (<i>Варшава, Польща</i>). Д.Вирський. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)	219

К а з ь м и р ч у к Г. Д., К р и ж а н о в с ь к а О. О. В.Б.Молчанов. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.	222
К у ч е р В. І. В.Ф.Деревінський. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин	224
П и р о г о в а Л. В. Т.М.Попова. Історіографія в особах, проблемах, дисциплінах: Із історії Новоросійського університету	226

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

В і д н я н с ь к и й С. В. (Київ, Україна), К о н е ч н и й С т. (Кошице, Словаччина). Конференція про діяльність Української повстанської армії в Карпатському регіоні й установче засідання комісії істориків України та Словаччини	228
М и х а й л ю к М. В. ІІ Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків	230
Ш в и д к и й В. П. До 60-річчя доктора історичних наук С.І.Білоконя	233
Ш е в ч е н к о В. П. (Донецьк). До 65-річчя доктора історичних наук, професора П.В.Доброва	234
Наукова література, видана Інститутом історії України НАН України у 2007 р.	237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Шановний читачу!

Один із попередніх випусків часопису (див.: УІЖ. – 2008. – №1) був присвячений 90-річчю утворення УНР. Цей номер журналу містить добірку статей, в яких висвітлюється важливий етап Української революції 1917–1921 рр. – гетьманат Павла Скоропадського.

Такий концентрований виклад дослідницьких напрацювань провідних істориків з окремої, як правило, досить складної наукової проблеми є виправданим. Адже читач отримує значний масив ретроспективної інформації, актуалізовані першоджерела, уявлення про стан розробки теми, наявність дискусійних питань.

Редколегія підтримує авторів, які подають матеріали полемічного характеру, уважаючи це запорукою плідного розвитку сучасного історіографічного процесу. Пропоновані статті також позначені різними, а в окремих випадках і контроверсійними підходами до оцінки сутності останнього українського гетьманату та самої постаті П.Скоропадського.

Проте ми вважаємо неприйнятною для науковця екстраполяцію власних політичних уподобань на висвітлення подій минулого. Це неодмінно призводить до викривлення історичної дійсності. Михайло Грушевський цілком слушно зауважував: «Те, що сталося, відстатися не може!».

Хотілося б привернути увагу до однієї, не зовсім продуктивної особливості сучасного історіописання. Цілком природно, що складна і динамічна доба Української революції детермінувала появу на політичній арені багатьох видатних постатей – Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Євгена Петрушевича, Павла Скоропадського та ін. Правдива історія дійсно неможлива без персоніфікації досліджуваних подій. Однак останнім часом в історіографічній практиці нерідко трапляються спроби вивищувати одних діячів за рахунок приниження інших. Їх прижиттєві міжособистісні неприязні й, навіть, антагоністичні стосунки не повинні породжувати неприхований суб'єктивізм сучасного історика у ставленні до «не-своїх» героїв. Це шлях до творення нових міфів.

Підтримка дискусійних, полемічних матеріалів і надалі буде однією з основних засад редакційної політики «Українського історичного журналу», як і вимога послідовно дотримуватися фундаментальних принципів історичної науки.

академік В.А.Смолій

До 90-річчя гетьманату Павла Скоропадського

В.Ф.Солдатенко*

ПРИХІД П.СКОРОПАДСЬКОГО ДО ВЛАДИ: МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ ЗАКРІПЛЕННЯ РЕЖИМУ

У статті аналізуються причини державного перевороту в Україні 29 квітня 1918 р., співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі його здійснення, з'ясовуються конкретні позиції і поведінка різних політичних сил у ході зміни влади. Простежуються заходи, ужиті в перші дні існування Української Держави, спрямовані на закріплення гетьманського режиму П.Скоропадського.

Загалом коротка за історичними мірками революційна доба – 1917–1920 рр. – ознаменувалася в Україні потужним вибухом державотворчих ідей, концепцій, поривань, частина яких була доведена до стадії експериментів, пройшла ґрунтовну суспільну апробацію.

Особливе місце в історичному досвіді посів період гетьманату. Він став справжньою альтернативою планам соціальних і національних перетворень, якими буквально марили соціалістичні сили мало не всієї тогочасної Європи. Гетьманат круто змінив вектор прогресивного поступу, став спробою наочної реалізації політико-правової моделі суспільного устрою, в основі якої лежала філософія повернення до здавна відомих, випробуваних людством цінностей у поєднанні з національно-специфічними традиціями, що, здавалося, також назавжди відійшли в минуле.

Як у 1918 р. українське суспільство розкололося на два нерівні табори, більший з яких рішуче не сприйняв запропонованих П.Скоропадським рецептів «оздоровлення» нації, так і до сьогодні продовжуються непримиренні битви представників різних підходів до тлумачення, оцінки однієї з дуже непростих сторінок вітчизняного досвіду. При цьому створюється враження, що останнім часом адептів монархічно-авторитарного варіанту українського державотворення помітно побільшало. А відтак, важливо предметно розібратися в теоретичних підвалинах історичного феномена у тісному взаємопоєднанні з тим, як реалізувалися заміри і що вони реально несли суспільству в цілому. Принципове значення має неупереджена, позбавлена кон'юнктурних нашарувань оцінка результатів нетривалого функціонування режиму і виважений, вдумливий розбір аргументації, пропонованої сьогоднішніми дискусіантами.

Починати ж аналіз логічно зі з'ясування питання про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників державного перевороту, оформлення гетьманського режиму.

Безперечно, суспільні суперечності (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) в Україні на середину весни 1918 р. надзвичайно загострилися, сплелися в надто тугий вузол. Перспективи скільки-небудь швидкої та обнадійливої нормалізації життя просто не проглядалося, точніше: тогочасні правлячі кола її не пропонували.

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

Із цього погляду рішуче розрубання вузла, насильне усунення з політичної арени Центральної Ради – уособлення національно-демократичного фронту, оплоту соціалістично орієнтованих політичних сил, концентрація влади в руках правого табору були значною мірою зумовленими, навіть закономірними – принаймні, як тимчасова розрядка ситуації – з тим, щоб ефективніші рішення віднаходити дещо пізніше, «по ходу» запущеного в дію процесу. Порівняно підготовленішими до спроби випробування ролі національних провідників виявилися у той час сили, що до того були «відторгнутими» на «обабіч» активного суспільного життя.

Національно-демократичні сили, навпаки, виявили свою слабкість у тогочасних подіях не лише майже повною відсутністю конструктивного прагматизму, а й нездатністю точно оцінити ситуацію, оперативно запропонувати привабливі варіанти поведінки, на які б пристали маси.

Спільною для сучасних праць істориків різних напрямів є теза, згідно з якою головну роль у падінні Центральної Ради відіграв зовнішній фактор. Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися. Значно доцільніше сконцентрувати увагу на сутності політичної кризи, яку Центральна Рада не змогла подолати, а праві сили цим ефективно скористалися.

Із січня до кінця квітня 1918 р. ішов неухильний процес падіння авторитету української влади. Чи не найпереконливішим доказом відсутності у Центральної Ради масштабної, надійної опори була мізерність збройних сил УНР. Якщо навіть погодитися з тими дослідниками, які все ж завищено визначають чисельність армії УНР у 15 тис. чол.¹, то і такої сили у той час було зовсім недостатньо для вирішального впливу на долю України.

До того ж, окрім кількісних характеристик, не можна не зважати і на якісні показники: вкрай низьку боєздатність українських частин і бездарність військового проводу. Навесні 1918 р. керівництво Міністерства військових справ здійснило низку заходів, які ще більше ослабили армію УНР. Так, 15 квітня 1918 р. було змінено 90% командирів і начальників штабів українських військових частин. Того ж дня міністр О.Жуковський підписав наказ про передислокацію українських полків і дивізій². Це призвело до того, що на момент перевороту значна їх частина перебувала у дорозі. Свідомо чи ні, але військове керівництво УНР сприяло діям німецького командування у блокуванні незначних українських військових підрозділів у Києві й позбавило останніх бодай якоїсь реальної можливості підтримати Центральну Раду.

Хрестоматійним стало твердження, що німці силоміць роззброїли дивізію синьожупанників і залишили політичний провід УНР беззахисним. Проте наявні факти дають серйозні підстави для висновку, що керівництво Народного міністерства військових справ не лише знало про наміри німців, але й, певною мірою, задалегідь дало на них згоду. Ще у середині квітня 1918 р. під тиском німецьких генералів О.Жуковський погодився на розформування українських дивізій, утворених із колишніх полонених. Згідно з домовленістю, підрозділи цих дивізій підлягали демобілізації, в армії УНР могла залишитися незначна частина лише командного складу. Для проведення акції сторони мали створити спільну комісію³. Наприкінці квітня німці самостійно розпочали розформування українських військових частин. Правда, на день перевороту було розформовано лише один полк синьожупанників, інші ж полки дивізії були ліквідовані в першій половині травня 1918 р.

За умов присутності в Україні іноземних військ врятувати державні інститути від зазіхань німецьких та австро-угорських генералів могла лише широка й масштабна підтримка Центральної Ради з боку населення УНР, особливо селянства. Значна ж, заможніша його частина була незадоволена аграрною політикою Української влади і вимагала скасування закону про соціалізацію землі.

Саме вона в лютому–квітні 1918 р. виявила підвищену активність, поряд із відміною земельного закону домагалася забезпечення вільної діяльності несоціалістичних українських партій та організацій і введення представників Української демократично-хліборобської партії (УДХП) до Центральної Ради. Однак керівництво УНР з обережністю ставилося до цих пропозицій, штовхаючи тим самим заможне українське селянство шукати підтримки і захисту у німців та австрійців.

Негативно впливали на політичний стан у державі і постійні конфлікти між урядом та фракціями українських політичних партій у Центральній Раді. Зокрема, діяльність Ради народних міністрів дедалі відвертіше критикували представники УПСС та УПСФ. Конфлікти між урядом і фракціями політичних партій у Раді провокувалися також керівництвом ряду міністерств. Так, міністр внутрішніх справ М.Ткаченко заборонив проведення 29 березня 1918 р. святкової демонстрації в Києві, присвяченої річниці створення Центральної Ради⁴. При цьому представники фракцій не отримали жодних роз'яснень щодо таких дій.

Різку критику викликали запровадження урядом цензури на друковане слово, заборона страйків і зборів, нехтування інтересами професійних спілок та невизнання колективних договорів, вимоги до робітників гарантувати політичну благонадійність. Така діяльність уряду призвела до того, що частина депутатів фракції УСДРП у Малій Раді (М.Андрієнко, М.Ковальський, О.Гермайзе, М.Єремів) на знак протесту склали із себе повноваження членів Центральної Ради⁵.

Сама ж Рада народних міністрів УНР взагалі тривалий час була паралізована, втягнувшись у процес реорганізації, який тривав майже весь березень 1918 р., та, по суті, не завершився і в наступному місяці.

Весною 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. У Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала у своїх рядах землевласників і колишніх військових. Серед членів громади (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками, не перевищувала 2 тис. чол.) значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво УНГ поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед них найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія, Союз земельних власників і Рада земель. Але між ними існували істотні розбіжності в підходах до аграрного та національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності й виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада земель захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені і їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада земель була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП виступила ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Українська народна громада підтримала це починання і вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських Установчих зборів. П.Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме у той час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники УНГ та Союзу земельних власників підтримали демократів-хліборобів.

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П.Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало очевидним, що Центральна Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У той час генерал відчайдушно намагався змобілізувати формування вільного козацтва на протибільшовицький опір і сподівався при сприянні голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський і чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П.Скоропадський поселився в готелі «Кане» разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. У той час ішло вироблення ідейно-політичних орієнтацій УНГ. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боездатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради й уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію землевласників підтримувало австро-угорське командування.

Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П.Скоропадського утворити новий, дієздатніший український уряд. Природно, слід було визначити претендента, який би його очолив. Пошуком кандидатів на цю посаду займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала П.Скоропадського, І.Луценка та І.Полтавця-Остряницю. Їм була дана така характеристика: «Скоропадський – аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабівильний, але честолобний; лікар Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець – політичний авантюрист, готовий на будь-які комбінації, якщо це принесе йому користь»⁶.

Інші німецькі служби кандидатами на владу називали М.Міхновського, того ж таки П.Скоропадського та Є.Чикаленка. Остання кандидатура швидко відпала. Д.Дорошенко серед причин зняття прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча з числа «пошукачів» називає відмову самого Є.Чикаленка. Але, мабуть, ближчою до істини є Н.Полонська-Василенко, яка основну причину усунення Є.Чикаленка з числа реальних претендентів на владу вбачає у небажанні німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час громадянської війни цивільну людину.

Не було єдності з цього питання і в Союзі земельних власників. Так, один із його лідерів граф Гейдер пропонував на посаду диктатора Б.Ханенка (нащадок гетьмана М.Ханенка), але більшість також хотіла бачити на чолі України військового.

Загалом окупаційні власті віддали перевагу П.Скоропадському з цілої низки причин. Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я – походив зі старовинного українського роду (Іван Скоропадський був гетьманом України на початку XVIII ст.). Скоропадські на 1917 р. належали до числа найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала – соціалістичне законодавство і здійснені на його основі дії були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П.Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання та орієнтації. Він довгі роки був у найближчому оточенні Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської і Першої світової війн.

Опинившись у гострому конфлікті із Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним отаманом вільного козацтва (тодішній український провід уже в 1917 р. панічно боявся гетьманських зазіхань бойового генерала), П.Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх революційно-народоправничих планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Все це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські і цісарські шаблони для П.Скоропадського будуть природними, органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес.

То ж кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати.

Важливе місце в підготовці державного перевороту в Україні зайняла нарада представників центральних держав у ніч із 23 на 24 квітня 1918 р., що проходила в помешканні начальника штабу Київської групи армій генерала В.Гренера. Саме тоді остаточно було визнано зміну влади «необхідною і такою, що не становить особливих труднощів»⁷ і вирішено питання про майбутнього диктатора України. Однак слід звернути увагу, принаймні, ще на два важливі аспекти. По-перше, це з'ясування того, чому саме цього дня, 24 квітня 1918 р. представники центральних держав остаточно вирішили долю Центральної Ради.

Ще із середини березня в Києві почала працювати змішана комісія, яка мала підготувати новий економічний договір між УНР та центральними державами. Делегацію Української Народної Республіки очолив М.Порш – голова Державної комісії з товарообміну, німецьку та австро-угорську – послы А.Мумм та Й.Форгач. 23 квітня представники делегацій трьох держав підписали економічний договір, яким сповна документально забезпечувались інтереси Німеччини й Австро-Угорщини, їхні потреби в продовольчих товарах і сировині. Більше того, окупанти домоглися колосальних односторонніх вигод. Прикладом може бути нав'язана ними гра цін. Ось як її оцінювала лише в одному з аспектів німецька сторона: «Значення договору про вугілля стає ясным із зіставлення цін: у мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, встановлена нами зараз (підкреслено мною – В.С.) ціна $4\frac{1}{2}$ – 5 крб (у 25 разів вища – В.С.).

Якщо, таким чином, Німеччина постачить Україні 19 млн т вугілля, то це принесе нам величезний прибуток – майже 96 млн марок. З іншого боку, підвищення встановлених для нас українським урядом цін на хліб становитиме в середньому близько 3 крб за пуд, тобто за належні поставки до Німеччини 30 млн пудів хліба – близько 90 млн крб, що становить у середньому 120 млн марок. Таким чином, у результаті вигідних фінансових умов угоди на вугілля ми сплачуємо за хліб лише близько 24 млн марок»⁸. Тому німецьке командування мало якомога оперативніше подбати про пошук та приведення до влади в Україні такої сили, яка була б здатна виконати умови договору.

По-друге, німці вирішили підтримати кандидатуру П.Скоропадського не беззастережно. На нараді у генерала В.Гренера обговорювався план дій Київської групи армій. Була підготовлена заява про поточну й майбутню діяльність військ центральних держав на українських землях⁹. Відхилення Центральною Радою положень цього документа означало б санкцію на державний переворот в Україні. Тому завбачливо пропонувалось одержати згоду на подібний документ від майбутнього диктатора – Павла Скоропадського.

Обидва документи (заява Центральній Раді і попередні умови П.Скоропадському) мали такі спільні положення: запровадження на території України окупаційних військово-польових судів, звільнення з державних установ «неблагонадійних елементів», відновлення приватної власності на землю, відміна всіх заборон на вивіз з України продовольчих товарів і сировини, неможливість формування українського війська чи його цілковита залежність від німецьких генералів¹⁰. Таким чином, окупаційне командування забезпечувало зміцнення своєї влади в УНР незалежно від того, хто згодився б на їхні ультимативні вимоги і яким чином розвивалися б події в Україні надалі.

Дізнавшись про зміст заяви, Центральна Рада відмовилася її визнати і негайно висловила протест генералу-фельдмаршалу Г. фон Ейхгорну та німецькому послу в Україні А. Мумму фон Шварценштейну. Це фактично вирішило долю керівництва УНР. Того ж дня, 24 квітня 1918 р. відбулася зустріч начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В.Гренера з П.Скоропадським. Після визнання останнім попередніх умов генерал підкреслив, що його війська нададуть підтримку диктатору тоді, як той власними силами здійснить державний переворот в Україні. До того ж моменту німці обіцяли витримувати нейтралітет. При цьому П.Скоропадському дали зрозуміти, що німецьке командування не допустить вуличних боїв.

Практичні ж, таємні дії окупаційного командування були зовсім іншими. Цього ж дня генерал-фельдмаршал Ейхгорн направив дві інструкції залозі в Києві. Перша встановлювала три таємні сигнали: «Готувати», «Здійснювати» і «Перепона звісткам». За першим німці мали зайняти стратегічні пункти Києва, після другого вони розпочинали роззброєння українських військових частин. Третій сигнал мав запобігти поширенню звісток з міста, а також не допустити зв'язку керівництва УНР із місцевими органами влади.

Друга інструкція передбачала збереження контролю окупаційного командування над залізничним транспортом України. У разі страйку українських залізничників німецькі війська повинні були здійснювати такі заходи: обсадити залозами всі важливі залізничні станції, майстерні та склади; захищати всіх осіб, які б виявили бажання продовжувати працю, карати агітаторів та страйкарів. У разі неможливості негайного припинення страйку – забезпечити контроль над будь-якою залізничною лінією та створити умови для її функціонування. На ній мав діяти німецький військовий порядок, а український персонал повинен був йому підкорятися. Особи, які чинили б опір його діям, мали ув'язнюватися¹¹.

24 квітня 1918 р. відбулася ще одна подія, що вплинула на позицію німецького командування. У Києві від імені доти невідомої організації «Союзу порятунку України» був заарештований багатий банкір А.Добрий. Його вважали одним із найвпливовіших фінансових діячів, котрі мали тісні стосунки з німецьким командуванням. Він не мав особливого значення для німців, але вони не хотіли втратити зручної можливості для перевірки «міцності» Центральної Ради та українського уряду, їх здатності до рішучих дій. Тому командування Київської групи армій заявило протест керівництву УНР. Воно вимагало ретельного розслідування цієї справи та покарання винуватців. На все це Раді народних міністрів відводилося 24 години. Німецькі генерали прекрасно розуміли, що уряд УНР не зможе вкластися у цей термін. 25 квітня, не отримавши позитивної відповіді на свою заяву, Г.Ейхгорн оприлюднив наказ про введення німецьких польових судів в Україні, заборону будь-яких мітингів та зборів, обмеження свободи слова й друку.

Цього ж дня командуючий німецькими військами видав ще один наказ, яким фактично позбавляв український уряд можливості подбати про захист Києва. Німці зайняли всі стратегічні пункти міста. Їхні військові частини приступили до виконання заходів за сигнальними гаслами «Готувати» і «Здійснювати»

від 24 квітня 1918 р. Тобто, переворот розпочався, по суті, 25 квітня. Його здійснивав аж ніяк не П. Скоропадський «власними силами», а окупаційні війська.

Ситуація вимагала від Ради народних міністрів рішучих дій. Однак керівництво УНР розгубилося, не спромоглося прийняти бодай якогось рішення. Воно не наважилося ні на переговори з німцями, ні на відкриту боротьбу проти окупантів. У діях керівників УНР не було чіткості й послідовності. Адже в той час як Центральна Рада заявляла протести окупаційному командуванню, український уряд дав згоду на роззброєння своїх військових частин, що знаходилися на околицях Києва. Активну допомогу в проведенні цієї акції німцям надавали Січові стрільці¹².

Уже в розпал подій, 26 квітня командуючий Київської групи армій отримав і офіційний дозвіл німецького імператора на проведення державного перевороту в Україні. У ніч із 26 на 27 квітня німці роззброїли радикально налаштований полк дивізії синьожупанників, сформованої свого часу в Німеччині з колишніх українських військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради й арештом ряду міністрів 28 квітня німецькі генерали дали згоду П.Скоропадському озброїти своїх прихильників.

Утім, на той час ситуація була взята під абсолютний контроль окупантами. Тому П.Скоропадський змушений був пізніше констатувати: «28-го квітня мені нічого не доводилося робити, все уже було готове»¹³. Та і 29 та 30 квітня генерал спокійно собі відпочивав і навіть згодом він не з'ясував, якими силами і коли займалися стратегічні пункти Києва¹⁴. Довелося виправдовуватися, що з часом «просто призабув деталі, подробиці дрібних сутичок».

Можна, звісно, дивуватися надзвичайному спокою і здатності самовладання генерала, виявлених у екстремальних умовах. А можна припустити, що П.Скоропадський від самого початку, як ніхто інший, знав свою справжню роль у перевороті, розумів, що від нього мало що залежить (зважаючи на сили, яких явно бракувало), а тому терпляче чекав фіналу.

Що ж до головних подій ключового дня, 28 квітня, то вони описані П.Скоропадським детально – доки силовими методами (однак із мемуарів не дуже ясно, хто їх насправді здійснивав) блокувались установи, він міг кілька годин провести у роздумах біля пам'ятника Святому Володимирі¹⁵, потім тривалий час говорити з архієпископом Никодимом¹⁶ тощо.

Із погляду вищевикладеного не можна пристати до фабули розвитку подій, запропонованої О.Отт-Скоропадською та П.Гай-Нижником. На їх переконання, плани державного перевороту визріли у П.Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки. «Німецьке командування, як тільки дізналося про наміри генерала Скоропадського, розпочало з ним переговори і оголосило йому про свій нейтралітет із цього приводу», – наголошують автори¹⁷.

Таку позицію намагається аргументувати Г.Папакін. На його думку, «німці не стільки допомагали Павлу Скоропадському, скільки дотримувалися поблажливого нейтралітету, а іноді діяли просто провокаційно, як під час свого вторгнення до приміщення Центральної Ради 28 квітня, напередодні перевороту або брутального розгону Січових стрільців 30 квітня, вже після нього. Німецькі військовики пам'ятали генерала Скоропадського по фронту і не дуже довіряли йому. У випадку, коли б він не зміг протягом 29 квітня зайняти всі важливі об'єкти Києва або ж зустрів хоч якийсь серйозний опір, німецька адміністрація відмовилася б від попередніх домовленостей. Тоді б сам Скоропадський почув від генерала В.Гренера історичну фразу: «занадто пізно». За таких обставин за планами військового командування мала бути введена комендантська година і безпосереднє правління окупаційної армії»¹⁸.

На жаль, досвідчений дослідник-архівіст не підтверджує висловленого жодним посиланням на реальний факт чи документ. Мабуть, за всіх бажань цього

зробити взагалі не можна – такі документи не могли народитися, оскільки австро-німецька сторона заявляла про «нейтралітет», «про людське око», як дипломатичне прикриття своєї справжньої ролі в подіях – натхненника, організатора й основної, вирішальної сили державного перевороту.

Можна зрозуміти і П.Скоропадського, який пізніше з очевидною виправдальною метою дуже обережно згадував про «офіційний нейтралітет» окупантів – він вповні прикметно, зокрема, зауважував: «Як я чув, ця нейтральність, звичайно, була швидше на нашу користь»¹⁹. Коли ж вчитуєшся в мемуари генерала, важко зрозуміти, що він взагалі конкретно (окрім отримання інформації та розмов) робив у критичні години державного перевороту. Створюється враження, що, принаймні, він сам безпосередньо взагалі нічим не керував, не впливав на події.

Навіть акт обрання П.Скоропадського гетьманом пройшов за його присутності лише на самій останній стадії (коли все було готове), в усякому разі без втручання у процес вирішення питання хліборобами-власниками²⁰, якими, вочевидь, диригувала інша сила. І цією силою були окупанти.

Сучасні дослідники по-різному оцінюють період правління П.Скоропадського. Одні вважають його «бюрократично-військовою диктатурою»²¹. Інші застерігають, що, прийшовши до влади, гетьман отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю окупаційних військ²². Дехто визначає гетьманську державу як «український різновид маріократії»²³.

Останній термін, мабуть, має на меті, не міняючи нічого по суті, хоч трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже істотно зачіпає національне самолюбство – «маріонетковий режим».

Загалом, видається, втручатися в додаткові суперечки з приводу означеного предмета не надто раціонально. Достатньо звернутися до відомих документів, що походили з табору німецьких дипломатів і військової адміністрації, і все відразу стає на свої місце, гранично прояснює ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час у країні влада – німецьке верховне командування».

Тому можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму (тут і далі підкреслено мною – В.С.) як особистого, так і ділового характеру. ...Дедалі сильне обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін – В.С.), не рекомендується...»²⁴.

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування»²⁵.

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватися підтримкою нового уряду»²⁶.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо за необхідне...» і, бажаючи у найменших деталях погодити

дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитися з Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як з окупованою областю»²⁷.

Німецький посол принципово погоджувався з безпардонною лінією військових, у чому він неодноразово запевняв берлінське начальство. Однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати в Україні фікцію *самостійної* дружньої держави постільки, оскільки це збігається з нашими інтересами». Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив такі: «..Необхідно рахуватися із суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватися з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (nur Puppe) в наших руках (он як! – В.С.), а урядові установи обслуговують винятково наші інтереси»²⁸.

Що ж до персони П.Скоропадського, то її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»²⁹.

Принагідно можна зазначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими³⁰.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої і сама потерпала. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М.Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням – німецьким і австро-угорським (підкреслено мною – В.С.), яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»³¹.

Отже, всі політичні гравці дуже добре знали свою справжню роль у тогочасному суспільному процесі і ще не навчилися маскувати її.

То ж перша характеристика, яка сама собою напрашується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна як «маріонетковість». І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компонента) як з погляду теоретичних уяв, так і з погляду практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових актів, якими проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складався з двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. Своєю чергою, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних, так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших відносяться, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму члену Української народної громади правнику О.Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу» і був оголошений 29 квітня 1918 р.³² Згідно з цією грамотою, Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документа має програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського сейму. В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд із цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава³³.

Крім грамоти, О.Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНР та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)». П.Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом³⁴. О.Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту «Державний лад і голова держави» він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П.Скоропадський не в усьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, відповідно до національної традиції, назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися і президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П.Скоропадський вніс до проекту ще один істотний момент, який стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою – до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України³⁵.

Врешті цей закон отримав назву «Про гетьманську владу». Згідно з його положеннями, П.Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, а й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів формує кабінет і представляє його у повному складі на затвердження гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб у разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий усіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...»³⁶.

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П.Скоропадський мав дбати про зменшення рівня

своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Другий закон мав назву «Про віру». Він визначав православ'я державною релігією в Україні. Представники інших конфесій мали право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами.

Третій закон «Права і обов'язки українських козаків і громадян» передбачав, що громадяни були зобов'язані захищати свій рідний край. У новій державі всі мали платити встановлені законом податки та відбувати передбачені законодавством повинності. Громадяни могли вільно продавати і купувати майно, вибирати помешкання й вільно виїжджати за кордон. Будь-чия власність оголошувалася непорушною. Примусове вивласнення майна закон допускав тільки за відповідну плату. Кожний громадянин мав право утворювати громади і спілки, вільно висловлювати усно й письмово свої думки.

Четвертий з оголошених документів – «Про закони» – визначав порядок прийняття вищих державницьких актів Української Держави. Їх мало готувати кожне міністерство і після обговорення в Раді Міністрів подавати на затвердження гетьманові.

П'ятим був закон «Про Раду Міністрів і про міністрів». Згідно з ним, уряд визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отаман (голова) Ради Міністрів та члени кабінету були підзвітні гетьманові за загальний хід державного управління. Кожний із них відповідав за свій напрям роботи.

Наступний акт – «Про фінансову раду» визнавав останню найвищою державною установою з питань фінансової політики та кредиту. Членів ради призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили голова Ради Міністрів, міністр фінансів і державний контролер.

Останнім був закон «Про Генеральний суд». Генеральний суд мав стати вищим захисником закону та Вищим судом України³⁷.

Ці сім законів стали правовою основою функціонування Української Держави.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненим.

Відразу ж після зміни влади було утворено Центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів із німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П.Скоропадський, навпаки, прагнув якнайшвидше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено голові Ради Міністрів М.Устимовичу (Сахно-Устимовичу) – інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М.Устимович не впорався з поставленим перед ним завданням. Фактично це був перший незначний успіх ЦУП щодо блокування дій П.Скоропадського, позбавлення його широкої політичної підтримки. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві М.Василенку. Перед ним було поставлено завдання до 1 травня, тобто за добу, завершити створення уряду.

Однак формування уряду виявилось справою об'єктивно складною. Розуміння й підтримки в суспільстві кроки нової влади не знайшли.

Мабуть, можна почасти погодитися з висновком Г.Папакіна про те, що «державний переворот та відновлення старовинної національної форми правління – гетьманату – на чолі з нащадком гетьманського роду Павлом Скоропадським стали єдиним шляхом подолання... системної суспільної кризи»³⁸. Почасти – тому, що справді було реалізовано один зі шляхів до подолання наявної суспіль-

ної кризи. Однак вважати використаний варіант єдиною можливістю виходом із ситуації навряд чи можна.

Г.Папакін добре розуміє, що його висновок може бути переконливим лише в разі підтвердження ретроспективним аналізом досвіду 1918 р. Однак саме в цьому елементі він припускається очевидних маніпулювань добре відомими фактами. Історик стверджує, що повалення Центральної Ради «було визнано закономірним фактично всіма політичними силами країни, крім більшовиків та збанкрутілої партії українських есерів...»³⁹. Пославшись на свідчення функціонерів гетьманату про підтримку режиму антисоціалістичним блоком, «за яким ішли й росіяни, і євреї, й українці, і поляки, й кадети і октябристи», на прихильне ставлення до П.Скоропадського дипломатичних і військових представників Німеччини та Австро-Угорщини, інтерес офіційних кіл Франції, яка діяла через масонську агентуру (С.Моркотун), Г.Папакін наголошує: «Таким чином можна стверджувати, що проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. не викликало широкого спротиву в суспільстві, за винятком мітингово-анархічних заходів, спровокованих українськими есерами. Навколо гетьмана об'єдналися практично всі політичні рухи, правіші за соціалістів, – самостійники, хлібороби-демократи, представники російських політичних партій та союзів, польські громадські сили, впливові ділові кола (Союз промисловців, торговців і фінансистів – Протофіс), а також широкі непартійні маси землевласницького населення. Він користувався також зовнішньою підтримкою, причому як центральних держав, так і таємних представників Антанти»⁴⁰.

Із фактологічною стороною наведеного пасажу не можна не погодитися, чого ніяк не можна зробити щодо підсумкової оцінки, бо щітмо це був «широкий спектр політичної підтримки»⁴¹. Зовсім навпаки, предметний, комплексний аналіз розстановки класово- і національно-політичних сил у 1918 р. переконує в тому, що «у спектрі українських політичних структур практично не виявилось послідовних і кількісно більш-менш помітних консервативних чинників»⁴². І найперше свідчення тому – персонально-партійний склад уряду, контури якого вираховувалися лише на 2 травня 1918 р.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф.Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів – Ф.Лизогуб; міністр фінансів – А.Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості – С.Гутник (кадет); міністр продовольчих справ – Ю.Соколовський (кадет); міністр праці – Ю.Вагнер (партія народних соціалістів); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ – М.Василенко (кадет); міністр народного здоров'я – В.Любинський (Українська народна громада); міністр шляхів – Б.Бутенко (Українська народна громада); міністр судових справ – М. Чубинський; державний контролер – Г.Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту – начальник Генерального штабу О.Сливинський.

2 травня державним секретарем Української Держави гетьман призначив М.Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приват-доцент Київського університету І.Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В.Колокольцев, а через декілька днів професор В.Зіньківський очолив Міністерство сповідань. На чолі Міністерства військових справ став О.Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф.Лизогуб, М.Василенко, В.Любинський, Б.Бутенко, В.Зіньківський, І.Кістяківський та М.Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А.Ржепецький, єврей С.Гутник, німець Ю.Вагнер та росіянин Г.Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети, яких запросив до уряду М.Василенко, керуючись при цьому більше принципом фахової

придатності, а не партійної належності. У рядах партії народної свободи не було єдності у ставленні до особи П.Скоропадського. Стосовно ж питання про право членів партії брати безпосередню участь у роботі нового уряду в її керівних органах сформувалися чотири позиції: перша – увійти до Ради міністрів як урядовій партії; друга – дозволити персональне входження до кабінету; третя – вироблення певних умов співпраці з П.Скоропадським, при їх неприйнятті відкликання всіх своїх міністрів і четверта – категорична заборона участі в роботі гетьманського уряду. Остаточо вирішити це питання мав Конгрес кадетів в Україні, який розпочав свою роботу 12 травня 1918 р. у Києві. Після тривалого обговорення форум дозволив персональне входження своїм членам до Ради Міністрів Української Держави. Програмою їх діяльності в уряді мали стати такі вимоги: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства слід покласти тверду адміністративну владу; розпуск демократичних міських і земських органів самоврядування; відміна восьмигодинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій⁴³.

Отже, з травня 1918 р. представники партії кадетів – загальноросійської, а не української становили переважну більшість у Раді Міністрів Української Держави. Міністри-кадети намагалися законодавчо закріпити в державному будівництві України рішення власного партійного форуму, які не у всьому відповідали українським національним інтересам. Під їх тиском уряд заборонив друковані органи УПСР – «Боротьба» та Селянської Спілки – «Народна Воля». Часописи «Робітнича газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика кабінету міністрів, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П.Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми партії народної свободи та затвердив низку її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П.Скоропадського вітали також підприємницькі кола. 15–18 травня у Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів. Установчий з'їзд Протофісу об'єднав більше двадцяти промислових спілок, що діяли на території України. Основне завдання Союзу полягало в об'єднанні всіх відповідних організацій для обговорення і з'ясування проблем піднесення економіки України. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні і висловили цілковиту підтримку гетьманові П.Скоропадському.

Значна увага надавалася аграрному питанню. З'їзд вітав відновлення в Україні приватної власності на землю. Головною метою земельної політики було визнано досягнення найвищої продуктивності сільського господарства. Була прийнята спеціальна додаткова постанова, яка вимагала повернення відібраних селянами землі та майна колишнім власникам із виплатою відшкодування. Проблеми малоземельних селян пропонувалося вирішити через розвиток промислу.

З'їзд окремо розглянув питання взаємовідносин підприємців і робітників. В ухваленій резолюції вказувалося на необхідність чіткого регламентування прав робітників, але без права їхнього втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків; унормування тривалості робочого дня⁴⁴. Форум підприємців ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

У центрі уваги з'їзду Протофісу знаходилися й питання необхідності реформування місцевого самоврядування в державі. З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема, збільшити відсоток ценових елементів у міських думках, підвищити віковий і прожитковий ценз та

вести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті гетьманату. Він поставив завдання залучати своїх членів до роботи в центральних і місцевих органах влади. Після закінчення з'їзду до П.Скоропадського направили спеціальну делегацію, яка ознайомила нового керівника України із заявою про готовність цієї політичної сили, яку визнати національно-українською ніяк не можна, співпрацювати з новим режимом.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. і гетьманського режиму були підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства і праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони їх вирішували упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

Відтак новопосталий режим відразу ж опинився в об'єктивній конфронтації зі зрушеннями, тенденціями, процесами, які були домінантою суспільного життя та сил, що їх репрезентували останні 14 місяців. Подальші перспективи народженої в ході перевороту політичної системи величезною мірою залежали від результатів зіткнення різноспрямованих векторів, альтернатив розвитку, що є предметом окремої, спеціальної наукової розмови.

¹ Історія українського війська. Друге доп. вид. – Вінніпег, 1953. – С.385.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 2–4.

³ *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992. – С.89–90.

⁴ ЦДАВО України. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.17. – Арк. 45–46.

⁵ Там само. – Арк. 49–51.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф17. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.57.

⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – С. 49, 50, 55.

⁸ Там же. – С. 89.

⁹ Там же. – С. 49–50.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 – 1923 рр.: У 2-х т. – Т.П. Українська Гетьманська держава. – Ужгород, 1932. – С.31–32.; *Скоропадський П.* Спомини. – С.100–101; Крах германской оккупации на Украине. – С. 49–50.

¹¹ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С.107.

¹² Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.,1992. – С.87–88.

¹³ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 153.

¹⁴ Там само. – С. 154, 156, 157.

¹⁵ Там само. – С. 153.

¹⁶ Там само. – С. 154.

¹⁷ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С. 40.

¹⁸ *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 14.

¹⁹ Там само. – С. 156.

²⁰ Там само. – С. 155.

²¹ *Пеленський Я.* Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – С. 23.

²² *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 91–105; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С. 11–125.

- ²³ Мироненко О. Крах маріократії П.Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності. – Київ; Донецьк, 1998. – С.173.
- ²⁴ Крах германской оккупации на Украине. – С. 60.
- ²⁵ Там же. – С. 61.
- ²⁶ Там же. – С. 62.
- ²⁷ Там же. – С. 64.
- ²⁸ Там же. – С. 65.
- ²⁹ Там же. – С. 63.
- ³⁰ Там же. – С. 57.
- ³¹ Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. – Т.1. – Кн.1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – К., 1967. – С.145.
- ³² Державний вістник. – 1918. – № 1. – 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С.82.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Див., напр.: Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.37.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.178–180.
- ³⁶ Державний вістник. – 1918. – № 1. – 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 84.
- ³⁷ Там само. – С. 85–86.
- ³⁸ Папакін Г. Назв. праця. – С. 46.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. – С. 46–47.
- ⁴¹ Там само. – С. 47.
- ⁴² Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-е, доп. і перероб. – К., 2002. – С. 236.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр.109. – Арк. 10–13.
- ⁴⁴ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – 19 мая.

The article analyses the reasons for coup d'etat in Ukraine on April 29, 1918, correlation of objective and subjective factors in the process of its realization, clears up specific positions and behavior of different political forces during change of authorities. Measures taken during first days of existence of Ukrainian State in order to consolidate P.Skoropads'kyi's hetman regime are traced.

Ю.І.Терещенко*

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ЯК ПРОЯВ КОНСЕРВАТИВНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті розглядається гетьманат Павла Скоропадського в контексті загальноєвропейського процесу протидії консервативних сил лібералізму і радикальному соціалізму. Робиться наголос на конструктивно-творчих здобутках Української Держави.

Протягом ХІХ ст. у результаті революційних виступів проти існуючого ладу, посилення позицій ліберальних партій консервативні режими в Європі змушені були поступитися владою останнім або здійснювати її тільки в коаліції з іншими політичними силами. Зрештою, лібералізм продемонстрував зростання

* Терещенко Юрій Іларіонович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

свого впливу навіть у Німеччині та Росії, де монархія визнала низку ліберальних інститутів¹. Суттєво підірвав позиції старого консерватизму і наступ модерного індустріалізму, який змінив звичайні досі світовідчуття, пов'язані саме з консервативним сприйняттям світу.

Перша світова війна ознаменувалася ліквідацією трьох імперій в Європі й утвердженням породженого XIX ст. лібералізму, прибраного у новітні національно-демократичні шати. Водночас у ході війни до влади прийшов російський більшовизм, який розглядався багатьма теоретиками як логічний наслідок і завершення діалектичної трансформації лібералізму. Попри свій генетичний зв'язок з останнім, більшовизм засвідчив появу сили, здатної реально протидіяти «зліва» утвердженню ліберально-демократичних цінностей.

Воєнна поразка країн Почвірного блоку означала для його учасників крах досі потужних консервативних інститутів у цих державах і акцептацію норм лібералізму, закріплену Версалем. У той же час ще перед війною і після неї в Європі гальванізувалися численні суспільні рухи, які прагнули до розробки ідейної і політичної альтернативи поза ліберально-демократичною системою й радикальним соціалізмом.

Іншим фактором, який вплинув на творення нових ідейних ферментів, було намагання відповісти на виклик часу – чи спроможна людина адекватно реагувати на тотальне вторгнення індустріальних технологій і чи вона сильніша від машини і здатна панувати над власним витвором. Зазначені завдання намагалися вирішувати консервативні партії та рухи по всій Європі, попри втрату ними своїх позицій і, здавалося, тотальне торжество лібералізму, соціального і національного радикалізму.

Лідер українського консерватизму В.Липинський констатував, що у повоєнній Європі важливе місце посідала консервативна хліборобська ідеологія, яка суттєво відрізнялася від інших ідеологій, проте обійняла становище – переможеної, позбавленої впливу і значення. Хлібороб, пов'язаний із землею, на думку В.Липинського, є найвидатнішим представником типу осілої людини. «Співпрацюючи й співживучи з природою», він має «виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту» і керується ірраціональною метафізичною релігійністю та вірою в Бога. Сучасна ж культура, за словами В.Липинського, «міщанська, машинова, всі пута осілости нищить» і в результаті «європейська людність щораз швидше переходить у стан кочовничий, у стан вічного перекочовування з одного міста до другого, із села до фабрики, з одної фабрики до другої і т.д.» Це «кочовництво» знаходило своє найвище самовираження в ідеології фашизму і комунізму, які душать всяку політичну свободу. На противагу їм, міщанство, яке керує сучасною капіталістичною машинною культурою, репрезентувало ідеологію лібералізму і вимагало якнайширшої політичної свободи.

Сучасні суспільства, наголошує В.Липинський, зреволюціонізовані ідеологією «ліберального міщанства», відірвані від землі, позбавлені зобов'язуючих догматів, а також консервативних суспільних і політичних інститутів є «найсприятливішим ґрунтом для революційних змагань елементів непродукуючих, неосілих, кочовничих». Останні під гаслами комунізму і фашизму виступають проти правлячих парламентів боязкої і спекулянтської «буржуазії», яка своєю ліберальною ідеологією і республікансько-демократичною системою правління звільнила ці елементи від «всяких моральних і політичних пут»².

Саме ідеалістичний універсалізм хліборобів, на думку В.Липинського, мав протистояти руйнівному універсалізму матеріалістичному з метою порятунку європейської цивілізації. У той чи інший спосіб консерватизм намагався виявити себе інструментом збереження традиційних духовних цінностей і суспільних інститутів суттєво загрожених радикальними соціальними перетвореннями суспільства початку XX ст.

У Німеччині, зокрема, відповідною реакцією була т.зв. консервативна революція. Цим поняттям окреслювався інтелектуальний, політичний і літературний рух, який характеризувався критикою «буржуазно-міщанського» XIX ст. та породжених ним революцій і намагався протиставити їм політичний і світоглядний лад поза марксістським соціалізмом та демократичним лібералізмом³. Останні є ворожими один одному як ідеологічні й політичні сутності, але впливають з одного коріння революційної діалектики XIX ст. За висловом речника консервативної революції Е.Ю.Юнга, вона мала поновити «повернення пошани до всіх елементарних прав і цінностей, без яких людина губить зв'язок із Богом і природою і не в змозі збудувати справедливий лад»⁴. При цьому слід констатувати, що «революційний консерватизм» у Німеччині не вилився у практичні дії і не вийшов за межі чисто інтелектуального самовиявлення. Його творцями були насамперед інтелектуали фронтового покоління, вирішальними переживаннями якого була війна і технічне прискорення новітнього світу. Вони вороже сприймали і ліберальну демократію, і ліворадикальні тоталітарні системи. У світлі цього консервативна революція була виявом протесту проти західної модернізації (цивілізаційного прискорення). Лібералізм, соціалізм чи націоналізм трактувалися як знаряддя цього прискорення, щодо яких, як еманация засад поступу, революційні консерватисти мали зайняти ворожу позицію.

На відміну від соціалізму чи лібералізму, консерватизм не пропонував обов'язкових політичних моделей, які необхідно застосовувати всюди. Навпаки, консерватори спиралися на конкретні історичні традиції, досвід, успадковані звичаї, релігію, суспільні інститути, які мали свою специфіку у різних країнах (скажімо, інститут гетьманства в Україні). Тому прояви консервативної революції були різними у кожному конкретному випадку. Якщо в Німеччині вона не переросла у практичний політичний рух, то у низці країн Центральної і Східної Європи революція мала цілком реальне суспільне самовиявлення, що характеризувалося намаганнями втілення в життя монархічних принципів. Тому не можна не погодитись зі спостереженням М.Шлемкевича, що «молоді, переважно селянські, народи особливо близькі до монархічної ідеї. Вона промовляє й переконує селян аналогіями спадщинно упорядкованого і веденого господарства»⁵.

Українське село було тією клітиною національного організму, яка стихійно зберігала мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя. Причому їх носіями були не тільки селяни, а й представники українського шляхетства. Обидва соціуми, попри усю складність взаємин між ними, створювали об'єктивні передумови для формування організованого консерватизму, який мав слугувати свідомим інструментом збереження національної ідентичності України.

Тісний і тривалий зв'язок української шляхти (дворянства) із селянством, багатий досвід господарської співпраці, яка водночас доповнювалася низкою спільних рис щоденного життя, побуту, давали В.Липинському підстави для формування переконання, що і «великоземельні» і «малоземельні» хлібороби «можуть, коли схочуть стати аристократією, створивши власним ризиком і власними жертвами для своєї нації таку відповідну політичну організацію, яка їм дасть змогу правити нацією»⁶. Власне, цей досвід, що постійно збагачувався громадською і науковою діяльністю, став для В.Липинського підґрунтям, на якому виросла його концепція хліборобського класу, покликаного реалізувати консервативну ідею української трудової монархії.

Особливістю українського національного руху у Великій (Наддніпрянській) Україні було переважання в ньому протягом тривалого часу соціалістичних концепцій суспільного розвитку у поєднанні з автономістсько-федералістськими поглядами на державний устрій у контексті перспектив взаємин із Росією. На цьо-

му тлі самостійництво радикала М.Міхновського і самостійництво консерватора В.Липинського виглядали поодиноким явищем і здавалися нездійсненою утопією.

Соціальний радикалізм більшості учасників українського руху відштовхував від участі у його структурах консервативно налаштовану українську шляхту, яка опинилась у російських монархічних організаціях і партіях. Однак цей ухил шляхти не був остаточним, а швидше кроком, спрямованим на самозбереження і захист своїх соціально-економічних інтересів. Консервативні сили, які не декласувалися, хоча і відійшли від українського ліберально-радикалізованого руху, але не втратили свого національного інстинкту, який виразно засвідчив про себе після Лютого 1917 року. Саме в середовищі представників цієї верстви сформувалися світоглядні позиції майбутнього гетьмана Павла Скоропадського, тісно пов'язаного родинними відносинами з численними українськими аристократичними родинами давньої Гетьманщини – Кочубеями, Милорадовичами, Міклашевськими, Марковичами, Тарновськими, Апостолами, Закревськими та ін. «Завдяки моєму дідові і батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенку, Василю Петровичу Горленку, Новицькому та іншим, – зазначив П.Скоропадський, – незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну не тільки як країну з тучними полями, з чудовим кліматом, але й із славним історичним минулим, людьми, уся ідеологія яких різнилась від московської»⁷. Саме в цих колах української історичної аристократії Лівобережжя жила гетьманська традиція, що дала підстави для секретного доносу російському уряду, в якому повідомлялося, що українці «прагнуть вільної республіки з гетьманом на чолі»⁸. Причому кандидатом у гетьмани називали В.Тарновського, представника давнього козацько-старшинського роду, мецената, збирача української старовини.

Децю іншим бачилося суспільне середовище в Галичині, де консервативні сили виявляли неабияку політичну та духовну життєздатність і сприяли консолідаційним процесам на державному ґрунті. Одним із важливих компонентів консервативного галицького світогляду стало звернення саме до княжої доби історії України, королівської гідності представників династії Романовичів. Очевидно, мав рацію С.Томашівський, коли вказував на труднощі у спробах «створити в Галичині культ постатей, узятих з історії Наддніпрянщини». «Таких героїв маємо в княжих часах (у Галичині – Володимирії)»⁹, – зазначав він. Саме на галицькому ґрунті знайшла виразне окреслення монархічно-династична ідея, яка пов'язувалася з проблемою боротьби за державно-політичну самостійність України. Вона була висловлена В.Липинським, а також низкою наддніпрянських і галицьких політиків на таємних нарадах у Львові у 1911 р.

Передбачаючи можливість глобального військового конфлікту, В.Липинський у меморіалі «Про наше становище супроти політичної ситуації в Європі» висунув принципово нові політичні гасла для українського руху. «Україна в етнографічних границях, – зазначав він, – стає незалежною державою (форма правління – конституційна монархія й евентуальна справа династії – германської, австрійської, чи навіть російської – залежатиме від української конституанти і становища Європи) під протекторатом Росії або Австрії...»¹⁰.

Підготовлений В.Липинським меморіал став підставою для політичної діяльності створеного на зазначених нарадах у Львові Українського інформаційного комітету, який висунув мету утворити «Українське королівство під зверхництвом династії Габсбургів»¹¹. Тому цілком логічними видаються контакти українських політиків із представниками династії Габсбургів – спадкоємцем австрійського престолу ерцгерцогом Францем-Фердинандом та ерцгерцогом Вільгельмом (Василем Вишиваним)¹², які виявляли неабиякий інтерес до української проблеми. У ході Першої світової війни монархічна ідея лягла в основу політичної платформи «Союзу визволення України», який став безпосереднім про-

довженням Українського інформаційного комітету¹³. При цьому вона не була чисто галицьким політичним проектом. Учасниками Інформаційного комітету і «Союзу визволення України», які так чи інакше переймалися монархічною ідеєю, були як галицькі, так і наддніпрянські політики.

Поява монархічного концепту в українському політичному житті означала втрату монопольних позицій ліберальної демократії і соціалістичних течій в українському русі. Вона свідчила, що українське суспільство здатне адекватно відреагувати на виклики часу і прагне до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій. Із розвитком національно-визвольного руху і цілком імовірною перспективою розпаду багатонаціональних імперій монархічна ідея мала всі підстави трансформуватися у ту чи іншу національну форму свого конкретного втілення. Післяреволюційна Україна засвідчила цілком виразний похил до тих суспільних тенденцій, які в її історичному минулому виявляли нахил «до забезпечення державного ладу монархічним принципом»¹⁴. Серед численних лозунгів багатотисячної української маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. несподівано для тодішніх провідників національного руху виділявся заклик «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі»¹⁵.

Живучість гетьманської традиції в Україні виявилася підґрунтям для подальших пошуків В.Липинським та інших представників організованого консерватизму в Україні з метою формування концепції спадкової монархії у вигляді гетьманства і пов'язання її з особою П.Скоропадського та його родом.

Активізація ліберально-демократичних і соціалістичних течій в Україні, керованих Центральною Радою, викликали протидію консервативних сил, які не погоджувалися з її політикою насамперед в аграрному питанні і державному будівництві. Виразником цих опозиційних настроїв стали осередки союзів землевласників, які з часом створили Всеукраїнський союз земельних власників, а також Українська демократично-хліборобська партія (УДХП).

Основним завданням цієї партії, всупереч автономістсько-федералістській програмі ліберальних демократів і соціалістів, стала боротьба «за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні». Ця вимога виявилася «найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми (УДХП – *Авт.*)»¹⁶.

Суттєві зрушення в українському консервативному середовищі відбулися зі включенням у політичну боротьбу П.Скоропадського та створеної ним Української народної громади. Ця громада мала об'єднати «всіх власників без різниці відтінків у боротьбі проти руйнівних соціалістичних гасел»¹⁷. П.Скоропадський ставив завдання всупереч позиції традиційних українських політичних партій втілити в життя програму перетворень, позбавлену демагогії, популізму і спрямовану на забезпечення суспільно-економічного ладу на основі приватної власності як фундаменту культури і цивілізації.

Звичайно, проголошення гетьманату було лише початком у державно-політичній практиці українського консерватизму, який ще мав пройти тривалий шлях ідеологічного й організаційного вдосконалення. І це прекрасно усвідомлював гетьман та його співробітники. Не випадково П.Скоропадський наголошував, що «гетьманство виявилось першим зрушенням у більш помірковану сторону, більш природню і тим самим більш міцну»¹⁸.

Активізація правих сил у цю добу і пошуки консервативно-державних моделей були характерними для суспільно-політичного середовища у багатьох народів, насамперед тих, які вступили на шлях національного визволення. І український консервативний проект у цьому контексті не виглядає чимось винятковим. Так, у політичних комбінаціях польської верхівки чільне місце посідала ідея створення польської монархії шляхом приєднання до Галичини польських етнічних територій, які перебували під владою Росії. Серед багатьох претендентів на ймовірний польський престол найбільш вірогідною стала кандидатура

ерцгерцога Карла Габсбурга – кузена імператора Карла I і батька Вільгельма Габсбурга. Його постать була особливо притягальною для польських консерваторів з огляду на його родинні зв'язки з родинами Чарторийських і Радзивілів¹⁹.

Наміри втілення консервативно-монархічних концепцій у життя були характерними і для низки інших народів, які будували свої держави на руїнах імперій. Посол Фінляндії в Українській Державі Герман Гуммерус згадував, що в його країні з «фінською впертістю рухалися в обраному раніше напрямку. Нам потрібен був німецький король, навіть шурина імператора Вільгельма, – зауважував він, – незважаючи на те, що основи престолу Гогенцолернів уже хиталися»²⁰.

12 квітня 1918 р. у Ризі було проголошено створення «Балтійського герцогства» у персональній унії з Пруссією. На чолі цього утворення був рідний брат імператора Вільгельма II – Генріх Гогенцолерн.

4 липня 1918 р. литовська таріба (рада) прийняла рішення про запровадження монархії в Литві і покликання на королівський престол принца Вільгельма Вюртемберзького під іменем Міндаугаса II.

Складність тогочасної суспільно-політичної та економічної обстановки в Україні не допускала можливим повної перемоги консервативної революції. Український консерватизм не мав для цього ні необхідних організаційних сил, ні виразно сформованої ідеології. Перетворення, започатковані П.Скоропадським, не були винятково консервативними і значною мірою доповнювалися ліберальним реформаторством. Тому український консерватизм у 1918 р. можна повною мірою кваліфікувати як ліберальний і як такий, що виступав не проти суспільних перетворень взагалі, а проти радикальних соціальних експериментів більшовизму та українських соціалістів із Центральної Ради.

Саме тому український консерватизм, представлений насамперед землевласниками різного ґатунку, реалізовував свої програмові засади в союзі з ліберальною буржуазією. Не випадково у складі гетьманського уряду було чимало представників кадетів, які намагалися реалізувати ліберальну програму своєї партії. До цього слід додати постійні спроби П.Скоропадського залучити до системи влади і представників українського лібералізму, уособлених насамперед українською партією соціалістів-федералістів, що йому вдалося здійснити лише до певної міри. В.Липинський у зв'язку з цим наголошував, що союз українських консерватистів із місцевими поступовими елементами мав тільки сприяти «відмоложенню» перших і відродженню нації та власної держави. «Гетьманство 1918 р. було, власне, такою героїчною спробою відмоложення і скріплення місцевого консерватизму, – писав він. – Воно мало створити одну – спільну і для консерватистів і для поступовців – *місцеву територіальну державну владу* і возобновити на Україні, разом із такою владою, нормальні взаємовідносини між консерватизмом і поступом»²¹.

Своєю чергою лібералізм в Україні, завдяки зміцненню позицій консерватизму, здійснив прорив, який виявився неможливим у Росії, охопленій полум'ям радикальних соціальних перетворень.

Проголошення Української Держави знаменувало собою відновлення власної української національної державницької традиції, припинення руйнівних «соціалістичних» експериментів і спрямування України до налагодження класового співробітництва та цивілізованого реформаторства.

На Хліборобському з'їзді (конгресі), скликаному у Києві 29 квітня 1918 р., були присутніми 6432 делегати від восьми губерній Великої України, фактично від усіх її регіонів. Усього ж було близько 8000 учасників зібрання²². Слід зауважити, що і Центральна Рада і Директорія і гетьманат П.Скоропадського створювалися в умовах надзвичайно гострих соціальних потрясінь, до яких не можна прикладати традиційні норми представництва і виборності. У цьому контек-

сті Українська Держава є не менш легітимною правно уконституційованою національно-політичною формацією, ніж УНР доби Центральної Ради та Директорії. Якщо порівняти представництво інших форумів доби національно-визвольних змагань, то варто наголосити, що Хліборобський конгрес був, без сумніву, найбільш масштабним. У квітні 1917 р. на Національному конгресі, який наділив Українську Центральну Раду функціями вищого національно-представницького інституту, було близько 900 делегатів, які представляли далеко не всі області України. І Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. зібрав 700 делегатів, Всеукраїнський селянський з'їзд у червні – 1500 делегатів із вирішальним голосом²³. При цьому норми представництва обох зібрань були спрощені, не скрізь дотримані і послідовно проведені. Трудовий конгрес України зібрав менше тисячі делегатів, причому від участі у його виборах були відсторонені т.зв. нетрудові елементи, які становили багаточисельну і надзвичайно цінну для українського державотворення верству.

До делегатського корпусу хліборобського конгресу входило кілька десятків поміщиків – більших чи менших землевласників, решту становили тисячі заможних і середньозаможних селян-хліборобів, нащадків козацько-хліборобської верстви. Аналізуючи той соціальний ґрунт, на якому постала Українська Держава, В.Липинський наголошував, що на з'їзді 29 квітня були представлені хлібороби – насамперед нащадки козацької старшини – «в дану історичну хвилину найстарша політично і найбільше досвідчена верства». До них приєдналася «найбільш господарна й найрозумніша частина українського середнезаможного селянства». Хоча, зауважує В.Липинський, у з'їзді не брали безпосередньої участі, але йому співчували: духовництво, народжене в Україні кадрове офіцерство російської армії, промислові, фінансові і торговельні кола, частина інтелігенції. Отже, Хліборобський з'їзд був виявом волі найбільш значущих в економічному, політичному і культурному аспектах верств тогочасного суспільства України. «Якщо не згадувати часів розквіту старої Князівської Русі-України, – писав В.Липинський, – то не було іншого такого конструктивного і далекосяглого у своїй ідеї та задумі збору українських людей, і такого відмінного від усього того, що діялося в Україні – як, власне, з'їзду Хліборобів 29 квітня 1918 року».

Учений особливо наголошував, що вперше в українській історії джерело влади було «виведено з традиції, а не з бунту», а «поняття Україна стало означати щось ЦІЛЕ чи одноціле – в усіх його верствах, чи класах, а не тільки один «уділ» суспільства, чи якусь його одну «віру»²⁴. Отже, самий склад «творців» гетьманату свідчив про перспективи формування консолідованого суспільства в Україні, припинення соціальної деструкції на ґрунті класової і міжнаціональної боротьби.

Проголошення гетьманату, таким чином, означало ліквідацію спроб ліберально-демократичної і соціалістичної течій українського руху усунути від процесу державотворення українські консервативні верстви і монополювати владу в Україні. Воно було цілком закономірною реакцією українського суспільства на політику розпалювання міжкласової ворожнечі і протиборства, яку провадили соціалістичні лідери Центральної Ради. Намагання останніх будь-що втілити в життя свою класову доктрину, хоч би і всупереч загальнонаціональним інтересам, призвело до глибокої кризи усього державного організму України, і виходом із неї могло бути лише переведення українського суспільства на нові рейки – послідовного утвердження класового співробітництва і соціального партнерства, національної консолідації, закріплення самостійності української держави.

Останнє необхідно було здійснити негайно. Адже не можна не помітити, що утворення Української Народної Республіки з точки зору правової базувалося на федералістсько-автономістській концепції, що традиційно сповідувалася укра-

їнськими лібералами і соціалістами, ще не означало досягнення повної державної незалежності України. У III універсалі Центральної Ради однозначно вказувалося на те, що нове державне утворення залишається складовою частиною федеративної Росії. Домінантою цього акту в трактовці українських соціалістів було не творення української національної державності, а турбота про збереження Російської держави. «Прокладаємо шлях до федерації! – закликала «Робітничая газета». – Цею своєю роботою ми рятуємо єдність російської держави, зміцнюємо єдність всього пролетаріату Росії і міць російської революції»²⁵.

Зрештою, і IV універсал Центральної Ради, попри проголошення незалежності України, знову повторював тезу про доцільність федеративного зв'язку України «з народними республіками бувшої Російської держави»²⁶. Така формула універсалу не виключала відновлення державного об'єднання колишньої метрополії і новопосталої Української держави. Підтвердженням цього може слугувати виступ В.Винниченка, який висловив впевненість, «що основи цього універсалу приведуть нас до федерації соціалістичних республік всього світу»²⁷. Зрозуміло, що першою серед них була Росія. Прикметно, що сама поява цього документа мотивується не головною метою і життєвою необхідністю для нації мати свою самостійну суверенну державність, а потребою моменту – якнайшвидше укласти мир. Соціалістичні лідери Центральної Ради демонстрували фатальне небажання самостійності і не залишили думки про федерацію навіть після кривавої вакханалії більшовиків у захопленому ними Києві. До цього також варто додати, що лідери Центральної Ради у численних документах, у т.ч. і IV універсалі, проголошували потребу не загальнонаціональної української державності, а т.зв. класової, – владу, в якій мало здійснювати «представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів»²⁸. Соціальна обмеженість такої державності знайшла своє продовження у позбавленні Директорією виборчих прав т.зв. буржуазних класів під час виборів у Трудовий конгрес у січні 1919 р.

Взагалі ідея національної державності, яка мала б об'єднати все українське суспільство, а не лише «трудові» класи, в універсалах Центральної Ради без будь-якої потреби подавалась у переплетінні із соціальними проблемами. Максималістські наміри розв'язання цих проблем, декларовані українськими соціалістами, загострювали класові антагонізми до крайніх меж і робили співпрацю класів і станів в одному національному таборі просто неможливою. Це створювало ситуацію, в якій і спроби реалізації соціальних пунктів програми українських соціалістів ставали нездійсненою утопією.

Не випадково протягом усього періоду визвольних змагань і зокрема у 1917 р., українська т.зв. революційна демократія перебувала у постійному світоглядному конфлікті з консервативними і взагалі помірковано налаштованими діячами національного руху, робила їх об'єктом «класової» ненависті, відштовхувала від участі державотворення. Досить навести у зв'язку з цим оцінку ситуації визначним українським патріотом Євгеном Чикаленком, який у своїх споминах зауважував: «А коли настала революція 1917 р., і я, як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги приймати участь у будівництві Української Держави»²⁹.

Фактично найбільш цінні державотворчі верстви, які висували на перший план ідею національного визволення – статечне селянство, земські діячі, чимало офіцерів, заможні прошарки міста, духовництво, численні представники наукової та культурної інтелігенції отримали ярлик «контрреволюціонерів» і стали об'єктом цькування з боку українських соціалістів.

Промовистим фактом у цьому зв'язку було відхилення Центральною Радою пропозицій В.Липинського сформувати за його власний кошт кавалерійський полк і поставити його на службу українській справі³⁰. Відомо також, що соціалістичні лідери в Центральній Раді доклали чимало зусиль до того, щоб генерал П.Скоропадський відмовився від командування зукраїнізованим ним же 34-м

корпусом, який захистив Київ від більшовицьких частин у листопаді 1917 р. Причиною «несприйняття» професійного військового керівними діячами Центральної Ради було його соціальне походження³¹. І перелік подібних фактів можна суттєво продовжити. Така політика тільки поглиблювала розкол в українському суспільстві і зрештою стала однією з причин падіння Центральної Ради.

Українські соціалістичні партії одразу після Лютневої революції включились у всеросійський єдиний фронт т.зв. революційної демократії і проголошуючи «класову боротьбу» з власною «буржуазією», прагнули утримати Україну у державно-імперських зв'язках із Росією. Навіть прийняття з тактичною метою самостійності аргументувалася знову ж таки доцільністю більш глибокого розгортання боротьби з власною буржуазією. «Робітнича газета» стверджувала, зокрема, що в незалежній державі «може розвинутися на всю широчінь класова боротьба, лише в ній може бути найкраще забезпечена успішність цієї боротьби»³².

Політико-партійне доктринерство лідерів Центральної Ради підвело УНР до політичної та економічної прірви. Німецькі військові чинники усе менше зважали на кволі інститути Центральної Ради, вводячи окупаційні порядки. Неспроможність уряду опанувати ситуацією в країні, припинити хаос, породжений революцією, зрештою поставив під загрозу існування української державності і не виключав можливості проголошення України, окупованої німецькими військами, частиною Росії. Цю обставину прекрасно усвідомлював П.Скоропадський. Він записав у своїх «Споминах», звертаючись до тих, «що звать себе українцями»: «Пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці кілька тижнів пізніше завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не мало б»³³. Пересторогою українській державності було роззброєння німцями дивізії «синьожупанників».

Отже, відновлення у цій ситуації гетьманства означало врятування консервативними силами української державності, кінець спробам реалізувати автономістсько-федералістичну концепцію політичної розбудови України, рішуче та безповоротне відокремлення від Росії. Акт 29 квітня 1918 р. був фактично першим державним актом, який залишив поза будь-яким сумнівом проблему державної незалежності України і утвердив її повну й остаточну суверенність. Проголошене скликання законодавчого сейму мало лише привести до впорядкування її внутрішнього устрою. Вперше було чітко висунуто принцип соборності українських земель, зафіксований титулом голови новопосталої держави – гетьман всієї України.

Гетьман Павло Скоропадський був приведений до влади трьома основними політичними силами: Українською народною громадою (УНГ), Союзом земельних власників, Українською демократично-хліборобською партією (УДХП). До складу першої входили, в основному, представники давніх козацько-старшинських і шляхетських родів Лівобережжя, які були носіями національно-історичних традицій доби Гетьманщини (В.Кочубей, М.Устимович, М.Воронович, М.Гижицький та ін.). Серед них були землевласники, об'єднані в Союзі земельних власників, заможні селяни, члени УДХП і Вільного козацтва, старшини Першого українського корпусу, інші військовики, представники поміркованої української інтелігенції³⁴.

Друга група включала соціально неоднорідну верству землевласників, в якій переважали селяни і нащадки козаків. Прикметно, що організаторами союзу виступили Микола Коваленко, селянин із Кременчуччини і Михайло Коваленко, поміщик із Полтавщини, нащадок давнього козацько-старшинського роду. Обидва послідовно відстоювали позицію політичної самостійності України.

Нарешті, третю групу становили члени Української партії хліборобів-демократів, яку очолювали відомі українські діячі В'ячеслав Липинський, брати

Сергій та Володимир Шемети. Із лідерами УДХП тісно співпрацював один із засновників самостійницької течії в українському русі Микола Міхновський.

Попри певні суперечності між усіма трьома політичними силами, їх об'єднувало розуміння необхідності соціального і національного компромісу, відновлення у повному обсязі приватної власності, утвердження правових підстав суспільно-політичного та економічного життя в Україні. Чимало з них усвідомлювали потребу українізації зрусифікованих і колонізованих верств українського суспільства та залучення їх до державного й національно-культурного будівництва.

Павло Скоропадський входив до групи Української народної громади, творення якої відбулося, власне, з його ініціативи. Особа майбутнього гетьмана представляла ту частину давньої української аристократії, яка, попри усі примхливі повороти долі, залишалася носієм національно-історичних традицій.

Акт 29 квітня 1918 р. був органічним відродженням традиційної форми української державності – гетьманату, він чітко визначив голову новопосталої держави – гетьмана. Водночас вводилася тимчасова конституція, що визначала державно-політичний устрій, права й обов'язки громадян і передбачала утворення парламенту (сейму) і сенату. Тим самим суспільно-політична програма Акту 29 квітня спрямовувала Україну у сучасне правове русло. Гетьман Скоропадський виявляв себе не відстороненим від життя романтиком, а будівничим реальної новітньої української держави й окреслював шляхи політичного розвитку України, її місце і впливи у тодішньому світі.

Утворення Української Держави означало рішучий поворот соціально-політичного і культурного розвитку України в напрямку західноєвропейської цивілізації; опертя на її правове і духовне підґрунтя. У «Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р.» зазначалося, що «права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі»³⁵. Творці Української Держави 1918 р. розглядали інститут гетьманства не як засіб подолання або ліквідації усіх інших українських політичних течій, а як засіб національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами й організаціями.

На відміну від політичної нетерпимості соціалістичних лідерів Центральної Ради, а згодом УНР доби Директорії, суспільно-політична позиція гетьмана була спрямована на те, щоб боротьба між консерватизмом і соціальним радикалізмом могла набрати законно-правові і національно-творчі форми. При цьому від першого дня існування Української Держави і до останнього двері до співпраці жодній українській політичній партії не були закриті. Швидше, навпаки, гетьман весь час прагнув залучити до участі в уряді представників якомога ширшого українського політичного спектра. Ввечері 29 квітня, коли до гетьмана звернулася делегація представників торговельно-промислових кіл України, налаштованих переважно проросійськи, і запропонувала власний список кандидатів до складу уряду, гетьман просто відмовився розглядати цей список. Натомість активному діячеві Української народної громади М.Устимовичу, як свідчить Д.Дорошенко, було доручено розпочати переговори про формування уряду з «відомими українськими діячами з-поміж національних кругів»³⁶.

Невдача у цій справі М.Устимовича не зупинила дальших кроків гетьмана у цьому ж напрямку. Однак усі його зусилля були марними. Для більшості лідерів українських політичних партій найважливішими були т.зв. «соціальні завоювання» революції 1917 р. У результаті гетьманат оцінювався як реакційне явище, яке привело до влади «поміщика», «царського генерала», а не відновлення традиційної національної державності.

Учорашні лідери Центральної Ради відкидали пропонувану їм можливість діяльної участі в уряді і натомість вели активні переговори з більшовиками. Їх

головна мета – боротьба з «власною буржуазією» і встановлення єдиного революційного фронту з більшовицькою Росією ціною ліквідації реально існуючої Української Держави.

За весь період гетьманату українська «революційна демократія» накопичувала енергію, відмовляючись від співпраці і спрямувала її проти Української Держави. Антигетьманське повстання, здійснене українськими соціалістами, продемонструвало наявність на той час в Україні величезного потенціалу суспільної енергії. На жаль, як це часто було в минулому, він був спрямований проти власної державності. Керманічі протигетьманського виступу не зуміли використати цю енергію на державотворення і послідовну боротьбу з більшовиками та білою гвардією.

Накопичений в українському, насамперед селянському, середовищі потенціал вибухнув із величезною силою повстаннями проти більшовицького ладу у 1919 р. Однак опанувати цим рухом і надати йому конструктивного спрямування діячам нової УНР не вдалося. Величезні сили були витрачені на внутрішню боротьбу. У ході наступу більшовиків члени Директорії неодноразово виявляли своє безсилля і бездіяльність, вступаючи у безплідні переговори з більшовиками, замість організації збройного опору нападаючим.

Однією з головних причин слабкості державотворчого процесу в Україні за доби Центральної Ради і Директорії слід вважати, що у ньому практично не були представлені надзвичайно важливі професійно-фахові соціальні прошарки. Тим часом керманічі Української Держави, попри небажання більшості українських політичних партій брати участь у її розбудові, прагнули утвердження стабільності і подолання деструкції т.зв. революційних перетворень попередньої доби.

Розуміння і сприйняття цього курсу було притаманне багатьом українським діячам не заангажованим у соціалістичне доктринерство. Чимало їх було в галицькому громадсько-культурному середовищі, в якому, як зазначалося вище, традиційно міцні позиції посідало помірковано-консервативне політичне світобачення. Його речники однозначно схвалювали внутрішній і зовнішньополітичний курс Павла Скоропадського і бачили в гетьманаті реальні перспективи національного державотворення. «З різних вістей, які тут одержуємо, – писав І.Крип'якевич Д.Дорошенку 20 травня 1918 р., – набрали ми переконання, що гетьманство вдержиться. Також із теоретичного погляду така форма правління в теперішню хвилину видається найліпша для України». І.Крип'якевич зауважував, що гетьманство – «се одинокий вихід для України з теперішньої кризи. Тактика українських партій, що не хочуть взяти активної участі в правительстві, нам не видається щаслива ...»³⁷.

Уже тоді, у 1918 р., чимало галицьких діячів усвідомлювало національний державотворчий характер гетьманату Павла Скоропадського. На зустрічі з одним із представників гетьмана командуючий УГА генерал Мирон Тарнавський заявив: «Від 1918 року вважаю себе гетьманцем, із переконаннями своїми не криюся і скрізь їх ширю». Високо оцінював гетьманат 1918 року і його творця Павла Скоропадського глава греко-католицької церкви митрополит Андрій Шептицький, який постійно листувався з гетьманом. «Ще в літі й восени 1918 року я був гетьманцем, цебто глядів на гетьмана позитивно, ломив копія за нього», – зауважував один із творців ЗУНР Л.Цегельський³⁸. Цю позицію поділяло і чимало діячів з Великої України. Вони усвідомлювали, що деструктивна антигетьманська політика керманічів опозиційного Національного союзу може обернутися катастрофою для України. Як згадує член Директорії Опанас Андріївський, звістка про підготовку повстання проти гетьмана викликала гостру реакцію в середовищі тих, хто послідовно дотримувався державницьких позицій. «С.Х.Чикаленко, коли довідався, що В.К.Винниченко організовує повстан-

ня, – зауважує О.Андрієвський, – в розпачі не говорив, а кричав: «не зачіпайте Скоропадського: він більший самостійник-українець за вас».

М.Міхновський, підозрюючи В.Винниченка в організації протигетьманського повстання, рішуче критикував його позицію в Національному союзі: «Я говорю тут як патріот ... повстання небезпечне, знищить нас». І це були пророчі слова, як показав подальший перебіг подій. «Націоналісти-самостійники О.І.Макаренко, І.М.Луценко, В.П.Оскілко, П.Ф.Болбачан не організовували повстання і були лояльні до гетьмана, – констатує О.Макаренко. – Взяли участь у повстанні тільки тоді, коли воно стало неминучим, а треба було спасати національні здобутки»³⁹.

Попри бойкот українських соціалістів, дуже коротке (сім із половиною місяців) існування гетьманату було заповнене надзвичайно інтенсивним і плідним процесом українського державотворення. Він охопив усі ділянки суспільного буття від закордонної політики і військового будівництва, творення адміністрації або земельної реформи до відкриття українських університетів і національної Академії наук, розбудови українського шкільництва.

Добре обізнаний із практикою державного управління царської Росії П.Скоропадський усвідомлював, що закріпити незалежність України всупереч усім деструктивним силам можна тільки тоді, коли буде створена боездатна постійна і регулярна армія, державно-управлінський апарат, налагоджено дипломатичні стосунки з якомога більшою кількістю держав, відбудовано господарство, транспорт, зміцнено фінанси, буде взято на державне фінансування заклади освіти, науки та культури.

Формування збройних сил Української Держави виявилось дуже складною справою. За основу військового будівництва було прийнято проект, розроблений військовим відомством УНР, який передбачав формування 8-ми піхотних корпусів, 4-х із половиною кінних дивізій на основі територіального комплектування. Вже в кінці травня був розроблений законопроект про загальні засади військової служби, яка відкидала станові принципи формування та забезпечувала вільний доступ до військової освіти і посад. Від 22 червня було суттєво оновлено персональний склад військової адміністрації. Було заплановано створення системи військових шкіл для підготовки офіцерів усіх родів зброї, розпочато організацію Державної військової академії.

24 липня 1918 р. вийшов закон про загальну обов'язкову військову повинність. Мобілізація мала розпочатися в жовтні того ж року і дати 85 тис. вояків, а на 1 березня 1919 р. – ще 79 тис. У липні було сформовано Гвардійську середню дивізію (5 тис. вояків), яка мала стати взірцем для майбутньої української армії.

Військове будівництво суттєво ускладнювалося позицією командування австро-німецьких військ, яке побоювалось утворення в Україні сильної і боездатної армії. Не була чіткою позиція щодо цієї проблеми й у вищого політичного і військового керівництва рейху. Налагодити справу будівництва української армії певною мірою вдалося особисто гетьману Скоропадському під час зустрічі з імператором Вільгельмом II. Гетьман домігся передачі Україні, захопленого німцями Чорноморського флоту. Можна констатувати, що в добу гетьманату будівництво українських збройних сил було введено в регулярне русло і ґрунтувалося на новітніх військових досягненнях тогочасного цивілізованого світу.

Водночас відбувалося неухильне і регулярне створення державного апарату. Дуже швидко було налагоджено організацію і комплектування міністерств, здійснено правильний адміністративний поділ України на губернії і повіти, створено адміністративний губерніяльний і повітовий апарат – староства. У результаті усі закони і розпорядження керівних центральних органів держави не залишалися чисто декларативними актами, як це переважно було за урядування Центральної Ради, а реалізовувалися набагато ефективніше на місцях.

Така послідовна конструктивна діяльність гетьманського уряду весь час наштовхувалася на опір, чи нерозуміння «традиційних» українських політичних партій, які, за словами Д.Дорошенка, «із самого моменту проголошення гетьманства вважали, що українська державність серйозно zagrożена». Намагання уряду залучити до державотворчої діяльності фахові сили трактувалися згаданими політичними колами як «виступи проти самої української національності».

Водночас замість того, щоб брати участь в уряді, діяльності адміністрації і вносити послідовно «національну» корекцію у політичний курс гетьманату, українська опозиція фактично розхитувала національну державність.

Так, ніхто з представників УПСФ, інших українських політичних партій не погодився обійняти запропоновані їм міністром внутрішніх справ І.Кістяківським надзвичайно важливі посади членів Ради міністерства внутрішніх справ, губерніяльних старост (у тому числі Київщини). І хоча від цих посад залежали вирішальні адміністративні призначення і в центрі, і в провінції, «свідомі українці» фактично самоусувалися від національно-державницької творчої діяльності і відкривали шлях антиукраїнським силам у державний апарат⁴⁰.

Всупереч деструкції українських політиків із ресорту Центральної Ради, в Кабінеті міністрів діяла низка діячів, яка намагалася твердо проводити національний курс у політиці внутрішній і зовнішній. Поряд із Д.Дорошенком, Б.Бутенком, Ю.Любинським та О.Рогозою, до цієї групи належав і міністр внутрішніх справ І.Кістяківський.

Виступаючи на нараді губерніяльних старост і міських отаманів, він наголосив, що «зростання і процвітання України можливе тільки на твердих національних засадах». І.Кістяківський демонстрував чітке розуміння відродженого гетьманства як вияв масового прагнення до самостійної держави, яке необхідно всебічно підтримувати. «Могутній рух селян-хліборобів, пронизаний здоровими ідеями державності, висунув історичний прапор української самостійності – гетьманство, – зазначав він. – Під цим прапором крокує глибокий національний рух і наше завдання – всебічна і послідовна його підтримка»⁴¹.

І.Кістяківський констатував, що Українська держава може йти по шляху свого національного розвитку тільки за умови політичної толерантності. «Окремим політичним партіям необхідно надати повну свободу відстоювати свої ідеї і погляди. У цьому питанні не може бути виключення і для партій соціалістичних, які стоять на основах еволюційного розвитку соціалізму», – зауважив міністр. Водночас т.зв. «революційний соціалізм», який сповідували українські ліві, цілком логічно кваліфікувався як антидержавне явище і держава зобов'язувалася поборювати його⁴².

На відміну від попереднього уряду Центральної Ради, який вирішував проблеми міжнародного представництва не за вимогами міжнародного права і не шляхом законів, а нотами, або усними заявами, гетьман поставив цю проблему на послідовно правові рейки. У «Законах про тимчасовий державний устрій України» чітко зазначалося, що гетьман є водночас керівником зовнішньополітичних зносин Української Держави. Згідно з нормами міжнародного права, це було вкрай необхідним для України як уже визнаної держави.

Прикметно, що вихід Української Держави на міжнародну арену супроводжувався проблемою визнання інституту гетьманства з усіма його правовими інсигніями, титулатурою, формою звертання тощо, які спиралися на українську гетьманську традицію і ще не застосовувалися у тогочасній дипломатичній практиці. Причому вживання П.Скоропадським титулатури «гетьман усієї України», яка визначила загальнонаціональний характер влади та її поширення на всі етнічні українські землі, не могло не зачіпати інтереси деяких держав, які включали українські етнічні території. Саме з огляду на це Австро-Угорщина

зобов'язала свого посла Форгача утриматися від вживання титулатури «гетьман усієї України».

Визнання влади гетьмана де-юре було здійснене насамперед Німеччиною і Австро-Угорщиною в Києві вже 2 травня 1918 р. За кілька днів це було зроблено також Болгарією і Туреччиною. Своїх представників прислали до Києва Данія, Персія, Греція, Норвегія, Швеція, Італія, Швейцарія, що означало фактичне визнання України.

Прикметним було застосування болгарським послом І.Шишмановим титулатури-звертання до гетьмана: «Ваша світлість, ясновельможний пане гетьмане всієї України»⁴³, а також вживання останнього царем Болгарії Фердинандом. Відтоді так почали титулувати П.Скоропадського усі закордонні представники, голови держав, у тому числі і німецький імператор Вільгельм II під час перебування гетьмана в Берліні з офіційним візитом.

Привертає також увагу, що регенційна рада Польського королівства, яка надіслала до Києва свого посла у ранзі міністра, повністю визнала національно-територіальний титул гетьмана та традиційно-історичну форму звернення. Вона була застосована в акредитивній ноті від 26 травня 1918 р.: «Jasnie Wielmoznemu Panu Hetmanowi Wszzech Ukrainy».

Впровадження історичної гетьманської титулатури у дипломатичний ритуал відновлювало стару українську державну традицію, яка ставала невід'ємним аксесуаром нової Української Держави і сприяла відповідному пошануванню її голови – гетьмана, піднесенню її міжнародного авторитету.

Послідовно національно-державний характер мала зовнішня політика Української Держави. Міністерство закордонних справ очолив відомий український громадський діяч і вчений Дмитро Дорошенко. При міністрі було засновано Раду міністерства, склад якої вже сам по собі був яскравим свідченням українського самостійницького курсу зовнішньополітичного відомства новопосталої держави. До Ради увійшли професор Київського університету Отто Ейхельман (німець за походженням – активний учасник українського руху), члени Старої Громади: Іван Красковський і Олександр Карпинський, відомі українські громадсько-політичні діячі: Олександр Шульгин, Максим Славинський, Льонгин Цегельський. Радниками міністра були призначені також активні учасники українського руху Євмен Лукасевич, Артем Галип та Микола Ткаченко.

На дипломатичні посади МЗС Української Держави призначило чимало відомих учасників українського руху. Зокрема, Українське посольство в Берліні очолив доволітній член Київської громади, голова українського депутатського клубу у Першій Державній Думі, заступник голови Українського наукового товариства у Києві Федір Штейнгель. Головою українського посольства у Австро-Угорщині став В'ячеслав Липинський, на той час уже відомий учений, член НТШ, активний діяч самостійницького руху. Послами у Швейцарії, Фінляндії і Болгарії були Євмен Лукасевич, Костянтин Лоський і Олександр Шульгин. Відповідно, переважно українським був склад посольств Української Держави. Причому це були люди, як правило, з високим освітнім та інтелектуальним ценом, представники дворянсько-шляхетських, землевласницьких верств суспільства, які відзначалися серйозними професійними дипломатичними здібностями.

За цих умов Українській Державі, попри всі труднощі, вдалося досягнути неабияких успіхів у зовнішньополітичній діяльності. Одним із найважливіших питань, яке вирішував гетьманський уряд, було якомога швидше зміцнити національну державність за допомогою Німеччини і водночас, позбавившись її опіки, здійснювати власну політичну лінію. Попри тісний зв'язок із державами Почвірного союзу, влітку 1918 р. Українська Держава робить спробу відновити дипломатичні стосунки з країнами Антанти. І хоча цей крок викликав рішучий протест центральних держав, уже у жовтні німецький уряд погодився на вста-

новлення зносин України з Антантою. Із цією метою широко використовувалися дипломатичні стосунки гетьманату з нейтральними країнами. Уже напередодні падіння Української Держави було сформовано дипломатичні місії – до Франції на чолі з М.Могилянським і Великобританії та США, головою якої мав стати І.Коростовець. Це було яскравим свідченням намагань уряду гетьмана П.Скоропадського проводити незалежний зовнішньополітичний курс.

Надзвичайно важливим державотворчим аспектом зовнішньої політики Української Держави було намагання до консолідації всіх українських етнічних територій. Гетьман демонстрував виразне прагнення включити до складу України Кубань, Крим, значною мірою заселених українцями, які ніколи не втрачали духовної і культурної спорідненості з метрополією. У вересні 1918 р. між урядами України і Криму було укладено попередньо федеративну угоду, згідно з якою, Крим мав належати до Української Держави як автономний край із власним сеймом.

Гетьману у його зовнішньополітичній діяльності було властиве розуміння того, що Україна має бути сильною державою. У цьому контексті надзвичайно важливим було міцно закріпитися на узбережжі Чорного моря, яке було опановане українцями внаслідок тривалої військової боротьби козацтва і колонізаційної експансії. Це завдання необхідно було виконати, тісно прив'язавши до Української Держави Бессарабію, Крим і Кубань, значною мірою заселених українцями.

Морський кордон України був єдиним стабільним рубежем, який водночас був її вікном у світ. Проте він потребував надійного захисту, що міг виконати сильний український флот. Тому проблема Чорноморського флоту була одним із головних напрямків дипломатичної і воєнної політики.

Гетьман висував завдання поширення геополітичного впливу України на широкому просторі т.зв. козацької території від Кавказького Причорномор'я до Каспію. Ця територія, заселена донськими, кубанськими, терськими, уральськими (яїцькими) козаками, кавказькими народами, калмиками, казахами, включала також потужні анклави українських колоністів, які простяглися довгою смугою аж до Тихоокеанського узбережжя. Створення міцного союзу з козацькими державними утвореннями та кавказькими державами давали реальну можливість обмеження російського імперіалізму, найголовнішого ворога української самостійності.

Однією з найважливіших проблем, які стояли перед гетьманатом, було розв'язання земельного питання і проведення оптимальної аграрної політики. Від цього значною мірою залежало подальше існування Української Держави. Павло Скоропадський пізніше зауважував: «Я був переконаний, що тільки міцна організація великих, середніх і дрібних власницьких елементів зможе поставити нашу Державу на правильний шлях розвитку, а всякий уряд у нас, опертий на соціалістичні партії, неминуче в короткий час докотиться до більшовизму»⁴⁴. Із перших кроків своєї діяльності гетьманський уряд поставив завдання здійснити масштабну земельну реформу, яка мала своєю метою створення економічно сильного класу середнього і заможного селянства. Ця селянська верства мала отримати землю за допомогою держави шляхом парцеляції великої земельної власності за викуп. Із цією ж метою планувалося заснувати Державний земельний банк, який мав забезпечити селян дешевим і вигідним кредитом і допомогти їм у придбанні землі.

На початок листопада 1918 р. проект земельної реформи, розроблений міністром земельних справ В.Леонтовичем, був готовий. Він передбачав примусовий викуп державою усіх великих земельних маєтків, які мали бути парцельованими між селянами за допомогою Державного земельного банку, у розмірі не більше 25 дес. на одне господарство. Від відчуження землі звільнялися лише ті гос-

подарства, які мали агрокультурне значення, однак лише розміром до 200 дес. кожне.

На думку фахівців, цей закон був одним із найбільш демократичних порівняно із земельними законами інших держав тодішнього світу. Здійснення наміченої реформи, без сумніву, могло дати поштовх потужному соціально-економічному розвитку України. Воно забезпечувало такий земельний устрій, основою якого ставали середньозаможні, самодостатні індивідуальні господарства, що вело до утвердження економічно здорової, незалежної хліборобської верстви – опори Української Держави.

Гетьман і його оточення розуміли, що у тій боротьбі, яка розпочалася між більшовизмом і Україною, визначальну роль може відіграти лише та соціальна верства, яка є власником засобів виробництва і продуцентом водночас. Такою верствою могло стати відновлене у новітній час козацтво, яке, спираючись на традиції вільного володіння землею і зброєю, могло бути вкрай зацікавленим в існуванні інститутів приватної власності на землю і стабільної національної державності, яка захищала б ці інститути. Створення міцного організованого козацького стану мало сприяти врегулюванню розмірів землеволодіння, утвердженню приватної та спадкової власності на землю, права володіння землею в залежності від участі у боротьбі із зовнішнім ворогом і забезпечення кордонів Української Держави. У цьому контексті цілком логічно відновлення історично-традиційного гетьманату 29 квітня 1918 р. призвело до відродження козацтва як стану, який був основою існування першої козацької державності. Козацтво постало знову на підставі закону – універсалу гетьмана всієї України 16 жовтня 1917 р.

Цей комплекс соціально-економічних заходів спрямований на захист інтересів української землевласницької верстви фактично означав короткотривалу реалізацію ідей аграризму на українському ґрунті. Вчення аграризму у його насамперед центрально-східноєвропейському варіанті відіграло величезну роль у процесі утвердження стабільності новопосталих держав і збереження національної ідентичності. Саме тому воно виявилось таким притягальним для «хліборобської» концепції В.Липинського і його послідовників. Уже в обстановці інтенсивного поширення ідей аграризму у повоєнній Європі її адепти із середовища українського консервативного політикуму дали високу оцінку досвіду аграрних перетворень за доби гетьманату. «Ідея аграризму буйно почала виростати на Україні за час нормального існування Української Держави в 1918 році», – констатували лідери Союзу українських хліборобів у Чехословацькій Республіці Й.Мельник і П.Запорожець. Для цих діячів саме український хліборобський рух, органічно вписуючись в європейський контекст аграризму, мав опанувати ситуацію в Україні. «З ним сьогоdnішнім політикам Європи доведеться говорити»⁴⁵.

Культурно-творча діяльність доби Павла Скоропадського спиралася на меценатську традицію українських гетьманів, які підтримували загальнонаціональний напрямок розвитку української культури. Починаючи від П.Конашевича-Сагайдачного, який вписався з усім Військом Запорізьким у Київське братство, підтримав створення Києво-Могилянського колегіуму, і закінчуючи К.Розумовським, який плекав ідею створення університету в Батурині, усі українські гетьмани були ревними опікунами освіти й науки. Навіть за надто короткий період гетьманування П.Скоропадський заснував два українські університети (Київський, Кам'янець-Подільський) та Українську академію наук.

Не випадково на відкритті українського університету у Києві П.Скоропадський покликався на «імена гетьманів Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи, як поборників і заступників народної освіти на Україні», які, за його словами, «повинні завжди лишитися на сторінках історії українського національного самопізнання»⁴⁶.

Під час шкільних вакацій було організовано шеститижневі обов'язкові курси українознавства для вчителів народних і середніх шкіл, які пройшло 48 тис. учителів. Від 25 червня до 15 вересня 1918 р. вчителям і учням продано 2 млн українських шкільних підручників⁴⁷.

Гетьман не мав наміру обмежитися відкриттям двох українських університетів. Готувалося створення українських університетів в Одесі та Харкові шляхом реорганізації існуючих там російських університетів, а також у Катеринодарі на Кубані та у Сімферополі на Кримському півострові. Особливо слід зазначити, що на державний кошт були прийняті усі українські середні школи, створені українською громадськістю за доби Центральної Ради, і водночас була створена ціла низка нових українських початкових шкіл та гімназій, які фінансувалися державою.

Ось як оцінював діяльність Української Держави в галузі культури сам гетьман: «В основі нашої діяльності в обсязі культурному ми керувалися принципом: прямуючи невпинно до створення нашої зовсім самостійної української культури, прямуючи до цілковитої українзації всього народного виховання, – робити це з найменшою шкодою для всяких культурних цінностей... Ми прямували не до механічного примусового прилучення людей до українства, але до хімічного розтворення неукраїнських елементів в українській стихії»⁴⁸.

Безсумнівні здобутки гетьманату П.Скоропадського зовсім не означали відсутності помилок і прорахунків у діяльності його керманичів. У цьому зв'язку надзвичайно цінними є зауваги В.Липинського, який, власне, започаткував комплексне вивчення Української Держави. Вчений чітко розрізняє два періоди в її розвитку: перший – самостійницько-хліборобський під час діяльності уряду Ф.Лизогуба і другий – федеративний, пов'язаний з урядом С.Гербеля, позначений перевагою Протофісу (Союзу промисловців, торговців і фінансистів України). Поступки останньому і проголошення федерації з Росією В.Липинський вважав політичною і національною катастрофою для консервативної хліборобсько-землевласницької верстви, яка, власне, відіграла вирішальну роль у будівництві державної і національної незалежності першого періоду.

Водночас В.Липинський вважає однією з найважливіших помилок гетьманату те, що не було зроблено протесту проти розгону німцями Центральної Ради, яка була легітимним представницьким інститутом України. На його думку, не слід було забороняти селянський з'їзд, скликаний на початку Української Держави, оскільки в середовищі селянства переважали національно-патріотичні настрої, ворожі більшовизму. І нарешті, вчений різко засуджував безсилість і пасивність уряду щодо каральних експедицій на села, ініційованих на місцях сумнівними елементами, провокаторами різного ґатунку, які свідомо намагалися дискредитувати в селянських масах ідею української держави.

В.Липинський вважав, що всі допущені помилки можна було б усунути, якби українська демократія пішла на співпрацю з урядом у зміцненні і розбудові Української Держави. «Коли б наші революційні отамани та інтелігенти в 1918 р. взяли б і піддержали місцеву консервативну владу гетьмана Павла Скоропадського, – писав В.Липинський, – то по цей час існувала б Українська Держава. Місцеві консервативні хліборобські, промислові і військово-бюрократичні елементи не оглядалися би тоді, рятуючи себе від українських революціонерів, на поміч общерусских «добровольців»; вони сполучили б свій досвід влади і організації держави з молодим загонистим українським імперіалізмом та вірою в Україну місцевих українських революціонерів, і дали б спільними силами одсіч більшовикам. Бо слабесенький напір більшовиків у 1918 р. на Україну вдався (як і всі чужоземні напори на нашу землю) тільки завдяки внутрішній різни українських революціонерів і українських консерватистів між собою»⁴⁹. Критикуючи українську демократичну інтелігенцію за політичні прорахунки, він, однак, віддавав їй належне за енергію, самопосвяту і працьовитість під час вико-

нання своїх громадських обов'язків. На його думку, «наш пересічний інтелігент не гірший від пересічного інтелігента європейця», в ньому в потенціалі набагато «більше ідейності й навіть більше чесності», однак гіршими є «його методи національної організації, гіршими є його способи національної боротьби». Констатує усі труднощі і складність взаємин в українському суспільстві доби гетьманату, В.Липинський шукає способів утвердження внутрішнього миру і співпраці всіх його верств, політичних течій та інститутів.

Прагнення класового миру, примирення інтересів селян, середніх і великих землевласників, підприємців і робітників, здебільшого за рахунок заможних верств, яке демонстрував гетьман Павло Скоропадський і його уряд, утверджували реальне соціальне партнерство, сприяли національній консолідації усіх верств українського народу і могли забезпечити стабільність української державності. Поєднання національно-консервативних і ліберально-реформаторських засад державотворення гетьманату Павла Скоропадського цілком відповідало тогочасним тенденціям суспільного розвитку цивілізованих європейських країн.

Констатує плідність такого поєднання, В.Липинський наводить приклад балтійських країн, де, як він зауважував, «і без 40 мільйонів» вдалося стримати натиск більшовицької збройної агресії. Причиною цього факту було співробітництво консервативних і ліберальних сил, – наголошував вчений. «Там демократія, – пояснює В.Липинський, – «всенациональних» повстань проти своїх «баронів-чужинців» – проти місцевого консервативного державного елементу – не була і тому державність свою од большевиків урятувала»⁵⁰.

Таким чином, напрашується висновок – українським соціалістам не було жодної потреби руйнувати Українську Державу.

На тлі руйнації більшовиками національних і соціальних вартостей гетьманат П.Скоропадського демонстрував своєрідний прорив у майбутнє, утверджував незаперечні державно-правові і національно-культурні цінності. Короткотривалий досвід Української Держави є переконливим доказом реальних творчих здобутків українського консерватизму, адаптацію якого до сьогодення буття України важко переоцінити.

¹ Керк Р. Основи і принципи консерватизму // Консерватизм. Антологія. – К., 1998. – С. 17.

² Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Там само. – С. 120–129.

³ Rewolucja konserwatywna w Niemczech 1918–1933. – Poznań, 1999. – С.8.

⁴ Ibid. – С. 15.

⁵ Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Генеза. – 1997. – №1(5). – С.98.

⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 139.

⁷ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 48.

⁸ Сарбей В. 130-річчя з дня народження В.В. Тарновського // Укр. іст. журн. – 1967. – №4. – С. 120–121.

⁹ Томашівський С. Про ідеї героїв і політику. Відкритий лист до В.Липинського. – Л., 1929. – С. 29, 51.

¹⁰ Осташко Т. Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного комітету // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.V. – К., 2003. – С.90.

¹¹ Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» (Спомини у 20-ліття «Союзу») // Календар-альманах за звичайний рік 1935. – Л., 1935. – С.103–137.

¹² Терещенко Ю. В'ячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург: на політичних перехрестях // Молода нація. – 2002. – №4 (25). – С.96–110.

¹³ Жук А. Вказ. праця. – С.116.

¹⁴ Шлемкевич М. Вказ. праця. – С.98.

¹⁵ Короливський С., Рубач М., Супруненко Н. Победа советской власти на Украине. – Москва, 1967. – С.129.

- ¹⁶ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 131.
- ¹⁷ Скоропадський П. Вказ. праця. – С.123.
- ¹⁸ Там само. – С. 165.
- ¹⁹ Majchrowski J.M. Ugrupowania monarchistyczne w latach Drużej Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1988. – S.9–10.
- ²⁰ Гуммерус Г. Україна в переломні часи. – К., 1997. – С.109.
- ²¹ Липинський В. Консерватизм і поступ // Консерватизм: Антологія. – С.527.
- ²² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – К., 2002. – С.26.
- ²³ Там само. – Т.1. – С.61, 75, 77.
- ²⁴ У 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978. – С.159–160.
- ²⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.1. – С.144.
- ²⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2 т. – Т.2. – К., 1997. – С.104.
- ²⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.1. – С.197.
- ²⁸ Українська Центральна Рада... – Т.2. – С.103.
- ²⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) – К., 2003. – С.30.
- ³⁰ Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думи про українську націю і державу. – Відень, 1925. – С.12.
- ³¹ Дорошенко Д. Як було проголошено гетьманство у Києві 29 квітня 1918 року. – Вінніпег, 1927. – С.8–9.
- ³² Робітничка газета. – 1918. – Ч.222. – 19 січня.
- ³³ Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – С.112.
- ³⁴ Геращенко Т. Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух. – 2000. – №1. – С.207.
- ³⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – С.36.
- ³⁶ Там само. – С.38.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.108–109 зв.
- ³⁸ Войнаренко О. Не гасить духа правди! // Державницька думка. – 1951. – №4. – С.54–58.
- ³⁹ Андрійвський А. Професор в «пророках» // Українська дійсність (Прага). – Ч.ІІ. – Січень 1940. – С.3–5.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.2. – С.72–73.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.21.
- ⁴² Там само. – Арк.21 зв.
- ⁴³ Батьківщина. – 1971. – 17–31 липня.
- ⁴⁴ У 60-річчя відновлення гетьманства. – С.71.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.3.
- ⁴⁶ У 60-річчя відновлення гетьманства. – С.41.
- ⁴⁷ Там само. – С.77.
- ⁴⁸ Там само. – С.40.
- ⁴⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С.432.
- ⁵⁰ Там само.

The article examines Pavlo Skoropads'kyi's hetmancy in the context of All-European process of counteraction of conservative forces of liberalism and radical socialism. The stress is made on constructive and creative gains of Ukrainian State.

Р.Я.Пиріг*

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО З ПОГЛЯДУ НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКИХ СОЮЗНИКІВ

У статті висвітлюється складне і суперечливе сприйняття образу Української Держави 1918 р. владними інститутами, політиками і пресою Німеччини та Австро-Угорщини, детермінованість цих уявлень умовами Брестського мирного договору і фактичною окупацією краю.

Ставлення провідних країн Четверного союзу до посталої у кінці квітня 1918 р. Української Держави визначалося цілями їхньої «східної» політики, військовою формою допомоги у боротьбі проти більшовицької експансії, інспірацією державного перевороту. Пошук альтернативи соціалістичній Центральній Раді привів німецьких військових і дипломатів до доцільності спертися на консервативно-ліберальні кола і встановити традиційну для України минулих століть державну модель – гетьманат. Найорганічнішою постаттю на чолі нової держави був визнаний царський аристократ і нащадок давнього гетьманського роду генерал П.Скоропадський.

Стрижневою лінією у відносинах німецько-австрійських альянтів до української сторони виступала реалізація економічного потенціалу Брестського миру, названого «Brotfrieden» (хлібним миром). Саме здатність забезпечити виконання договірних зобов'язань по поставках продовольства та сировини визначала перспективи взаємин союзників із новим режимом і його подальшу долю.

Формально гетьманат отримав суверенний статус, однак німцями розглядався як «фікція дружньої держави». Це обумовлювалося військово-політичною гегемонією Німеччини, фактичною окупацією теренів України, її становищем сателіта одного з блоків світового протиборства.

Аналіз історичних джерел дозволяє чітко простежити відсутність цілісної «східної» політики Німеччини, суттєві розходження з українського питання серед імперського правлячого істеблішменту, гострі протиріччя між німцями й австрійцями у ставленні до гетьманату.

Для висвітлення цієї теми автор використав широке коло історичних джерел німецького та австрійського походження. Це досить специфічні, з погляду джерелознавчого аналізу, документи і матеріали, які потребують критичного підходу. Водночас вони піддаються достатній верифікації і не залишають сумнівів у їхній автентичності.

Останніми роками склалася, на наш погляд, не зовсім обґрунтована практика ігнорування дослідниками археографічного доробку радянських істориків та архівістів, особливо 1930-х років. Над тогочасними публікаціями документів тяжіє тавро «заідеологізованих», «партійно-класових», «необ'єктивних», «сфальсифікованих» тощо. Такі оцінки, звичайно, небезпідставні. Проте, на наш погляд, вони стосуються проблемно-тематичної визначеності, однозначної ідейно-політичної спрямованості на рівні документальних збірників. Інша справа, використання окремого історичного джерела як носія ретроспективної інформації. Адже воно більш повно піддається логічній і фактологічній перевірці.

Обрана тема диктує потребу по-новому прочитати, осмислити та інтерпретувати археографічні напрацювання радянської доби, зокрема, із серії «История гражданской войны в документах»: «Крах германской оккупации на Украине

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

(по документам оккупантов)»; «Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов»; «Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году» та ін.¹

У своїй сукупності вони містять найповніше зібрання опублікованих оригінальних документів, листування офіційних органів Німеччини й Австро-Угорщини зі своїми військовими і дипломатичними представниками в Україні. На відміну від публічних документів, заяв, інформацій преси і, навіть, мемуарів, ці матеріали позбавлені необхідності будь-якого толерування Української Держави та її глави. Вони призначалися для досить вузького, внутрішнього кола користувачів, циркулювали закритими каналами, а відтак і зафіксували справжнє ставлення німців та австрійців до нового союзника.

Слід наголосити, що доля оригіналів архівних документів, опублікованих у радянських збірниках, виявилася досить складною. Під час Другої світової війни вони були переміщені в США, а вже згодом повернуті Німеччині.

Ставлення німецької сторони до гетьманату знайшло суттєве відбиття у мемуарах провідних військових діячів, які були творцями і реалізаторами «східної» політики рейху. Спогади одного з «батьків» Брестського миру генерала М.Гофмана та фактичного керівника збройних сил генерала Е.Людендорфа вийшли у Німеччині і були перекладені російською мовою². На жаль, мемуари начальника штабу головного командування німецьких військ в Україні генерала В.Гренера, людини найтісніше інтегрованої в українські справи, видані лише німецькою мовою³.

Природно, що українська проблематика 1918 р. знайшла широке відображення на шпальтах німецьких та австрійських часописів. Здавалося б, що відслідкувати їх реакцію сучасному вітчизняному досліднику майже не під силу, оскільки довелося б тривалий час працювати в німецьких бібліотеках. Однак завдання виявилось набагато простішим. Досі залишається обійденим увагою вчених таке унікальне історичне джерело, як часопис «Вісти закордонної преси»⁴. Він видавався Департаментом преси при Державному секретарстві.

Це квінтесенція перекладених українською мовою матеріалів німецькомовних газет про становище в Україні і світі. Статті, огляди, інтерв'ю з української тематики публікували цивільні і військові кореспонденти, відомі німецькі й австрійські експерти, політичні діячі.

Спираючись на репрезентативне коло історичних джерел, вдаючись до їх верифікації за допомогою інших видів ретроспективної інформації, в тому числі й українського походження, автор публікації ставить наступні дослідницькі завдання: показати основні цілі держав Четверного союзу в українському питанні; з'ясувати детермінованість державної моделі гетьманату німецькими економічними інтересами; показати суттєві розбіжності в оцінці гетьмана й уряду між публікаціями преси і закритою офіційною документацією; висвітлити німецько-австрійські протиріччя у відносинах з Українською Державою.

Прихід до влади генерала П.Скоропадського викликав у Німеччині, Австро-Угорщині і багатьох європейських країнах чималу зацікавленість, жваві відгуки преси та політичних діячів. Відразу ж після перевороту у штабі армії Ейхгорна для головнокомандуючого Східним фронтом склали характеристику нового керманіча України: «Гетьман Скоропадський – людина років 45, високий, стрункий, з різко окресленим профілем, дещо кавказького типу. У нього породисте обличчя, він прекрасно виглядає у своїй чорній козацькій формі. У наш час ідеологів, фантастів і недоумкуватості він все ж проявив себе як чоловік. Якою буде його подальша поведінка важко сказати. В усякому разі він створює враження непересічної особистості»⁵. На думку авторів документа, Скоропадський перебував цілком і повністю під впливом головного командування. Очевидно, авторами характеристики були майори Ярош і Гассе, які найбільше контактували зі Скоропадським.

Німецька преса особливо підкреслювала германофільську позицію гетьмана. Так, газета «Vossische Zeitung» наводила слова Скоропадського про те, що він «не знає нікого від кого можна б навчитися більше державності і винести більше користі, ніж від Німеччини»⁶.

Військовий кореспондент газети «Die Post» з явною симпатією змальовує постать гетьмана: «Темний стрій кубанських козаків, де як одинока ясна пляма виділяється георгіївський кавалер; продовгувате ясне лице та холодні енергійні очі, ласкаве поведіння, саркастична рисочка біля уст; видно уміння володіти собою і волю, головно прикмету, властиву державним мужам – прислуховуватися. Цікаво, що товариші по гвардії, де він виховувався в корпусі пажів, називали його вже гетьманом»⁷.

Зустрічаються порівняння П.Скоропадського з видатними європейськими діячами. Зокрема лозанська «L'Ukraine» писала: «Коли генерал Скоропадський зуміє, як колись Людовик XIV, підібрати і згрупувати навколо себе найінтелігентніші і найталановитіші сили краю, зуміє поставити республіку на ноги – народ буде певно вдячний йому»⁸. Депутат рейхстагу Ф.Ерцберг заявив, що гетьмана «вважають за Буланже і він не приховує своїх планів повернути порядок у Росії»⁹.

У німецькій пресі з'явилася низка інтерв'ю з П.Скоропадським. Зокрема, у розмові з кореспондентом газети «Vossische Zeitung» він наголосив, що тісне зближення України з Німеччиною – не лише особиста потреба гетьмана, а й усієї України. П.Скоропадський висловив намір запросити до Києва кількох представників соціалістичних партій для ознайомлення зі становищем у краї і висловлення правдивої думки¹⁰.

В інтерв'ю іншій німецькій газеті «Berliner Lokal Anzeiger» гетьман розлого говорив про важливість для самостійної України добросусідських відносин із центральними державами. Не обійшов і певних прикрих обставин, зокрема, зайняття німцями Криму, деяких портів тощо. І цього разу П.Скоропадський підтвердив запрошення німецьких парламентарів до України. Кореспондент за підсумками бесіди з гетьманом виніс враження, що «це регент, який зуміє навіть під час такої анархії повести творчу працю і зуміє вивести щедрю на природні багатства Україну на шлях здорового розвитку»¹¹.

Будучи поінформованим, що в зарубіжній, у тому числі й німецькій пресі, з'явилося чимало звинувачень у проросійському складі гетьманського уряду, П.Скоропадський у своїх інтерв'ю підкреслював, що перед ним стоїть висока і прекрасна мета – збудувати самостійну Україну, а звинувачення у прихильності до старої Росії безпідставні. Так, в інтерв'ю газеті «Neue Freie Presse» П.Скоропадський заявив: «Хибним є припущення, що я маю на думці зрусифікувати урядування. Мої устремління такі: притягти до співпраці здатних і корисних для краю людей без огляду на походження, навести порядок і утвердити самостійність України»¹². Очевидно, гетьман не зовсім переконав кореспондента, оскільки той резюмував бесіду власним висновком, що нині самостійна Україна існує, але чи буде вона існувати й далі, чи ввійде у злуку з федеративною або централістично-абсолютистською Росією, сказати зараз не можна.

Німецька преса формувала у громадськості думку, що окупація України є справою цілком вмотивованою і вимоги деяких політичних сил щодо невтручання у внутрішні справи краю є нереальними, оскільки воно зумовлене вже однією військовою присутністю Німеччини, а головною «пружиною всіх вчинків на Україні є німецький державний інтерес»¹³.

Газета «Der Tag» все ж намагалася довести безпідставність звинувачень на адресу німців щодо державного перевороту в Україні: «Однак це не доведено. Все зробили самі українці... Говорять, що з переворотом до влади прийшли великоруські елементи. Проте всі ці люди були і є українцями»¹⁴.

Публікувалися враження німців, які відвідали у той час Україну. Зокрема, доктор Вірт після повернення з Києва висловив впевненість, що нарешті там встановився остаточний порядок і Україна знову стане хлібною коморою Європи. Поза сумнівом, це була малооб'єктивна і надто оптимістична оцінка¹⁵.

Для виправдання «східної» політики Німеччини нерідко наводилася теза, що метою допомоги Україні з боку центральних держав було недопущення її злуки з Росією. Так, оглядач газети «Der Tag» Е.Енлі писав, що завданням Німеччини є «викопати якнайбільшу прірву між Росією й Україною»¹⁶.

Частина оглядачів намагалася обґрунтувати прихід П.Скоропадського до влади. Газета «Deutsche Warschauer Zeitung» наголошувала «на історичній традиції українського народу, над яким до часу цілковитого поневолення Московщиною панували гетьмани». Автор статті прогнозував, що П.Скоропадський виводить свій рід від останнього гетьмана України, а тому «селянин охоче повинуватися новим розпорядженням, які так різняться від фантастичних програм комуністичних теорій (Центральна Рада – *Авт.*)»¹⁷. На жаль, це були досить схоластичні міркування, які не підтвердилися перебігом подій в Україні.

Німецькі газети жваво обговорювали склад українського уряду, подавали прогнози своїх кореспондентів щодо окремих персоналій міністрів. Зокрема, називалися прізвища колишнього депутата Державної думи, лідера Української демократично-хліборобської партії С.Шемета на посаду міністра фінансів, популярного підполковника П.Болбочана – військового міністра тощо. Матеріали преси суттєво відставали від форсованого створення українського уряду, а їхні передбачення щодо персоналій здебільшого не справдилися¹⁸.

Завершення формування гетьманського уряду значно посилює критичний тон німецької та австрійської преси щодо можливого політичного курсу України. Вже 12 травня газета «Neue Lemberger Zeitung» писала: «Владу перейняв генерал Скоропадський і сформував уряд із кадетів. Закон же про відміну великої земельної власності відкладено і тому зміцнено впливи польських і російських великих земельних власників. Українська мова, найважливіша підвалина незалежної від Росії українсько-національної державності відходить на другий план. Конгрес багатих хліборобів проводив наради російською мовою. Побудовано тисячі мостів, які ведуть до Росії. Великоросійським тенденціям приготовляється ґрунт. Брест-Литовський мир втратить своє історичне значення, коли так буде далі. Німецькі кола зрозуміли цей переворот, коли їх публічна думка занепокоїлася подіями у Києві. Генерал Скоропадський пообіцяв виконувати постанови Берестейського миру і поборювати польські і великоруські тенденції. Покаже це майбутність. Гетьман покликав до кабінету кадетські духи – «Kadetischen Geiste» – а ці є синонімами з російською приязню і німецькою ненавистю»¹⁹.

Газета німецьких соціал-демократів «Vorwarst» послідовно наголошувала на неукраїнському складі і політиці уряду Ф.Лизогуба. 23 травня вона опублікувала статтю під промовистою назвою «Контрреволюція на Україні». Наводилися факти припинення виходу газет «Нова Рада», «Боротьба», «Народня воля», «Відродження», заборони селянського, робітничого та інших з'їздів, повернення російської мови до державних установ. Газета робила висновок, що «ці елементи, які при німецькій допомозі прийшли тепер до влади, з піднесеним прапором перейдуть на бік Росії, якщо на місце більшовицького уряду в Москві прийде нове, буржуазне правління»²⁰. Військовий оглядач «Frankfurter Zeitung» зазначав, що українські соціалісти залишилися осторонь уряду, а до гетьмана туляться люди не зовсім вільні від русо- і царєфільства²¹.

Шведські аналітики побачили в новому складі українського уряду іншу перспективу – початок примирення між німцями і російською буржуазією, а відтак можна очікувати, що вплив кадетів в Україні перекинеться і на Росію²².

МЗС Німеччини у кінці травня надіслало послу Мумму огляд російської преси з відгуками на прихід до влади П.Скоропадського. Зокрема, газета «Наш век» (колишня «Речь») наголошувала, що генерал раніше був улюбленцем великого князя Михайла Олександровича, а своїм становищем зобов'язаний зв'язкам дружини, племінниці члена Державної ради П.Дурново. Публікація містила висновок, що український гетьман – особа, прийнятна з точки зору інтересів Великої Росії. Газета «День» також вважала П.Скоропадського швидше російським, ніж українським кандидатом²³. Не обійшлося і без курйозу. Одна з газет стверджувала, що в 1914 р. Скоропадський разом із Родзянком подав російському урядові меморандум, в якому заперечувалося право українського народу на існування. Видання переплутало генерала Павла Скоропадського з Георгієм Скоропадським – членом IV Державної думи, одним із лідерів партії октябристів²⁴.

Слід зазначити, що не лише німецькі ліві, але й серйозні аналітики із числа військових і науковців уже в перших заходах гетьманського режиму побачили ознаки русофільського курсу. Зокрема, відомий німецький військовий діяч М.Гофман – начальник штабу Східного фронту і один із творців Брестського миру 23 травня записав у щоденнику: «Нинішні правителі ведуть країну прямо до союзу з Великою Росією»²⁵. Авторитетний німецький учений проф. О.Гецш у статті «Центральні держави і Україна» звернув увагу на те, що проголошений гетьманом проект конституції («Законои про тимчасовий державний устрій України» – *Авт.*) взятий з Основного закону Російської імперії 1906 р.²⁶

Австрійська преса з гордістю писала про високу місію імператорської і королівської армії, яка зайняла українську територію обсягом 176 тис. 697 кв. км, що більше, ніж Чехія, Моравія, Шльонськ (Силезія), Галичина і Буковина разом узяті. Конфлікт між Центральною Радою і німецьким командуванням зводився лише до питань весняної сівби. Містилися запевнення, що українське селянство і широкі верстви міщан виявляють щирі симпатії до Австро-Угорщини²⁷.

Відзначалося, що П.Скоропадський знаходить опору в лавах самостійників, українських незалежників і кадетів. Однак оглядачі наголошували, що «кінцевою метою цих елементів є федеральний зв'язок із Росією в конституційно-монархічній державі»²⁸.

Побоювання щодо політичного курсу нового українського уряду виникли й у депутатів австрійського парламенту від Галичини. Вони відвідали Берлін і мали аудієнцію в міністра закордонних справ Р.Кюльмана, який запевнив їх, що ніякої загрози самостійності України немає²⁹.

Німецькі соціалісти прогнозували можливу зміну влади в Україні. Напередодні перевороту один із лідерів соціал-демократів, депутат рейхстагу Ф.Шейдеман направив спеціального листа віце-канцлеру Ф.Пайєру, попереджаючи, що усунення Центральної Ради може привести до влади людей, які не мають підтримки в Україні. Тому проголошення гетьманом П.Скоропадського викликало у лівих партій гостру реакцію³⁰.

4 травня на засіданні рейхстагу з докладною інформацією про події в Україні виступив Ф.Пайєр. Він наголосив, що головним завданням німецького уряду є зміцнення порядку в Україні, а також зробити можливим виконання договору про поставки збіжжя до Німеччини та союзних із нею держав.

Чимало місця він відвів поясненню дій німецького командування в краї. Зокрема, видання наказу Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий обробіток землі було викликане неспроможністю Центральної Ради організувати проведення весняно-польових робіт. На думку Пайєра, цей наказ був звернений не до населення, а до німецької військової адміністрації на місцях. А відтак і не мав характеру втручання у внутрішні справи УНР.

Знайшов віце-канцлер пояснення й арештам членів Центральної Ради, кваліфікуючи їх як вимушений акт захисту проти дій «Комітету спасіння Украї-

ни», який домагався вигнання німців. Із метою самооборони Ейхгорн змушений був видати наказ про поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на громадян України.

Коментуючи утворення нового українського уряду, Пайер запевнив депутатів, що це повністю внутрішня справа, в якій німці жодної участі не беруть. Він наголосив: «Для Німеччини важливо, що новий уряд відкидає комуністичні теорії, а також стоїть на ґрунті договорів, заключених із Німеччиною, в т.ч. і про збіжжя»³¹.

Безперечно, доповідь Пайера не відбивала повної картини державного перевороту в Україні та ролі в його організації німецької сторони. Він прямо і відверто пов'язував цю акцію з прагматичним інтересом Німеччини в отриманні продовольства і намагався мінімізувати враження від втручання військових у внутрішні справи України. Пояснення віце-канцлера щодо подій в Україні парламентарів задовольнило, крім групи депутатів-соціалістів.

6 і 7 травня у головній комісії рейхстагу продовжувалося обговорення становища в Україні після державного перевороту. Інформація заступника міністра закордонних справ Г.Буше не зовсім задовольнила парламентарів. Зокрема, депутат Гаас (народна партія) критично оцінив дії німецьких військових, а новий український уряд охарактеризував як великоруський. Такої ж думки дотримувався і представник національно-ліберальної партії доктор Штареземан. Депутати від лівих партій висловлювали невдоволення надмірною самостійністю військових в Україні, наголошуючи, що вони мають бути «органами реалізації політики, а не керманічами політики»³². Не дивлячись на певні розходження, більшість учасників дебатів підкреслювала, що на передньому плані мала бути практична мета – захоплення якнайбільше хліба.

Серед німецьких генералів і дипломатів не бракувало прогнозів щодо перспектив функціонування такого державного утворення, як гетьманат. Зокрема аналітики зі штабу групи армій Ейхгорна після перевороту зазначали: «Чи довго Скоропадський утримається при владі – сказати важко. Це буде залежати не тільки від нього, але в першу чергу від працездатності уряду і від того, чи залишиться він під німецьким впливом»³³. Відразу ж між військовим командуванням і МЗС виявилися старі розходження щодо легітиматії форми української державності. Головне командування німецьких військ в Україні вважало, що для отримання хліба «необхідно відмовитися від політики, яка зводиться до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо за необхідне»³⁴.

Така позиція військових немало збентежила керівництво німецького МЗС. Заступник міністра Буше терміново запросив посла Мумма пояснити смисл заяв військових: чи значить, що тепер до України треба ставитися не як до держави, з якою встановлені мирні відносини, а тільки як до окупованої території³⁵.

А.Мумм, який мав зважати на позиції власного відомства, але останнім часом все більше розділяв погляди військових в Україні, вже наступного дня сформулював своє бачення проблеми. Він підкреслив, що не поділяє точку зору про Україну лише як «дружню країну». Проте вважає «необхідним підтримати в Україні фікцію самостійної дружньої нам держави постільки, поскільки це збігається з нашими інтересами». Дипломат обґрунтовував це багатьма причинами: потребою враховувати громадську думку у Німеччині і зарубіжних країнах; авторитет українського уряду буде підірваним, якщо різко показати, що він «є тільки лялькою в наших руках»; слід думати і про майбутнє відносин з Україною тощо³⁶.

У середині червня німецьке оберкомандо в Києві вже наголошувало на важливості зміцнення незалежної української держави як з тактичного, так і стратегічного погляду німецьких інтересів. Разом із тим визнавалося, що багато, якщо не більшість людей, сумніваються у можливості існування такої дер-

жави. Г.Ейхгорн робив висновок, що «існування української держави тісно пов'язане з особою гетьмана. Вона або вистоїть, або впаде разом із ним»³⁷.

2–3 липня у Спа відбулася нарада вищих керівників Німеччини під головуванням кайзера. Провідне місце на ній зайняли питання східної політики. Учасники засідання не поділяли навіть поміркованого оптимізму оберкомандо стосовно майбутнього України. Е.Людендорф запевняв: «Життєздатної української держави не вийде. Поширення української національної ідеї цілком залежить від присутності в країні наших військ»³⁸.

Генералу В.Гренеру і послу А.Мумму, як головним реалізатором планів рейху на Сході, доводилося рахуватися з доволі невизначеною політикою Берліна у цьому питанні, коли навіть генерал Е.Людендорф не мав сталої думки. Спочатку він був налаштований підтримувати гетьманат, вважаючи його «єдиною державою на Сході, здатною вижити». Однак невдовзі під впливом міністра колоній Р.Ліндеквіста дійшов висновку, що Україна є «ефемерною державою, яка незабаром приєднається до Росії». Він висловився за формування антислов'янської федерації навколо Грузії. Оберкомандо і посольству довелося докласти чимало зусиль, щоб переконати в нереальності цього проекту³⁹.

Документи німецького посольства в Україні відображають оцінки діяльності Ради міністрів і прем'єра Ф.Лизогуба. 20 травня посол А.Мумм, інформуючи МЗС про становище в Україні, наголошував: «Поки що гетьман користується більшою популярністю серед населення, ніж уряд. Проте останньому не можна відмовити у тому, що він працює сумлінно, швидко і передбачливо». Дипломат досить точно визначив, що більшість міністрів не дуже далека від великоруських ідей, але вважав, що це зовсім не трагічно, оскільки «кабінет міністрів є чисто робочим і перебуває під постійним контролем моїм і верховного командування»⁴⁰.

У кінці червня А.Мумм у листі до генерала В.Гренера писав, що Ф.Лизогуб висловив побоювання стосовно зменшення підтримки уряду з боку німців. На що посол висловив побажання надати кабінетові міністрів дещо більшого «*couleur locale*» (місцевого колориту – *фр.*), щоб запобігти переходу його на бік Великої Росії.

Поза увагою німців не залишалося Міністерство внутрішніх справ, яке очолював особисто прем'єр. Серед заступників міністра були люди антиукраїнських, промонархічних поглядів. Не випадково А.Мумм порадив Ф.Лизогубу «почистити своє міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів'я: «*Landgraf, werde hart*» (Ландграф, будьте тверді)⁴¹.

Слід зазначити, що процес формування і змін у складі українського уряду від перших днів функціонування гетьманату і до жовтня перебував під жорстким контролем німецьких військових і посольства. Як перший склад Ради міністрів формувався 30 квітня у кабінеті генерала В.Гренера⁴², так і другий склад у жовтні формувався під контролем генерального консула у Києві Е.Тіля та радника посольства графа Берхема⁴³. Безперечно, це не означало, що німці нав'язували лише свої кандидатури, але й гетьман без їхнього погодження не міг призначити жодного міністра. Це підтверджується численними документами німецької сторони.

Історичні джерела дозволяють висвітлити і таке складне питання, як ставлення німецького командування та посольства в Україні до постаті П.Скоропадського. Генерал В.Гренер у спогадах зазначав, що йому особисто гетьман був симпатичний від самого початку, а «у всіх німецьких діячів, з якими він спілкувався, викликав увагу і повагу. Він був надійний і чесний»⁴⁴.

Барон А.Мумм усвідомлював велику залежність П.Скоропадського від німців і не раз це демонстрував, однак вважав гетьмана «чимось середнім між правлячим монархом і президентом республіки». При підготовці візиту глави Української Держави до Німеччини саме посол запропонував вжити до гетьмана офіційне звертання *Durchlaucht* – «ясновельможний»⁴⁵.

Слід зазначити, що і П.Скоропадський у своїх спогадах досить високо оцінив фахові та людські якості цих двох провідних постатей у реалізації політики рейху щодо України⁴⁶.

Оцінки П.Скоропадського і гетьманської держави австро-угорською стороною значно відрізнялися від німецьких. Це було зумовлено суттєвими відмінностями, а не рідко й протиріччями політики двох головних суб'єктів Четверного союзу з українського питання. Особливо яскраво це проявилось під час укладення Брестського мирного договору, коли австрійці змушені були погодитися на передачу УНР частини західноукраїнських земель.

Немає сумніву, що на початок східної військової експедиції (лютий 1918 р.) Австро-Угорщина була набагато більше інтегрована в українську проблему, ніж Німеччина. Ухвалюючи рішення про військову допомогу Україні, німецьке командування спочатку розраховувало обійтися власними силами, проте змушене було запросити й Австро-Угорщину. Двоїста монархія не мала такої військової потуги як Німеччина і тому опинилася в ролі молодшого партнера. До того ж угода про розподіл сфер впливу в Україні між ними була підписана лише 29 березня. До австро-угорської зони окупації відійшла частина Волині, Подільська, Херсонська і Катеринославська губернії, до німецької – решти губерній, а також Таврія і Крим. Зрозуміло, що за економічним потенціалом і геостратегічним положенням ці території суттєво відрізнялися. Явно, не на користь Відня⁴⁷.

Австрійці хоч і визнали гетьманат, але так і не ратифікували Брестської угоди. Більше того, вони домоглися знищення оригіналів (у т.ч. й українського) таємного протоколу щодо Галичини, які зберігалися в Берліні. Крім того, граф С.Буріан допустив витік інформації з цього питання, поставивши П.Скоропадського у досить скрутне становище. Фактично австрійці заперечували легітимність гетьманського правління, вважаючи Україну «невизнаним протекторатом». Вони також піддавали сумніву титул П.Скоропадського «гетьман всієї України», побоюючись сепаратистських настроїв у Галичині⁴⁸.

Певне напруження в українсько-австрійські стосунки вносила й та обставина, що ерцгерцог Вільгельм Габсбург розглядався деякими політичними колами як претендент на український престол. У той час він очолював один з австрійських військових підрозділів, розквартированих у м. Олександрії⁴⁹.

Природно, що найвищі керівники Австро-Угорщини зовсім не бажали зміцнення української державності і не вірили в перспективу її розбудови. Зокрема, начальник австрійського генерального штабу А.Арц не виключав, що «гетьманство Скоропадського й задумане німцями тільки як фундамент для розв'язання російського питання. Згідно з німецькою точкою зору, «Україна, позбавлена будь-якої національної єдності, не зможе довго зберегти свою самостійність. І якщо ціллю Німеччини є федеративна Росія під німецьким впливом, то Україна буде приєднана до трону московського царя. Тому гетьманство є тільки перехідною стадією»⁵⁰.

Австрійський імператор Карл I у листі до ерцгерцога Вільгельма у травні писав: «Тепер ще цілком неможливо передбачити, чи зміцниться гетьманський режим надовго. Якщо Скоропадський буде скинутий, то це буде тільки епізодом, який нас мало торкатиметься»⁵¹. Прогноз цісаря справдився, але дещо в іншій послідовності. Спочатку впав його трон, потягнувши за собою й повалення українського гетьмана.

Командуючий австрійською Східною армією генерал А.Краус у середині червня підготував для генштабу аналітичну записку про геостратегічні наміри Німеччини щодо колонізації України. Він вважав, що та хоче назавжди закріпити за собою безпечний шлях на Месопотамію та Аравію. Тому німці ніколи не випустять з рук цінного Криму. А Україну вони використовуватимуть, з од-

ного боку, як свою житницю, а з іншого, – ринок збуту своїх промислових виробів. Генерал визнавав повну гегемонію німців в українських справах і був переконаний, що «будь-яка таємна, непогоджена з Німеччиною політика потягне за собою нові втрати, німці дізнаються про кожен такий крок»⁵².

Безперечно, такою прямою не відзначалися австрійські дипломати в Україні. Очевидно, вести подвійну гру було не тільки іманентною фаховою потребою, але й завданням відстоювання національних інтересів в умовах нетривких правил експлуатації окупованого краю. П.Скоропадський був змушений визнати, що граф Й.Форгач був одним із кращих австрійських дипломатів: «Він дійсно добре знає свою справу, надзвичайно м'який у поведженні, але одночасно з цим рішучий і немилостивий». Гетьман ілюструє це розповіддю про те, що в Сербії його настільки ненавиділи, що всіх собак у Белграді називали «форгачами». П.Скоропадський був проінформований, що посол має тісні стосунки з «українцями шовіністичного ґатунку»⁵³.

Військовий представник Австрії майор Флейшман також запевняв лідерів соціалістичних партій у приязні до самостійної України, колишнього уряду УНР. Він переконував, що Німеччина хоче відновити під своїм протекторатом єдину і неділиму Росію на шкоду Австрії, а відтак й Україні⁵⁴. Гетьман писав у спогадах, що німці однозначно підтримували новий уряд, але австрійці вели політику настільки невизначену, що йому доводилося просити пояснень у графа Й.Форгача і князя К.Фюрстенберга⁵⁵.

Отже, аналіз історичних джерел дозволяє зробити наступні висновки про ставлення Німеччини й Австро-Угорщини до Української Держави 1918 року.

1. Воно було надзвичайно складним, суперечливим і детермінувалося низкою політичних, економічних, геостратегічних чинників. Як і будь-яка сфера міжнародних відносин, мало подвійні стандарти, вияви публічного і латентного характеру.

2. Не дивлячись на розбіжності в поглядах на українське питання, реакція різних владних центрів Німеччини на зміну правління в Україні загалом була спокійною. Навіть основні «збурювачі тиші» – німецькі ліві у рейхстазі усвідомлювали, що зміна соціалістичного уряду УНР в інтересах Німеччини.

3. Між військовими та їх опонентами в рейхсканцелярії і парламенті склався хоч і апокрифічний, але все ж консенсус у визначенні політичної лінії щодо нового українського режиму. Він мав зберігати форму державної самостійності при якнайтіснішому союзі з центральними державами.

4. Здатність гетьманського режиму виконувати умови поставок продовольства і сировини було визначальним у ставленні до нього країн Четверного союзу.

5. Публічні декларації про рівнопартнерські відносини різко контрастували з окупаційною практикою ставлення до України як васально залежної території, держави-сателіта.

6. Якщо Німеччина обстоювала хоча б формальний державний суверенітет України, то Австро-Угорщина розглядала гетьманат як «коротке інтермеццо», домагаючись задоволення лише своїх прагматичних інтересів.

¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М.Горького, И.Минца. – Москва, 1936. – 205 с.; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – К., 1938. – 622 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / Под ред. И.Минца и Е.Городецкого. – Москва, 1942. – 240 с.

² Гофман М. Записки и дневники. 1914–1919. – Ленинград, 1929; Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – Москва; Минск, 2005.

³ Groener W. Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. – Gottingen, 1957.

⁴ Вісті закордонної преси. – 1918. – Травень–листопад. Видання Департаменту преси при Державній канцелярії. Перший номер вийшов 10 травня.

⁵ Крах германской оккупации на Украине. – С.61.

- ⁶ Vossische Zeitung. – 1918. – 13 травня.
⁷ Die Post. – 1918. – 25 червня.
⁸ L'Ukraine. – 1918. – 4 липня.
⁹ Tägliche Rundschau. – 1918. – 25 травня.
¹⁰ Vossische Zeitung. – 1918. – 13 травня.
¹¹ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 21 травня.
¹² Neue Freie Presse. – 1918. – 5 червня.
¹³ Berliner Tageblatt. – 1918. – 16 травня.
¹⁴ Der Tag. – 1918. – 15 травня.
¹⁵ Deutsche Lemberger Zeitung. – 1918. – 12 травня.
¹⁶ Der Tag. – 1918. – 22 травня.
¹⁷ Deutsche Warschauer Zeitung. – 1918. – 22 травня.
¹⁸ Там само. – 7 травня; Breslauer Neueste Nachrichten. – 1918. – 8 травня.
¹⁹ Neue Lemberger Zeitung. – 1918. – 12 травня.
²⁰ Vorwärts. – 1918. – 23 травня.
²¹ Frankfurter Zeitung. – 1918. – 20 травня.
²² Neues Wiener Tageblatt. – 1918. – 10 травня.
²³ Крах германской оккупации на Украине. – С.123–124.
²⁴ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – С.355.
²⁵ Федюшин О. Українська революція. 1917–1918. – Москва, 2007. – С.177.
²⁶ Neue Freie Presse. – 1918. – 14 серпня.
²⁷ Norddeutsche Fremdblatt. – 1918. – 30 квітня; Allgemeine Zeitung. – 1918. – 5 травня.
²⁸ Breslauer Neueste Nachrichten. – 1918. – 8 травня.
²⁹ Vossische Zeitung. – 1918. – 31 травня.
³⁰ Федюшин О. Указ. соч. – С.167.
³¹ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.
³² Там само. – 8 травня.
³³ Крах германской оккупации на Украине. – С.63.
³⁴ Там же. – С.64.
³⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.83–84.
³⁶ Крах германской оккупации на Украине. – С.65.
³⁷ Федюшин О. Указ. соч. – С.185.
³⁸ Там же. – С.186.
³⁹ Там же. – С.183.
⁴⁰ Крах германской оккупации на Украине. – С.122.
⁴¹ Там же. – С.75.
⁴² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – С.195–202.
⁴³ Крах германской оккупации на Украине. – С.141–142.
⁴⁴ Groener W. Lebenserinnerung. – S.400.
⁴⁵ Крах германской оккупации на Украине. – С.133.
⁴⁶ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.191.
⁴⁷ Крах германской оккупации на Украине. – С.31–33.
⁴⁸ Там же. – С.161.
⁴⁹ Скоропадський П. Спогади. – С.208, 239.
⁵⁰ Крах германской оккупации на Украине. – С.153.
⁵¹ Там же. – С.154.
⁵² Там же. – С.73.
⁵³ Скоропадський П. Спогади. – С.240.
⁵⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2002. – Т.2. – С.42.
⁵⁵ Скоропадський П. Спогади. – С.208.

The article shows complicated and controversial perception of image of Ukrainian State in 1918 by the authority institutes, politicians and press in Germany and Austro-Hungary, influence of conditions of Brest Treaty and factual occupation of the lands on this opinions.

Ф.Г.Турченко*

П.СКОРОПАДСЬКИЙ І М.МІХНОВСЬКИЙ 1918 р.: ДВІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

У статті робиться порівняльний аналіз поглядів П.Скоропадського і М.Міхновського на питання національно-державного будівництва в Україні 1918 р. Аналізується складна суспільно-політична ситуація, у контексті якої М.Міхновський і його прихильники прагнули змінити політичний курс гетьманського уряду, надати йому чіткої національної спрямованості.

Одним із найважливіших завдань історіографії Української Держави 1918 р. є оцінка тієї моделі національно-державного будівництва, на яку орієнтувався П.Скоропадський. Вивчення цієї багатопланової проблеми продовжується багато десятиліть, але говорити про конкретні результати, які були б сприйняті дослідницьким загалом, ще рано. На наш погляд, результативність аналізу значно підсилило б розширення поля дослідницьких інтересів за рахунок порівняльного аналізу поглядів П.Скоропадського, з одного боку, та його сучасників із різних політичних таборів, з іншого. Пропонуємо почати розгляд цієї проблеми через призму політичної дискусії, яка в період підготовки гетьманського перевороту і після його здійснення відбувалася між П.Скоропадським і М.Міхновським.

В українських політичних колах про генерала П.Скоропадського стало відомо лише у липні-серпні 1917 р., коли він прилучився до українізації армії, ставши на чолі 1-го Українського корпусу, який у листопаді 1917 р. зупинив наступ на Київ збільшовизованих військ. У жовтні 1917 р. генерал був обраний почесним військовим отаманом Вільного козацтва. Про чіткі політичні погляди П.Скоропадського на момент перевороту говорити немає підстав. Мова може йти лише про певні політичні настрої, які до того ж проявлялися в загальних рисах. Така невизначеність ставила у глухий кут навіть сучасників генерала з національного табору, які в залежності від ситуації оцінювали його то як українського патріота, то як зрадника. Усі погоджувалися, що П.Скоропадський був у соціально-економічних питаннях консерватором. Він очолював Українську народну громаду, що стала осердям сил, навколо яких формувалися противники республіканського режиму Центральної Ради, які готували переворот. Але немає жодних підстав вважати П.Скоропадського переконаним самостійником. У березні 1918 р., зважаючи на можливість стати на чолі України, його «дещо турбувала думка, що німці стоять за самостійну Україну, щоб там не було...»¹. Водночас, відносити його до прихильників відновлення Російської імперії також не можна.

Микола Міхновський – професійний адвокат, видатний діяч українського визвольного руху, теоретик національного самостійництва, автор брошури «Самостійна Україна», лідер Української народної партії, член Української Центральної Ради і Українського генерального військового комітету. Закликав до проголошення незалежності України і робив кроки на шляху до цього. На початку липня 1917 р. виявився причетним до збройного виступу українізованого полку ім. П.Полуботка з метою проголошення незалежності й у вересні був висланий із Києва на Румунський фронт, де перебував до глибокої осені 1917 р. Після повернення з фронту перебував на Полтавщині, де прилучився до організації консервативної за своїми соціально-економічними прин-

* Турченко Федір Григорович – д-р. іст. наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

ципами і самостійницької за політичною спрямованістю Української хліборобсько-демократичної партії. 6 березня 1918 р. у Лубнах зібрався з'їзд цієї партії, який заявив, що «Селян-хліборобів не задовольняє нинішній уряд... Тільки за умови, коли селяни будуть обробляти 20–100 десятин, тільки тоді можна буде завести культурне господарство, при якому земля буде давати 100 і більше пудів із десятини»². 31 березня 1918 р. М.Міхновському виповнилося 45 років. Він був ровесником П.Скоропадського, який народився на початку травня 1873 р. і на момент проголошення гетьманом України наближався до свого 45-річчя.

Дискусія між двома цими особистостями цікава тим, що один з її учасників – М.Міхновський – був добре знаний як ветеран суспільно-політичного руху України і людина з чіткими, можна навіть сказати, викристалізованими політичними поглядами, а П.Скоропадський – новачок в історії і людина, погляди на політику якої перебували у стадії формування. Стабільність і визначеність оцінок першого можуть служити своєрідним дослідницьким маркером для аналізу позиції другого. Матеріали про цю дискусію (часто вона відбувалася заочно) історик може почерпнути з багатьох джерел, але головними є спогади П.Скоропадського, мемуарні свідчення інших учасників подій, матеріали окупаційного командування.

Слід зазначити, що безпосередні контакти між П.Скоропадським і М.Міхновським почалися уже навесні 1918 р., як тільки вони потрапили у поле зору німецьких окупаційних властей, котрі все більше переконувалися, що Центральна Рада не може забезпечити їх економічні і воєнно-стратегічні інтереси в Україні. Прізвища М.Міхновського і П.Скоропадського (поряд із прізвищами І.Луценка, Є.Чикаленка та ін.) різні німецькі служби називали як можливих кандидатів на керівні посади нової влади в Україні, котра має змінити республіканський режим Центральної Ради³.

Усі особи, наведені у німецьких джерелах, репрезентували ті верстви українського суспільства, які стояли в опозиції до Центральної Ради. П.Скоропадського і М.Міхновського можна назвати консерваторами. Є.Чикаленко більше тяжів до ліберальної течії. І.Луценко був членом Української партії соціалістів-самостійників, яка обстоювала тверду національну владу і серед соціалістичних сил вважалася «правою». Усі відкидали радикальні соціальні експерименти Центральної Ради і були зацікавлені у збереженні принципу приватної власності, зокрема, на землю. При цьому вони декларували готовність до аграрної реформи при збереженні певного максимуму землеволодіння, стояли за тверду владу.

Але бачення майбутнього України у цих діячів не у всьому збігалось. Питання, наскільки Україна буде самостійною і «українською» уявлялося кожним із претендентів на керівництво державою по-різному.

Є.Чикаленко – поміщик і меценат, визначний український громадський і політичний діяч, один з організаторів і активних членів Загальної української організації, Української демократичної партії, Української демократично-радикальної партії, Товариства українських поступовців, член УЦР від Союзу українських автономістів-федералістів. Був українським лібералом. Коли навесні 1917 р. відбувався процес реорганізації Української демократично-радикальної партії в «лівішу» Українську партію соціалістів-федералістів – він відмовився стати її членом. Є.Чикаленко у своїх політичних поглядах під впливом зовнішніх обставин еволюціонував у бік самостійності України, хоча до IV Універсалу, як і більшість представників українського політикуму, відстоював ідею федерації з демократичною, небільшовицькою Росією.

Іван Луценко – лікар, активний учасник українського визвольного руху з кінця XIX ст., один із лідерів Української народної партії (із грудня 1917 р. –

Української партії самостійників-соціалістів). Його діяльність була тісно пов'язана з Півднем України, де він користувався особливим авторитетом. Член УЦР від Одеси, член Генеральної військової ради. Був одним із організаторів проголошення наприкінці жовтня 1917 р. в Одесі влади Центральної Ради. Переконаний самостійник.

Які мотиви були вирішальними при остаточному виборі кандидатури на диктатора? Напевне, очікувана ефективність. Серед усіх генерал П.Скоропадський, як людина військова, недавній фронтовик, імпував прагматичним німецьким офіцерам найбільше. Саме він мав найбільше шансів стати на чолі України, хоча прагнення до цього проявляли й усі решта. Саме зі П.С.Скоропадським німці вели напругу переговори про майбутнє України.

Трапилося так, що з ветеранів українського національного руху стійкі контакти із П.Скоропадським мав лише М.Міхновський. Про М.Міхновського генерал П.Скоропадський уперше дізнався в Меджибожі, куди наприкінці липня 1917 р. був переведений його корпус. До нього на прийом прийшли офіцери Богданівського українізованого полку В.Павелко і Г.Лук'янов. П.Скоропадський називає їх помічниками М.Міхновського. Вони боготворили свого шефа і називали його майбутнім українським Бісмарком⁴. Генералу це запам'яталося. Пізніше, навесні 1918 р. в Києві, де П.Скоропадський став шукати прибічників, він згадав про М.Міхновського і почав збирати про нього інформацію. Оточення генерала, у тому числі й земляки М.Міхновського, характеризували його негативно, говорили, що «этот человек страшно неуживчивый, обладающий громадным самомнением, желающий во что бы то ни стало играть роль, фактически не обладая для этого соответствующими качествами»⁵.

Особисто П.Скоропадський познайомився з М.Міхновським, коли генерал готував переворот, а М.Міхновський був одним із лідерів Української демократично-хліборобської партії, яка також була незадоволена Центральною Радою і готувала проти неї протестні акції. Як свідчить П.Скоропадський, тоді між ними відбулася відверта розмова. М.Міхновський справив на нього приємне враження. Описуючи зустріч, на це він указав двічі, причому другий раз із певним роздратуванням на адресу необ'єктивних інформаторів: «Повторяю, я в Михновском ничего скверного не видел и не мог понять, почему к нему относятся так отрицательно». Значною мірою, така оцінка генералом М.Міхновського була пов'язана з його позитивним ставленням до соціально-економічної платформи УДХП: «В социальном ... отношении и он, и его партия всегда были мне по душе. Эта партия ... демократична, никаких социалистических крайностей в ней нет, собственность признаёт, вместе с тем проникнута не теоретическими лозунгами, а стремится приступить к делу». Генерал згадав, що УДХП відіграла завдяки своїй згуртованості велику роль у справі ліквідації Ради. Вона перша завдала їй серйозного удару⁶. Водночас, генерал виявився незадоволеним тим, як М.Міхновський оцінює національне питання, його, як пише П.Скоропадський, «крайне шовинистического украинского направления, которое всё ему портило»⁷.

Читаючи мемуари П.Скоропадського, важливо враховувати не лише те, що він згадує, але й те, про що замовчує, хоча, без сумніву, пам'ятає. Генерал, зокрема, не пише, що у хліборобів-демократів був власний політичний проект, який істотно відрізнявся від намірів П.Скоропадського і його найближчого оточення. Про цей проект генерал, без сумніву, знав, бо про нього було добре відомо в політичних колах Києва. Він істотно відрізнявся від плану генерала. Якщо П.Скоропадський орієнтувався на ліквідацію Центральної Ради, то М.Міхновський – на її радикальну реорганізацію з участю УДХП. Така реорганізація обіцяла забезпечити продовження державотворчої традиції в Україні і зберегти її національний характер. Напевне, цей проект обговорювався на зустрічі П.Скоропадського з М.Міхновським.

Для реалізації цього проекту, за переконанням М.Міхновського, партія вже мала необхідний потенціал. Після приходу німців УДХП швидко посилювала свій вплив у суспільстві. Постать М.Міхновського була у цій партії однією з головних. Він був обраний секретарем київського губернського осередку. Якщо до революції з особою М.Міхновського ототожнювалася діяльність УНП, то тепер він значною мірою визначав політичний курс УДХП. Д.Донцов, повернувшись у березні 1918 р. з еміграції та ставши членом УДХП, називав її «партією консервативною, а крім того, ворожою до соціалізму і політики ЦР. Її самостійницький характер забезпечувала особа М.Міхновського, якого «Самостійна Україна» на мене, ще молодого студента, зробила не затертий вплив»⁸. Саме УДХП першою виступила проти курсу Центральної Ради, але її дії стали частиною широкої кампанії, частково скоординованої, частково стихійної, у якій брали участь різні, а подекуди й протилежні за характером політичні сили.

З'їзд УДХП, який зібрався 6 березня 1918 р. в Лубнах, вислав до Києва делегацію з 205 чол. на чолі з С.Шеметом, які мали викласти Раді свої вимоги: покінчити із соціалістичними експериментами, поділитися владою з хліборобами-демократами⁹. П.Мірчук у своєму біографічному нарисі стверджує, що ініціатором делегування хліборобів-демократів до Ради був М.Міхновський¹⁰.

Це було не перше подібне звернення хліборобів-демократів до Центральної Ради. Ще влітку 1917 р., коли партія перебувала у зародковій стадії свого формування, її полтавські представники звернулися до М.Грушевського і В.Винниченка з проханням включити до Ради членів цієї партії. Тоді соціалістичні керівники УЦР відхилили пропозицію¹¹. Тепер, після досвіду більшовицької окупації, центральний провід УДХП сподівався на більшу гнучкість соціалістів. Але ці сподівання не виправдалися. Рада відмовилася від співпраці з хліборобами-демократами і цього разу. Відмова надала рішучості членам партії, які продовжували посилювати тиск на Раду: на 27 квітня 1918 р. було вирішено скликати в Києві з'їзд хліборобських організацій.

П.Скоропадський намагався переконати М.Міхновського у необхідності спільних дій УДХП і «Союза земельных собственников». Особливо посилювалося це бажання після появи в Києві у березні 1918 р. селянської депутації УДХП. «Я понял, что именно в этом классе народа заложены здоровые гражданские начинания»¹², – зробив висновок П.Скоропадський. У своїх «Спогадах» він пише про декілька зустрічей із М.Міхновським, С.Шеметом та іншими лідерами УДХП із метою залучити їх до спільних дій проти Центральної Ради¹³. Але, виявилось, така співпраця для М.Міхновського та його однодумців була неможливою. За переконанням членів УДХП «Союзы земельных собственников» стояли на позиціях відновлення «єдиної і неділимої» Росії та не сприймали ідею суверенітету України. М.Міхновський був переконаний, що «земельные собственники» добивалися не лише знищення Центральної Ради, але й української державності взагалі. Що ж стосується УДХП, то ця партія прагнула лише зміни політичного курсу і реорганізації Центральної Ради, а не її ліквідації. Важко сказати, до чого схилився тоді П.Скоропадський. Про свою позицію гетьман уже в еміграції писав, що «партия хлеборобов-демократов была... чрезвычайно полезная партия, которую нужно было поддерживать»¹⁴. Водночас, він зауважував, що мусив у той же час рахуватися з далеко сильнішим «Союзом».

Критикуючи соціалістичну Центральному Раді, М.Міхновський не підтримував ідею знищення республіканського ладу і встановлення правоконсервативного режиму з опорою на «Союзы земельных собственников». Довідавшись про підготовку перевороту, він звернувся до соціалістів-самостійників із пропозицією виробити спільні вимоги до лідерів УПСР з метою провести реконструкцію уряду і таким чином ліквідувати кризу. Зокрема, передбачалося розпустити Центральному Раді і передати владу спеціальному комітетові з 30 осіб, в якому

соціалістів повинно бути не більше 20%, скасувати закон про соціалізацію землі, скласти новий кабінет і вибрати диктатора, а через 6 місяців обрати парламент, якому передати владу. М.Міхновський у розмові з Є.Чикаленком сказав, що соціалісти-революціонери були не проти такої реконструкції, «але ніяк не могли помиритися на особі диктатора, тим паче, що вони ніяк не вірили в те, що їх німці скинуть...»¹⁵.

Як тільки ця ідея зазнала краху, М.Міхновський змушений був знову звернути увагу на особу П.Скоропадського і піти з ним на контакти.

Коли делегати УДХП прибули 27 квітня 1918 р. до Києва на свій партійний форум, то виявилось, що там на днях буде також проведено з'їзд «Союзів земельних собственников», причому члени Української народної громади – напівлегальної організації, яка готувала переворот П.Скоропадського, братимуть участь у його роботі. У таких умовах лідери УХДП, у тому числі й М.Міхновський, вирішили провести 29 квітня свій окремий з'їзд, на якому сподівалися досягти компромісу з Центральною Радою, добившись істотної корекції її політичного курсу. Але німецьке командування заборонило проведення цього з'їзду, заявивши, що керівника держави повинен обирати «весь народ», тобто і члени «Союзів земельних собственников»¹⁶.

У своїй статті про М.Міхновського В.Андрієвський згадує про подію, що відбулася напередодні з'їзду «Союзів». Про неї йому розповів В.Шемет. Суть її полягала в тому, що пізно увечері 28 квітня до київського помешкання Шеметів, де у той час жив М.Міхновський, завітав генерал П.Скоропадський, майбутній гетьман. У розмові гість проінформував про подію, яка станеться 29 квітня, і попросив підтримки хліборобів-демократів або хоча б їхнього нейтралітету. В.Шемет заявив, що «проти гетьмана і гетьманства ніхто з хліборобів виступати не буде». При цьому він поставив за умову, щоб прем'єр-міністром у гетьманському уряді, який буде сформований після перевороту, був призначений М.Міхновський. Як пише В.Андрієвський, «майбутній гетьман дав на те своє слово»¹⁷.

Хлібороби-демократи проти обрання П.Скоропадського гетьманом справді не виступали, а серед 6 тис. делегатів з'їзду землевласників, на якому відбулося це обрання, були як приватні особи і деякі члени УДХП. Але, напевне, підстав для оптимізму в М.Міхновського після з'їзду й обрання П.Скоропадського гетьманом було мало. М.Єремійів, який за три тижні до гетьманського перевороту вийшов у відставку з посади секретаря Української Центральної Ради, описав у своїх спогадах зустріч із М.Міхновським, що відбулася саме 29 квітня:

«– Ну що, догулялись? – сухо запитав він мене...

– Догулялись, та не всі, – відповів я. – Тепер це для вас широке поле діяльності.

– Помиляєтеся, – відповів він ще з більшим сумом, – такі речі мені не до смаку і я повертаюся до Харкова до свого адвокатського кабінету»¹⁸.

Хоча М.Міхновський і не залишив Києва (на короткий час він виїхав до рідної Турівки), слова про намір повернутися до адвокатської практики у Харкові та залишити політику свідчать про глибину його відчаю, викликаного гетьманським переворотом і крахом спроб реформувати Центральну Раду.

Але, очевидно, М.Міхновський, як і його однодумці, швидко опанував себе. Наступного дня, 30 квітня 1918 р., хлібороби-демократи нарешті зібралися на своє окреме засідання. Було вирішено звернутися до гетьмана з листом, в якому сформулювати своє бачення складу і завдань уряду: «...Незалежна, вільна народна українська держава; ...Буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду; ... Після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде; ...Аби великі маєтки на законній підставі були у власність між хліборобами; ...В українському уряді більшість постів повинно належати тим діячам, які тривалою працею показали відданість українській на-

ціональній ідеї.., у ньому не повинно бути людей, які тяжіють до Росії, чи Польщі». Ознайомившись із листом, гетьман надіслав хліборобам-демократам відповідь, яка закінчувалася словами: «Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки»¹⁹. Однак нічим конкретним ця відповідь не була підкріплена. Зокрема не була прокоментована пропозиція хліборобів-демократів призначити М.Міхновського головою Ради Міністрів.

Після перевороту, який для керівників Центральної Ради виявився несподіваним, постать М.Міхновського як можливого керівника уряду і гаранта українського характеру його політики стала всерйоз розглядатися навіть у соціалістичних колах. Є.Чикаленко у бесіді із М.Міхновським (щоденниковий запис від 6 червня 1918 р.) відтворив свою розмову з В.Винниченком: «... Після перевороту 29 квітня той самий Винниченко говорив у моїй хаті...: шукайте Міхновським, привезіть його швидше, кажуть, він у добрих відносинах зі Скоропадським, нехай М.Міхновський стає до влади, бо він хоч національну нашу державу збереже, а за соціальний бік ми з ним потім боротимемося»²⁰.

Саме так і діяв М.Міхновський. Як зазначає В.Андрієвський, посилаючись на інформацію з листа до нього А.Лівицького, М.Міхновський після перевороту був на аудієнції у П.Скоропадського. Однак змінилася ситуація, політичні пріоритети були визначені і ставлення П.Скоропадського до М.Міхновського стало іншим: замість посади голови кабінету чи ключового міністра той запропонував йому третьорозрядну роль особистого радника – «бунчужного товариша». А цього часу гетьманські представники вели інтенсивні переговори про участь в уряді українських есдеків і есерів. Виявляється, гетьман був готовий співпрацювати із радикальними соціалістами. Що ж стосується М.Міхновського, то він не відповідав оточенню П.Скоропадського саме за його послідовно самостійницькі позиції²¹.

Про цю розмову з М.Міхновським П.Скоропадський у своїх «Спогадах» не згадує, хоча зазначає, що крім уже згаданої ним першої зустрічі, він ще «бачився декілька разів з Міхновським, Шеметом...»²². Коли саме відбувалися ці зустрічі він не пише, хоча за змістом можна зробити висновок, що одна з них цілком могла припасти на дні, коли формувався гетьманський кабінет. Але на сторінках «Спогадів», де описуються перші дні гетьманства, коли велися інтенсивні переговори з різними політичними діячами щодо складу майбутнього кабінету, зазначається, що, крім інших кандидатів до уряду, «йшла мова ще про Міхновського і Липинського, але обох не було тоді в Києві»²³.

На момент проголошення гетьманату М.Міхновського справді не було в Києві. С.Шемет пише, що на той час «він саме перебував в ріднім селі на Прилуччині, прикований до ліжка тяжким приступом ревматизму». Однак, за інформацією того самого С.Шемета, негайно після перевороту його, ще хворого, було доставлено друзями до Києва автомобілем²⁴.

Із огляду на сказане наведений П.Скоропадським аргумент нам не здається переконливим. М.Міхновського навіть не слід було шукати, бо він сам поривався до центру подій, до Києва. Цілком можливо, що справа не в тому, що П.Скоропадський щось забув чи неточно описав. Напевне, він просто не став описувати зустріч, спомини про яку викликали у нього неприємні асоціації.

Зустріч із М.Міхновським справді мала місце. Про це свідчать декілька різних джерел. Так, Є.Чикаленко у своєму щоденнику пише, що ця зустріч готувалася, і підтверджує, що на ній мала йти мова про склад нового кабінету і провідне місце у ньому М.Міхновського: «...Був у мене В.Липинський і казав, що гетьман закликає... до себе Міхновського, певне, доручить йому скласти кабінет. Міжпартійна організація СУП, т. е. Союз українських партій, вже склала список міністрів, який має подати гетьманові Міхновський»²⁵. Про зустріч писав і С.Шемет. П.Скоропадський, пише він, на ній досить довго умовляв М.Міхновського погодитися не на роль голови уряду чи провідного міністра, а на посаду

«бунчужного товариша». М.Міхновський був відверто розчарований, але перш, ніж відмовитися, попросив час для обдумування і радився з цього приводу із товаришами, зокрема із С.Шеметом²⁶. П.Скоропадський, напевне, свідомо упустив факт, який не вписувався у концепцію його «Спогадів».

Про візит М.Міхновського до П.Скоропадського як про факт, свідком якого був він, писав у своїх спогадах Д.Дорошенко. Перебуваючи у гетьманському будинку в перші дні формування кабінету, він зустрів там і М.Міхновського. «Йому, – пише Д.Дорошенко, – було запропоновано посаду (забув, як вона точно називалася), яка мала характер вищого урядовця для особливо важливих доручень при особі гетьмана, але він не хотів її брати. Мене це дуже здивувало, бо хоч посада й не носила гучного титулу, але була значна і впливова, бо давала постійний безпосередній доступ до гетьмана, і змогу інформувати його про все, що діялося в краю помимо офіціальних звітів і повідомлень, мала вплив на всякі призначення та іменування»²⁷.

Про спробу П.Скоропадського залучити М.Міхновського до роботи в гетьманському кабінеті писав і Є.Чикаленко, посилаючись на свою розмову з М.Синицьким, який разом із О.Лотоцьким був на прийомі у гетьмана. П.Скоропадський нарікав, що українці не хочуть іти допомагати йому будувати державу, говорив, що він витворив для Міхновського у себе посаду, рівну міністерській, але той одмовився²⁸. Д.Дорошенко пояснював цю позицію М.Міхновського його особистою амбіцією, яка «не дозволяла йому брати посаду, нижче міністерської»²⁹.

Можливо, в оцінці Д.Дорошенка є частина істини, хоча рішення М.Міхновського не було суто особистим: свою позицію він узгодив з учасниками зборів Союзу українських партій, які вирішили, що М.Міхновському не слід погоджуватися на запропоновану посаду, бо вона цілком залежить від гетьмана, який у будь-який момент може звільнити його і, таким чином, «не зробивши нічого для України, осоромить себе на віки, бо йому поставиться в вину те, що він пішов на послуги у той час, коли уряд гетьманський вів обрусительську політику». Сам М.Міхновський так прокоментував відмову: «...Я зовсім не хочу грати роль вишибайла при гетьманові... Я людина громадська і хочу разом з іншими українцями працювати в українському уряді»³⁰. Він вірив, що український кабінет буде створений і його позиція буде цьому сприяти.

Пізніше, коли стало зрозуміло, що сподіватися на зміну складу кабінету найближчим часом не доводиться, у середовищі українських політиків відмова М.Міхновського співпрацювати із П.Скоропадським стала оцінюватися як помилка. Є.Чикаленко 31 серпня 1918 р. записав у своєму «Щоденнику»: «Тепер і Шемет визнає, що то була помилка, а тоді, коли я умовляв Міхновського не одмовлятися від цієї посади, то Шемет не підтримував мене, а згоджувався із Міхновським, який казав, що він не хоче йти на послуги до гетьмана, щоб українське громадянство не обурилося на нього»³¹.

Разом із М.Міхновським відмовилася співпрацювати із гетьманським режимом і його партія, ставши в опозицію, але не залишаючи надій на еволюцію гетьманського режиму, прагнучи всіма легальними способами прискорити її³². До легальної опозиції стали і деякі інші національні партії та організації, зокрема самостійники-соціалісти, соціалісти-федералісти, Українська трудова партія. Вони створили Український національно-державний союз (УНДС), метою якого була «активна участь у державному будівництві». У середині травня 1918 р. за участю М.Міхновського союз відреагував і направив до гетьмана меморандум, у якому звинуватив кадетів і октябристів, які склали кабінет П.Скоропадського, в антинаціональній політиці: «Добрий державний лад може завести тільки національний діловий кабінет, складений у більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які б мали повне довір'я широких українських мас»³³.

10 червня делегація УНДС відвідала начальника німецького генштабу в Києві Гренера. Хліборобів-демократів у складі делегації представляли М.Міхновський, С.Шемет, В.Совачів. Член делегації М.Міхновський заявив на зустрічі: «Депутація визнає гетьмана главою України, але його кабінет міністрів не виправдовує надій українських партій. Слід замінити нинішній кабінет, бо він складається з ворогів українського народу...»³⁴. Однак розуміння своєї позиції делегатам у Гренера добитися не вдалося. Він заявив, що в таких умовах змінювати уряд недоцільно. «...Для самостійності України бажання Німеччини допомогти Україні значно важливіше питання про те, чи буде призначений той чи інший міністр», – зазначив Гренер. М.Міхновський спробував перевести дискусію в іншу площину: «...Ми розуміємо самостійність України інакше, ніж німецький уряд. Ми розглядаємо самостійність України з точки зору національної, а не територіальної»³⁵, – сказав він.

Питання про характер Української держави було головним у дискусії М.Міхновського зі П.Скоропадським та його оточенням. Останній сприймав Україну через призму територіального, а не національного патріотизму. Звідси його кредо, сформульоване, правда, уже після описаних подій, в еміграції: «В національному вопресе, – писав П.Скоропадський, – [я] считал, что нужно спасти этот богатейший край, выдвинул сильно украинский национализм, но не во вред русским культурным начинаниям и не воспитывая ненависти к России, а давая свободно развиваться здоровым начинаниям украинства. Возмущался теми великороссами, которые, не считаясь с жизнью, всё твердят своё старое и смотрят на Украину как на нечто, совсем не отличающееся от Тульской губернии»³⁶. У передмові до «Спогадів» П.Скоропадського Я.Пеленський писав, що до України гетьман ставився «з пошаною в сенсі територіального патріотизму (Landespatritismus), залюбки користуючись поняттями «козаки», «українські козаки»³⁷.

Принципова різниця в поглядах на характер української держави унеможливила конструктивний діалог між гетьманом і УНДС. У свою чергу невдача спроб змінити курс гетьманського уряду визначила і долю УНДС. Організація розпалася, а на її місці утворився Український національний союз (УНС), контроль над яким опинився в руках українських есерів і есдеків. Хлібороби-демократи, а з ними і М.Міхновський, не брали участі у роботі цього об'єднання, хоча інколи виступали посередниками між ним і гетьманським режимом.

М.Міхновський залишався на вістрі подій. В умовах нестабільності режиму практично постійно стояло питання про зміну кабінету. М.Міхновський твердо добивався його формування з членів українських партій. В інтерв'ю львівській газеті «Діло», опублікованому 1 липня 1918 р., він зазначив, що українці можуть і повинні увійти до складу кабінету, але за умови, що вони становитимуть у ньому більшість – 6–7 місць. І весь час М.Міхновського розглядали як одного з можливих кандидатів від українських партій до нового складу уряду.

На початку липня в київській пресі і політичних колах обговорювалося цілих п'ять списків нового кабінету, один із яких мав очолювати М.Міхновський³⁸. У щоденниковому записі від 20 липня Д.Донцов, констатує, що «криза кабінету знову актуальна», назвав М.Міхновського серед осіб, яких у колах українського політикуму вважають претендентами на міністерські портфелі³⁹. Здається, що М.Міхновський був не проти. 27 липня відбулася нарада керівництва УДХП із представниками катеринославської, харківської та київської організацій партії, на якій мова йшла про нову аудієнцію до гетьмана. Ця аудієнція відбулася 28 липня і тривала 15 хвилин, але жодних результатів не дала⁴⁰.

Між тим, політика гетьманського уряду викликала загальне невдоволення в Україні. Різко ослабли позиції окупантів. На Західному фронті перевага військ Антанти ставала очевиднішою. В Україні почалися пошуки нових політичних комбінацій, до яких були втягнуті різні політичні партії. Відчувалося, що геть-

ман готовий іти на поступки. Знову розгорнулися переговори, у центрі яких залишався М.Міхновський. Наприкінці вересня 1918 р. зафіксовані його розмови із соціалістами-самостійниками, яких М.Міхновський намовляв вийти з УНС, а також візит до гетьмана П.Скоропадського⁴¹.

Наприкінці вересня УНС узгодив список нового кабінету, прем'єром і більшістю міністрів (десяти із загальної кількості чотирнадцяти) пропонувалися члени українських партій. Передбачалося, що М.Міхновський займе посаду міністра культів⁴².

На початку жовтня делегація УНС мала розмову із гетьманом, на якій обговорювала список членів майбутнього уряду. Про деталі зустрічі розповів А.Ніковський (її учасник) Є.Чикаленку, який і описав її у своєму «Щоденнику» (запис від 6 жовтня 1918 р.). У списку, як відомо, була кандидатура М.Міхновського. Показова реакція на цю кандидатуру гетьмана: «Далі, коли дійшов до Міхновського, то сказав: «Ну, на портфель ісповіданій вже дав згоду Лотоцький»⁴³.

Одночасно хлібороби-демократи наводять мости з групою полтавського поміщика Коваленка, одного з лідерів «хлеборобов-собственников», який став схилитися до платформи УДХП. Коваленко відвідав гетьмана, який обіцяв створити «національно-український кабінет без русофілів». На засіданні керівництва УДХП з участю М.Міхновського, яке відбулося 12 жовтня, було вирішено добиватися нової «аудієнції у гетьмана і німців»⁴⁴.

14 жовтня 1918 р. генерального консула Німеччини в Києві Тіля відвідала делегація УДХП на чолі з М.Міхновським, С.Шеметом і Д.Донцовим. Делегація виклала свій погляд на питання про вихід із кризи: «Самостійна Україна на чолі з гетьманом Скоропадським, ... усунення з України груп російської орієнтації, прискорення організації національно-української добровольчої армії»⁴⁵. Результати розмови були невтішні. Д.Донцов зробив висновок: «Перед нами лишається тепер одна дорога – опозиція»⁴⁶.

Увечері 14 жовтня 1918 р. делегацію УДХП прийняв гетьман. Він запропонував членам делегації подати список її кандидатур. 16 жовтня цей список було подано. 17 жовтня 1918 р. М.Міхновський брав участь у вечірньому засіданні українських правих діячів, яке відбулося на запрошення графа Тишкевича. Збори обговорювали становище гетьманського режиму у зв'язку з поразками німецьких військ⁴⁷.

Результатом усіх цих переговорів став коаліційний кабінет, в якому більшість, як і раніше, залишалася за кадетами, але водночас включалися декілька членів Української партії соціалістів-федералістів. Хоча до складу уряду неодноразово рекомендувався і М.Міхновський, однак його кандидатура була відхилена. Неможливо сказати, хто у цьому відіграв основну роль – гетьман чи кадетська більшість уряду, яка не бажала бачити М.Міхновського у своєму середовищі.

26 жовтня, коли оновлений кабінет зібрався на перше засідання, УДХП відкрила свій черговий з'їзд. З'їзд працював під проводом М.Міхновського, С.Шемета і В.Совачова (племінника М.Міхновського). Постанови з'їзду мали суто самостійницький характер і підтверджували попередній курс партії. Зокрема УДХП черговий раз проголосила, що стоїть за незалежну самостійну українську державу з конституційним ладом. Передбачалося, що форми державного устрою «визначить сам народ на першому українському сеймі, що вийде з загального, рівного, таємного і безпосереднього голосування». Партія проголошувала, що вона виступає «проти федерації з Росією», за створення «могутньої української армії і флоту», «за автокефалію і повну незалежність» української православної церкви. Передбачався примусовий викуп поміщицьких земель, аби створити «численну, економічно сильну, дрібну та середню земельну власність»⁴⁸. Ця програма пропонувалася на розгляд новому уряду.

Важко сказати, чи сподівалися учасники з'їзду, що ця програма буде прийнята. Істотних змін у складі та політичній орієнтації гетьманського уряду не сталося. Газета «Нова рада» констатувала, що «українські діячі, які увійшли до складу кабінету, не могли розглядати на своїх засіданнях принципові питання про зміну курсу»⁴⁹. Це визначило і ставлення до нового уряду УДХП – безумовне недовір'я.

Але від спроб порозумітися із гетьманом лідери хліборобів не відмовилися. Керівництво УНС 10–11 листопада ще погоджувалося на угоду зі П.Скоропадським, поставивши за вимогу повну українізацію кабінету і визнання гетьмана президентом до скликання парламенту (сейму). Посередниками між гетьманом і УНС виступили М.Міхновський, С.Шемет та інші хлібороби-демократи⁵⁰. Однак гетьман і його оточення вже визначили свій новий курс і відмовлятися від нього не мали наміру. Коаліційний кабінет доживав останні дні. 14 листопада в умовах краху гетьманського режиму соціалісти-федералісти вийшли з уряду. Новий кабінет був складений з осіб великоросійської орієнтації. Того самого дня була опублікована грамота гетьмана, що була оцінена як остаточний розрив з українськими національними силами і його відкрита орієнтація на російську контрреволюцію. Цей новий курс був закамфльований закликами до створення федеративної Росії. «В цій федерації, – ішлося у грамоті, – Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї йшов порядок і законність»⁵¹. Представники німецького командування ситуацію оцінювали дещо інакше. Характеризуючи політичні цілі нового уряду, вони дійшли висновку, що згадані цілі «більш-менш чітко спрямовані на возз'єднання з Великоросією, причому Україні у кращому випадку залишається деяка видимість автономії»⁵².

Спроба чергового «возз'єднання» України з Росією робилася під час загальнонаціонального повстання, в умовах якого відбувалася консолідація національних сил різних політичних орієнтацій. Уночі проти 14 листопада, за день до проголошення гетьманом федерації з Росією, на таємному засіданні УНС була обрана Директорія Української Народної Республіки, яка проголосила своєю метою «відновлення республіканського ладу на Україні».

Не довіряючи соціалістам, М.Міхновський, як і УДХП у цілому, не підтримав ідею антигетьманського повстання як єдиного способу захистити суверенітет України. Коли ж повстання стало неминучим, представники УДХП виступили з ініціативою примирення сторін і створення національно-демократичного уряду при збереженні гетьманату. Трапилося це в день оголошення гетьманської грамоти про федерацію з Росією, коли до Києва на Національний конгрес, запланований на 17 листопада, з'їхалися делегати УНС. Довідавшись, що гетьманський уряд заборонив конгрес і що оголошено повстання проти гетьмана, лідери УДХП доручили М.Міхновському підготувати меморіал, з яким до представників союзного командування в Одесі поїхали С.Шемет і Є.Любарський-Письменний. Очікувалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. У меморіалі, надрукованому французькою мовою, зокрема, мовилося: «Ми, українські хлібороби-демократи, що у свій час допомогли гетьману зайняти його пост, сподівалися, що він вестиме українську державницьку політику. У цих надіях ми завелися. Тепер нам відомо, що проти нього готують повстання українські соціалісти. Наша партія не є соціалістичною, навпаки: соціалізму ворожа. Але ми заявляємо, що прилучимося до повстання, якщо Антанта не вплине на гетьмана в напрямі зміни його політики на українську і державницьку...»⁵³. Але місія С.Шемета не мала наслідків.

Очевидно, на позитивні результати не дуже-то розраховували й самі хлібороби. Адже одночасно до Харкова, де перебував один із найкращих корпусів української армії, на який сподівалися повстанці, – Запорізький, виїхав М.Міхновський⁵⁴. Там він увійшов у контакт із командуванням, переконуючи його не

брати участі в повстанні. Мабуть, унаслідок цього Запорізький корпус у розпал повстання виступив із пропозицією примирити повстанців із гетьманом. Принаймні, так вважає С.Шемет⁵⁵.

Поки М.Міхновський і С.Шемет були у від'їзді, у Києві УДХП пішла на останній крок: її делегація з'явилася в німецькому посольстві, щоб запропонувати своє посередництво в переговорах між гетьманом і повстанцями. Делегати висловили думку, що коли гетьман наважиться сформувати національний український кабінет, то С.Петлюра і його прибічники погодяться скласти зброю⁵⁶. Це був акт відчаю. Спроби мирного вирішення конфлікту стали неможливими: повстання наближалось до переможного завершення і Директорія не мала намірів іти на компроміс.

Таким чином, складні і суперечливі стосунки між П.Скоропадським і М.Міхновським яскраво віддзеркалюють різні політичні лінії в національно-державному будівництві, які конкурували в українському політикумі 1918 р. Спроби М.Міхновського і його прихильників не допустити ліквідації Центральної Ради і реформувати її у відповідності з потребами часу не зустріли підтримки П.Скоропадського і його оточення. Коли ж генерал прийшов до влади, М.Міхновському не вдалося вплинути на політичний курс гетьманського уряду, надати йому більш-менш чіткої національної спрямованості. Відмова уряду П.Скоропадського йти на конструктивний діалог з українськими політиками є додатковим аргументом для ідентифікації його соціально-політичної природи.

¹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.23, 132.

² Нова рада. – 1918. – 11 квітня.

³ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Мюнхен, 1976. – Т.ІІ. – С.489; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.174; Оп.3. – Спр.10. – Арк.167; *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.516.

⁴ *Скоропадський П.* Спогади. – С.128.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Донцов Д.* Рік 1918. – К., 2002. – С.6.

⁹ Нова рада. – 1917. – 13 квітня; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року: 1917–1923. – К., 2002. – С.17.

¹⁰ *Мірчук П.* Микола Міхновський: Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.105.

¹¹ Див.: *Андрієвський В.* З минулого. 1917 рік на Полтавщині. – Берлін, 1925. – Ч.1. – С.64–65.

¹² *Скоропадський П.* Спогади. – С.137.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.ІІ. – С.51.

¹⁶ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т.ІІІ. – Відень, 1921 (перевидання вид-ва Чарторийських. – Нью-Йорк, 1969). – С.142.

¹⁷ *Андрієвський В.* Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // *Визвольний шлях.* – 1974. – №4. – С.609.

¹⁸ *Єремійв М.* За лаштунками Центральної Ради // *Український історик.* – 1961. – №1-4. – С.161.

¹⁹ *Шемет С.* До історії української демократичної хліборобської партії // *Хліборобська Україна.* – Кн.1. – Відень, 1920. – С.71; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. – Т.ІІІ. – С.143.

²⁰ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.ІІ: 1918–1919. – К., 2004. – С.53.

²¹ *Андрієвський В.* Микола Міхновський. – С.609–610.

- ²² Скоропадський П. Спогади. – С.137.
- ²³ Там само. – С.159–160.
- ²⁴ Шемет С. Микола Міхновський. – С.24.
- ²⁵ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.ІІ. – С.32.
- ²⁶ Шемет С. Микола Міхновський. – С.24.
- ²⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С.253.
- ²⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.ІІ. – С.128.
- ²⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С.253.
- ³⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – Ч.ІІ. – С.51.
- ³¹ Там само. – Т.ІІ. – С.109.
- ³² Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1924–1925. – С.24.
- ³³ Нова рада. – 1918. – 14 травня.
- ³⁴ Крах германской оккупации на Украине (По материалам оккупантов). – Москва, 1936. – С.28.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Скоропадський П. Спогади. – С.132.
- ³⁷ Там само. – С.14.
- ³⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Ч.ІІ. – С.70.
- ³⁹ Там само. – С.73.
- ⁴⁰ Там само. – С.77.
- ⁴¹ Там само. – С.99–100.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. – С.133.
- ⁴⁴ Донцов Д. Рік 1918. – К.; Торонто, 1954. – С.105.
- ⁴⁵ Крах германской оккупации на Украине. – С.141.
- ⁴⁶ Донцов Д. Вказ. праця. – С.106.
- ⁴⁷ Там само. – С.107–108.
- ⁴⁸ Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії. – С.73–74.
- ⁴⁹ Нова рада. – 1918. – 16 листопада.
- ⁵⁰ Стахів Є. Україна в добі Директорії. – Т.1: Власними силами. – Торонто, 1962. – С.54.
- ⁵¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т.ІІІ. – С.121–122.
- ⁵² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. – Б.м., 1942. – С.193.
- ⁵³ Андрієвський В. Микола Міхновський. – С.610–611.
- ⁵⁴ Шемет С. Микола Міхновський. – С.26.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – С.28.

The article makes a comparative analysis of P.Skoropads'kyi's and M.Mikhnovs'kyi's views on the question of national-state formation in Ukraine in 1918. The author analyses the complicated socio-political situation in context of which M.Mikhnovs'kyi and his adherents wanted to change hetman government's political course, to give it a clear national direction.

О.М.Любовець*

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття присвячена історії формування та діяльності Всеукраїнського союзу земельних власників. На підставі значної кількості документальних джерел розглянуто роль партії в державному перевороті 29 квітня 1918 р., проаналізовано основні положення партійної програми, визначено місце партії в політичній системі Української Держави.

Гетьманат Павла Скоропадського є найбільш дискусійним періодом Української революції 1917–1920 рр. У його оцінках як сучасники, так і дослідники завжди трималися діаметрально протилежних суджень – від абсолютного захоплення, сприйняття як єдиної реальної на той час можливості відтворення української державності до трактування контрреволюційним, антидемократичним та антинародним режимом. Найгостріші дискусії викликає проблема соціально-політичної бази гетьманату – чи були в Україні суспільні сили, зацікавлені в існуванні Української Держави, або вона була лише витвором військово-окупаційних німецько-австрійських кіл.

Більшість дослідників переконані в тому, що основною політичною силою, завдяки якій П.Скоропадський прийшов до влади і потім утримував її, був Союз земельних власників. Слід зазначити, що ця політична партія є поки що недостатньо вивченою в науковій літературі. Радянська історіографія традиційно розглядала союз лише з класових позицій, однобічно трактуючи його діяльність як суто антинародну та контрреволюційну¹. Сучасні вітчизняні дослідники намагаються підійти до висвітлення діяльності союзу з об'єктивної позиції, характеризуючи його як репрезентанта не лише поміщицьких кіл, а й заможних про шарків селянства².

Після перемоги Лютневої революції Союз земельних власників став першою правою політичною партією, яка розпочала свою діяльність на території України. Спочатку ці місцеві організації були регіональними осередками Всеросійського союзу земельних власників. Ця організація виникла в роки першої російської революції у 1905 р. Її основу становили великі землевласники та поміщики, які прагнули залучити до своїх лав селян, що володіли землею на правах приватної власності. Однак, проіснувавши п'ять років, вона так і залишилася нечисленною поміщицькою організацією.

Наприкінці 1916 р. союз поновив свою діяльність. Його засновниками стали великі землевласники М.Л.Оболенський, Н.Б.Щербатов, В.П.Орлов-Денісов, О.В.Кривошеїн, П.Н.Балашов та ін. У статуті союзу, затвердженому 10 листопада 1916 р., зазначалося, що метою організації є об'єднання земельних власників для скріплення начал особистої земельної власності та для захисту інтересів землеволодіння і сільського господарства. Членами організації мали право бути землевласники, які володіли наділами не менше 50 дес. землі. Поновлений статут мало чим відрізнявся від старого. У ньому так само обходилося питання наділення селян землею, а поміщицька та будь-яка інша приватна власність на землю залишалася недоторканою. На основі цього статуту вдалося створити лише п'ять осередків на терені всієї Росії³. Із початком революції та

* Любовець Олена Миколаївна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

розгортанням селянського руху союз активізував свою діяльність щодо заснування нових організацій. Так, уже у березні–квітні 1917 р., поряд з іншими російськими губерніями, його осередки виникають у Полтавській, Херсонській, Катеринославській губерніях.

На початку травня 1917 р. у Москві відбувся установчий з'їзд союзу, на якому були представлені поміщики, хуторяни, орендатори, заможні селяни від 31 губернії. З'їзд ухвалив новий статут, що визначив його основні завдання та поставив головну мету – захист приватної власності на землю. Для того, щоб повернути до цієї організації якомога більше селян, які приватно володіли землею, зі статуту вилучалося положення про 50 дес. землі та підкреслювалося, що його членами могли бути всі землевласники, як-то: хуторяни, відрубники, власники маєтностей, незалежно від розміру їх володінь, без різниці статі, віросповідання, національності і політичних поглядів, орендатори, всі особи, які поділяли основні положення справжнього уставу, всі установи й союзи, які мали однакову мету⁴. Були зроблені також і інші поступки – в деяких випадках визнавалася можливість відчуження земель.

Союз розгорнув досить активну діяльність і в Україні. В українській пресі вміщувалися заклики до об'єднання всіх землевласників. По селах їздили агітатори союзу, розповсюджувалися листівки із закликами відстоювати права приватної власності на землю. У деяких місцевостях, судячи з преси, ця агітація мала позитивні наслідки⁵.

На середину літа місцеві організації союзу існували у всіх дев'яти губерніях України. Одними з перших такі союзи оформилися в лівобережній та степовій Україні, зокрема, на Полтавщині, Катеринославщині, Таврії та ін.⁶ Крім губернських організацій, були повітові, а також окремі осередки у селах. У кожній губернії було по кілька повітових організацій. Наприклад, у Харківській та Чернігівській губерніях було по сім повітових організацій. На місцях із метою поширення своєї програми та залучення заможного селянства до лав союзу проводилися повітові, губернські й обласні з'їзди, останні об'єднували низку суміжних губерній (наприклад, з'їзд землевласників Півдня).

Зараз важко визначити точну чисельність союзу, а приблизно це можна підрахувати на основі відомостей про кількісний склад місцевих губернських і повітових з'їздів. Так, на губернський Полтавський з'їзд прибуло 1200 делегатів, у роботі з'їзду земельних власників Зінківського повіту на Полтавщині взяли участь 3000 землевласників⁷. На Катеринославському губернському з'їзді були присутніми 1273 депутати, які представляли 3470 землевласників. Значна кількість присутніх на з'їздах делегатів дає підставу припустити, що не існувало чітко визначених представницьких квот посилок делегатів від певної кількості членів союзу. Також є підстави думати, що в роботі цих з'їздів брали участь не тільки члени союзу, а й просто зацікавлені селяни-землевласники. Крім того, дані преси свідчать, що чисельність повітових землевласницьких з'їздів фактично збігалася з чисельністю повітових осередків союзу. У деяких регіонах членами союзу ставали всі без винятку місцеві поміщики та селяни-землевласники.

Є конкретні цифри кількості членів деяких повітових організацій. Наприклад, Новгород-Сіверський повітовий осередок Чернігівської губернії налічував 5500 членів⁸. Основу цих організацій становили осередки по селах. Запис до цих осередків певною мірою можна порівняти із практикою «відкритих дверей» Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), коли агітатори масово записували загітованих ними селян, які навряд до кінця усвідомлювали політичну платформу союзу та мету його діяльності. Чисельність таких селян у деяких селах була значною. Наприклад, у с.Нерясі Сосницького повіту Чернігівської губернії до організації записалося 150 селян⁹, у сс. Миколаївки, Стрільниках Борзенського повіту – по 100–200 осіб¹⁰.

На основі вищенаведених даних можна припустити, що в середньому повітова організація налічувала близько 2–3 тис. членів, тоді по всій Україні – близько 100–150 тис. Безумовно, так само як і інші тогочасні політичні партії, союз мав значний баласт малоактивних елементів. Аморфністю своєї організаційної структури він багато в чому нагадував УПСР. Відсутність чіткого членства в обох партіях приводила до того, що часто–густо одні й ті ж селяни брали участь у заходах, організованих цими ідейно протилежними партіями. Водночас, незважаючи на ці організаційні помилки, союз поступово перетворився на потужну політичну силу, яка репрезентувала інтереси приватних землевласників.

Соціальну основу союзу становили заможні селяни, хоча на чолі організацій стояли переважно поміщики та великі землевласники. У цьому відношенні показовими є дані про керівників деяких повітових осередків. Так, у Сквирському повіті на Київщині місцеву організацію очолювали Павловський та Хоецький, які володіли більше ніж 1000 дес. землі. В Олександрійському повіті Херсонської губернії ініціаторами заснування організації союзу та її керівниками стали великі землевласники Гайдак (1200 дес.), Мазуркевич (близько 2000 дес.), Закржевський (1500 дес.)¹¹. Однак у цілому в 1917 р. загальна кількість поміщиків, порівняно з роками першої російської революції, суттєво зменшилася. Постійні розмови про скасування приватної власності на землю, про необхідність соціалізації землі насторожували селян-землевласників і штовхали їх до союзу. Тому ця організація виступила як серйозна противага УПСР, яка також змагалася за симпатії селян.

За національним складом ці організації не були однорідними, туди входили представники різних національностей – українці, росіяни, поляки та інші, при чому часто–густо українці не становили більшості. З огляду на це, значна частина членів союзу байдуже, а інколи навіть і по-ворожому ставилася до гасел українського національно-визвольного руху. Ігнорування національного питання не могло задовольнити національно налаштованих українських поміщиків і заможних селян. Характеристику тогочасних настроїв українських поміщиків дав відомий політичний діяч Євген Чикаленко, який, будучи сам великим землевласником, добре їх знав. За його свідченням, Українська революція сприяла підвищенню їхньої національної свідомості, з огляду на що значна частина великих землевласників, раніше зовсім байдужих до національної справи, почала відкрито заявляти про своє українське походження і бажання брати участь у національно-державному будівництві¹². Тому значна частина національно налаштованих поміщиків не ввійшла до складу союзу, організувавши згодом, у червні 1917 р., окрему партію – Українську демократично-хліборобську партію (УДХП)¹³.

Серед українців-членів союзу на початковому етапі спостерігалось прагнення співпрацювати із Центральною Радою. Так, голова ініціативної групи союзу М.Коваленко ще навесні 1917 р. звернувся до керівництва Центральної Ради з проханням включити до її складу членів «поважної і сильної вже своїм капіталом організації», щоб «не відпихнути від себе в московські обійми як-не-як, а на загальний погляд – могутню верству українського суспільства»¹⁴. Однак лідери ЦР навіть не прийняли М.Коваленка, вважаючи його класовим ворогом. Таке ставлення, поряд з ідеологічними розбіжностями, зумовило перехід союзу у відкрити опозицію до Центральної Ради.

Опозиційність союзу посилювалася навесні 1918 р. Стрімке падіння авторитету Центральної Ради серед широких верств населення призвело до активізації консервативних політичних сил, усунутих від урядової діяльності. Партії, які репрезентували інтереси заможних верств суспільства намагалися вплинути на урядові кола з метою обмеження їх «соціалістичних експериментів». Безумов-

но, впевненості їх лідерам надавала присутність в Україні німецько-австрійського війська, командування якого теж без захвату ставилося до соціалістичної орієнтації правлячих партій.

Наприкінці березня 1918 р. у Києві з ініціативи П.Скоропадського оформилася Українська народна громада, яка об'єднала навколо себе представників консервативних кіл, опозиційно налаштованих щодо політики Центральної Ради. Із самого початку ця організація своєю метою поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження у країні сильної диктаторської влади у вигляді старої національної форми – гетьманства. Із появою громади члени Союзу землевласників, такі, як М.Устимович, М.Воронович, В.Любинський, В.Кочубей, Гижницький, Пащевський, Мацько та ін. почали регулярно відвідувати її засідання і брати безпосередню участь у підготовці повалення Центральної Ради¹⁵.

Наприкінці березня 1918 р. лідери союзу ввійшли в порозуміння з делегацією Української демократично-хліборобської партії, яка приїжджала до Києва з метою зустрітися з членами уряду та передати їм невдоволення селян щодо скасування приватної власності на землю. Керівництво обох партій домовилося на 28 квітня 1918 р. скликати загальний з'їзд усіх хліборобських організацій. На ньому планувалося обговорити земельне питання і домагатися скасування земельного закону Центральної Ради та повернення права приватної власності на землю.

На 28 квітня 1918 р. до Києва з'їхалися делегати від усіх хліборобських організацій на загальний хліборобський з'їзд. Відкриттю з'їзду передувало засідання комісії представників від 108 українських повітів по два делегати від кожного. Увечері 27 квітня комісія обговорила програму з'їзду та запропоновані резолюції. Мандатна комісія, яка реєструвала делегатів, встановила, що 7 тис. делегатів представляли приблизно 7–8 млн хліборобського населення України¹⁶.

Водночас уже в перший день попередніх переговорів стало зрозуміло, що між двома хліборобськими партіями – УДХП та Союзом землевласників – існують суттєві розбіжності з двох принципових питань. Союз виступав проти примусового викупу поміщицьких земель, задовольняючись лише проголошенням непорушності принципу приватної власності на землю і хотів скинути Центральну Раду, замінивши її сильною одноосібною владою. УДХП стояла на позиції необхідності примусового викупу великих земельних маєтків і досягнення компромісу із Центральною Радою без її усунення від влади. Лідерам обох партій не вдалося дійти порозуміння, тому керівництво УДХП вирішило провести власний з'їзд.

Наступного дня, 29 квітня 1918 р., німецька військова влада не дозволила УДХП проведення партійного з'їзду, посилаючись на наказ фельдмаршала Айхгорна від 25 квітня. Зважаючи на це, значна частина рядових членів партії була присутня на з'їзді Союзу землевласників, який відкрився цього ж дня і брала участь у процедурі проголошення П.Скоропадського гетьманом.

Докладний звіт щодо перебігу подій на хліборобському з'їзді вмістила Єлисаветградська газета «Голос Юга». З'їзд проходив у приміщенні цирку, куди впускали лише за делегатськими білетами, яких, за повідомленням газети, було видано більше 8 тис. (як зазначалося вище, інша газета наводила цифру 7 тис. делегатів, з огляду на що, можна припустити, що цю різницю в 1 тисячу дали делегати від УДХП, а також ті хлібороби, які прибули безпосередньо 29 квітня). Делегати зайняли місця по повітах, серед них була велика кількість дрібних землевласників, починаючи з володіння двома десятинами. Кожний повіт надіслав свою резолюцію. За словами делегатів, загалом ці резолюції підписали 8 млн селянських власників. Делегованим був наданий наказ не повертатися без повідомлення про «тверду владу».

Газета описувала настрої, що панували в залі, як «рішучий і діловий». Перед початком засідання всі обговорювали діяльність ініціативної групи на чолі з М.Коваленком та комісії. Далі зазначалося, що ставлення присутніх до Центральної Ради, земельних комітетів і земельного закону було різко негативним, що реакцією на ці назви були вигуки «Геть!» і всі, хоча й пошепки, але говорили про нову владу, називаючи гетьманом Павла Скоропадського.

З'їзд відкрився об одинадцятій годині з привітальної промови голови ініціативної групи селянина з Полтавщини М.Коваленка, який запропонував обрати головою президії з'їзду М.Вороновича. До президії було обрано також по два представника від кожної губернії та М.Коваленка. Після кількох промов, які засуджували земельну політику Центральної Ради, близько третьої години дня з'явився П.Скоропадський. За газетним звітом, у цей момент М.Коваленко, коротко резюмуючи волю з'їзду, вигукнув: «Яка влада, нам потрібна!», на що присутні відповіли: «Гетьмана!» Потім усі повернулися до ложі, в якій сидів П.Скоропадський. Вигуки «Гетьман Скоропадський» довгий час не вщухали, присутні махали шапками та хустками, після чого П.Скоропадський встав і почав кланятися. У відповідь почулися вигуки: «На трибуну!», президія пішла запрошувати П.Скоропадського на трибуну. Як тільки стихли овації, гетьман висловив коротку промову українською мовою, в якій, зокрема, зазначив: «Дякую за владу. Кров ллється; анархія продовжується. Тільки єдина влада, тверда може зупинити анархію. Цю владу приймаю. Ви, хлібороби, сини України. На вас і розсудливість населення буду спиратися. Це дасть силу і міцність врятувати Україну»¹⁷. Промова гетьмана була вкрита гучними тривалими оплесками. Таким чином був проголошений гетьман України.

Наприкінці засідання зібрання одногослосно, під тривалі оплески ухвалило резолюцію, підготовлену ініціативною групою. Документ оголосив І.В.Дуссан. Резолюція була складена у рішучій формі й містила низку вимог, головними серед яких були такі: відновлення та скріплення права власності на землю; відновлення вільного переходу землі з рук у руки; відновлення права вільного розпорядження землею; прийняття негайних заходів щодо відновлення порушеного сільського господарства; скасування в першу чергу земельних комітетів. Щодо земельної реформи, то вона визнавалася необхідною, але за умов, що це стане не предметом випадкових дослідів органів управління, а завданням невідкладної роботи законодавчого органу. У документі підкреслювалося, що вся діяльність українського уряду до того часу була спрямована на заперечення зазначених вимог і на проведення чужого українському народові соціалізму, що призвело до повної руйнації всього сільськогосподарського життя країни. Це стало причиною того, що уряд втратив у населення свій авторитет і селянство не вірить у його здатність вивести Україну з тяжкого становища, тому з'їзд вітає його падіння.

Резолюція торкнулася й питання організації влади. У ній визнавалося, що для формування уряду, контролю над ним та організації невідкладного законодавчого процесу необхідно створити новий законодавчий орган влади. На думку укладачів, цей законодавчий орган мав складатися з представників усіх «производительных элементов» України на цензовій основі. Тобто, пропонувалося повернутися до дореволюційного цензового виборчого закону, що, безумовно, було значним кроком назад у порівнянні з демократичним виборчим законодавством Центральної Ради. Вибори до Установчих зборів, які відбулися у грудні–січні, визначалися резолюцією неправоздатними, з огляду на те, що проводилися у розпалі громадянської війни, насилля, підпалів і розстрілів. Ця теза в цілому поділялася більшістю тодішніх українських політичних партій, крім есерів, тому її можна визнати як доцільну. Але наступна викликає просто подив. Вибори мали бути визнані як такі, що не виявляють волю населення, бо вони проводилися за

чотиризначною формулою (загальні, прямі, рівні, таємні), яка названа у резолюції «пресловутою», що призвела до розвалу держави. Тобто, у розумінні її укладачів, держава могла триматися лише на основі цензового виборчого права, а допуск до виборів широких верст населення приводив лише до руйнації державного життя. З огляду на це, вимагалось вироблення нового виборчого закону до Установчих зборів і проведення нових виборів в умовах «дійсної свободи і незалежності»¹⁸. Цю резолюцію вирішено було передати гетьману.

Таким чином, представницький з'їзд землевласників давав настанову новообраному голові держави щодо ключових напрямів державної політики, намагаючись спрямувати її у річище власних інтересів. Той факт, що саме з'їзд союзу проголосив П.Скоропадського гетьманом (надавши таким чином певну легітимну основу його владі), розцінювався партійними лідерами як гарантія того, що гетьман при формуванні урядових структур буде спиратися насамперед на його членів і проводити політику, близьку до партійних засад.

Зразу ж після перевороту, під час формування першого уряду, 1 травня 1918 р. гетьмана відвідала представницька делегація хліборобів у складі 400 осіб на чолі з князями Д.Голіциним і В.Кочубеєм. Делегація подала П.Скоропадському петицію, яку зачитав Д.Голіцин. Документ окреслював позицію Союзу землевласників щодо можливої участі його членів у місцевих адміністративних установах. Зокрема, у ній зазначалося, що, дізнавшись про наміри голови Ради Міністрів при призначенні на посади губернських і повітових комісарів використати досвід та знання місцевих умов представників союзу, з метою швидкого утворення місцевого адміністративного апарату, було вирішено рекомендувати список кандидатів на дані посади.

Водночас петиція категорично заявляла, що жодний із запропонованих кандидатів не займе цих посад, якщо не буде виконано низку вимог, які торкалися зміни існуючої системи організації місцевої влади. Головними серед них були такі: розробка нових «земського і городського положення» на твердих підставах, проголошених гетьманською Грамотою; негайний розпуск існуючих міських, волосних, губернських, земських зібрань, а до утворення нових установ справу управління міським і земським господарством доручити тим особам, які втратили свої повноваження унаслідок закону Тимчасового уряду про місцеве самоврядування; негайне утворення загальної державної міліції. Поряд із цим наголошувалося, що навіть тимчасове залишення на місцевому рівні існуючих органів самоврядування і міліції позбавить можливості успішного проведення державної політики¹⁹. Безумовно, виконання умов цієї петиції означало б відмову від попередніх демократичних надбань у галузі організації владних структур. «Самостійник», який надрукував цю петицію, прокоментував так: «Новоявлені «хлібороби» кн. Голицин, кн. Кочубей та ін. хочуть рішуче обернути Українську державу до того стану, в якому була Росія в часи Александра III»²⁰. Це зауваження можна вважати абсолютно слушним.

26–29 травня 1918 р. у Києві пройшов Всеукраїнський делегатський з'їзд Союзу земельних власників, на який прибуло понад 500 делегатів, з яких – становили селяни. Головою з'їзду обрали селянина з Херсонщини Г.Сидоренка. У перший день засідань з'їзд змінив назву – замість назви «Київський краєвий союз земельних власників» була прийнята назва «Всеукраїнський союз земельних власників».

На з'їзді працювали обрані делегатами дві комісії – земельна, завданням якої був розгляд земельної реформи та комісія по боротьбі з анархією. Результатом роботи комісій стало вироблення низки резолюцій з усіх нагальних аграрних проблем.

Члени земельної комісії висловилися проти визначення будь-якої норми щодо купівлі-продажу землі. Із цього приводу був зачитаний «великий і обгрунто-

ваний доклад» секретарем з'їзду С.Гуляницьким. Резолюція комісії містила такі основні вимоги: повна свобода земельних наділів; необхідність вживання суворих заходів проти спекуляції землею; запровадження покарань за перепродаж землі; необхідність надання пільг дрібним власникам та ін. З'їзд також ухвалив проект закону про засіви на базі наказу фельдмаршала Айхгорна²¹.

Значна увага на засіданнях приділялася проблемі вироблення аграрного законодавства. Багато виступаючих висловили незадоволення тим, що урядова аграрна політика проводиться без участі найбільш зацікавлених у цьому питанні хліборобів. Тому делегати ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося, що з'їзд висловлює тверду надію, що жоден законопроект, який торкається інтересів землеволодіння, землекористування, сільського та лісного господарства, не буде розроблений без безпосередньої участі хліборобів «в обличчі їх представників». Резолюція виражала занепокоєність, що в разі, якщо і надалі закони із земельних питань будуть розроблятися й видаватися без участі землевласників, то це потягне за собою небажані наслідки²².

Друга комісія з'їзду з боротьби з анархією розробила досить жорстку резолюцію, яку делегати ухвалили одногосно. У документі наголошувалося, що боротьба з анархією буде плідною тільки тоді, коли в населенні впровадиться впевненість про існування твердого закону й порядку, будь-яка протидія якому негайно без коливань буде придушена «самою нещадною репресією». Проголошені Грамотою гетьмана відновлення порядку, законності та права приватної власності, на думку делегатів, мали бути підтриманими всім авторитетом влади, яка не повинна зупинятися перед застосуванням «самої крайньої міри».

Резолюція знову повторювала вимоги землевласників щодо реорганізації місцевої влади. Насамперед пропонувалося звільнити всіх нездатних, не підготовлених і недобросовісних чиновників, замінивши їх «людьми гідними, не зараженими соціалізмом». Губернським і повітовим старостам мали підкорятися всі без винятку місцеві адміністративні органи, а розташована на їх території військова сила виконувати всі їхні вимоги щодо відновлення законності та порядку. Всі існуючі земські зібрання, губернські та волосні управи вимагалося розпустити, а до введення в дію запроєктованого земського положення до завідування земським господарством за запрошенням губернських старост призначити осіб, які «користуються громадською довірою». Волосні земства також треба було розпустити і відновити волосні правління, на чолі яких мали стати волосні старости за призначенням повітових старост і за згодою мирового посередника. Найближчим часом також вимагалося проведення ревізії всіх органів земського самоврядування, земельних комітетів і продовольчих управ, після чого приступити до їх розпуску, з огляду на те, що «в них звили собі гніздо соціалісти самих крайніх толків» і їх агітаційна робота полегшується наявністю у них грошових засобів.

Особливо в резолюції наголошувалося на тому, що всі викладені заходи не дадуть позитивних результатів, якщо одночасно з їх проведенням не буде запроваджено по всій Україні військово-поліцейське положення «зі всіма витікаючими наслідками». Така крайність пояснювалася тим, що, начебто, населення в більшості настільки «развращено», що тільки безпощадним застосуванням швидких і рішучих заходів може бути відновлений порядок. А тому будь-яка протидія владі мала бути зломлена, випадки збройного опору, вбивства, розбої і т.п. злочини повинні були каратися найсуворішими заходами, аж до застосування польових судів включно. Висувалося вимога повного роззброєння населення при паралельному полегшенні можливості отримати зброю особам «вполне благожелательным». Всіх агітаторів пропонувалося вислати за межі України.

Закінчуючи резолюцію, її автори ще раз підкреслили, що всі названі засоби боротьби з анархією дадуть позитивні результати лише в тому випадку, як-

що будуть застосовані всі одночасно і за умови усвідомлення всіма органами влади, що час вимагає узгоджених і рішучих дій²³. Таким чином, делегати з'їзду зайняли неконструктивну, неадекватну реальній ситуації на селі позицію, бо лише силою неможливо було розв'язати вкрай загострені стосунки між селянством і землевласниками. Розв'язання цієї проблеми можливо було тільки за допомогою продуманої земельної реформи, яка б збалансувала інтереси представників різних аграрних верств. Однак саме такої реформи та методів її проведення їй не запропонували делегати землевласницького з'їзду.

Крім суто аграрних проблем, на з'їзді обговорювалися й інші політичні питання. Зокрема, жваву дискусію викликало питання про ставлення хліборобів України до мирних переговорів із представниками радянської Росії, що проходили у Києві. Частина делегатів стала на позицію, що переговори з більшовиками, які не можуть представляти Росію, і руки яких «багряніли кров'ю синів України», мають бути негайно перервані. Однак, на думку більшості присутніх, така постановка питання зачіпала верховні права гетьмана України, а тому негативне ставлення до мирних переговорів не повинно було тлумачитися як недовіра до уряду та керівників української політики²⁴. Тобто у цьому питанні делегати зайняли більш конструктивну позицію, яка випливала з реалій існування радянської Росії та наявності проблем у стосунках із нею Української Держави.

Із метою відстоювання інтересів земельних власників і хліборобів з'їзд вирішив створити власну газету. Із приводу цього виникли гострі дебати щодо мови, якою мала видаватися газета. Низка виступаючих висловилися проти «українського, галицького, чужого язика», інші наполягали, щоб газета друкувалася на мові Т.Шевченка – «малоросійській», дехто вимагав видавати її тільки російською мовою. У результаті з'їзд ухвалив компромісне рішення – видання газети російською мовою, в якій повинні вміщуватися й статті «малоросійською» мовою²⁵. Це свідчить про те, що більшість членів союзу була дуже далекою від національно-визвольних змагань українського народу і, що для них у Гетьманській Державі першорядне значення мав її не національний, а суто соціальний характер.

По закінченню засідань делегати у кількості 200 чол. відвідали гетьмана. Під час зустрічі з привітаннями від з'їзду виступили Г.Сидоренко та М.Коваленко. Після прийому члени делегації сфотографувалися разом із гетьманом²⁶. Цим актом вони, мабуть, хотіли підкреслити свою підтримку влади. Показовим є те, що попередні селянський з'їзд, який скликала Селянська Спілка, був заборонений, а частина його делегатів заарештована. Цей факт можна розцінити як те, що гетьманська влада відкрито стала на бік захисту інтересів землевласників.

Відчуваючи підтримку з боку влади, Всеукраїнський союз земельних власників розгорнув широку роботу на місцях. Скрізь відновлювалися місцеві осередки союзу, які припинили своє існування за умов радянської окупації. До їх складу записувалася значна частина селян. Один із лідерів соціалістів-федералістів М.Кушнір так писав із цього приводу: «Треба визнати, що фактично нині союз хліборобів-власників відіграє таку саму роль, як минулого року «Селянська Спілка», а через це українському громадянству повинно уважно поставитись до цієї організації і знайти засоби, щоб паралізувати впливи цього антидержавного чинника»²⁷.

Свідченням активної діяльності союзу були волосні, повітові, губернські з'їзди, що протягом літа проходили по всій Україні. Повідомлення про роботу цих форумів і прийняті на них постанови та резолюції друкувалися на сторінках центральних і місцевих газет. Із повідомлень видно, що ці з'їзди збирали досить численну аудиторію: на повітовому рівні в середньому 100–200 чол., на губернському – до 500 і більше чол. Наприклад, на з'їзд хліборобів Могилевського повіту з'їхалося понад 200 осіб²⁸, Маріупольського – більше 100 делегатів, а губернський з'їзд землевласників у Мелітополі зібрав понад 500 чол.²⁹

Місцеві з'їзди союзу розглядали практично ті ж питання, що й всеукраїнський, ухвалюючи і подібні до його рішень постанови щодо необхідності рішучої боротьби з анархією, роззброєння населення, розпуску волосних і повітових земств і т.п. Водночас деякі місцеві зібрання ухвалювали більш демократичні постанови. Для прикладу наведемо резолюцію Могилевського повітового з'їзду: «Держава повинна прагнути до створення дрібної власності та підняття сільськогосподарської культури, які забезпечують оздоровлення соціального положення, але при збереженні принципу приватної власності, без обмежень розміру володіння і принципу майбутнього благоустрою держави в широкому сенсі цього слова»³⁰. Особливу позицію зайняв і Херсонський з'їзд, який відрядив до Києва делегацію з проханням відмінити закон про право на врожай 1918 р. у тій частині, що торкалася грошової нагороди за «захвачені у землевласників пахотні землі», з огляду на те, що це руйнувало землевласницькі господарства³¹.

Вироблені різними форумами рішення надсилалися або особисто гетьману, або Раді Міністрів. Сам П.Скоропадський регулярно приймав хліборобські делегації, вислуховуючи їх проблеми та пропозиції. Із повідомлень про ці відвідування, які містилися в пресі, видно, що вимоги та побажання делегацій мало чим відрізнялися від рішень землевласницьких з'їздів різного рівня. Так, наприклад, 21 червня гетьман прийняв депутацію хліборобів чотирьох губерній – Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської. Ознайомивши голову держави зі становищем на місцях, делегати просили, щоб уряд організував охорону, відновив суд, тверду владу, порядок і продовжував неухильно працювати на відбудову нормальних умов життя в Україні³². Подібні побажання висловила й заява делегації хліборобів-власників Золотоніського повіту. Однак, поряд із традиційними вимогами «не допускати жадних ухилень з боку адміністративних осіб та установ на користь соціалістичних ідей та змагань» та «не допускати соціалістів всяких відтінків до обняття яких би то не було урядових посад», заява містила низку конкретних пропозицій щодо вдосконалення заходів аграрної політики.

Деякі викладені пропозиції свідчили про те, що для членів Золотоніського союзу хліборобів-власників не зовсім чужою була національна проблема. Зокрема, пропонувалося запросити на урядові посади досвідчених адміністративних осіб колишньої російської служби з числа корінних українців; зробити перепис корінних українських козаків і відновити їх козацькі права; стояти на захисті православної віри, «яко історичного оплоту незалежного життя народу». Певний патріотизм відчувається і в заключних словах заяви: «Союз хліборобів-власників твердо вірить, що гетьман, на основах православної віри, незалежності нашої державності, з Божою поміч'ю введе народ і нашу Україну на шлях правди, просвіти та культурного розцвіту»³³.

Водночас автори заяви були переконані, що існуючий у країні державний устрій, який поклав в основу непорушне право власності, передбачає обов'язкову участь у його розбудові хліборобів-власників, а тому: «Союз хліборобів-власників прохає зобов'язати земства та місцеву адміністрацію, всі галузі сільськогосподарського та торговельного значіння передати виключно до відання союзу хліборобів-власників, відданість котрих у державному будівництві випробовано на ділі»³⁴.

У цілому документи Союзу земельних власників, звіти партійних форумів різного рівня свідчать, що партія стала відкрито на захист інтересів великого землеволодіння, виступаючи водночас за повернення привілейованого політичного становища поміщицької верстви, яке вона мала за часів царату. З огляду на це, вона не виступила з пропозицією конструктивної земельної реформи, яка б сприяла налагодженню економічного життя на селі. Головними формами розв'язання аграрних суперечностей члени союзу вважали застосування силових

методів, що, навпаки, призводило до розколу та посилення протистояння між різними верствами хліборобського населення. З іншого боку, така загальна партійна позиція викликала незадоволення з боку селян-членів союзу, які цілком підтримували ідею повернення приватної власності на землю, але, все ж таки сподівалися на проведення земельної реформи, наслідком якої б стало поліпшення їхнього економічного становища.

Ще одним питанням, із приводу якого всередині партії не існувало єдності, була політика українізації гетьманського уряду. Проросійськи налаштоване керівництво Союзу землевласників було проти запровадження української мови в державному апараті й освіті. Так, у серпні союз подав до Міністерства внутрішніх справ декларацію, де пропонував уряду скасувати запроваджений Центральною Радою «галицько-латинський язык, некультурный и чуждый для Украины»³⁵. Звичайно, українська частина партії не підтримувала таких поглядів, підтримуючи національний характер Української Держави та її політику українізації.

На ґрунті цього в союзі поступово наростали непорозуміння та розбіжності. У результаті – у жовтні 1918 р. відбувся розкол Київського обласного союзу, частина членів якого запропонувала утворити нову партію під назвою Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян). (Згодом ця партія змінить свою назву на Українську народну партію)³⁶.

Передбачалося, що метою нового союзу стане відстоювання незалежності України. Платформа союзу була викладена 20 жовтня у «Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України». Документ розпочинався словами, що «Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентарно-демократичним устроєм». Головою держави визнавався гетьман, якому до скликання Сейму (не пізніше 1 лютого 1919 р.) мала належати вся повнота верховної влади. Союз також виступав за українську мову як державну; за автокефалію української православної церкви; за створення національної армії; за збереження принципу приватної власності на землю, але за негайне проведення аграрної реформи в інтересах широких верств селянства на основі примусового викупу землі. У питанні принципу формування уряду союз стояв на позиції Українського національного союзу – уряд держави мав бути національно-демократичним³⁷.

Справа розколу партії завершилася на II Всеукраїнському з'їзді хліборобів-власників. З'їзд пройшов у Києві 5–7 листопада 1918 р. На нього з'їхалося близько 1000 делегатів із різних регіонів України. Головою засідань обрали селянина Олександрівського повіту Г.Сидоренка. Основними питаннями, що виносилися на обговорення зібрання були – ухвалення статуту Всеукраїнського союзу хліборобів-власників, земельна реформа, організація самооборони на місцях і сільськогосподарська кооперація. Перед початком роботи форуму присутні традиційно надіслали привітання голові держави П.Скоропадському. У привітальній телеграмі з пафосом писалося: «Делегатський з'їзд ... звертається до Вас, Ясновельможний Пане Гетьмане, з щирим привітом і свідчить про щирю готовність віддати всі свої сили й працю на щастя дорогої батьківщини, котра, завдяки вашим турботам і керовництву, стала на шлях широкої державности й ладу. Вірте, Пане Гетьмане, що у всякий час Ви зустрінете в нас цілковиту допомогу в усіх Ваших починах для рідної України»³⁸.

У перший же день після оголошення доповіді у справі проведення земельної реформи розгорнулися бурхливі дебати. Більшість промовців (переважно середні й дрібні землевласники) висловлювалася проти виробленого земельною комісією з'їзду проекту резолюції, яка відкидала принцип примусового вивласнення маєтків. Вони наполягали на тому, що для досягнення спокою в державі необхідно прийняти рішення примусового вивласнення частини землі у великих поміщиків. Голосування резолюції перенесли на наступний день³⁹.

Наступного дня більшістю голосів була прийнята резолюція, в якій примусовий розподіл земель визнавався не тільки «зайвим», «недоцільним» і «некорисним», а й «небезпечним», бо порушував принцип приватної власності, який, на думку укладачів, повинен був бути недоторканим. Для розв'язання земельної проблеми пропонувалися заходи, які раніше вже викладались у партійних документах⁴⁰. Резолюція в такій редакції відбивала інтереси великих землевласників і не могла бути прийнятою представниками більш дрібних хліборобських верств, що і привело до розколу з'їзду.

Не дійшовши порозуміння з більшістю з'їзду, невдоволена частина делегатів (200–250 осіб) залишила його⁴¹. Наступного дня делегати, які відколотися від загального з'їзду землевласників, провели власну нараду, в якій взяли участь близько 50 осіб. Ця нарада постановила клопотатися перед МВС щодо дозволу на проведення окремого з'їзду. Із цим проханням до міністра внутрішніх справ В.Рейнбота була відправлена делегація у складі Н.Левченка і Г.Бреуса, яка й отримала дозвіл.

Таким чином, опозиційна група провела свій власний з'їзд, який ухвалив постанову щодо утворення окремого Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Основними причинами необхідності створення нового союзу називалися наступні. По-перше, аграрна програма хліборобського з'їзду, який щойно закінчився, не відповідала реальному стану речей. По-друге, антиукраїнська промова В.Пуришкевича на цьому з'їзді із закликом відновлення єдиної неподільної Росії робила неможливим подальше перебування у союзі налаштованих по-державницькому українських елементів. На цьому засіданні був ухвалений і статут новоутвореного союзу⁴². Так був завершений розпочатий київською групою процес організації нового Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). До нього відійшли представники від Київської, Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній⁴³.

Згодом, за часів Директорії УНР, у травні 1919 р. у м. Станіславові пройшли наради представників союзу та УДХП, де обговорювалася можливість злиття цих майже ідентичних партій під назвою Українська народна партія. Однак об'єднання не відбулося, тому під цією назвою згуртувалися лише члени Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян)⁴⁴. У програмі партії підкреслювалося, що ця партія немає нічого спільного з колишньою УНП М.Міхновського. Весь час свого існування Українська народна партія стояла в опозиції щодо політики Директорії УНР.

Після відокремлення лівої частини партії Всеукраїнський союз земельних власників проіснував не довго – після переможного антигетьманського повстання та приходу до влади Директорії, він зійшов із політичної арени України.

Підбиваючи підсумок аналізу діяльності Всеукраїнського союзу земельних власників, слід відзначити неоднозначну роль, яку він відіграв у політичному житті Української Держави. З одного боку, партія сприяла приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського, її представники були членами практично всіх гетьманських урядів (крім коаліційного, сформованого у жовтні 1918 р.) та репрезентували владу на місцях. Водночас із ключових питань державотворення партійні постулати не збігалися з баченням самого П.Скоропадського. Тоді як гетьман прагнув побудувати міцну національну державу, більшість членів союзу сприймали лише соціальний бік його програми, Українська Держава сприймалася ними тільки як найменше зло в порівнянні з більшовицькою Росією. В їхньому розумінні вона була тимчасовим утворенням до моменту ліквідації більшовизму та відтворення єдиної Росії. Саме цим можна пояснити опозиційність партії в питаннях українізації державного апарату та освіти і той тиск, який здійснювався представниками партії на гетьмана напередодні підписання ним Грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією.

Не сприяла й посиленню авторитету гетьманської влади неконструктивна позиція союзу щодо розв'язання аграрної проблеми. Ставши урядовою партією, він прагнув шляхом тиску на урядову політику в цьому питанні здійснити реванш за попередні втрати за доби Центральної Ради. Показовим є той факт, що його позиція загалом суперечила власній позиції П.Скоропадського, який виступав за проведення земельної реформи в інтересах середніх та дрібних власників. У реальності саме партійні настанови Союзу ставали гальмом у проведенні земельної реформи, яка б відповідала баченню гетьмана П.Скоропадського. Зволікання з проведенням реформи, запровадження каральних загонів, прагнення вирішити будь-які проблеми з позиції сили, в кінцевому рахунку призвело до фатальних наслідків – село повстало проти гетьмана й проти Української Держави.

¹ Осипова Т.В. Всероссийский союз земельных собственников (1917) // История СССР. – 1976. – №3. – С.115–129 та ін.

² Кривошій Г.Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997. – 218 с.; Любовець О. Оформлення українських консервативних партій та їх діяльність у період гетьманату П.Скоропадського // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність: Зб. наук. праць. – К.; Торунь, 2003–2004. – № 2–3. – С.119–127; Пиріг Р.Я. Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – Вип.2. – К., 2007. – С.103–113 та ін.

³ Осипова Т.В. Указ. соч. – С. 116.

⁴ Там же. – С. 117.

⁵ Нова Рада (Київ). – 1917. – 21 липня.

⁶ Робітничая газета (Київ). – 1917. – 2 серпня.

⁷ Полтавський день (Полтава). – 1917. – 7 липня.

⁸ Черниговская земская газета (Чернигов). – 1917. – 25 июля.

⁹ Нова Рада (Київ). – 1917. – 24 серпня.

¹⁰ Народня воля (Київ). – 1917. – 7 вересня.

¹¹ Там само.

¹² Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність: 1861–1929. – Прага, 1934. – С. 82.

¹³ Вісник Лубенського громадського комітету (Лубни). – 1917. – 6 липня.

¹⁴ Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. – Берлін, 1921. – С. 64–65.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава. – С. 29.

¹⁶ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины (Київ). – 1918. – 29 мая.

¹⁷ Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 3 мая.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Самостійник (Київ). – 1918. – 19 травня.

²⁰ Там само.

²¹ Нова Рада (Київ). – 1918. – 28 травня.

²² Киевская мысль (Київ). – 1918. – 30 мая.

²³ Екатеринославский вестник (Катеринослав). – 1918. – 31 мая.

²⁴ Киевская мысль (Київ). – 1918. – 30 мая.

²⁵ Там же.

²⁶ Нова Рада (Київ). – 1918. – 28 травня.

²⁷ Там само. – 13 жовтня.

²⁸ Молодая Украина (Одесса). – 1918. – 27 июня.

²⁹ Робітничая газета (Київ). – 1918. – 16 червня.

³⁰ Молодая Украина (Одесса). – 1918. – 27 июня.

³¹ Вільне життя (Одеса). – 1918. – 5 червня.

³² Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 26 июня.

³³ Робітничая газета (Київ). – 1918. – 6 серпня.

³⁴ Там само.

³⁵ Нова Рада (Київ). – 1918. – 25 серпня.

³⁶ Матеріали до програми, тактики й організації Української народної партії. – Київ; Відень, 1920. – С.6.

³⁷ Там само. – С. 40; Нова Рада. – 1918. – 22 жовтня.

³⁸ Робітнича газета (Київ). – 1918. – 6 листопада.

³⁹ Там само. – 7 листопада.

⁴⁰ Там само. – 8 листопада.

⁴¹ Нова Рада (Київ). – 1918. – 12 листопада.

⁴² Киевская мысль (Київ). – 1918. – 9 ноября.

⁴³ Нова Рада (Київ). – 1918. – 7 листопада.

⁴⁴ Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної партії. – С.7.

The article is dedicated to development and activity of All-Ukrainian landowner's union. Relying on the considerable amount of documented sources it reviews role of the party in the revolution (April, 29 in 1918), analyses the main statements of the party's program, determines the party's place in political system of Ukrainian State.

С.В.Корновенко*

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО П.СКОРОПАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ (1918–1921 рр.)

Статтю присвячено вивченню маловідомих аспектів аграрного законодавства П.Скоропадського. На основі опрацювання джерел автором проаналізовано зміст аграрного законодавства гетьманату в контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання.

У «Щоденнику письменника» за 1876 р. Ф.Достоевський, розмірковуючи над вічними питаннями буття, сутності людської природи зауважив: «Якщо хочете переробити людство на краще, майже із звірів у людей, то наділіть їх землею – досягнете мети»¹. Ця думка була висловлена відомим літератором, мислителем за 41 рік до початку кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних зрушень в житті українців у 1917–1921 рр. Революційні події з усією очевидністю засвідчили важливість аграрного аспекту у внутрішньоекономічній політиці всіх режимів, що діяли у Наддніпрянській Україні. Кожен із них прагнув до розв'язання земельного питання, розробляючи власну модель його вирішення. У цьому контексті значний науковий інтерес представляє аграрний проект П.Скоропадського, спрямований на формування селянина-власника. Ця зацікавленість має об'єктивно-науковий характер, зумовлений полярністю думок у трактуванні дослідниками цієї тематики², наявністю маловивчених аспектів, певним зв'язком із сьогоденням. Актуальність означеного кола питань пов'язана також і з тим, що 29 квітня 2008 р. виповнилося 90 років від дня приходу до влади П.Скоропадського. Крім того, наукова громадськість Черкащини, зокрема Наукове товариство істориків-аграрників, не може залишити поза увагою гетьманські нововведення на селі ще й через те, що Федір Скоропадський, засновник роду Скоропадських, був вихідцем з Уманщини³.

Автор запропонованої публікації ставить за мету проаналізувати зміст аграрного законодавства П.Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені В.Хмельницького.

кого революційного досвіду вирішення земельного питання. Об'єкт вивчення – основні положення земельної реформи П.Скоропадського, предмет – їхній порівняльний аналіз із вітчизняними (радянський, Директорії УНР) та європейськими аналогами (Польщі, Румунії, Чехословаччини, країн Балтії та Балканського півострова).

Прийшовши до влади, гетьман був свідомий наявності комплексу проблем, який мав місце в аграрному секторі економіки, оскільки ще за часів Центральної Ради висловлював критичні зауваження на її адресу з приводу аграрної реформи, разом із Українською демократично-хліборобською партією (УДХП) та Українською народною громадою (УНГ). Ці партії у своїх програмних положеннях пропонували альтернативні проекти вирішення аграрного питання.

На переконання В.Липинського, С.Шемета, В.Шемета – лідерів УДХП – розв'язанням земельного питання мав займатися сейм, члени якого мали б бути обрані на українських установчих зборах. Реформа на селі мала на меті формування рентабельних фермерських господарств⁴. Тим самим пропонувалося зберегти приватну власність, відмовитися від принципу соціалізації землі. Водночас лідери УДХП виступали за ліквідацію поміщицьких латифундій, створення Українського державного земельного фонду. Він мав складатися із колишніх удільних, казенних, кабінетських та інших земель, відчужених державою за сплату. Ці угіддя розподілялися між селянами. Розмір отриманої селянськими господарствами землі залежав від: 1) якості ґрунтів; 2) трудової норми, яка мала регіональну специфіку⁵.

УНГ складалася із представників давніх козацько-старшинських родів Лівобережжя: В.Кочубей, М.Устинович, М.Гижицький та інші. У кінці березня 1918 р. програму партії розробив П.Скоропадський. Її текст тривалий час був невідомий. Лише нещодавно, завдяки зусиллям Т.С.Геращенко, яка віднайшла його у фондах Державного архіву Київської області, він став доступний широкій громадськості. Із 39 пунктів програми УНГ 5 стосуються аграрного питання. Метою внутрішньої політики проголошувалося створення умов для розвитку приватної ініціативи. Право власності оголошувалося основою людської культури, без якої неможливий розвиток економіки. Громада визнавала за необхідне проведення широких аграрних перетворень, які б покращили добробут селян. Реформи на селі мали ґрунтуватися на принципі приватної власності, який відповідає ментальності українського хлібороба. Купівля-продаж землі мали регламентуватися законами, розробленими парламентом. Держава за плату відчужувала землю у їх власників і наділяла селян у розмірах, достатніх для їх безбідного існування, із урахуванням регіональної специфіки, якості ґрунтів тощо. У першу чергу, згідно програми УНГ, землю отримували знедолені та козаки, які захищали Україну від ворогів⁶.

Власні погляди на проблему мав і П.Скоропадський. Розмірковуючи над аграрною політикою Центральної Ради, він відзначав, що «наш українець – індивідуаліст, ніяка соціалізація йому не потрібна. Він рішуче проти цього». Серед гасел революції, найзрозуміліших селянству, на думку гетьмана, – ідея землі⁷.

29 квітня 1918 р. у грамоті П.Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель⁸. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність»⁹. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П.Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та

розпродаж його на користь селян. 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами¹⁰. У своїх спогадах П.Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...»¹¹. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа.

24 травня 1918 р. на розгляд уряду був поданий законопроект міністра земельних справ В.Г.Колокольцева – «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави»¹². Його автор був прихильником так званої «середньої лінії» у проведенні земельної реформи і планував задовольнити селянські інтереси, але при цьому не знищити цукрової промисловості та зразкових господарств.

Згідно з проектом В.Г.Колокольцева, тимчасово (до видання загального закону) допускалися продаж і купівля землі. Проте «кожна окрема особа із сільського населення» могла придбати не більше 25 десятин в одні руки виключно для сільськогосподарських потреб. Перевищення норми землекористування допускалося лише у випадку створення (за особливим дозволом міністра землеробства) зразкових господарств. Скуповувати земельні ділянки без обмеження їхньої норми мав право лише Державний земельний банк¹³. План його створення (на основі злиття Дворянського та Селянського земельних банків) розроблявся Міністерством фінансів¹⁴.

14 червня 1918 р. гетьман затвердив «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», який відтворював зміст проекту В.Г.Колокольцева¹⁵. Однак, і ми погоджуємося з думкою Н.А.Ковальової¹⁶, цей закон не міг бути основним документом для проведення земельної реформи, оскільки у ньому недопрацьованими залишалися такі питання: ціна землі; система контролю за наділеною власністю; реалізація на практиці його основних положень. Тому подальша розробка аграрного законодавства Української Держави тривала у серпні–грудні 1918 р.

Закон від 15 липня 1918 р. визначав компетенцію земельних комісій. Вони поділялися на повітові та губернські і мали займатися землевпорядкуванням на місцях. Крім того, діяли тимчасові земельно-ліквідаційні комісії, які розглядали справи про порушення прав власників та орендарів після 1 березня 1918 р. із боку окремих осіб, громад, установ¹⁷.

На початку листопада 1918 р. був завершений проект земельної реформи, підготовлений В.Леонтовичем. Його основні положення: держава викупувала у великих землевласників угіддя, розподіляючи їх між селянами з розрахунку 25 десятин на одну особу; винятком були господарства, що мали високе агрокультурне значення, розміри яких не перевищували 200 десятин. Більші норми залишалися за господарствами, що забезпечували продукцією цукрову промисловість, вирощували сортове насіння, розводили племінну худобу; не відчувалися садиби, сади і виноградники¹⁸.

Розміри селянського одноосібного господарства, за гетьманським проектом, не могли перевищувати 25 дес.¹⁹ Очевидно, таку позицію гетьмана можна пояснити тим, що: 1) П.Скоропадський не міг не дотримуватися попередніх домовленостей із представниками окупаційних військ в Україні. Шостий пункт цих угод передбачав, що «в інтересах здатності сільського господарства до експорту, великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у за-

коні меж»²⁰; 2) з іншого боку, він не міг ігнорувати й інтереси Союзу хліборобів-землевласників, котрі привели гетьмана до влади й були прихильниками збереження великої земельної власності. Такі думки схвально сприймалася й членами Ради Міністрів²¹.

Важливе місце в запланованих реформах представники гетьманату відводили Державному земельному банку. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р.²²) було затверджено статут Державного земельного банку. Його практична діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р.²³ Згідно зі змістом цього документу, він мав основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм усіляку підтримку в підвищенні їхньої продуктивності праці. Із цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років²⁴. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідація маєтків; визначення форм управління землями, що належать банку²⁵.

Не останню роль у відновленні сільського господарства урядові кола Української Держави відводили його кредитуванню, а також тих галузей промисловості, що безпосередньо були пов'язані з аграрним сектором, зокрема машинобудування. Гетьманський уряд, розробляючи положення реформи, передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби держава надавала 20,5 млн крб.²⁶

Прикметно, що як викладені вище, так і інші положення та ідеї гетьманського законодавства були взяті на озброєння й опозиційно налаштованими до Української Держави політичними силами – учасниками революції – у 1919 р. більшовиками, а у 1920–1921 рр. Директорією УНР.

У 1919 р. радянська влада опинилася у скрутній ситуації. Достатніх сил для контролю за селянською стихією у неї не було. У той же час існувала нагальна потреба у стабільному тиллові для ведення успішних бойових дій на фронті, що автоматично ставило питання про необхідність домовлятися із селянством. Водночас виникала й інша проблема: з яким саме селянством іти на союз, нехай і тимчасовий. Так, наприклад, Т.Рисаков у доповіді про стан справ в Острозькій парторганізації пропонував укласти угоду із середняком. На користь своєї тези він наводив такі аргументи: «...оскільки він може стати союзником куркуля, ...наші ряди малочисельні, що також обґрунтовує необхідність цієї угоди»²⁷.

Цілком слушною є теза С.Кульчицького про те, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали для більшовиків пріоритетнішими за стратегічні, партійні. На його думку, ідея загального комуністичного штурму відходила на другий план перед турботою про збереження реальної влади²⁸.

На наш погляд, переорієнтація більшовиків у ставленні до середняка має чимало спільного із гетьманським варіантом вирішення земельного питання. Доречно буде на цьому зупинитися детальніше.

Більшовики основним завданням аграрної політики в українському селі проголошували покращення економічного добробуту селянства (бідняцького і середняцького) шляхом збільшення розмірів його землезабезпеченості за рахунок т. зв. нетрудового землеволодіння. При цьому, як неодноразово підкреслювали партійні діячі різних рангів, усі трудові господарства, без різниці категорій населення і форм землеволодіння, вільно користуються своєю землею, без будь-яких обмежень²⁹. Також, згідно з новими циркулярами і розпорядженнями радянської влади, середняки залучалися до реалізації нового аграрного законодавства. Зокрема, вони брали участь у роботі місцевих земельних комісій³⁰.

Радянське керівництво, намагаючись загасити роздмухане їхньою ж політикою полум'я міжселянського протистояння, відверто говорило про те, що колишні козаки, селяни-власники, державні селяни, відрубники, хуторяни продовжуватимуть без змін користуватися своїми земельними наділами. Збільшення розмірів угідь мало- та безземельних селян буде здійснюватися за рахунок націоналізації та розподілу між цими категоріями селян поміщицьких земель. Пропонувався й оновлений механізм реалізації цієї вкрай делікатної та складної справи – нові форми землекористування визначатимуться не державними органами, а самими селянами, які значно краще обізнані з місцевою специфікою цієї проблеми³¹.

Водночас перед агітаторами, органами радянської влади на місцях, виходячи із трансформацій генеральної лінії партії з земельного питання, ставилися принципово нові завдання: націоналізувати і розподілити поміщицьке землеволодіння на засадах, які пропонувало саме селянство, сприяти таким чином переходу середняка на бік радянської влади³².

Джерела періоду революції переконують – більшовики, різко повернувшись обличчям до середняка, так само швидко забули про свої гасла попереднього періоду, в яких середняк і куркуль були словами-синонімами. У зв'язку з новими моментами у земельній політиці, радянським керівництвом розробляється і нова концепція ставлення до середняка. Згідно з нею, іде протиставлення раніше ототожнюваних більшовицькою ідеологією категорій селянства. З'являються спроби показати, що «не всі відрубники куркулі, між ними, умовно, є багато середняків»³³. Радянське керівництво вважало за необхідне, об'єднуючи неможливого та середняка, дбайливо ставитися до останнього³⁴. При цьому висувалася цікава та оригінальна умова – щоб це об'єднання не викликало у середняка асоціацій із радянською владою³⁵.

Говорячи про дбайливе ставлення до середняка з боку державних органів, більшовики не мали на увазі абстрактну формулу своєї поведінки. Навпаки, у ряді документів вони чітко прописали сутність нового ставлення до цієї категорії селянства України. Потрібно віддати їм належне, у цьому вони виявили не лише гнучкість, здатність відмовитися від попередніх догм, а й змогли «підібрати ключі», що відкривали їм перспективи угоди із середняками. «Дбайливе ставлення, – ішлося в одному із документів, – повинне виявлятися в усьому: агітації, постачанні матеріальними благами, у реквізиціях»³⁶.

Як відомо, саме ці нюанси лежали в основі негативного сприйняття радянської влади більшістю селян. Їм набридла агітація за комуну, які у селянській свідомості ототожнювалися з усім лихим; вони були невдоволені тим, що більшовики, пообіцявши забезпечити їхні господарства посівними матеріалами, технікою, реманентом, в обмін на отриманий від них хліб, не дотримувалися слова; вони були проти реквізицій, які позбавляли їх результатів своєї праці. Тому зрозуміло, що, проголошуючи відмову, хоча й тимчасову, від принципів революційного штурму села, більшовики розраховували на переорієнтацію середняка на свою сторону. «Ми повинні, – говорилося в одному зі зведень, – таким чином проводити земельну політику на селі, щоб середняк відчув, що через компроміси він зможе визнати радянську владу як цілком прийнятну для себе, щоб він обрав нейтральну позицію у нашій боротьбі проти куркуля»³⁷. Для цього рекомендувалося не обирати середняка під час хлібозаготівель, не реквізувати у нього реманент, використовувати спочатку всі ресурси куркуля, а із середняком налагодити товарообмін³⁸.

Зазнала змін і мета аграрної політики більшовиків, принаймні, її офіційне формулювання. В окреслений хронологічний період радянські діячі проголошували, що їхня мета полягає у покращенні матеріального добробуту бідняків та середняків через збільшення площ їхнього землекористування за рахунок т. зв. нетрудових господарств і покращення господарювання³⁹.

Таким чином, як це, на перший погляд, не дивно, у 1919 р. більшовики змушені були визнати, що запорукою їхнього перебування при владі є власність селян на землю. Як і гетьман, вони зробили ставку на середняка. Щоправда, цілі радянське керівництво мало інші, ніж гетьман. Спільним і у П.Скоропадського, і у радянської влади було джерело додаткового наділення селян землею – велике землеволодіння. Хоча відмінними були механізми отримання як державою, так і селянами додаткових наділів. Зокрема, за гетьманату велике землеволодіння примусово викупувалося Українською Державою, а за більшовиків – націоналізувалося. У першому випадку, селяни викупували землю, у другому – отримували безкоштовно, принаймні так декларувалося. Хоча, насправді, як доводять реалії політики воєнного комунізму, через сплату численних податків, визначених радянською владою, селяни фактично розраховувалися з більшовиками за землю.

Кардинальної еволюції зазнала і позиція керівництва Директорії УНР щодо концепції земельної реформи. Так, якщо у січні 1919 р. «Закон про землю в Українській Народній Республіці» проголошував соціалізацію землі з «яскравими рисами націоналізації»⁴⁰, то навесні 1920 р. було оприлюднено підхід «по-новому врегулювати проблеми аграрної реформи»⁴¹. Початок польсько-українського наступу стимулював розробку нового земельного закону⁴². Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам⁴³. Незгідні з такою політикою соціал-демократи І.Мазепа та Й.Безпалко покинули уряд⁴⁴.

Міністерство земельних справ, очікуючи остаточного рішення уряду, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватновласницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації⁴⁵. Унесення змін до закону від 18 січня 1919 р. стало об'єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств⁴⁶. У серпні поточного року до дискусії підключилися представники інтернованих до польських таборів Каліш і Вадовиці українських військово-службовців⁴⁷. У Каліші було висловлено дві пропозиції: закріплення у приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довічного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки⁴⁸. Із метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом)⁴⁹.

Таким чином, діячі Директорії УНР у своїй концепції вирішення аграрного питання в Україні, як і П.Скоропадський, теж стали на позиції захисту інституту приватної власності на землю.

Земельне питання було актуальним не лише для селянства України. Нагальною проблемою воно стало і в країнах Європи, уряди котрих, намагаючись утриматися при владі, змушені були вдатися до його вирішення. На наш погляд, цікавим буде коротко охарактеризувати основні положення цих європейських варіантів, зіставивши їх із гетьманським.

Польське аграрне законодавство, схвалене 16 червня 1919 р. сеймом, у 1-й статті декларувало, що земельний устрій держави ґрунтується на міцних селянських господарствах. Аналогічною була позиція П.Скоропадського. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) землі, що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали Селянському банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час війни (Пер-

шої світової – С.К.); 6) що будуть викуповуватися урядом. При цьому, згідно зі змістом реформи, уряд планував купівлю землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велось⁵⁰. Отже, у Польщі, як і в Українській Державі, основним джерелом наділення землею селянських господарств виступало велике землеволодіння, викуплене державою у колишніх власників.

Щоправда, механізм наділення землею у Польщі був дещо іншим, ніж за реформою П.Скоропадського, хоча і мав окремі схожі моменти. Правом придбати угіддя володіли лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. Ця ж теза є наскрізною і для аграрного законодавства Української Держави. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – С.К.), за гетьмана – до 25 дес. Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. За українськими законами не більше 25 дес. могла придбати особа. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримувати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі⁵¹.

Подібні заходи ініціював і естонський уряд, хоча мали місце і суттєві відмінності. Естонські власті, на відміну від гетьманату, в основу земельної реформи поклали не відчуження за плату, а експропріацію. Їй підлягала 1/3 поміщицької земельної власності. Решта, 2/3, обкладалася 10%-им податком від її вартості. У випадку, коли великий землевласник відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку з землі, то його власність експропрійовувалася. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу⁵².

У Румунії національний уряд задекларував і провів реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності у поміщиків. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося у середньому 100 дес. землі. Решта, тобто надлишки, за плату передавалися у власність селянам, які бажали розширити власне землеволодіння. У Чехословаччині за власниками зберігалася у середньому 150 дес.⁵³ За польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів (37,5–150 дес. – С.К.) їхньої землі. Критерієм розміру відчуження була віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торгівельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за экс-власниками. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися і понад 215 моргів землі (100–110 дес. – С.К.)⁵⁴. За гетьманським проектом – 150–200 дес. залишалося экс-власникам, зразковим господарствам, цукровим заводам.

25 лютого 1919 р. уряд Югославії затвердив і опублікував «Попередній указ про підготовку земельної реформи». У його основу, як і у законодавстві П.Скоропадського, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало- та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Згідно зі змістом документа, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (близько 60 дес. – С.К.)⁵⁵. Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним крупні маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – у державне управління⁵⁶. Тим са-

мим, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки. Про це ж ішлося й у гетьманських законах.

У Греції законом від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства, яке отримало право розширити розміри своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і колективи. Щоправда, у грецькому законі, на відміну від українського, чітко не прописувалося, чи повинні бажаючі мати землю вести до її придбання власне господарство. Крім того, якщо за гетьмана колективні господарства фактично припиняли своє існування, то грецькі власті не ліквідовували їх, надаючи їм право функціонувати як альтернативній формі господарювання. Тому для останніх умови були вигіднішими. Так, зокрема, одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками⁵⁷.

Законом уряду Болгарії від 19 травня 1921 р. розпочалася реформа на селі, в основі якої також лежав принцип відчуження надлишків великого землеволодіння за плату. За екс-власниками або тими, хто не спеціалізувався на землеробстві, залишалося не більше 40 деків (розміри міста, близько 0,5–0,8 дес. – С.К.). За рахунок цього т. зв. нетрудового землекористування, угідь національного банку та монастирів формувався державний земельний фонд (з аналогічних джерел формувався державний земельний фонд в Українській Державі). Із нього за ціною, яку заплатила держава з надбавкою у 20%, наділялися наступні категорії господарів: 1) безземельні, що працювали на чужій землі; 2) малоземельні з інвентарем та без нього; 3) спеціалісти сільського господарства, що не мали ділянок; 4) сільськогосподарські кооперативи для облаштування зразкових господарств; 5) батраки, якщо, згідно із законом, «їхні особисті якості доводять, що вони можуть стати успішними господарями»; 6) переселенці з густозаселених регіонів Болгарії, в яких малоземелля було особливо гострим; 7) переселенці-болгари з інших країн⁵⁸.

Отже, підсумовуючи, є підстави констатувати, що: 1) основні положення гетьманського аграрного законодавства були адекватні загальноісторичним обставинам часу; 2) вони відповідали прагненням селянства України володіти землею; 3) основні положення, ідеї земельної реформи в Українській Державі були взяті на озброєння навіть непримиренними опонентами П.Скоропадського – радянською владою, Директорією УНР; 4) зміст аграрного законодавства гетьманату відповідав і загальноєвропейським тенденціям вирішення земельного питання (при цьому, зрозуміло, не йдеться про їхню абсолютну схожість, ураховуючи специфіку кожної із країн).

¹ Цит. за: Рыбас С. Столыпин. – Москва, 2003. – С.91.

² Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – №9. – С.99; Малик Я. Українське селянство у 1918 р. // Історія України. – 1998. – №18. – С.6; Реент О.П. Нариси з історії Української революції // Історія України. – 2000. – №29–32. – С.46; Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). – К., 2003. – С.265; Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – 2003. – №2. – С.5, 13; Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. – 2002. – №5. – С.251.

³ Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873–1945) // Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.35–36.

- ⁴ Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку X ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С.131.
- ⁵ Там само. – С.132.
- ⁶ *Геращенко Т.С.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка. Філософія. – 2000. – №4. – С.209–210.
- ⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.50.
- ⁸ Державний вістник. – 16.5. – 1918. – №1.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Селянське слово. – 25.6. – 1918.
- ¹¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С.137.
- ¹² Киевская мысль. – 1918. – 26, 28 мая.
- ¹³ Там же. – 26 мая; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.6.
- ¹⁴ Киевская мысль. – 1918. – 28 мая.
- ¹⁵ Державний вістник. – 1918. – №15.
- ¹⁶ *Ковальова Н.А.* Основні напрямки аграрної реформи Української Держави (травень – червень 1918 р.) // *Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – С.93.
- ¹⁷ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 років. – Т.3. – Прага, 1921. – С.58.
- ¹⁸ *Лебідь-Юрчик Х.* Бюджетове право. – Л., 1927. – С.135–136.
- ¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.35. – Арк.84–85; Ф.57. – Оп.2. – Спр.428. – Арк.75–79.
- ²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923: У 2-х тт. – Т.2. – К., 2004. – С.31–32.
- ²¹ Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 29.8.1919. – №4.
- ²² Селянське слово. – 21.07. – 1918.
- ²³ Голос Києва. – 3.09. – 1918.
- ²⁴ Селянське слово. – №21. – 1918.
- ²⁵ Державний вістник. – 14.9. – 1918. – №47.
- ²⁶ Там само. – 2.9. – 1918. – №9.
- ²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.49. – Арк.6.
- ²⁸ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.134.
- ²⁹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.22.
- ³⁰ Там само – Арк.22.
- ³¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.8. – Арк.39.
- ³² Там само – Арк.41.
- ³³ Там само. – Спр.49. – Арк.8.
- ³⁴ Там само. – Спр.37. – Арк.39.
- ³⁵ Там само. – Спр.20. – Арк.55.
- ³⁶ Там само. – Спр.37. – Арк.95.
- ³⁷ Там само. – Спр.44. – Арк.34.
- ³⁸ Там само. – Арк.36.
- ³⁹ Там само. – Арк.22.
- ⁴⁰ *Ковальова Н.А.* Указ. праця. – С.134.
- ⁴¹ Там само. – С.142.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Лозовий В.С.* Аграрна політика Директорії УНР // УІЖ. – 1997. – №2. – С.22–23.
- ⁴⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.1062. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.75.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.297. – Арк.3–4.
- ⁴⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.41. – Арк.20.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.84.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.40.
- ⁵⁰ Польский земельный вопрос // Киевский день. – 16.5.1920. – №2.

⁵¹ Польский земельный вопрос.

⁵² Южный край. – 25.6.1919. – №16.

⁵³ И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // Вечерние огни. – 11.10.1919. – №46.

⁵⁴ Польский земельный вопрос.

⁵⁵ Цит. за: Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии // Земледелие. – 1919. – №34. – С.20.

⁵⁶ Цит. за: Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Х., 1922. – С.74.

⁵⁷ Тер-Погосян М. Земельная реформа в Греции // Нужды деревни. – 1922. – С.43.

⁵⁸ Новейшее аграрное законодательство // Нужды деревни. – 1922. – С.84.

The article is dedicated to examination of little-known aspects of P.Skoropad'skyi's agrarian laws. Basing on source processing the author analyses the content of agrarian laws in the context of native and European revolutionary experience in land matter solutions.

Г.В.Папакін*

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ПЕРШІ РОКИ НА ЕМІГРАЦІЇ

У статті йдеться про практично недосліджений у сучасній історіографії період життя й діяльності Павла Скоропадського. Опинившись у січні 1919 р. у Німеччині, гетьман упродовж наступних двох років зазнав ідеологічної трансформації, остаточно позбувшись федералістичних ілюзій, визнавши необхідність розбудови незалежної української держави, порвавши стосунки зі своїми колишніми співробітниками, котрі обстоювали ідею тісних зв'язків майбутньої України з відновленою Росією. Відбулося його зближення з українськими хліборобами-демократами (В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський), що стало запорукою формування впливового гетьмансько-консервативного руху на чужині.

Залишивши Київ 14 грудня 1918 р., припинивши невдачу справ державного кермування, Павло Скоропадський розпочав новий відрізок свого життя. Практично всім оточуючим здавалося, що в історії новітнього гетьманату і самого останнього гетьмана України остаточно поставлено крапку. По приїзді до Берліну П.Скоропадського обсіли особисті турботи. Насамперед слід було подбати про дружину та дітей, котрі розлучилися ще в Україні: Олександра Петрівна до останнього моменту була у Києві, а Данило, Петро, Марія та Єлизавета ще на початку грудня виїхали до Одеси разом зі старим управителем господарства Скоропадських Сергієм Пешехоновим, гувернанткою та нянькою. І якщо дружина щасливо приїхала до Берліну вже 11 січня 1919 р., то про дітей П.Скоропадський не мав жодних звісток упродовж півроку. На другому плані стояли побутові питання, адже слід було якось влаштуватися у Берліні, охопленому революційними настроями, напередодні вибуху повстання німецьких більшовиків – «Союзу Спартака». І не останніми виявилися фінансові проблеми: адже гетьман залишив Україну практично без грошей, а життя в Німеччині в умовах революційної інфляції було надто дорогим.

За таких умов журналіст О.Маляревський навіть підбив П.Скоропадського взятися за спогади – як то і личить відставному політикові. 6 січня 1919 р. той розпочав мемуари, намагаючись у них описати події всього свого гетьманства.

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, начальник відділу формування політики національної пам'яті, Український інститут національної пам'яті (Київ).

Щоденник гетьмана, який від 1 січня 1919 р. і практично вже до кінця життя знову став відігравати роль потаємного сповідника, на своїх початкових аркушах ряснів згадками про цього спритного газетяра. О.Маляревський, якого гетьман вважав за дуже порядну, чесну і щирю людину, навіть ідеаліста, спонукав до пришвидшення праці над спогадами. Судячи з усього, їм надавався певний пропагандистський зміст. Як зазначав гетьман у щоденнику: «Він має зв'язки з газетярами усього світу. Він може трохи послабити агітацію проти мене» (тут і далі переклад із російської – редакція «УІЖ»). Очевидно, свої особисті розрахунки були у О.Маляревського – як мінімум, бути причетним до сенсаційної публікації гетьманських мемуарів.

Праця над спогадами йшла мляво. Як зазначав сам П.Скоропадський, «душа не лежить до писанини». Але як людина дуже відповідальна, він докладав усіх зусиль задля досягнення поставленої мети. Нарешті, 6 травня 1919 р. спогади були завершені, і рукопис переданий О.Маляревському. Той знайшов друкарку-росіянку, яка погодилася видрукувати гетьманський рукопис. Таким чином було виготовлено машинописний варіант спогадів на 465 сторінках. Очевидно, одна з копій потрапила до рук О.Маляревського, який планував прилаштувати її до якогось російського видавництва у Берліні. Проте цього не сталося, адже зміст спогадів виявився зовсім не таким, на який чекали російські емігрантські кола, і насамперед сам журналіст. Там не виявилось жодного натяку на спокутування автором «гетьманського гріху», не простежувалося намагання відновити стосунки з колишніми російськими друзями, а навпаки, містилися оптимістичні нотки щодо кінцевих перспектив українського руху, чітко заявлено віра у майбутнє України як окремої держави, хай і в складі російської федерації. Очевидно, із цих причин спогади гетьмана так і не побачили світ аж до 1994 р., коли вони вперше були опубліковані російським же альманахом «Минувшее» (українське видання мемуарів з'явилося роком пізніше). Припускаємо, що основою для російської публікації (текстуально вона дещо відрізняється від української) став саме примірник О.Маляревського, що згодом потрапив до Америки.

Слідкуючи за ходом відтворення в них історії гетьманату 1918 р., тяжких роздумів і висновків, що їх зробив за свіжими наслідками подій 46-річний гетьман, мимоволі доходиш думки, що він і сам вважав, що залишив велику політику назавжди. Такий настрій зафіксовано і в щоденнику від 23 лютого: «Для політики, гадаю, «моя песенка спета», та я і не шкодую. Це брудна справа. Тут вийшли дві статті у новій газеті «Голос России». Одна, нібито, за мене, інша – проти, лають. Там, між іншим, сказано, що Павло Скоропадський не народжений для влади. Не знаю, чи народжений я для влади, але, що дуже правильно, те, що мені було дуже важко чесно працювати на користь нашого гнилого, безчесного російського суспільства».

Перебування у Берліні не влаштувало гетьмана ані з побутового, ані з політичного боків. Революційні події, які вибухнули на початку 1919 р. у Німеччині, були аналогічні нещодавно пережитим гетьманською родиною в Петрограді та Києві. Вони не давали надії на спокійне існування, навіть не гарантували збереження самого життя. Тому П.Скоропадський намагався за будь-яку ціну виїхати звідси. У його планах подальшої еміграції фігурували Франція, Велика Британія, а також Голландія, Фінляндія, Швейцарія і навіть Данія як маршрути виїзду до перших двох. Він звертався до знайомих ще з кавалергардських часів графа Олексія Ігнат'єва, колишнього російського військового повіреного у Франції барона Карла Маннергейма, на той час регента Фінляндії, із проханням сприяти отриманню ним та його родиною політичного притулку. Лише у травні 1919 р. гетьман отримав добрі звістки про прибуття дітей до Швейцарії, і водночас – дозвіл на свій в'їзд до цієї нейтральної держави. Інші країни, насамперед

Франція та Велика Британія, не давали позитивної відповіді, закидаючи гетьману германофільство, а маленькі держави відмовляли, побоюючись великих.

У Берні гетьманська родина нарешті з'єдналася, що означало кінець поневірянням. Певною мірою влаштувався і побут. Колишній заступник державного секретаря Української Держави Микола Могилянський, який теж опинився у Швейцарії, за його свідченням, допоміг гетьманові відносно недорого винайти віллу в передмісті Лозанни. Саме тут Скоропадські мешкали впродовж 1920–1921 рр. Але фінансові проблеми не були вирішені. Відданий С.Пешехонов зміг через Крим, Туреччину, Італію та Швейцарію провести лише маленьку частку фамільного майна – скриню зі столовим сріблом, що була посагом за гетьманшею. Її було вирішено пустити в хід останньою, поки ж обговорювалися гіпотетичні можливості продажу якогось майна, що залишилося в Росії. Тому всі чутки про вивезені гетьманом величезні кошти, які наводили навіть деякі з його колишніх урядовців, були абсолютно безпідставними. Не лише державних, але і власних коштів П.Скоропадський за кордон не вивіз, та і не міг цього зробити. До речі, зі спекуляціями щодо його власності в Україні та Росії гетьман зустрівся вже у Берліні: там з'явився якийсь молодик, що представлявся його повіреним, і намагався отримати в «Дойче-банку» кредит у 150 тис. марок під заставу маєтків Скоропадських.

Поза тим побут і щоденне життя поступово налагоджувалися, діти продовжували навчання. Марійка та Єлизавета студіювали відповідно медицину, живопис та скульптуру. Данило, якому вже минуло 15 років, ходив до місцевої гімназії, де навчався наполегливо та з відмінними результатами.

Сам гетьман не міг обмежитися життям відставного військового або монарха на вигнанні. І в Берліні, і в Лозанні він мав дуже велике коло спілкування: зустрічався з українцями та росіянами, іноземними дипломатами і журналістами, вів надзвичайно широке листування. Уважно слідкував П.Скоропадський за публікаціями у пресі, книжними новинками, повсюдно відшукуючи згадки про Україну, її недавнє минуле і перспективи майбутнього. Іншими словами, жодної політичної ізоляції гетьмана не існувало: його охоче відвідували українські діячі Козій та С.Смаль-Стоцький, колишні урядовці Української Держави (Юрій Любинський, Федір Штейнгель, Петро Акерман, Микола Могилянський), давні знайомі-росіяни (Георгій Лейхтенберзький, Федір Безак, родичі Олсуф'єви) тощо. Навпаки, можна стверджувати, що коло кореспондентів і співбесідників гетьмана значно розширилося. Є відомості, що саме у Лозанні він уперше особисто зустрівся з митрополитом Андреем Шептицьким – духовним лідером галицького українства. Досить часто навідується гетьман до Берліна – місця перебування поміркованої та консервативної української та російської еміграції (демократична надавала перевагу Празі). Поступово П.Скоропадський став центром тяжіння групи нечисленних прибічників. Спочатку це були переважно колишні співробітники часів гетьманства. Дуже важко переживаючи зраду добровільно прийнятій обітниці урядовців та військових, гетьман дорожив тими, хто залишився вірними. Проте жодних політичних кроків П.Скоропадський, у супереч тогочасним чуткам, не робить. Він не увійшов до складу російського монархічного центру в Берліні, як про те подекували серед білих. У жовтні 1919 р., наприклад, генерал В.М.Пепеляев у далекому Сибіру записав у щоденнику: «Ще один зайвий уряд у Берліні: Люц, Антонов, Демченко, Скоропадський, Біскупський та ін.»¹.

Таким невизначеним було становище колишнього гетьмана у 1919 р.; натомість 1921 р. зустрічаємо вже новий гетьманський рух, що організувався у національну надпартійну структуру, тверді ідеологічні засади українського консерватизму, і самого П.Скоропадського як прапора цього руху. Упродовж двох років відбулися дивовижні ідеологічні та політичні зміни – як в українському грома-

дянстві, так і у світогляді самого гетьмана. Він знову повернувся до активного політичного життя, і вже до самої своєї смерті у квітні 1945 р. не залишав його.

Саме ця світоглядна еволюція П.Скоропадського, що припала на короткий відтинок часу, еволюція від людини старозавітних поглядів, широго федераліста, до твердого самостійника – зазвичай оминається в усіх існуючих біографіях гетьмана і дослідженнях про нього. Противники гетьмана заявляють, що ніякої еволюції взагалі не було, це лише продовження підступної гри запеклого провокатора-українофоба. Прибічники ж роблять наголос на періоді Української Держави 1918 р. та на діяльності гетьманського руху з 1921 р., також замовчуючи світоглядні зміни, які пережив П.Скоропадський у Берліні та Лозанні. При цьому залишаються загадкою причини очевидної ідейної еволюції самого гетьмана, зближення з ним діячів хліборобсько-державницького руху, котрі так і не змогли налагодити ділову співпрацю зі Скоропадським за гетьманату 1918 р. Нез'ясовано залишається і генеза самої української монархічної ідеї, якої тоді практично не існувало.

На нашу думку, останній етап ідейної еволюції П.Скоропадського слід почати зі спогадів, які досить ґрунтовно відбивають його політичні погляди, що склалися внаслідок падіння гетьманату. У своєму аналізові причин поразки власних намагань розбудувати ліберальну українську державу гетьман виділяв кілька засадничих проблем. Перша і найголовніша – його особиста позиція середнього шляху між двома крайніми течіями соціально-політичного та національного рухів. За свого правління П.Скоропадський різними шляхами, проте з однаково негативним результатом, намагався оминати крайнощі як революційного соціалізму, так і реставраційної політики, українського націоналізму та великоросійського шовінізму. Характерно, що у жовтні 1919 р. у листах до історика та етнографа М.Могиланського, колишнього товариша державного секретаря Української Держави, проте типового «малороса», він висловився категорично, що для нього однаково ненависні ліві більшовики і більшовики праві, як він називав реставраторів «великої Росії». Гетьман давав собі раду, що у період великих соціальних потрясінь саме серединний шлях є далеким від популярності й результативності, але вважав його єдиним прийнятним для себе та корисним для України.

Іншою причиною, яка зрештою призвела до загибелі новітнього гетьманату, П.Скоропадський вважав відсутність серед його співробітників впливових політичних діячів, здатних працювати задля тієї України, яку уявляв собі гетьман: демократичної і ліберальної, базованої на праці дрібних землевласників. Державно мислячих людей було замало взагалі, і дуже мало виявилось їх у гетьманському оточенні 1918 р. Намагаючись дати всім своїм прибічникам та супротивникам короткі характеристики, П.Скоропадський із жалем констатував цей прикрий факт. На практиці виходило так, що ті національні діячі, яких гетьман дуже хотів залучити до співпраці, під різними приводами відмовлялися або висували неприйнятні умови своєї участі в апараті Української Держави. Ті ж, котрі рвалися до державних посад, керувалися або егоїстичними, або взагалі ворожими щодо української державності мотивами. Достатньо згадати, що певна частина міністрів або найвищих державних посадовців України з тих, хто лишився у живих, подалися до єдинонедимського табору, відхрещувалися від минулого «сепаратизму» (міністри Ігор Кістяківський, Олександр Романов, Михайло Чубинський, Володимир Зенківський, держсекретар і сенатор Сергій Завадський, особистий секретар Сергій Маркотун). Практично нікого з міністрів, сенаторів, губернських старост та інших високопосадовців Української Держави, за винятком Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського та Олександра Скоропис-Йолтуховського, ми вже не знаходимо серед провідників гетьманського руху на еміграції.

Ще одне питання, в якому відбулася докорінна еволюція поглядів гетьмана – українсько-російські стосунки взагалі, а зокрема – позиція України щодо Росії: тої, яка існує, і тої, яка можлива (небільшовицької), і ставлення росіян до України. У спогадах відбилася думка П.Скоропадського щодо необхідності тісного федеративного зв'язку цих двох народів, та гідного (можливо – і провідного) місця України в такій федерації. Така думка керувала ним упродовж усього гетьманства; вона ж привела до нещасливої грамоти про федерацію 14 листопада 1918 р. Проте спілкування з російськими емігрантськими колами, аналіз суспільної думки, подій, що відбулися після її проголошення, привели його до висновку, що подібна федерація у міжнаціональному питанні (як і середній шлях у соціальному) не влаштувала жодну зі сторін. Українці побачили у федерації національну зраду, а росіяни – зраду імперській ідеї, яка не припускала жодних федерацій, а тим більше з провідною роллю неросіян. Хоча певні, найбільш далекоглядні російські кола згодом спокутувалися в надмірно жорсткій позиції щодо гетьманської України, проте переважала точка зору, висловлена з усією категоричністю Антоном Денікіним: «Авжеж, ніколи жодна Росія – реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна – не допустить відторгнення України»².

Можна здогадуватися, що цей аргумент став одним із переломних в остаточному самовизначенні П.Скоропадського. Спостерігаючи таку негативну реакцію, таке шалене неприйняття бодай обмежених прав українства людьми, добре йому знайомими, такими близькими за освітою і минулим життям, колишніми товаришами і комбатантами, він дійшов дуже важкого для себе висновку про повну несумісність російського та українського національних рухів. Це проявилось хоча б у ставленні до Добровольчої армії, яка у другій половині 1919 р. стала провідною антибільшовицькою силою, проте вже до кінця того ж року довела свою повну неспроможність утриматися в Україні. У січні 1920 р. П.Скоропадський писав М.Могилянському: «Якщо я не погоджуюся з Денікіним, то це не означає, що Добровольча армія мені чужа: вона битком набита моїми товаришами, друзями та підлеглими. От хоча б Врангель, який, здається, ними командує та загалом відіграє видатну роль – він офіцер мого полку, на початку війни командував у мене ескадроном, і я його представив до Георгіївського хреста – і, взагалі, висував його постійно – він, справді, видатний офіцер і, гадаю, що з усього оточення Денікіна він найбільш мені симпатичний і здібний. Тому все негарзди Добровольчої армії я приймаю близько до серця і мені надзвичайно важко тепер тут спокійно сидіти в таку хвилину, коли я все життя і всю війну був із ними, поділяючи усі їхні радощі і біди. Проте, з усією цією політикою я абсолютно не згоден»³. Не погоджувався гетьман з україножерством добровольців, з їх упертим небажанням бачити в українцях окрему націю, гідну власної держави і здібну самостійно вирішувати свою долю. Характерно, що це все далі відривало П.Скоропадського навіть від більшості колишніх співробітників. Вони у найкращому випадку залишилися на старих «малоросійських» позиціях, як згадані О.Маляревський або М.Могилянський, які вперто бажали «реабілітувати» гетьмана в очах культурного світу і особливо білої Росії за його гетьманство. Останній, очевидно, таку мету ставив перед створеним ним у Парижі 1920 р. Українським національним комітетом, до керівного складу якого увійшли також С.Маркотун і Б.Цитович. Хоча всі вони свого часу були урядовцями Української Держави, проте, всупереч існуючим в історичній літературі твердженням, П.Скоропадський не мав жодного стосунку до створення та діяльності УНК. Більш того, комітет заявляв, що він є організацією суто демократичною, і не буде допомагати спробам відновлення гетьманства в Україні, а натомість активно співпрацював із російськими колами, близькими до П.Врангеля. Гаслом їх було: «Без Росії немає України». Комітет заявляв, що «український народ ні-

коли і ніяким чином не маніфестував своє бажання відділитися від Росії», і жадає тільки «адміністративної децентралізації і широкої автономії для краю». На певний час до участі у цьому комітеті вдалося залучити галичанина В.Панейка зі складу місії ЗУНР, який також шукав контакти з російськими колами, зокрема, із С.Сазоновим та В.Маклаковим. Проте дуже скоро галицький уряд відмовився від підтримки такої авантюри. Заради справедливості слід все ж таки вказати на наявність опосередкованих контактів УНК із гетьманом та його оточенням. Крім активного листування з головою комітету М.Могилянським, до них слід віднести зафіксовану влітку 1920 р. уважним спостерігачем підводних течій в українському русі А.Жуком поїздки М.Кочубея до Парижа з інформаційними цілями. Такі контакти однозначно слід віднести на карб толерантності гетьмана. Подальша його ідейна еволюція вже остаточно розвела П.Скоропадського з колишніми урядовцями. Перший писав на початку 1920 р. М.Могилянському: «Возвращаясь к нашей Украине, я того мнения, что те деятели теперь лишь могут иметь успех, которые без задней мысли будут создавать Украину как самостоятельное государство на началах мелкобуржуазных с широкой мировой политикой. [...] Только тот может иметь успех, кто стоит на точке самостоятельности»⁴. Фактично такі ідеї стали логічним розвитком тези, зафіксованої у спогадах: більшовизму можна протиставити лише національне почуття. Але наявний у листі вислів уже засвідчив перехід П.Скоропадського від прихильника федерації України з Росією на позицію оборонця самостійності України.

Нарешті, ідеєю, яка переслідувала гетьмана з початку 1917 р., була необхідність організувати спротив більшовизму, адже саме його П.Скоропадський вважав найбільшим ворогом цивілізації, культури і державності. Наприкінці того року П.Скоропадський намагався побороти більшовиків військовими засобами – від загонів «вільних козаків» до французької допомоги. Навесні 1918 р. він спробував подолати більшовицький рух більш реальними державницькими заходами, але знов не досяг мети, і був примушений спостерігати з-за кордону за успіхами останнього в боротьбі як з українцями, так і з білими росіянами. Після того він, нарешті, дійшов висновку, що більшовизм може перемогти лише розвинуте національне почуття, оскільки той виступав і ворогом розвитку всіх націй.

Політична еволюція гетьмана спонукала його з власної ініціативи припинити стосунки з оточуючими, якщо ті не схвалювали його нові погляди. Прикладом той же М.Могилянський, який випадково зустрівся із П.Скоропадськими у Лозанні, намагався грати роль ментора в гетьманській родині. По вечорах він проводив приватні лекції-бесіди з дітьми і батьками із загальної історії культури, археології та етнології Росії й України, наставляючи слухачів у «федералізм». Але коли М.Могилянський умістив у відомому «Архиве русской революции» Й.Гессена власні спогади у традиційному ключі «опереткового гетьманства», відмовившись перед тим написати спомини про законодавчу діяльність Української Держави для задуманого гетьманом збірника – усі їхні стосунки припинилися. Так само перервалися тісні контакти із уже згаданим раніше журналістом О.Маляревським, який допомагав гетьману у праці над спогадами. П.Скоропадському довелося вигнати того за розтрачання коштів на звичну для російської богемії пиятику. О.Маляревський відповів публікацією власних мемуарів, де стверджував, що ніколи не розумів незалежну Україну (хоч мав українське родинне коріння), завжди вважав її появу австрійською інтригою, позбавленою будь-якого сенсу, лише підхопленою німцями. Журналіст змалював себе у спогадах ледь не головним дорадником гетьмана, дуже впливовою постаттю при дворі, а голову Української Держави – слабкодушним базикалом, якого оточили дрібні інтригани⁵.

Зовсім інакше склалися взаємини П.Скоропадського з певними українськими колами на еміграції. Остаточний крах соціалістичного, потім просто де-

мократичного урядів Директорії УНР; неможливість будь-якого тривалого опору більшовикам, провал польської орієнтації засвідчили очевидну втрату минулих політичних орієнтирів. В.Липинський із властивою йому відвертою гіркотою писав про цей період: «Вражіння отакої смертельної зневіри робить наша сучасна еміграційна національна деморалізація. Старі наші національні організації війну програли, значить вони нездатні, значить їх треба зреформувати. Між тим немає ніякої психічної можливості для спроби нової організації. Все нищиться в самому зародку, завдяки повній безпринципності, повній національній байдужості та безідейності й якійсь тупій зненависті до самих себе»⁶.

Цікаві свідчення такої дезорієнтації навіть серед найбільш далекоглядних діячів є в щоденнику А.Жука. У 1919–1920-х рр. він, перебуваючи у Відні, підтримував тісні контакти з багатьма еміграційними лідерами всієї політичної палітри, від правих до лівих. Останні, звичайно, були йому ближчими. Під 8 січня 1920 р. А.Жук умістив такий запис про розмову з В.Липинським: «Про ситуацію і завдання найближчі каже, щоби Винниченко їхав до Києва і з більшовиками рятував справу, а помірковані елементи повинні проти Польщі фронт утворити. Поділ праці має бути і взаємне порозуміння. Думає, що в Польщі скоро вибухне революція, і тоді вже буде час на повстання в Галичині та еventуальне проголошення гетьманства. Я не вірю у революцію в Польщі, а тим більше в повстання в Галичині. Але думаю, що поділ праці потрібний у зазначеному напрямі і не чекаючи на підпольську революцію, можна і тепер уже при помочи більшовиків скріпити Галицьку армію і кинути її на Галичину, а більшовики мали б одночасно йти на Польщу. Українські більшовики мали б добивати Денікіна на Сході. У тім напрямі має говорити [0]9.[0]1.[19]20 Липинський з Винниченком»⁷.

Крах таких безпідставних очікувань, хоч частина з них навіть і здійснилася (поїздка В.Винниченка до радянського Харкова, короткий період існування Червоної УГА), мабуть, змусив цілу групу українських політиків удатися до розбудови національного руху на нових, принципово інших ідеологічних і політичних засадах. Переважно це були представники Української хліборобсько-демократичної партії, менш за інших заплямовані політичним авантюризмом, угодовством щодо іноземних завойовників. Члени цієї партії упродовж 1919–1920 рр. неодноразово брали участь у різних міжпартійних об'єднаннях (Кам'янець-Подільський, Варшава, Відень), маючи за мету консолідацію національно-державницьких елементів. Коли ж марність цих намагань стала очевидною, керівне ядро хліборобів (В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський та М.Тимофіїв) створили ініціативну групу Українського союзу хліборобів-державників. Вони намагалися уникнути вузького партійного підходу до вирішення нагальних проблем розвитку українського руху, замінюючи його широким національно-класовим, розуміючи під хліборобською верствою всіх, хто землею володів та на ній працював. Засадничі постулати групи були такими: «Тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу й від кривавої анархії. Власну державу дасть тільки компроміс між поодинокими українськими класами, заключений во ім'я всім бажаного законного ладу і спокійної праці, спільної всім класам національно-державної культури, спільної оборони своєї території і спільного всім права нашої нації на самоозначення. Для цього мусимо організувати не партію, а українські кляси; мусимо об'єднати наших земляків по тому, як вони працюють і що вони продукують, а не по тому, що вони говорять і до якого роду політичних авантур вони прихилиються. Наша велика помилка була в тому, що замість шукати собі спільників серед свого класу, ми замість того все з «національно-свідомою» українською інтелігентською і переважно соціалістичною демократією в ім'я патріотизму порозуміння шукали.

Ніяких порозумінь во ім'я єдності тієї чи іншої націоналістичної секти тепер вже бути не може. На арену історії виступає знов дійсна сорокамільйонна українська нація і не сектантські, не гурткові, а загальнонаціональні стають перед усіма її членами завдання»⁸.

При цьому висувалося об'єднавче гасло: державний лад і порядок; влада мала належати одній особі, репрезентанту суверенітету і незалежності української нації, і обмежуватися двома законодавчими палатами. Таким чином, створювалася вже не чергова партія, державницьке об'єднання або політичне угруповання, а союз надпартійного чи, скоріш, орденського характеру на наведених вище засадах.

Але найголовнішим завданням союзу стало не стільки об'єднання сил, скільки опрацювання ідеологічних засад українського руху в нових умовах. Як зауважував В.Левицький, союз мав «у першу чергу на меті дати гетьманському рухові ідеологічне оформлення теорії української державності, що було необхідним при тодішньому ідеологічному хаосі та програмовім безладді, які запанували по розвалі української державності серед громадянства в краю та на еміграції»⁹. Саме цим зайнявся В.Липинський, плодом титанічної праці якого у 1920–1925 рр. з'явилися «Листи до братів-хліборобів». Праця В.Липинського стала справжньою біблією самостійника-державника, на якій ґрунтувалася новітня теорія українського монархізму. Окремими частинами «Листи до братів-хліборобів» друкувалися у «Хліборобській Україні» – політичному альманасу, який видавався УСХД, починаючи з 1920 р., і одразу ж бралися на озброєння хліборобсько-гетьманським рухом.

Залишаючи осторонь аналіз ролі ідей В.Липинського в українському монархічному русі 1920–1930-х рр., що заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, і, безперечно, виходить за межі нашої теми, зазначимо лише їх виняткове значення для ідейної еволюції П.Скоропадського. Для останнього створена видатним політологом і справжнім лицарем української державності теорія класократичної трудової монархії стала тим рятівним колом, що винесло його на поверхню політичного життя й утримувало там упродовж наступних років. Для характеристики стосунків обох цих постатей дуже цікавою стала характеристика В.Липинського, дана гетьманом у листі до М.Могилянського у 1923 р.: «Особисто я у цьому випадку не поділяю Вашої думки, я вважаю його талановитим, чесним і, головне, щиро відданим тому правому, у хорошому розумінні цього слова, творчому, а не руйнівному прагненню в українському питанні, яке все більше і більше намічається серед українців в останні півтора роки. Його правизна геть не має нічого спільного з чорносотенством, його ставлення до Росії таке, що дай Боже, щоб серед істинно російських людей було побільше такого ставлення. Що ж до його, як Ви кажете, містики, то особисто я такої думки, що без цієї містики великі справи не творяться, а в цій області, та ще й (і це особливо) у нас, і поготів»¹⁰.

Але характерно, що спочатку цей рух не пов'язувався напряму зі П.Скоропадським. У відозві «До українських хліборобів», цитованій вище, як і в статті С.Шемета, немає і натяку на це прізвище. Навпаки, С.Шемет підкреслював, що хлібороби фактично не брали участі у проголошенні гетьманату. Так само і в першому випуску листів В.Липинського «Українська наддніпрянська інтелігенція й українська національна ідея», датованому початком квітня 1920 р., ніде не зазначалося, що пропагований ним трудовий дідичний монарх мав бути П.Скоропадським. Лише один раз у тексті промайнули слова: «Ми, українські хлібороби ...Наш гетьман Скоропадський...» Не можна стверджувати, що новий хліборобський рух волів повернення гетьманату в тому вигляді, який існував 1918 р. У першу чергу В.Липинський чітко бачив усі його вади, але вирізняв і здобутки того року: «Було хотіння Української Держави, що прокинулось сти-

хійно серед усіх шарів і класів українського громадянства. Був початок возстановлення органічної структури цього громадянства, як шляхом відродження спільної державної традиції, як і шляхом міжкласового зближення. Появилися перші проблиски почуття політичної спільності між усіма, хто живе на українській землі – спільного патріотизму замість ріжних націоналізмів – без чого не буває держав»¹¹.

Виховання в українському суспільстві ідеї державницької в майже містичній її формі було неможливе без відповідної легенди. Як історик, В.Липинський працював над відтворенням «богданівської легенди»; як політик та ідеолог, він заклав підвалини справжньої «легенди роду Скоропадських». Але для ствердження такої легенди належало спростувати претензії на український престол ще однієї людини, яка в уяві монархістів їх мала. Вільгельм фон Габсбург-Льотринген (Василь Вишиваний), відомий за подіями 1918 р., після того, як залишив Україну, зберіг і навіть збільшив свій авторитет у середовищі державників-монархістів, особливо тих, котрі народилися на Галичині. Прикладом, двоє знайомих А.Жука, Богун і Мариш, за його свідченням, «будуть іти за Скоропадського в надії, що він скомпрометується і прочистить дорогу Вишиваному». На користь цієї особи висловлювався і такий відомий галицько-буковинський діяч, як барон М.Василько. За свідченням того ж А.Жука, він «справу Вишиваного трактує серйозніше як Скоропадського». Прибічники австрійського принца були і серед хліборобів С.Шемета і В.Липинського. Принаймні з розмови з першим 5 червня 1920 р. А.Жук виніс враження, що «хлібороби підтримують П.Скоропадського, а Вишиваного тримають у резерві»¹². Те, що і головний ідеолог новостворюваного гетьманського руху в 1920 р. не мав твердої впевненості щодо неспростовних прав П.Скоропадського на місце майбутнього українського монарха, побічно засвідчує дискусія, що розгорнулася серед хліборобів-гетьманців після відходу від руху групи В.Липинського. У цей період той публічно докоряв собі за непотрібну і невідповідну персоніфікацію монархічної ідеї, а ті, хто залишився із П.Скоропадським, указували на оприлюднені гетьманським ідеологом на початку 1920 р. думки щодо можливості австрійському принцові посісти український престол. Хоча в 1924–1926 рр. той же В.Липинський присвятив розвінчання новітньої «варязької ідеї» останній розділ своїх «Листів»: «Покликання варягів, або Організація хліборобів». Крім усього іншого, як і 1918 р., В.Габсбург не отримав належної підтримки і ззовні. В.Липинський, котрий уже у середині 1920 р. висловлювався рішучо проти нього, запевняв А.Жука, «що за кордоном ніде його не визнають. Гінденбург і Людендорф проти Вишиваного». Це було цілком природно, адже німецька позиція в українському питанні засадничо передбачала нейтралізацію австрійського впливу на рух у цілому.

Наступна частина «Листів» – «Наша орієнтація» – була завершена у жовтні того ж року. Даремно шукати в ній конкретну вказівку на династичні уподобання ідеолога гетьманського руху. Там лише переконливо доводилася необхідність для України саме дідичної спадкової монархії – гетьманату. Але А.Жук висловився щодо цієї частини праці В.Липинського однозначно: «пропагує Скоропадського на дідичного монарха». Така пропаганда була тим більше необхідна у той час, коли серед широкого українського загалу ставлення до особи гетьмана було не дуже прихильним. Прикладом, коли у травні 1920 р. на представницькій нараді у Берліні О.Скоропис-Йолтуховський лише згадав про нього, мовляв, від міністра Мартоса я пішов до гетьмана П.Скоропадського, зал рішучо зірвався: «Не гетьмана! Бувший гетьман! Зрадник!». Проте оратор дуже швидко, конкретними фактами спростував чутки про переговори гетьмана з росіянами і поляками, взагалі щодо його «зрадництва».

У таких умовах для підтвердження авторитету П.Скоропадського дуже вагомою ставала зовнішня підтримка – політичними акціями, грошима – з боку уря-

дів провідних європейських держав, які не висували територіальних претензій до України. Це питання турбувало й А.Жука, котрий заносив до щоденника всі відомості та чутки щодо гетьмана. У вересні 1920 р. А.Жук зафіксував (зі слів нерозшифрованого інформатора), «що Скоропадський має англійську протекцію». Жовтнем того ж року зафіксований навіть цілий план зовнішньої акції, придуманої В.Липинським: «Стараються заручитися політичною і матеріальною поміччю Англії, щоб вона дозволила німцям дати свої війська, яких 10 000, а Галицька армія мала б бути основою десанту в Одесі. П.Скоропадський виступить, як С.Петлюра федерацію проголосить (будуть старатись, щоб Андрієвський, Петлюра передали Скоропадському владу. Так здається)»¹³. Від такого плану, як і від попереднього, віддавало суцільною авантюрою навіть в умовах 1920 р., коли політична ситуація блискуче змінювалася, вчорашні союзники підіймали один на одного зброю, а непримиренні, здавалося, вороги билися пліч-о-пліч проти недавніх друзів. Проте запис у щоденнику А.Жука свідчить про якусь дійсну підтримку, надану П.Скоропадському у Великій Британії. А.Жук із заздністю писав про контакти гетьмана з англійським прем'єром Д.Ллойд-Джорджем, про те, що «Скоропадського заступає в Лондоні якийсь мудрий чоловік». Засвідчена у щоденнику і поїздка до Лондона О.Скоропис-Йолтуховського з позитивними наслідками. Особа згаданої «мудрої людини» залишилася невідомою авторові щоденника. Можливо, ним був дуже активний гетьманець В.Короستовець, небіж колишнього царського посланника у цій країні і гетьманського дипломата І.Коростовця (Коростовцева). Але найпродуктивніший період діяльності В.Коростовця у Великій Британії припадає на пізніший час – 1930-ті рр.

Не такими плідними були відносини з Францією. А.Жук наводить лише чутки про якісь контакти П.Скоропадського з прем'єром Мільєраном – нарядчи дуже тісні й корисні. Щодо Німеччини А.Жук писав: «Шанси Скоропадського в Берліні не важні». Проте така характеристика стосувалася не лише гетьмана, а всього українського руху. Ще у вересні 1920 р. наш спостерігач визнавав настрої німецьких офіційних та громадських кіл як вичікувальний. Вони більше орієнтувалися на росіян, тобто на російський білий рух. Із цим доводилося рахуватися, і А.Жук навіть писав про зустріч П.Скоропадського з неазваною особою з німецьких урядових кіл, яка була головним лобістом росіян і нібито протегувала гетьмана у П.Врангеля.

Але насправді позиція гетьмана щодо російських діячів – монархістів або республіканців – визначалася одним: чи визнають вони самостійну Україну, і чи щиро визнають її. У листі до М.Могилянського від 21 березня 1921 р. П.Скоропадський сформулював таку максимуму дуже жорстко у відношенні до В.Савинкова: «Щодо Савинкова, то особисто мені він, попри думку багатьох, і, особливо, коли мені доводилося з ним зустрічатися, подобався, тим більше, беручи до уваги, що він не дурень, скажу напевне: чи визнає він самостійну Україну з тих же міркувань, з яких більшість великоросійських діячів у потрібну хвилину йшли назустріч Україні в тій чи іншій формі, а потім усе це виявлялося брехнею, або ж він, як один із очільників партії, котра, проте, усе ж має великий зв'язок із народом, ніж більшість російських партій і дециця відірваних від справжнього життя інтелігентів та різних фінансистів і чиновників колишньої Росії, або ж він, як один із очільників соціалістів-революціонерів, дійшов висновку, що найкращий вихід не лише для України, але й для Великої Росії – саме створення самостійної України, важко сказати»¹⁴.

Досить плідні контакти зав'язалися у представників гетьманців (Д.Дорошенко) з урядом Угорщини. За відомостями того саме А.Жука, прем'єр-міністр країни (очевидно, ішлося про графа І.Бетлена) десь у вересні 1920 р. особисто прийняв колишнього міністра закордонних справ Української Держави й обіцяв як матеріальну, так і моральну допомогу гетьманському рухові.

Проте це були поодинокі заходи, що мали перемінний успіх. Для піднесення авторитету гетьмана в першу чергу серед «цілого свідомого українства» (за висловом А.Жука), а також в очах усього міжнародного співтовариства потрібна була потужна міжнародна акція. Для цього приспіла і нагода: восени 1920 р. на першій асамблеї Ліги Націй мало розглядатися українське питання, а саме – можливість входження її до новостворюваної організації міжнародної співпраці. Постала закономірна проблема: хто ж саме з колишніх очільників України (голова Української Центральної Ради М.Грушевський, головний отаман і голова Директорії УНР С.Петлюра, гетьман усієї України і військ козацьких П.Скоропадський) зберіг дійсний мандат на представництво, щоб підписати відповідне подання. Звичайно, кожний політичний відлам українства відстоював свою кандидатуру. Але найбільш далекоглядні політики розуміли, що легітимні підстави на таке представництво були скоріш у гетьмана, обраного представниками певної більшості населення України, ніж у сумнівного «президента», якого вже 1919 р. не визнавали власні прибічники, чи керівника антидержавницького повстання Директорії. У паперах А.Жука збереглася копія листа Р.Смаль-Стоцького, українського дипломата періоду Директорії, з яким той звернувся до гетьмана, обґрунтовуючи необхідність такої акції:

«Ваша ексцеленція, вельмишановний Павло Петрович!

Тільки що приїхав із Лондону бувший посол УНР в Англії Арнольд Марголін, Ваш бувший сенатор, і повідомив, що він по препорученню нашого уряду подав разом з радником посольства др. Олесницьким прохання до Ліги Націй, щоби Україна була прийнята в союз народів. Засідання Ліги Націй, як Ви знаєте, починається в Женеві 15 сього місяця, і на черзі стоїть питання про прийом України. Позаяк справа йде не про визнання того чи іншого уряду України, а про допущення українського народу, яко суверенного, у сім'ю народів, то п. посол Марголін і я думаємо, що кожний український патріот, а особливо відомий, може багато допомогти справі, коли зі свого боку звернеться із проханням прийняття українського народу до Ліги Націй. Ваша ексцеленція була головою нашої держави і тому, що в самому нашому проханні ми робимо вказівку на Вашу першу грамоту, в якій Ви прокламуєте суверенність українського народу, то Ваше таке теперішнє прохання до Ліги Націй було б дуже корисне для нашої нації. Прошу прийняти запевнення і т.д.»¹⁵.

Цей документ, безумовно, заслужив на повне цитування як своєю бездоганною історико-правовою аргументацією, так і постатями ініціаторів подання, котрі ніколи не належали до гетьманських симпатиків. Що ж стосується посилення на сенаторство А.Марголіна, то засвідчувало не політичні уподобання цього діяча, а виключно високий професійний фах. Адже відомо, що у сенаті Української Держави були зібрані не прибічники гетьмана, а провідні правники незалежно від власних політичних уподобань. Р.Смаль-Стоцький взагалі ніколи не співробітничав із гетьманом, посівши дипломатичну посаду лише за УНР. Управа Українського союзу хліборобів-державників одразу ж підтримала таку пропозицію, звернувшись до гетьмана з листом за підписами В.Липинського, О.Скоропис-Йолтуховського та М.Тимофіїва. При цьому вони посилалися на його «права голови Української Держави». Із огляду на це, а також на прохання деяких інших українських патріотів, гетьман 24 листопада 1920 р. передав генеральному секретареві Ліги Націй Е.Драммонду відповідний меморандум. У ньому, зокрема, П.Скоропадський зазначав, що «вважає своїм обов'язком піддержати зо всіх сил акцію, яка відповідає почуттям і бажанням цілої української нації, не дивлячись на різниці, існуючі між її політичними партіями»¹⁶.

Ставлення до такого подання з боку іншого табору українства було протилежним. Сам А.Жук писав В.Липинському, що, перебуваючи у жовтні 1920 р. у Німеччині та Швейцарії, спеціально не зустрічався з гетьманом із двох причин. Перша – «з ним особисто майже не знайомий», що було неправдою, адже 1918 р. він відвідував гетьмана, згідно із записником А.Жука, принаймні три рази, перший – у травні 1918 р., невдовзі після державного перевороту. Інша

причина стосувалася безпосередньо акцій у Лізі Націй. А.Жук писав: «Забагато тепер говорять про якусь політичну акцію п. гетьмана, і я не хотів би попасти в число осіб, що ту акцію потурають, тим більше, що ціла та акція для мене «темна вода в облацях»¹⁷. 20 листопада до А.Жука безпосередньо звернулися його знайомі Г.Полетика та Богущ, показали вищезгаданий лист Р.Смаль-Стоцького і просили направити П.Скоропадському аналогічну телеграму, щоби той зголосився подати Україну до Ліги Націй. Але все коло українських діячів, близьке на той час до А.Жука, зокрема і полковник Є.Коновалець, відмовилися підтримати таку корисну ініціативу. Головною причиною був страх, що залучення П.Скоропадського до згаданої дипломатичної акції означатиме фактичне визнання його головою Української Держави і на вигнанні. Такий підхід, продикуваний лише вузькими політичними пристрастями, негативно відбився на перспективі української участі у Лізі Націй, а вірніше – зірвав усю акцію. У своєму окремому поданні представники республіканської дипломатії, виносячи на міжнародний розсуд дрібнопартійні сварки, писали про гетьмана, що його настановили німці, він репрезентував лише клас поміщиків, і тому проти нього вибухнуло загальнонаціональне повстання. До такого подання був доданий лише список іноземних держав, які визнали УНР (від часів дипломатії Української Держави їх кількість значно зменшилася), та універсали Центральної Ради, які, як ми пам'ятаємо, прямо не говорили про державну незалежність України.

Відповідь Ліги Націй, як і слід було очікувати, виявилася негативною. О.Шульгін, голова делегації УНР у Женеві, приписував невдачу виключно військовій поразці Директорії – мовляв, не можна було говорити про Україну без української землі. Але варто припустити, що на тодішній міжнародній політикум негативне враження справила роз'єднаність українських заходів, низький політичний престиж національного руху Наддніпрянщини. Про це побічно свідчить тимчасовий успіх аналогічного подання Є.Петрушевича від імені уряду ЗУНР саме на тій листопадовій асамблеї Ліги Націй. Міжнародне співтовариство наступного року ще раз розглянуло справу Галичини, і рішенням Ліги Націй Польща була визнана лише тимчасовим військовим окупантом, а остаточне вирішення долі Західної України покладалося на Раду послів. В історіографії це визнано великим дипломатичним успіхом Є.Петрушевича та уряду ЗУНР, який так само не володів жодним клаптиком української території.

Страх перед можливістю повернення П.Скоропадського до активного політичного життя можна побачити і в реакції А.Жука на статті про гетьмана, які почали з'являтися в німецькій та емігрантській пресі упродовж 1920–1921 рр. Записуючи у щоденнику свою розмову з В.Вишиваним, яка почалася з обговорення статті про П.Скоропадського у берлінській газеті «Der Reichwart», А.Жук зазначив, що виступ газети, судячи з усього, інспірований самим гетьманом. В.Вишиваний погодився і додав, що це не перша стаття такого змісту у німецьких газетах. Проте здається, що постать П.Скоропадського становила справжній інтерес для європейських засобів масової інформації. Пояснити його інспірацією дуже важко. Прикладом такої неупередженої інформації стало інтерв'ю гетьмана швейцарській газеті, згодом передруковане у «Хліборобській Україні». Обґрунтовуючи появу такого матеріалу, кореспондент «Лозанської газети», зокрема, пише: «Роль, яку відіграв гетьман в Україні, дуже мало відома за кордоном. Це незнання дійсного стану речей в добрій мірі йде за рахунок тих тенденційних інформацій, які різні партії спритно пускали за кордон». Запитання, поставлені П.Скоропадському, та його відповіді значною мірою висвітлювали події 1918 р., ставлення гетьмана до Берестейського миру та німецької військової присутності в Україні, земельної реформи, причин та наслідків його державного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Стаття закінчувалася словами гетьмана: «Одначе я переконаний, що для майбутнього спокою Східної Європи, у боротьбі з розкладовими тенденціями

крайніх течій є тільки одна опора, один охоронний мур – це національне почуття. Україна, зорганізована в державу, базовану на національному почутті, відповідно глибокому бажанні всього народу керуватися самим собою, стане несокрушимою опорою того миру, який цілий світ тепер шукає»¹⁸.

Зміст згаданого інтерв'ю засвідчив значну ідейну еволюцію П.Скоропадського, завершену наприкінці 1920 р. Власне, від засадничих тез спогадів залишився лише єдиний – щодо нерозумної політики Антанти стосовно гетьмана та Української Держави, беззастережної підтримки російського білого руху. Цим і була викликана поява горезвісної грамоти про майбутню федерацію України та Росії, активно використана у пропаганді Директорії. Проте самої ідеї федерації у будь-якому вигляді чи іншого зв'язку України та Росії в інтерв'ю немає. Більш того, у цей період гетьман взагалі відмовлявся від розмов про можливість федеративних зв'язків двох держав до тих пір, поки не існуватиме самостійна Україна. Найбільш яскраво таку еволюцію засвідчують листи до Миколи Могилянського за 1921 р. П.Скоропадський, називаючи свого адресата людиною довіреною, і водночас дуже прив'язаною до російської культури, писав йому: «Оскільки я пристрасно бажаю України, то я геть не розумію, не вірячи в добру волю великоросіян, щоби за Вашим рецептом щось вийшло. Це абсолютно не означає, що я близький до петлюрівців у їх дикій ненависті до Росії, аж ніяк, проте я рішуче не бажаю бути в Україні, яка одержувала б накази із Москви, для цього шлях один – необхідно створити Україну, а там буде видно, якими будуть договірні відносини». Трохи пізніше, у березні, гетьман так виклав своє *sredo* щодо Росії та федерації: «Я стою за самостійну Україну, тому що лише ясно й чітко поставлене національне гасло може врятувати Україну від більшовицького поневолення; крім того, рішуче зневірившись у прагненні Росії всіх таборів до чесного вирішення українського питання, я вважаю, що, тільки стоячи на самостійному шляху, Україна й Великоросія зможуть встановити чесні братерські відносини. Вважаю, що саме моральне почуття, якщо глибоко замислитись над цим трагічним, як Ви його називаєте, питанням, і серцем пережити його, вимагає сповідувати самостійність [...]. Скажу Вам відверто, аж ніяк не бажаючи бути різким, що, будучи українцем, і в той момент, коли Україна перебуває в боротьбі за своє право на життя, не маючи нізвідки підтримки, говорити про федерацію з Великоросією, яка не існує, і має значно менше шансів існувати в даний час як народ, що дійсно живе своїм життям, своїм розумом і т. д., це означає підштовхувати свій рідний край до провалля, від чого його можна було б утримати, і тому цю думку я вважаю позбавленою морального підґрунтя»¹⁹. Таким чином, можна стверджувати, що два роки еміграції, тісні контакти як із російськими, так і з українськими колами, роздуми щодо власного призначення зміцнили у гетьмана думки, лише намічені у «Спогадах», до їх логічного завершення: відкинення будь-яких федерацій, сподівань на прихильність росіян, і прагнення до повної самостійності України.

Але доленосні рішення ніколи не приймалися П.Скоропадським нашвидкуруч – вони завжди приходили після важких і тривалих вагань. Так було 1917 р., коли російський генерал пов'язав свою долю з українським рухом, зробивши вибір між присягою на вірність імперії й захистом власного народу. Так було і 1918 р., коли він взяв на свої плечі тягар найвищої влади в Україні. І нині, 1920 р., П.Скоропадський обирав власну долю. Він міг залишитися приватною особою, отримавши фінансову підтримку від кількох держав як колишній керівник незалежної України, постать, добре знана у міжнародному вищому світові. Була в нього і теоретична можливість «піти в Каносу», покаятися у «гріхах самостійності», як благали його зробити М.Могилянський та О.Маляревський, і приєднатися до російського монархічного руху. Проте гетьман запевнився, що його авторитет потрібний українському рухові, що відроджувався

на еміграції. В.Липинський, О.Скоропис-Йолтуховський, М.Кочубей та інші переконували його віддати своє ім'я та маєстат служінню ідеї українського монархізму. Проте гетьман із його багатющим життєвим досвідом ще не був остаточно впевнений у життєздатності такого руху. Як нам здається, так і тільки так можна пояснити майже річні його роздуми з приводу підписання того записання, якого вимагав від нього В.Липинський. Полеміка, що розгорнулася після 1929 р., коли В.Липинський із групою прибічників вийшли з гетьманського руху, довела, що ідеолог українського монархізму так і не зрозумів до останніх хвилин свого життя спонукальних мотивів, які покликали гетьмана до нового служіння Україні. Ще менш це зрозуміли інші гетьманці, зокрема, М.Кочубей, котрий безуспішно намагався грати провідну роль у монархічному русі після передчасної смерті В.Липинського. Читаючи «викривальні» статті М.Кочубея 1931–1932 рр. щодо «масонської справи», мимоволі доходиш такого висновку. Картина надзвичайно сильного морального тиску на людину, чесну і відверту насамперед перед самим собою, і нездатну вести за собою людей на справу, усю міру відповідальності за яку він ще не був готовий прийняти на себе, справляє не дуже приємне враження.

У цьому П.Скоропадський залишався справжнім військовиком, який ніколи не поведе за собою людей у недостатньо підготовлену і, найголовніше, самим полководцем ще не до кінця осягнену бойову операцію. А сумнівів у гетьмана було багато. І найголовніше – він не був упевнений, судячи зі згадок В.Липинського та М.Кочубея, у самій доцільності того беззастережно монархічного характеру нового гетьманського руху, який надавав йому творець гетьманської легенди. Свого часу в Києві, напередодні державного перевороту, майбутній гетьман рішуче відкинув перший проект законів Української Держави Олександра Палтова, яким передбачалося проголошення конституційної монархії на чолі з королем (або великим князем київським). Так само і зараз, посилаючись на «непопулярність монархічного гасла та необхідність його заховування до часів більш сприятливих кон'юктур», а також на те, що українській політичній традиції більш відповідає принцип гетьманства, П.Скоропадський намагався внести зміни до програмних документів УСХД, спрямовані на придання йому більш демократичних рис. Крім того, внутрішні монархічні переконання гетьмана після березня 1917 р. якщо і залишилися, то зазнали суттєвої трансформації. На відміну від ініціаторів створення УСХД, він не мав конечної впевненості, що українська нація потребувала тоді монарха у будь-якій формі: абсолютного господаря, конституційного потентата або діичного трудового гетьмана, запропонованого ідеологією новітнього українського консерватизму. Проте В.Липинський однозначно сприйняв такі кроки гетьмана як «першу спробу розбити ідеологічно нашу організацію», і з усім своїм авторитетом наполягав: «Нехай Павло Скоропадський підпише таке саме, як і ми, записання, нехай вступить як член до ради присяжних і нехай працює для перемоги нашої ідеї не як лідер, а як персоніфікуючий символ і репрезентант, а тоді тільки ми визнаємо його право до гетьманства, і зложимо йому присягу в Києві»²⁰. Це було зроблено гетьманом після довгих роздумів у листопаді 1921 р.

Ми вже зазначили, чим саме, на нашу думку, були викликані такі вагання. Переборовши їх, гетьман знову став на службу українському рухові усіма своїми здібностями, авторитетом, самим життям аж до його кінця. Підбиваючи підсумки найпершого етапу гетьманського руху на вигнанні, саме це зазначив комунікат центральної управи об'єднаних хліборобських організацій: «Гетьман, з хвилиною як діло українського державного будівництва перейшло на короткий час з його рук до рук української соціально-революційної інтелігенції, ніякої участі у житті політичним не брав. Відкинувши різні, роблені йому неукраїнськими колами пропозиції, він став всякої політики осторонь. І не працював він на

«шкоду Україні» доти, доки група українців, із нижчепідписаними в їх числі, бачачи ту прірву, в яку штовхала Україну політика УНР, предложила йому скористати зі своїх законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державності. З тієї хвилини – себто з кінця 1919 р. і початку 1920 р. – починається нова політична акція гетьмана, ведена весь час спільно з об'єднаними під його верховним проводом українськими гетьманцями-монархістами»²¹.

Отже, у новому служінні гетьмана Україні не було нічого особистого, амбітного, або ж викликаного прагненням довести щось своїм супротивникам. Повертаючись до політичного життя, П.Скоропадський думав лише про майбутню незалежну Україну, практично не сподіваючись за свого життя побачити її звільненою від більшовиків, самостійною та суверенною. Це бажання підтримувало його до останніх хвилин життя. Свідченням того були його численні спроби єднання українського руху на еміграції, рішуча відмова від активної співпраці з неукраїнськими силами, які не підтримували ідею незалежності України.

¹ Красный архив. – 1926. – Т.6 (31). – С.37.

² Деникин А.И. Кто спас Советскую власть от гибели // Деникин А.И., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. – Москва, 1991. – С.10.

³ Сергеев А. Россия и Украина. Из дневников Н.М.Могилянского и писем к нему П.П.Скоропадского 1919–1926 // Минувшее. – №14. – Москва, Санкт-Петербург, 1993. – С.258.

⁴ Там же. – С.259.

⁵ Маляревский А. (Сумской). На переэкзаменовке: П.П.Скоропадский и его время // Архив гражданской войны. – Берлин, 1923. – Вып.2. – С.103–142.

⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С.20.

⁷ National Archives of Canada (далі – NAC). – MG30. – С.167. – F.a.1663. – Vol.1. – F.17. Щоденник Андрія Жука, запис від 8 січня 1920 р.

⁸ Шемет С. До історії Української хліборобсько-демократичної партії // Хліборобська Україна. – Кн.1. – 1920. – С.78.

⁹ Левицький В. Українська державна путь. – Л., 1933. – С.95–96.

¹⁰ Сергеев А. Указ. соч. – С.270.

¹¹ Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – Т.1. – Прага, 1931. – С.5.

¹² NAC. – MG30. – С.167. – F.a.1663. – Vol.1. – F.17. Щоденник Андрія Жука, записи від 1920 р.

¹³ Ibid. Запис від 31 жовтня 1920 р.

¹⁴ Сергеев А. Указ. соч. – С.266.

¹⁵ NAC. – MG30. – С.167. – F.a. 1663. – Vol.1. – F.50.

¹⁶ Хліборобська Україна. – Кн.ІІ. – Зб.ІІ, ІІІ та ІV. – Відень, 1920–1921. – С.184–185.

¹⁷ NAC. – MG30. – С.167. – F.a.1663. – Vol.1. – F.16.

¹⁸ Останній гетьман. – С.242–245.

¹⁹ Сергеев А. Указ. соч. – С.264, 265, 267.

²⁰ Липинський В. Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т.1. – Прага, 1931. – С.17.

²¹ Хліборобська Україна. – Зб.ІІІ. – Вип.ІVІІІ. – Відень, 1925. – С.391.

The article deals with the unknown in the historical literature period of Pavlo Skoropadskyi life. After immigrating to Germany in January 1919 the Hetman at next two years radically changed his ideological views. He denied his previous federalistic illusions and recognized the necessity of Ukrainian national independent state. P.Skoropadskyi broke his ties with his previous employees who supported the idea of tight connections between future Ukraine and renew Russia. On the contrary, he closed to the Ukrainian khliborob-democracy party (V.Lypyns'kyi, S.Shemet, O.Skoropys-Yoltukhovs'kyi) and put the beginning to the influential hetman conservation movement abroad.

Т.С.Осташко*

**ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ – ЛІДЕР УКРАЇНСЬКОГО
ГЕТЬМАНСЬКОГО РУХУ**

У статті висвітлюється роль П.Скоропадського в організації та поширенні гетьманського руху в середовищі української еміграції, розглядається процес персоніфікації роду Скоропадських у ході реалізації концепції дідичної української монархії.

Поява українського консервативно-монархічного руху на початку 1920-х рр. як явища національного суспільно-політичного життя викликала потребу у розробці його ідеологічних і програмових засад. Протягом усього періоду існування цей рух був тісно пов'язаний із родом Скоропадських як історичної династії, представники якої очолювали гетьманат в Україні у XVIII і XX ст.

Проблема персоніфікації модерного українського монархізму вивчалася насамперед представниками української зарубіжної історіографії. Причому більшість із них розробляли окремі аспекти теми, пов'язані з ідеологічними засадами гетьманського руху¹. Більш широке зацікавлення дослідженням цього питання розпочалося вже у незалежній Україні, проте увагу дослідників насамперед привертала діяльність П.Скоропадського у добу Української Держави 1918 р. і лише окремі автори зверталися до його діяльності в еміграції².

У пропонованій статті висвітлюється роль П.Скоропадського в організації та поширенні гетьманського руху у середовищі української еміграції, що досі не було предметом спеціального дослідження. Автор робить спробу висвітлити процес персоніфікації роду Скоропадських у ході реалізації концепції дідичної української монархії.

Українська суспільно-політична думка доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. зароджувалася і викристалізовувалася у процесі збройної боротьби за самостійну українську державу. На відміну від національно-демократичної ідеології, яка розвивалася у фарватері російського революційного руху і набула національних ознак у ході Лютневої революції, український монархізм формувався в умовах поразки українських національно-визвольних змагань. Серед політичного розмаїття української еміграції не припинялися пошуки лідерів, які могли б суттєво вплинути на покращення політичної ситуації і консолідацію українського громадянства. Погляди багатьох із них зверталися до кандидатури Павла Скоропадського. Після зречення від влади 14 грудня 1918 р. він залишався популярним серед консервативних кіл України та кадрових військових. Зростання впливу гетьмана відбувалося тоді, як головний отаман Армії УНР все більше втрачав популярність і в армії, і у селянському середовищі. Відомий український діяч Є.Чикаленко, зокрема, занотував у своєму щоденнику, що «майже всі військові Петлюри» стали прихильниками гетьманщини, «бо зовсім розчарувались у здатності його (С.Петлюри – Т.О.) вести якусь будівничу справу». За переконанням Є.Чикаленка, саме військові «подали думку Скоропадському знов поспробувати щастя»³. Ці твердження могли бути відгомом гострого незадоволення політикою голови Директорії, яке супроводжувалося спробами окремих політичних сил усунути його від влади.

На початку 1920 р. відбувався активний процес консолідації навколо П.Скоропадського різних українських монархічних груп, насамперед членів

* Осташко Тетяна Сергіївна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

партії хліборобів-демократів. Остання, переглянувши свою програму і тактику під впливом розроблених В.Липинським соціально-політичних концепцій, поклала в основу своєї діяльності «монархічний» і «класократичний» принципи. Пізніше у спеціальній відозві центральної управи об'єднаних хліборобських організацій один із лідерів хліборобів-демократів С.Шемет так визначав підстави цієї інтеграції українських консервативних течій: «Сучасним соціалістичним і націоналістичним цькуванням, які кидають українців на українців і нищать у зародку всі спроби унезалежнення України від метропольних влад, вони (хлібороби-демократи – Т.С.) хочуть протиставити гасла патріотично-територіальні, об'єднуючи всіх мешканців України во ім'я спільної потреби Української Держави»⁴. Від кінця 1919 р., як зауважує С.Шемет, хлібороби-демократи запропонували П.Скоропадському «скористатись зі своїх законних гетьманських прав для рятування погибаючої ідеї української державності». Відтоді, за його словами, «починається нова політична акція гетьмана, ведена весь час спільно з об'єднаними під його верховним проводом українськими гетьманцями-монархістами»⁵.

Проте одночасно з піднесенням політичного впливу гетьмана у поміркованих колах українського політикуму зростала і популярність Вільгельма Габсбурга, прозваного Василем Вишиваним. У листі до Є.Чикаленка 21 травня 1920 р. О.Скоропис-Йолтуховський характеризує В.Вишиваного поряд зі П.Скоропадським як «людей державотворчих, національно абсолютно певних, які не є ані денікінцями-зубрами у соціальних справах, ані флюгерями без ґрунту, як Винниченко й Петлюра, і тому ми вступаємо тепер, договорившись із ними, що не прийшов час для дійсно творчого виступу, на шлях підготовки ґрунту для нього»⁶.

У свою чергу Є.Чикаленко, негативно оцінюючи політичну діяльність П.Скоропадського, характеризував В.Вишиваного, як діяча, «про якого ми нічого, крім доброго, не знаєм...»⁷. Причому популярність обох не обмежувалась емігрантським середовищем. У листі до В.Липинського Є.Чикаленко, посилаючись на інформацію від свого сина Петра, який перебував у той час в окупованій більшовиками Україні, фіксує падіння популярності С.Петлюри і зростання інтересу до П.Скоропадського і В.Вишиваного⁸.

Персоніфікація П.Скоропадського мала зрештою перекрити шлях усім іншим претендентам на монархічну владу, оскільки пов'язувалася з особою, легітимність якої визначалася його перебуванням на гетьманстві у 1918 р. Водночас співробітництво з В.Вишиваним мало нейтралізувати ті деструктивні політичні групи, для яких прапор монархізму був прикриттям здійснення власних амбіційних планів.

Проблема персоніфікації українського монархічного руху була однією з найбільш дражливих для політиків консервативного напрямку, до якої була прикута їх увага. «Ми балакали з Грековим, і з Вишиваним, і зі Скоропадським, – писав О.Скоропис-Йолтуховський Є.Чикаленку, – балакали не од нічого робити, а справді шукали творчих державних сил і перше місце на нашій трагічній безлюдді одвели ми Скоропадському. По чистій совісті, по глибокому переконанню, що це справді творча державна сила, абсолютно і наскрізь чесна людина...»⁹. Вибір П.Скоропадського як імовірного кандидата на гетьманство був одним із важливих компонентів підготовки української монархії, яку розпочали українські консервативні політики в період кризи, що переживала УНР наприкінці 1919 – початку 1920 рр. І в цьому процесі, як бачимо, певне місце поряд зі П.Скоропадським відводилося В.Вишиваному. Більше того, Є.Чикаленко зафіксував у своєму щоденнику, що Український союз хліборобів-державників (далі – УСХД) спочатку висував на роль персоніфікатора монархічного руху саме В.Вишиваного¹⁰.

Власне інформації, які О.Скоропис-Йолтуховський у цей період подав Є.Чикаленку, певною мірою проливають світло на перебіг цього процесу. Важлива

роль у ньому відводилась об'єднанню усіх консервативно налаштованих політиків і введення їх у русло будівництва української монархії. О.Скоропис-Йолтуховський констатує, що серед командного складу Армії УНР панує «настрій недовольства, настрої антипетлюрівський, почасти має місце гетьманська орієнтація з різними варіантами: і Скоропадський фігурує, і Вишиваний, і Шелухін як голова держави, а Омелянович-Павленко головнокомандуючий...»¹¹. «...Союз хліборобів-державників, який складається з монархістів і членом якого я є, – писав О.Скоропис-Йолтуховський Є.Чикаленку, – вважає необхідним використати всі сили, які можуть нам допомогти збудувати Українську монархію, спинився я на гетьманові, як на особі, яка може більше, ніж хто інший на Україні зробити для заведення справжнього (себто монархічного, а не винниченківського чи петлюрівського) ладу. Про це ми зовсім одверто пишемо і говоримо, з цією ціллю шукали порозуміння і з гетьманом і з Вишиваним...»¹².

Аналізуючи причини поразки національно-визвольних змагань, В.Липинський однією з них вважав відсутність чіткої концепції побудови держави, а також брак єдності між українськими провідниками. Останнє, на його думку, могло знову стати на перешкоді відродженню української державності в нових більш сприятливих для України політичних умовах. Спираючись значною мірою на практичний досвід Української Держави, В.Липинський розробляє теорію трудової класократичної монархії в Україні. Дослідження національно-державних традицій інституту гетьманства, підводить його до висновку, що саме спадкова, «дідична», монархія, до якої наприкінці свого життя прагнув Б.Хмельницький, має стати найбільш удаючою формою державного устрою в Україні. Аби уникнути внутрішньої боротьби серед українських монархістів, можливість появи в їх лавах претендентів на роль «гетьмана-отамана» чи «гетьмана-диктатора», засновники УСХД вирішили персоніфікувати П.Скоропадського, який незадовго до того вже був гетьманом України. «Для нас, – роз'яснював позицію своїх однодумців В.Липинський, – рішенням при заведенні персоніфікації вже на еміграції став момент законності. Усунути небезпеку боротьби претендентів ми мали надію, персоніфікуючи заздалегідь гетьманство при умові, що представник цього роду буде, як і всі ми, символом ідеї, а не бувшим гетьманом використовуючим ідею для самореставрації»¹³.

Причому В.Липинський розглядав гетьманство як монархічну точку опори, яка є сталою і спирається на історичну традицію та історичну спадковість і може «витворити ту базу, на якій і в межах якої кожен із наших діячів і патріотів зможе проявляти свою творчу, реформаторську діяльність»¹⁴. На його думку, реальну монархічну персоніфікацію гетьманства міг здійснити тільки рід Скоропадських, який один «удержався до сьогоднішнього дня на відповідній висоті; тільки йому одному Бог дав стільки мужности і сили, щоб у 1918 р. нашу державну, і свою родову, гетьманську традицію відновити»¹⁵. Пояснюючи причини вибору саме П.Скоропадського на роль майбутнього гетьмана, В.Липинський у листі до А.Білопольського 9 грудня 1921 р. писав: «На ролю персоніфікаційну законне право має тільки Батько [гетьман П.Скоропадський], який має мандат хліб[оробського] класу, даний йому на території України. Легітимізм цей найважливіший, щоб знищити у своїм середовищі найстрашніщу укр[аїнську] хворобу: отаманщину»¹⁶. «Врешті при дідичнім монархічнім гетьманстві, – наголошував В.Липинський у листі до О.Шаповала, – ідея персоніфікується не одною тільки особою, а родом: переходить з батька на сина і тому може в протязі поколінь рости та розвиватися. Єсть тільки одна небезпека від монархії, а саме, що не всі члени даного пануючого роду можуть мати відповідні персональні здібності для правління. Але ця небезпека усувається власне при конституційній, правовій (не самодержавній) монархії і тоді, коли ця група, на якій спирається монархія, добре зорганізована і віддана своїй династії»¹⁷.

Послідовний прихильник монархічного ладу В.Липинський, водночас, рішуче відкидав абсолютистсько-монархічні режими, називаючи їх «спадковими диктатурами»¹⁸. Натомість він відстоював конституційну монархію, «законом обмежену і законом обмежуючу», посилаючись на англійський зразок монархічного устрою. Зокрема, у листі до О.Назарука 22 грудня 1927 р. він так пояснював свою позицію: «Під виховуванням династії розуміємо то, що вона повинна працювати разом зі своїми підвладними... Дивіться на Англію – там про короля, особливо поіменно, згадують дуже рідко. З одного боку беруть те, що в державі найсвятіше – короля – од всіх небезпек популярності (чим гарячіші прихильники, тим гарячіші і вороги – пор[івняйте] Росію з її «Союзом русско-го народа»), а з другого беруть себе од всіх небезпек наполеонізму і диктаторизму, які наступають, коли король починає думати, що він дуже популярний і що за ним стоїть «любов народу»¹⁹.

Як відомо, після поразки Центральних держав у війні П.Скоропадський був змушений звернутися по підтримку до країн Антанти. Під їх тиском 14.11.1918 р. гетьман проголосив федерацію Української Держави з майбутньою не більшовицькою Росією, створюючи тим самим єдиний фронт боротьби з радянською владою. Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана. 13.11.1918 р. у Києві була проголошена Директорія. Намагаючись уникнути братовбивчої війни серед українців 14.12.1918 р. гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом – до Німеччини. Мешкав у Ванзее під Берліном²⁰.

У зв'язку зі зреченням П.Скоропадського від влади на користь Директорії УНР прихильники спадкової української монархії стали перед фактом серйозних юридичних ускладнень. Адже таке зречення, на думку опонентів монархічного руху з середовища української політичної еміграції, засвідчило обірвання нитки легітимності гетьманського роду Скоропадських, а відтак – неспроможність самої концепції дідичності й легітимізму. Проти такого тлумачення подій 14 грудня 1918 р. та її наслідків рішуче виступив В.Липинський. На його погляд, ця подія звільнила українських монархістів «од присяги пануючому гетьманові, але розуміється не од вірності персоніфікованій відтепер у його роді українській монархічній ідеї»²¹.

В історичній літературі існує і дещо інша думка: «Гетьман зрікся влади, не гетьманства»²². «За цим варіантом, – зазначає В.Гришко, – гетьман, відмовляючись від влади, не відмовився прав на владу, як своїх особистих, так і родових»²³. Уже сам той факт, що наприкінці 1919 р. гетьман П.Скоропадський зустрічається з ініціаторами створення УСХД і заявляє про свої наміри не залишати політичної діяльності і погоджується очолити українські консервативні сили за кордоном «на основі своїх законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державності»²⁴ повністю підтверджує цей погляд.

Оселившись разом із родиною у передмісті Берліна – Ванзее, П.Скоропадський опиняється у центрі уваги західноєвропейських журналістів і політиків, які активно цікавляться його планами. «Здавалося б: після образ, нанесених своїми, українцями... гетьман Павло мав би заспокоїтись і відійти від політичної діяльності, а, навіть, увійти в якусь спілку... з росіянами...»²⁵, – зазначає дослідник і активний діяч гетьманського руху Д.Левчук. У «Комунікаті», опублікованому у «Хліборобській Україні» у 1920 р. зазначалося, що «всупереч усім поголоскам, що ширилася у закордонній і українській пресі про особу гетьмана Павла Скоропадського, ним були рішуче відкинуті «різні пропозиції, роблені йому неукраїнськими кругами, виступити в активній, але залежній – чи то від Польщі, чи то від Москви – ролі». При цьому з'ясовувалося, що «проголошення у свій час федеративного союзу з Росією не означало й не означає абдикації з ідеї суверенності Української Держави». Підкреслювалося, що «вся праця про-

водилася гетьманом, як у культурнім, так і в економічнім напрямі виключно за-для утворення незалежної самостійної України» і що «на ґрунті цієї ідеї стоїть гетьман і досі»²⁶.

Ще на початку 1920 р. з ініціативи В.Липинського відбулася серія розмов і зустрічей із П.Скоропадським, під час яких ішлося про можливість приєднання останнього до акції створення в еміграції української монархічної організації, за умови, що він буде «символом», «служогою ідеї, а не бувшим гетьманом»²⁷. Уже навесні 1920 р. В.Липинський разом із кількома своїми однодумцями (Д.Дорошенком, М.Кочубеєм, А.Монтрезором, С.Шеметом, Л.Сідлецьким (Савою Крилачем), О.Скоропис-Йолтуховським та М.Тимофіївим) засновує у Відні Український союз хліборобів-державників (УСХД). Одним із перших документів новоствореної організації була угода з гетьманом П.Скоропадським, яку від імені організації підписали у Берліні 8 травня 1920 р. В.Липинський, С.Шемет, О.Скоропис-Йолтуховський, Д.Дорошенко та А.Білопольський, від імені гетьмана – його особистий ад'ютант, член першої Генеральної ради полковник Г.Зеленевський²⁸. Цей документ демонструє намір встановлення монархічної влади в Україні. «Завданням нашим являється збудування незалежної, міцної Української Держави, – наголошується у ньому. – Завдання це будемо вважати виконаним, коли державну організацію завершимо коронаційним актом»²⁹. В угоді гетьман визнавався «начальним вождем усіх оружних сил України» із перспективою проголошення його українським монархом після «збудування незалежної міцної Української держави». Угода стверджувалася «взаємною урочистою обітницею і власноручними підписами»³⁰.

На початку своєї діяльності провід УСХД, намагаючись досягти згоди і здійснити спільну політичну акцію з колишніми політичними супротивниками – гетьманом П.Скоропадським і В.Габсбургом (В.Вишиваним), як імовірними претендентами на український монарший стіл, домовляється з ерцгерцогом, що П.Скоропадський як головнокомандуючий збройних сил, який приймав на себе «обов'язок об'єднання усіх українських державотворчих елементів», зробити перший «конкретний крок у цім напрямку» і доручити «полковникові В.Вишиваному під своїм зверхнім проводом окрему військову операцію в Галичині»³¹. Згідно з угодою, підписаною між П.Скоропадським і засновниками УСХД, В.Вишиваний увійшов до її законодавчого органу – Генеральної ради (попередниці Ради присяжних). Проте, уже наприкінці 1920 р. з'ясовується вся безперспективність такого альянсу. Це було пов'язано з тим, що В.Вишиваний не погодився із пунктами статуту і регламенту УСХД, убачаючи в них спроби встановити авторитарний режим в Україні. Крім того, він був неправильно поінформований через друковані джерела уряду УНР про нібито польську заангажованість В.Липинського.

Після розриву з В.Габсбургом УСХД всіляко намагається дистанціюватися від політичної акції, які вів полковник. У комунікаті союзу, опублікованому у «Хліборобській Україні», зазначалося: «З приводу розповсюдження в деяких колах неправдивих чуток про участь УСХД у теперішній політичній діяльності полковника Василя Вишиваного заявляємо, що УСХД, ставлячись із повагою до ідеї української трудової монархії і працюючи для її здійснення, віддає всі свої сили справі об'єднання та організації українського хліборобського класу і тому в персональній акції полк. Василя Вишиваного ніякої участі не бере»³². Саме намагання зберегти провідне становище УСХД і зміцнити теоретичні підвалини гетьманського руху була продиктована поява праці В.Липинського «Покликання «варягів» чи організація хліборобів? Кілька зауважень із приводу статті Є.Х.Чикаленка: «Де вихід?» у друкованому органі УСХД «Хліборобська Україна». Безперечно В.Липинський мав рацію, коли наголошував, що концепція «чужоземного королевича», не зв'язаного ані з землею, ані з традицією, ані міс-

цевим правлячим чи правившим родом, ані з історичною спадковістю» не дасть Україні «тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». Концепція Є. Чикаленка, на думку В.Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадкоємності, а також пов'язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом ученого, «звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника»³³.

Діяльність УСХД керувала Рада присяжних, яку очолював В.Липинський. Її постанови мали обов'язкову силу для всіх членів союзу і ухвалювалися не голосуванням, а консенсусом. Якщо виникали розбіжності, то остаточне рішення було за головою Ради присяжних. Кожен член Ради присяжних УСХД, вступаючи до її складу мусив скласти присяжження, яким він брав на себе обов'язок вірно і до кінця життя «служити ідеї української трудової монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських земель, об'єднаних в одну націю і в одну державу»³⁴. Ця умова в регламенті, написаному В.Липинським, мала суттєве значення, оскільки саме Рада присяжних як ідеологічний орган разом із виконавчою структурою – Гетьманською управою – мусили відіграти роль проти ваги майбутньому монархові, аби його влада не була абсолютною, а врівноважувалася іншими державними структурами.

Гетьман входив до складу Ради присяжних на правах рівноправного члена і мусив так само складати обітницю. Після тривалих вагань і роздумів у листопаді 1921 р. П.Скоропадський зрештою, нарівні з іншими членами Ради присяжних УСХД, підписав присяжження, в якому зобов'язувався діяти відповідно до статуту і регламенту УСХД, у т. ч. «поборювати всякі чужі форми державності в Україні», не брати участі без згоди Ради присяжних у будь-яких таємних чи явних товариствах, братствах і організаціях. Присяжження, скріплене підписом П.Скоропадського, закінчувалося словами: «І це моє добровільне присяжження... буду мати право замінити тільки присягою всенародною, зложеною в українській столиці гетьманові всієї України і великому князю всея Малия Руси, проголошеному по збудуванню суверенної і незалежної Української Держави в формі української трудової монархії»³⁵. Отже, на початку своєї політичної діяльності на еміграції П.Скоропадський за своїми правами й обов'язками нічим не відрізнявся від інших членів Ради присяжних УСХД. У той же час, В.Липинський розпочав ідеологічну кампанію на зміцнення авторитету П.Скоропадського як гетьмана і обґрунтування легітимності його роду, а також виправдання політики гетьманату 1918 р. «...З цілим завзяттям, з яким все своє життя робив і роблю те, в що вірю, – писав дещо пізніше В.Липинський, – узявся я за працю – з одного боку над продовженням формулювання нашої ідеології, а з другого – над відновленням авторитету гетьмана і сотворенням легенди роду Скоропадських. Така легенда була необхідна для досягнення двох цілей: 1) виховання нею самого гетьмана; 2) підготовки громадянства для майбутнього сприйняття династії і гетьманства»³⁶.

Передбачалося, що влада гетьмана буде обмежена політичним органом – Радою присяжних і виконавчим – Гетьманською управою. У результаті інститут гетьманства мав виконувати консолідуючі і представницькі функції в суспільстві. В.Липинський вважав, що гетьман є тільки символічною фігурою в державі і лише репрезентує гетьманський рух, а не є його справжнім політичним лідером. Одночасно він сподівався, що міцна гетьманська організація «орденського типу», якою В.Липинський бачив УСХД, ідеологічно і політично очолювана ним самим, зуміє контролювати дії гетьмана та керувати його кроками, скріплюючи його морально-політичний авторитет назовні.

Уже на початку 1920 р. українська еміграція в Німеччині відрізнялася своєю політичною активністю. Тут в 1919 р. було засновано «Українську громаду» у Берліні, яку очолив З.Кузеля. Емігрантські організації діяли також в Мюнхені та Гамбургу. Спочатку в Берліні, а з березня 1921 р. у Мюнхені розпочав свою політичну акцію І.Полтавець-Остриця. Оселившись у Берліні, гетьман П.Скоропадський, користуючись своїми зв'язками серед певних політичних і урядових кіл цієї країни, зокрема, із генералом В.Гренером, привернув до себе увагу багатьох політично активних українців³⁷. Одним із перших публічних виступів П.Скоропадського в еміграції стало його інтерв'ю часопису «Українське слово», який видавався у Берліні³⁸. У редакційному коментарі газети до інтерв'ю констатовалося, що «останнім часом під впливом невдач і розчарувань серед української еміграції, велика частина якої знайшла собі притулок у Німеччині та Австрії, помічається великий здвиг у настроях, робиться серйозна переоцінка усіх політичних цінностей, переводиться перевірка питань програми й тактики» і «у зв'язку з цим все частіше починає згадуватися ім'я бувшого гетьмана України Павла Скоропадського і з цим ім'ям...» пов'язуються «певні надії» майбутнє України. В інтерв'ю були підняті питання, які українські соціалісти найбільше використувували в антигетьманській пропаганді. Зокрема, що гетьман є російським генералом, який, прийшовши до влади, аби позбавити УНР незалежності, що він є особисто відповідальним за проведення каральних експедицій німецьких військ проти українських селян. У відповіді на питання про відновлення «спокою і ладу на Україні» і про форму майбутнього ладу, гетьмана відчутно звучить лейтмотив програмних засад УСХД: «Українська демократія недооцінила вагу національно-державного моменту революції і зосередила увагу на питанні соціальному, котре хотіла розв'язати якнайрадикальніше, – констатує П.Скоропадський. – Але країна не могла справитись з обома завданнями відразу – будувати державу і запровадити соціалістичний лад, через те на якийсь час стала жертвою большевицької анархії». П.Скоропадський робить наголос на «здорову вдачу українського селянина-хлібороба, його прив'язаність до мирної праці», «пробуджений національно-державний інстинкт», які, на його думку, «візьмуть гору над елементами розкладу й руїни»³⁹.

Слід також наголосити, що в зазначеному інтерв'ю гетьман заявив, що «не має охоти говорити на теми біжучої політики, бо стоїть осторонь від неї». Це, на нашу думку, є свідченням того, що лідери УСХД прагнули привернути до прогетьманських публікацій у часописі увагу українських емігрантів, які ще не зайняли виразної політичної позиції, продемонструвавши його неупередженість. І хоча формально редакція «Українського слова» напередодні заявила про свою непричетність до гетьманської акції⁴⁰, на шпальтах газети регулярно друкуються матеріали, раніше опубліковані в журналі «Хліборобська Україна», інформації про найважливіші акції УСХД, різного роду документи, підписані П.Скоропадським, замітки і статті, спрямовані проти акцій В.Вишиваного, Є.Петрушевича, Державного центру УНР в екзилі. Прогетьманський характер цих публікацій, а також факт, що редакцію очолив Д.Дорошенко – відомий український громадсько-політичний діяч поміркованого напрямку, колишній міністр закордонних справ Української Держави і один із засновників УСХД, свідчать, що заява редакції від 3 червня 1921 р. не що інше, як тактичний хід – спроба привернути до себе увагу широких кіл української інтелігенції, які були мало поінформовані у справі міжпартійної боротьби, не підтримували українську соціалістичну пресу і водночас шукали більш об'єктивні джерела інформації.

Активізація політичної діяльності українських монархістів не залишилася поза увагою проводу Директорії УНР. Починаючи з весни 1920 р. Міністерство закордонних справ УНР постійно одержує інформацію про місцезнаходження українських монархічних діячів, які гуртуються навколо колишнього гетьмана

України П.Скоропадського, та їх політичні акції. Така інформація збиралася, насамперед, українським посольством у Німеччині, яке протягом 1919–1920 рр. очолював відомий український громадсько-політичний діяч М.Порш та українським консульством у Мюнхені (Баварії) на чолі з В.Оренчуком. Це було зумовлено тим, що у березні 1920 р. П.Скоропадський переїхав зі Швейцарії до Берліна, де й оселився разом із родиною. Інформаційні матеріали про діяльність П.Скоропадського та близьких до нього осіб починають надходити до Міністерства закордонних справ УНР у квітні 1920 р., т. ч. напередодні підписання угоди між гетьманом та засновниками УСХД.

Департамент чужоземних зносин МЗС УНР у таємному аналітичному матеріалі від 11 квітня 1921 р., розісланому головам дипломатичних місій за кордоном, не приховував свого занепокоєння активізацією діяльності П.Скоропадського та прихильників гетьманату. Тим більше, що гетьмана підтримували українські діячі із впливовими зв'язками у політичних та ділових колах Франції, Німеччини, Англії, Швейцарії. «Так, у місяці жовтні м. р., – зазначається у вищезгаданому циркулярі департаменту чужоземних зносин МЗС УНР, – до Берліна приїздили Д.Дорошенко, С.Шемет, А.Скоропис-Йолтуховський та В.Степанківський, які перевели зі Скоропадським, Зеленевським, Полтавцем і др. багато нарад і очевидно хотіли розпочати якусь акцію серед німців... В.Степанківський був у цих справах навіть на авдієнції у міністра закордонних справ Німеччини»⁴¹. Особливо небезпечним для уряду УНР прихильником П.Скоропадського міністерство закордонних справ вважало В.Степанківського, одного з близьких приятелів В.Липинського, керівника українського пресового бюро в Лозанні. Він мав добрі зв'язки у німецьких урядових колах і був у дружніх стосунках із колишнім секретарем німецького посольства у Лондоні фон Шубертом, який допомагав В.Степанківському у поширенні гетьманської політичної акції в Англії. За даними МЗС УНР, «завданням В.Степанківського в Лондоні було зацікавити відповідним чином англійський уряд, вплинути на нього на користь Скоропадського і через посередництво Англії дістати від Румунії дозвіл і допомогу в утворенні на румунській території збірного пункту для військ Скоропадського»⁴².

Особливе занепокоєння українського уряду викликали стан фінансових справ колишнього гетьмана, який на той час мав 200 млн німецьких марок, одержаних за маєток дружини в Англії. За інформацією МЗС, гетьман видавав «різним французьким капіталістичним товариствам всякого роду концесії та боргові зобов'язання з датами того часу, коли він мав владу на Україні». Із цього приводу 5 листопада 1920 р. міністерство видало головам дипломатичних представництв за кордоном циркуляр №238-257, в якому пропонувало повідомити чужоземні торговельно-економічні установи, що «такого роду зобов'язання Скоропадського будуть вважатися урядом УНР незаконними і будуть переслідуватися по силі обов'язуючих карних законів уряду УНР»⁴³.

Вирішення прибічниками П.Скоропадського фінансового боку політичної акції особливо непокоїло провід УНР, оскільки українські дипломати у цей час провадили складні і довготривалі переговори з репараційною комісією, створеною на Паризькій мирній конференції, та урядами Німеччини, Австрії й Угорщини про визнання УНР правонаступницею Української Держави та повернення Австрійським, Угорським та Німецьким банками їй грошових коштів із депозитів Української Держави.

У середині 1920-х рр. П.Скоропадський зайняв у гетьманському таборі української еміграції становище, яке переросло рамки символу української монархічної ідеї. Він почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний можливий претендент на гетьмана майбутньої дідичної української трудової монархії. За своїми впливами особа гетьмана стала рівнозначною з особою В.Липинського – ідеолога гетьманського руху і голови Ради присяжних⁴⁴.

Із осені 1927 р. у середовищі гетьманців розпочалася тривала боротьба, яка набула голосного резонансу в українському громадянстві. Зближення П.Скоропадського із С.Шементом, який активно сповідував ідею «практичної політики», фактично започаткувало конфлікт у керівних колах гетьманців. Останній виступав «проти вирівнювання іменем гетьмана всіх гетьманців по Липинському». «Стремління зробити з Липинського Магомета, а з «Листів до братів-хліборобів» – Коран – це пересада, – наголошував С.Шемент. – Така пересада тільки відштовхує від нас реалістично настроєні елементи, котрі шукають політичного знання, а не політичної віри. Для цих елементів, до котрих причисляю я і себе, «Листи до братів-хліборобів» залишаються підручником, але не Кораном»⁴⁵.

Натомість В.Липинський продовжував наполягати, що тільки «ясна державна ідея і залізна організація» є суттю УСХД, «без ясної державної ідеї і без залізної організації ми нікому ні на що не потрібні». Він гостро критикував опозицію С.Шемета «аби тільки великі гроші і кілька активних Полтавців (мова йде про І.Полтавця-Остряницю – Т.О.) – а тоді начхатъ на всі ці нудні ідеї і ще нудніші організації»⁴⁶. В.Липинський вважав, що головними завданнями на цьому етапі творення гетьманської організації є послідовне формування у свідомості її членів бажання Української Держави і усвідомлення причин, «що не дали їй в протязі 1000 літ здійснитись». Друге завдання, на його думку, полягало в тому, щоб довести, що гетьманство і гетьманці мають свою власну ідею і свою організацію і що рік 1918 «був тільки початком, якого помилки будуть виправлені і за яким пішли і підуть діла далі – ось єдине оправдання існування нашого тут, на еміграції»⁴⁷. У свою чергу, П.Скоропадський, склавши у 1921 р. присяженню, за статутом УСХД, нічим не відрізнявся від інших членів Ради присяжних. «Завданням гетьмана у цій концепції було персоніфікувати ідею і силою свого авторитету (який, до речі, ми мусили ще йому вибороти) охороняти чистоту ідеї і єдність організації», – писав В.Липинський⁴⁸.

Коли ж П.Скоропадський почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний претендент на гетьмана майбутньої дідичної трудової української монархії, він прагнув звільнитися від ідеологічного та організаційного контролю і проводити власну політичну лінію. Тим більше, що кількість його прихильників у Раді присяжних значно переважала кількість прихильників В.Липинського. Крім того, керівник руху перебував дещо ізольовано в австрійській провінції – у Бадегу, що до певної міри не давало йому можливості швидко реагувати на політичні дії гетьмана. Зокрема, останній у січні 1929 р. під час своєї подорожі до Будапешта вів переговори з урядовими угорськими чинниками без погодження з Радою присяжних. За обіцянку матеріальної і моральної допомоги гетьманському руху П.Скоропадський згодився підписати договір про визнання Підкарпатської Русі угорською територією⁴⁹. Дізнавшись про будапештську акцію П.Скоропадського, В.Липинський публікує в газеті «Діло» комунікат, де зазначає, що «побачив повну неможливість припинити амбітні персональні плани п.Скоропадського... і що на запропоновану мною передачу своїх прав сину Данилу Павловичу П.Скоропадський не погодився»⁵⁰. Аби повністю позбавити В.Липинського впливу на рух, гетьман скликав у липні 1930 р. 1-й з'їзд гетьманців, який фактично затвердив П.Скоропадського на посаді голови Ради присяжних і констатував, що «ясновельможний пан гетьман з огляду на те, що реальна політична праця вимагає більш здорових нервів, пропонував В.К.Липинському обмежити свою компетенцію виключно справами теоретичного і ідеологічного характеру і що В.Липинський на це не погодився»⁵¹. У відповідь В.Липинський звернувся до Ради присяжних із листом, в якому наголошував, що П.Скоропадський, як член Ради присяжних, зламав складене ним дня 6 листопада 1921 р. присяженню і практично перетворив Раду у «партію,

потрібну йому для здійснення його персональних цілей» і «перебрав у свої руки фактичного проводу гетьманським рухом»⁵².

Після конфлікту з В.Липинським та відходу від УСХД його прихильників П.Скоропадський набирає все більшої ваги в гетьманському русі, фактично уособлюючи його своїм родом. У листі до О.Назарука гетьманіч Д.Скоропадський писав, що «з огляду на неможливість знайти підходячого голову Гетьманської управи, провід цієї інституції негласно залишається в руках батька (П.Скоропадського – Т.О.)». «Отже такого провідника, – зазначав він далі, – якому Батько міг би зі спокійним сумлінням передати ведення всього діла, особливо коли доводилося працювати в надзвичайно складних обставинах, батько не бачив»⁵³. Поступово провід управи та Ради присяжних УСХД опинилися під контролем гетьмана П.Скоропадського. Ним були введені зміни до регламенту УСХД, що законодавчо закріпили безпосереднє керівництво гетьманом виконавчим органом УСХД – Гетьманською управою⁵⁴.

У той же час подібно до інших політичних течій у середині українського монархічного руху мали місце відцентрові тенденції, які призвели до розв'язання гетьманом П.Скоропадським УСХД. Цьому в значній мірі сприяло збільшення гетьманських організацій та політичні реалії, які змушували організацію переглянути статут та регламент союзу, що у значній мірі стримували вплив особи гетьмана на розвиток руху у цілому. Аналізуючи ситуацію, яка склалась у місцевих осередках УСХД, гетьманіч Данило в листі до О.Назарука особливо виділяв Польщу, де діяло декілька гетьманських організацій і їх розпорошеність не «сприяла внутрішній злагоді» в УСХД⁵⁵. 17 липня 1937 р. у Варшаві відбулося засідання Ради присяжних, на якій гетьманом було ліквідовано УСХД. Оцінюючи цю подію, гетьманіч Данило в листі до О.Назарука підкреслював, що П.Скоропадський «ніколи не стояв за розв'язання УСХД без підготовки дальших кроків, натомість стояв за органічне переведення УСХД у новий стан без усяких внутрішніх потрясінь і за розв'язання Ради присяжних, яку мала б негайно замінити нова інституція і з таким складом членів, який гарантував би її працездатність»⁵⁶. Отже на варшавському засіданні Ради присяжних із розпуском УСХД було проголошено абсолютне гетьманське правління роду Скоропадських, оскільки Рада присяжних як контролюючий гетьманську владу законодавчий та дорадчий орган була скасована. Нова гетьманська організація – Союз гетьманців-державників (СГД) – постала на принципово нових засадах. На зміну правово-конституційній версії монархізму, яку пропагував В.Липинський, прийшла авторитарна, сповідувана П.Скоропадським.

Даючи оцінку змінам, що відбулися в гетьманському русі у зв'язку з реорганізацією УСХД в СГД, з'їзд СГД у Німеччині та Австрії, який відбувся 17–18 грудня 1950 р., констатував, що УСХД «у цілях вироблення ідеологічного імунітету серед моря демократично-соціалістичних ідей, мусила замкнутися сама в собі і надати УСХД організаційних рис орденського характеру». При цьому наголошувалося, що організація «блискуче виконала завдання створення гетьманської державницької ідеології, пронесла чистоту цього національного прапора серед хаосу згубних запозичених зовні ідей і пустила його на ширші суспільні води», створивши нову організаційну форму – СГД, який став організацією «ширшої національно-державної провідної верстви»⁵⁷. На з'їзді відзначалося, що зі створенням СГД перед нею постало завдання поширення впливу і організаційного впорядкування «ширших кіл провідної верстви із тим, щоби могли уже організаційно виступати на форумі українського життя ширшими лавами свого членства і формувати національно-політичне і суспільно-громадське життя українців у напрямі здійснення гетьманської ідеї»⁵⁸.

Із реорганізацією українського монархічного руху перед гетьманським центром постала проблема створення нових статутних документів. Знаючи О.Наза-

рука як здібного журналіста, публіциста і перекonanого гетьманця, П.Скоропадський звертається до нього із проханням відредагувати проекти статуту і регламенту СГД, які були підготовлені спеціальною комісією гетьманської управи, створеної гетьманом на чолі з В.Мельником, а також незалежно від неї гетьманцями, які жили в інших країнах В.Леонтовичем, П.Ковальовим, Б.Гомзиним⁵⁹.

О.Назарук підтримував гетьмана у здобутті повної влади, необмеженої практичної діяльності контролем дорадчого органу. У своєму листі до О.Назарука П.Скоропадський підкреслював, що не хоче бути диктатором, але мусить мати «остаточно рішучий голос у всіх важливих питаннях, бо тоді лише можна приймати рішення без прогаяння, і рішення ті не будуть результатом якихось компромісів, що завжди кепсько»⁶⁰.

Не менш важливим було питання методів і тактики діяльності гетьманського центру і руху взагалі, яке П.Скоропадський і його прихильники мали розв'язати в два етапи. На першому етапі, на їх думку, мала відбутися підготовка національних сил до здобуття незалежної Української держави під проводом гетьманського центру на чолі з гетьманом, а на другому етапі мав відбутися процес упорядкування державних структур та громадського життя. На відміну від пропозиції О.Назарука надати повну владу гетьманові на обох етапах боротьби за державність, П.Скоропадський висловлюється за необхідність надання йому повноти влади лише на першому етапі і висловлює сумніви щодо доцільності повновладдя однієї особи на другому етапі. «На мій погляд теоретично давати монархові, чи нормального типу людині, повновласть – це не є небезпечним у наші часи в тому змислі, що він буде зловживати владою, – наголошує П.Скоропадський у листі до О.Назарука. – Давати повновласть диктаторськo заздалегідь цілому рядові поколінь у першу голову нівечить самих монархів...»⁶¹.

Ці слова П.Скоропадського дають підстави стверджувати, що він добре усвідомлював необхідність забезпечення владі збалансованість контролем з боку законодавчого органу. Тобто він був далекий від думки запровадити диктатуру роду Скоропадських. На другому етапі – мирного розвитку Української Держави він вважав за необхідне створення органу парламентського типу, який міг би бути противагою монаршій владі і забезпечувати існування політичного плюралізму в країні. У цьому випадку не викликає сумніву, що із здобуттям Української державності, П.Скоропадський проводив би у життя концепцію трудової класократичної монархії, розроблену ідеологом українського монархізму В.Липинським.

П.Скоропадський чимало уваги приділяв вихованню спадкоємця⁶². У 1925 р. Рада присяжних УСХД урочисто проголосила П.Скоропадського головою діничного монаршого роду⁶³. У зв'язку з цим великого значення набувала проблема виховання гетьманича Данила Скоропадського, як спадкоємця гетьманського престолу. В одній зі своїх пізніших промов гетьманич згадував, що коли йому виповнився 21 рік (1925 р.) до нього звернулися «найближчі співробітники батька (В.Липинський і Д.Дорошенко – Т.О.) із запитом: чи можуть вони і всі гетьманці бути певні, що я згоджуся після мого батька перебрати на себе його права й обов'язки, зв'язані з гетьманським рухом?». «Це питання було для мене надзвичайно важливе, – зазначає Данило Скоропадський, – і я попросив ще один рік часу, щоб обміркувати собі цілу справу і потім дати відповідь. По році я ту відповідь дав. Вона була позитивна. Дав я таку відповідь тому, бо тільки в гетьманській ідеї бачив я єдиний і певний шлях для нашого державного відродження»⁶⁴.

Наприкінці 1932 р. гетьманич залишає професійну працю і займається виключно політичною діяльністю. У свій 60-річний ювілей (1933 р.) П.Скоропадський виголошує, що хоч і почуває «ще сили, енергію до боротьби» та все ж таки мусить подбати про те, щоб після нього був забезпечений провід гетьмансь-

кого руху. «Після мене, – проголошує гетьман, – провід нашого діла і всі права й обов'язки старшого в нашій роді переходить на сина мого Данила. Синові моему Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі гетьманського державного діла, а всім гетьманцям – вірно допомагати йому в цім»⁶⁵.

Згідно з волею батька син гетьмана протягом 1933–1937 рр. працює в гетьманському центрі, а у 1937 р. виїздить до Сполучених Штатів Америки та Канади, де зустрічається з членами гетьманських організацій Чикаго, Детройта, Філадельфії, Нью-Йорка, Монреаля, Торонто, Оттави, Вінніпега та ін. міст. Виступає з промовами і здобуває ще більшу кількість прихильників гетьманського руху. Автори збірника «За Україну», присвяченого подорожі гетьманича по США і Канаді, зазначають, що на зустрічах українські емігранти засвідчили «вірність гетьманській ідеї» і прийнявши настанови гетьмана П.Скоропадського, вітають Данила «не тільки як сина, але як гетьманича – українського престолонаслідника»⁶⁶. Навесні 1939 р. гетьманич Данило за дорученням батька виїжджає до Лондона, аби з Великобританії у випадку війни керувати гетьманським рухом в європейському регіоні.

Родина Скоропадських жила у тяжких матеріальних умовах. У 1926 р. німецькі друзі гетьмана клопотались про надання йому фінансової допомоги з боку німецького уряду. В їхній петиції зазначалося, що П.Скоропадський перебуває «у надзвичайній фінансовій нужді» і потребує цієї допомоги «не для того, щоб підтримувати його політичні прагнення, а просто щоб забезпечити йому і його сім'ї пристойне проживання». Уряд Веймарської республіки погодився надавати йому фінансову допомогу (Ehrensold). Так само одержував він фінансову допомогу і після здобуття влади націонал-соціалістичною партією⁶⁷.

Активну участь у громадському житті брали всі члени родини Скоропадських. Дружина гетьмана – О.П.Скоропадська (уроджена Дурново) – організувала харитативні та допомогіві акції для українських біженців, військовополонених і студентської молоді. У цьому їй допомагали гетьманівни Марія та Єлизавета. Остання одночасно виконувала обов'язки секретаря при батькові⁶⁸.

Як уже зазначалося, гетьман П.Скоропадський, починаючи з 1926 р., одержував фінансову підтримку від німецьких урядів – спочатку Веймарської республіки, згодом націонал-соціалістичного. Проте ставлення офіційних чинників цих політичних напрямків до гетьманського руху суттєво відрізнялось. В одному з листів до О.Назарука П.Скоропадський писав, що «приходилося тут (у Німеччині – Т.О.) один час дуже багато затратити енергії на те, щоб наш рух, залишаючись тим, чим він є (рухом виключно українським і цілком вільним) міг би в Німеччині далі розвиватися. Тепер це досягнуто. Нашому рухові офіційних перешкод не роблять». П.Скоропадський підкреслював, що гетьманці повинні керуватися виключно українськими інтересами в якій би країні вони не мешкали. «Де б не були гетьманці, вони повинні в той час, коли треба вирішувати, як бути, керуватися лише справжніми інтересами України, – наголошував гетьман, – а коли вони живуть у країні, де інтереси України ніяк не можуть бути зв'язані з інтересами країни, де вони живуть, хай тимчасово відходять у тінь»⁶⁹.

П.Скоропадський підтримував особисті тісні стосунки з представниками німецької військової аристократії, насамперед із генерал-лейтенантом, колишнім начальником штабу німецьких військ в Україні В.Гренером, фельдмаршалом К. фон Маннергеймом, фельдмаршалом П. фон Гінденбург'ом, полковником О. фон Авенслебеном, а також із товаришами по навчанню в Пажеському корпусі, по службі у російській армії, колишніми царськими офіцерами та остзейськими баронами, які прийняли у міжвоєнну добу німецьку ідентичність та громадянство і відповідно отримали військові чини вермахту. Отже він контактував саме з тими політичними колами Німеччини, що були не заангажовані у

діях офіційних націонал-соціалістичних структур. Це, зокрема, засвідчує і його лист до О.Назарука, в якому він писав, що «гетьманський рух – це рух суто український і вільний рух; ми знаходимо, що Німеччина може нам допомогти – ми її поважаємо, але ми не агенти німецькі»⁷⁰.

На підтвердження цього можна навести також думку німецького історика Ю.Мадера, що здійснюючи диверсійні дії з розкладання сил ворога абвер-ІІ вербував прихильників із кіл російської та української еміграції. При цьому його керівництво досить диференційовано підходило до різних груп політичних емігрантів. Якщо колишні офіцери та вояки УНР виключалися з причини їх служби в різних структурах польського державного апарату, то члени гетьманського руху також не належали до числа завербованих абвером-ІІ агентів через відсутність впливів у суспільно-політичному житті Польщі⁷¹.

Отже поширений міф, що П.Скоропадський був колабораціоністом, а гетьманський рух – тісно пов'язаний із нацистським режимом, не має під собою реального ґрунту і є лише стереотипом, ретельно нав'язуваним як радянською пропагандою, так і політичними супротивниками гетьмана.

Таким чином, завдяки В.Липинському монархічна ідеологія викристалізувалася у струнку, теоретично досконалу концепцію державотворення і залишила по собі помітний слід в українській суспільно-політичній думці. Важливим питанням, що одразу ж постало перед засновниками УСХД і стосувалось як ідейно-політичних засад, так і організації українського монархічного руху, було питання династії. При його вирішенні В.Липинський вважав, що обрання на еміграції нового гетьмана як голови української монархічної держави не є доцільним, оскільки цю державу ще потрібно реально утвердити. Водночас, до повернення в Україну потрібно було персоніфікувати ідею української трудової монархії в особі, яка б стала символом чистоти цієї ідеї та єдності монархічної організації. Уже у середині 1920-х рр. П.Скоропадський зайняв у гетьманському таборі української еміграції становище, яке переросло рамки символу української монархічної ідеї. Він почав сприйматися серед більшості українських монархістів як єдиний можливий претендент на гетьмана майбутньої дідичної української трудової монархії.

¹ За велич нації: У двадцять роковини відновлення української гетьманської держави. – Л., 1938; *Кущинський А.* Патріот і державний муж України. – Чикаго, 1974; *Левчук Д.* Гетьман Павло Скоропадський. – Канада, 1952; *Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923.* – Нью-Йорк, 1968; *За Україну: Подорож вельможного пана гетьманіча Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади, осінь 1937 – весна 1938.* – Едмонтон, 1938.

² Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К., 1993; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.5. – К., 1999; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: історико-архівні нариси. – К., 2003; *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.91–105; *Сидорчук Т.* До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика. – №1. – К., 2000 та ін.

³ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С.208.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.4–5.

⁵ Див.: *Коваль Б.* Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К., 1993. – С.160–161.

⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – С.310.

⁷ Там само. – С.312.

- ⁸ Листи Євгена Чикаленка до В'ячеслава Липинського (1918–1929 рр.) // Науковий збірник УВАН у США (1945–1950–1995). – Т.IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.175.
- ⁹ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. – С.356.
- ¹⁰ Там само. – С.486.
- ¹¹ Там само. – С.521.
- ¹² Там само. – С.444.
- ¹³ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.6.
- ¹⁴ Там само. – С.29.
- ¹⁵ Там само. – С.54.
- ¹⁶ Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. – Т.1. – К.; Філадельфія, 2003. – С.205.
- ¹⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.777. – Арк.171–171 зв.
- ¹⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.42.
- ¹⁹ Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини. – К., 1996. – С.102.
- ²⁰ Хліборобська Україна (Відень). – 1920/21. – Кн.ІІ, ІІІ, ІV. – С.62–63.
- ²¹ За велич нації: У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави. – С.30.
- ²² Там само. – С.115.
- ²³ У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня Р.Б.1918. – Торонто, 1978. – С.129.
- ²⁴ Комунікат Центральної управи Українського союзу хліборобів-державників від 16.06.1925 (листівка).
- ²⁵ Левчук Д. Гетьман Павло Скоропадський. – С.14.
- ²⁶ Хліборобська Україна (Відень). – 1920. – Зб.І. – С.115.
- ²⁷ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.6.
- ²⁸ Осташко Т. В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // Молода нація: альманах. – К., 2002. – №4. – С.88–90.
- ²⁹ Там само. – С.88.
- ³⁰ Там само. – С.89.
- ³¹ Там само.
- ³² Хліборобська Україна. – 1920/21. – Кн.ІІ, ІІІ, ІV. – С.273.
- ³³ Там само. – 1922/23. – Кн.4. – С.328–329.
- ³⁴ Там само. – С.264.
- ³⁵ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.18.
- ³⁶ Там само. – С.19.
- ³⁷ Хліборобська Україна. – 1920/21. – Кн.ІІ, ІІІ, ІV. – С.185.
- ³⁸ Українське слово (Берлін). – 1921. – Ч.43. – 21 червня.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. – 1921. – Ч.38. – 3 червня.
- ⁴¹ ЦДАВОВУ. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.322. – Арк.16.
- ⁴² Там само. – Арк.17.
- ⁴³ Там само. – Арк.16 зв.
- ⁴⁴ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.6.
- ⁴⁵ Там само. – С.20.
- ⁴⁶ Центральний державний історичний архів України у м.Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.359. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.97.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.105.
- ⁴⁸ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.17.
- ⁴⁹ Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини. – С.152.
- ⁵⁰ Збірник Хліборобської України. – Т.1. – С.28–29.
- ⁵¹ Там само. – С.28.
- ⁵² Там само. – С.32.
- ⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.275. – Арк.9.
- ⁵⁴ Там само. – Арк.9 зв.
- ⁵⁵ Там само. – Арк.10.
- ⁵⁶ Там само. – Арк.10 зв.
- ⁵⁷ Позиції, перспективи і завдання гетьманського руху. – Авгсбург, 1951. – С.21.

- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Сидорчук Т. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика. – №1. – К., 2000. – С.335.
- ⁶⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.9.
- ⁶¹ Там само. – Арк.18.
- ⁶² Коваль Б. Указ. праця. – С.160.
- ⁶³ Комунікат Центральної управи Українського союзу хліборобів-державників від 16.06.1925 (листівка).
- ⁶⁴ Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. – С.284–285.
- ⁶⁵ За Україну: подорож вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав Америки й Канади, осінь 1937 – весна 1938. – С.23.
- ⁶⁶ Там само. – С.24.
- ⁶⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – С.54, 56.
- ⁶⁸ Коваль Б. Указ. праця. – С.160.
- ⁶⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.57, 69.
- ⁷⁰ Сидорчук Т. Указ. праця. – С.337.
- ⁷¹ Мадер Ю. Говорят генералы шпионажа // Отто Скорцени и секретные операции абвера. – Москва, 2000. – С.355.

The article shows P.Skoropads'kyi's role in organization and spreading of hetman movement in environment of Ukrainian emigration, examines process of personification of Skoropads'kyi family in realization of concept of Ukrainian Monarchy.

В.С.Горак*

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ 1918 р. В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу поглядів П.П.Скоропадського на гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. Автор надає аргументованій критиці концепцію колишнього гетьмана про народний характер перевороту, показуючи як його позитивні, так і негативні риси.

29 квітня 1918 р. у Києві консервативно налаштовані офіцерські загони і німецькі окупаційні війська здійснили державний переворот, внаслідок якого був усунутий від влади уряд Центральної Ради. Так почалася 8-місячна історія Української Держави, котру очолив гетьман України та колишній царський генерал Павло Петрович Скоропадський. Вона являла собою державне утворення, альтернативне щодо влади українських соціалістів, російських більшовиків, білогвардійських генералів Денікіна і Врангеля і різних повстанських формувань, очолюваних Н.Махном, Н.Григор'євим, Д.Зеленим та іншими отаманами. Для вивчення питань, пов'язаних з історією виникнення, функціонування й краху гетьманської Української Держави, вчені мають у своєму розпорядженні велику кількість різноманітних джерел і зокрема твори, написані представниками різних військово-політичних таборів, що діяли в Україні впродовж громадянської війни 1917–1921 рр. Серед них, безумовно, велику цінність являють спогади тих осіб, які були учасниками розбудови Української Держави чи принаймні безпосередніми свідками її функціонування. Немає, на нашу думку, особливої потреби обґрунтовувати те, що провідне місце серед цих мемуарних творів

* Горак Володимир Сергійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

займають спогади самого гетьмана, котрий виступив не тільки як мемуарист, а й як історик, що створив власну концепцію держави, на чолі котрої він перебував з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.

Свої «Спогади» П.Скоропадський писав майже 5 місяців, перебуваючи в еміграції – з 5 січня до 2 травня 1919 р. У них він відтворив широке коло питань, пов'язаних з історією так званої гетьманщини 1918 р. Серед них – досить важливе питання про причини, характер та соціальну базу гетьманського перевороту 29 квітня 1919 р., інтерпретації якого в мемуарах П.Скоропадського і присвячено цю статтю.

Взятися за її написання автора спонукали кілька різнопланових моментів. По-перше, погляди останнього українського гетьмана на це питання ще не стали об'єктом справжнього історичного дослідження в українській історіографії. По-друге, починаючи із самого 1918 р., серед вітчизняних істориків та публіцистів спостерігається різке розходження з приводу оцінок перевороту генерала. Менша частина, як і сам гетьман, ставляться до цієї події цілком лояльно й позитивно, більша ж частина – суто негативно. По-третє, ґрунтовно дослідивши цю проблему, історики зможуть легше та разом із тим краще відтворити концептуальні засади поглядів П.Скоропадського на Українську Державу 1918 р. взагалі.

Цілком зрозуміло, що для успішного дослідження даної проблематики у цілому вчені мають з'ясувати, якою мірою спогади гетьмана на державний переворот 29 квітня 1918 р. відповідають (або ж не відповідають) історичній правді. Саме відповідь на це питання є головною дослідницькою метою цієї статті. У свою чергу шлях досягнення останньої автор вбачає в послідовному вивченні й викладенні поглядів П.Скоропадського на три найбільш важливі аспекти теми, а саме на загальні передумови і причини гетьманського перевороту, на соціальну базу цієї «консервативної революції» та на її загальний хід.

1. Загальні причини і передумови «консервативної революції»

Відповідно до незаперечних законів філософії будь-яке явище (у тому числі й соціальне) не може виникнути та тим більше проіснувати певний час, якщо відсутні конкретні причини і передумови його виникнення та розвитку. Не був винятком із цього «твердого» правила й Гетьманат П.Скоропадського – державне утворення консервативного типу, керівники котрого певною мірою повернулися до дореволюційної суспільно-політичної практики та яке проіснувало відносно короткий термін – близько 8 місяців (з 29 квітня по 14 грудня 1918 р.).

Як провідний теоретик і практик розбудови цієї держави, П.Скоропадський у «Спогадах» ясно давав зрозуміти своїм читачам, що наприкінці квітня того року очолена ним антисоціалістична революція, що поклала край урядуванню Центральної Ради, закономірно, цілком та повністю визріла в тодішньому українському суспільстві. Головною передумовою й разом із тим загальною причиною її визрівання колишній гетьман вважав внутрішню політику уряду Центральної Ради, котрий орієнтувався на розбудову одного з варіантів соціалістичного суспільства. Підкреслимо, що і в березні–квітні 1918 р. П.Скоропадському було притаманне цілком негативне ставлення до уряду українських соціалістів, яке він висловлював відверто та беззастережно. Правління Центральної Ради Павло Петрович сприймав головним чином як безлад, що межував із повною анархією, а характерною ознакою його вважав масові грабунки, котрі стали особливо типовими на селі¹. П.Скоропадський стверджував, що соціалістичний уряд був надто слабким для того, щоб навести в Україні справжній лад і порядок, та що, крім того, слабкість ця неухильно посилювалася внаслідок відсутності серед членів Центральної Ради політичної єдності. Щоправда, гетьман виз-

навав, що до суспільного безладу, який мав місце в державі у два останні місяці правління Центральної Ради, безумовно, приклали свою руку німецькі й австро-угорські окупанти. Тож виступаючи претендентами на реальну владу в Україні та до того ж маючи для цього вагому збройну силу, вони тим самим суттєво послабили реальну владу її уряду².

П.Скоропадський вважав, що навіть у культурно-національній сфері, котра, здавалося, мала усі шанси стати за Центральної Ради найбільш успішною, український уряд майже ніяк не проявив себе: «В смислі української культури зовсім нічого не робилося. Центральна Рада не відкрила жодного навчального закладу». Щоправда, колишній гетьман згадував у своїх мемуарах такий факт, як відкриття нею Народного університету, відразу ж, однак, зауважуючи, що навчання в цьому вищому навчальному закладі велось у більшості випадків російською мовою, а тому його відкриття в Києві аж ніяк не могло вважатися важливою подією українського культурно-національного життя. Не без іронії Павло Петрович писав про те, що єдиним справжнім проявом національного життя України за Центральної Ради у березні–квітні 1918 р. стали численні прогулянки української молоді в національному вбранні³.

Для кого ж, за П.Скоропадським, була неприйнятною така «незграбна» політика Центральної Ради? Інтерпретації цього важливого питання головою Української Держави була властива певна суперечливість. З одного боку, він стверджував, що внутрішній курс українських соціалістів був неприйнятний самим широким колам української громадськості (представникам бідних, середніх і багатих прошарків населення). Однак у деяких випадках (це, на нашу думку, було з боку гетьмана досить природно й разом із тим показово) автор мемуарів робив цілком слушне уточнення, вказуючи, що соціалістична політика урядовців ЦР суперечила перш за все інтересам багатих верств, зокрема поміщиків та великих капіталістів. П.Скоропадський підкреслював, що «дика», за його виразом, аграрна політика Центральної Ради мала всі шанси остаточно «розстроїти справи» власників великих поміщицьких маєтків⁴. Аналогічним чином Павло Петрович піддавав різкій критиці політику Центральної Ради щодо великої міської буржуазії й зокрема наміри міністра фінансів ЦР Ткаченка обкласти значним грошовим податком останню в Україні⁵.

Зазначимо ще одну думку, досить типову для суспільно-політичного світогляду П.Скоропадського. Явно невдалий характер внутрішньої політики Центральної Ради в цілому був обумовлений не стільки конкретним якісним складом українських міністрів-соціалістів, скільки стовідсотковою «далекістю» соціалістичного способу життя для абсолютної більшості населення держави. Український селянин, вважав колишній гетьман, взагалі ніколи не був соціалістом та ніколи не тяжів до соціалістичного ідеалу, залишаючись за своїм менталітетом і реальним, повсякденним життям типовим приватним власником. Соціалізм же, за П.Скоропадським, «тримався» лише у свідомості нечисленної та відірваної від реальних потреб народу «хворобливої» української інтелігенції⁶. Саме таке сприйняття української дійсності й обумовило те, що гетьман ніколи не мав нічого спільного ні з теорією, ні з практикою різних варіантів соціалістичного руху і відповідного суспільства.

Якщо підсумувати ці та деякі інші подібні погляди П.Скоропадського, то з них випливає природний висновок: «Консервативна революція», одною з головних цілей котрої стало відновлення приватної власності на землю, відповідає інтересам переважної більшості українського суспільства, являючи собою об'єднуючий фактор для зовсім різних його прошарків. Проте чи є цей висновок історично вірним? На нашу думку, зовсім ні, і ми спробуємо це довести.

У свій час – приблизно восени і влітку 1917 р. – соціалісти-революціонери (більш відомі в історичній літературі як есери) досить плідно попрацювали над

з'ясуванням соціально-економічної орієнтації переважної більшості російського та українського селянства. У ході кропіткого опитування величезної кількості селян вони виявили два найголовніші компоненти, до котрих, безперечно, тяжіла абсолютна більшість останніх. По-перше, це – те, що земля, як дар Божий, не мала ані продаватись, ані купуватись і бути при цьому не приватною, а соціалізованою або ж націоналізованою власністю. По-друге, земельний розмір будь-якого селянського господарства мав бути таким, котрий, з одного боку, міг задовольнити всі споживчі потреби його власника й членів його родини, а, з іншого, – який би однозначно виключав можливість використання на такій ділянці найманої праці. Інакше кажучи, мова йшла про бажання переважної більшості селян працювати виключно на себе і свою родину, повністю виключаючи при цьому визиск із боку поміщиків та сільської буржуазії й одночасно не використовуючи при цьому працю найманих робітників. Звичайно, можна зробити припущення, що значна кількість селян-трудівників взагалі не знала такого терміну, як соціалізм. Однак при цьому вони фактично тяжіли саме до соціалістичного способу виробництва.

Звичайно, можна значною мірою погодитися з думкою П.Скоропадського про те, що пересічний український селянин був за натурою власником, котрий опікувався справами перш за все свого господарства. Проте це зовсім не суперечить тому, що він у своїй переважній більшості тяжів саме до соціалістичного, трудового способу життя. А більшовицький «Декрет про землю» та близький до нього за змістом аграрний закон Центральної Ради, прийнятий у другій половині січня 1918 р., якраз і запроваджували на українській землі саме такий, за великим рахунком, соціалістичний земельний лад⁷. А те, що гетьман називав у «Спогадах» презирливим словом «пограбування», насправді було необхідним під час революційних реформ заходом, спрямованим на перерозподіл власності (земельної й іншої) від поміщиків та сільських капіталістів до бідняцько-середняцьких верств. Він, крім усього іншого, покінчив би з визиском трудящого селянства, котрий теж без усяких перебільшень можна було охарактеризувати як пограбування.

Звичайно, ми не будемо полемізувати з П.Скоропадським стосовно того, що урядовцям ЦР було притаманно чимало недоліків. У цьому його погляди мають певну долю істини. І справа тут не тільки в тому, що внутрішній політиці українського уряду, дійсно, серйозно заважали австро-угорські й німецькі окупанти, які вважали себе справжніми хазяями України. Не менше значення мало і те, що міністри Центральної Ради, котрі були досить молодими людьми, ще не набули необхідного досвіду державного керівництва. Можна, звичайно, частково погодитися й із думкою Павла Петровича про те, що у національно-культурній сфері Центральна Рада зробила малувато та до того ж набагато нижче своїх реальних можливостей. До речі, він особисто мав усі моральні підстави критикувати дії соціалістичного уряду в цій сфері, тому що пізніше його Українська Держава зробила у ній незрівнянно більше. Однак разом із тим стверджувати, як це робить гетьман, що політика Центральної Ради в березні–квітні 1918 р. була дикою і безглуздою, звичайно, не можна. Це явно тенденційний, а тому й невірний висновок. Дикою та безглуздою вона була з точки зору тільки заможних прошарків населення, котрі найбільше постраждали від революційних перетворень більшовиків і Центральної Ради. Проте слід враховувати, що навіть взяті разом поміщики, міська й сільська дрібна буржуазія (куркулі) становили очевидну чисельну меншість у загальноукраїнському населенні. Так, у 1917 р. поміщиками в Україні було 295,2 тис. осіб, що становили лише 0,9 % населення останньої, а куркулями – 4 млн 250,9 тис. осіб – лише 17 % від загальної кількості її селянства⁸. І вже через це їхні погляди на стан справ в Україні суспільної меншості аж ніяк не могли відповідати поглядам усєї нації.

Щоправда, не можна не згадати про те, що у березні–квітні 1918 р. політичний авторитет Центральної Ради, дійсно, похитнувся серед певної частини селян-трудівників. Однак причиною цього стала аж ніяк не її «дика» аграрна політика, а угода з урядами Німеччини та Австро-Угорщини, яка ставила УНР у залежність (перш за все – економічну) від цих держав. До того ж в останній період правління Центральної Ради й у перші місяці гетьманування П.Скоропадського більшість трудящих селян орієнтувалася саме на український соціалістичний уряд. Переконалим доказом цього були численні резолюції на підтримку уряду Центральної Ради в березні та квітні 1918 р., а також зміст резолюції нелегального (за часів гетьманського режиму) другого Всеукраїнського селянського з'їзду, котра містила вимогу відновлення влади соціалістичної Центральної Ради⁹.

Зазначимо, що підхід до історичної дійсності, який практикував у своїх мемуарах Павло Петрович, досить типовий для керівників й ідеологів найрізноманітніших суспільних рухів. У масовому і народному характері цих останніх були зокрема впевнені Ленін, Петлюра, Денікін, Врангель, Махно та інші відомі історичні діячі. А ця впевненість була, на нашу думку, обумовлена перш за все абсолютизацією участі в них трудових верств населення. Насправді, ж у березневі й квітневі дні 1918 р. гетьман мислив категоріями саме власницької еліти України, а не її народу взагалі. Непрямим чином це можна довести ще одним фактом, що він його навів у своїх споминах. Спочатку консервативний державний переворот проти Центральної Ради мислився П.Скоропадським як досить поступовий і навіть мирний процес, у ході котрого ідея необхідності реставрації гетьманату, справді, міцно оволоділа б народом настільки, щоб одного дня уряд українських соціалістів взагалі відчув себе позбавленим реальної влади. Проте дещо пізніше, дізнавшись, що 12 травня 1918 р. в Україні мають відбутися Установчі збори, які й мали визначити її державний устрій, генерал дав своїм спільникам наказ максимально прискорити виступ проти Центральної Ради¹⁰.

Якщо керуватися загальною логікою Павла Петровича про те, що політика Центральної Ради суперечила більшості «консервативно настроєного» українського народу, то незрозуміло, чим саме майбутні Установчі збори могли стати на заваді учасникам гетьманського руху. У цьому разі, на наш погляд, від прибічників П.Скоропадського потребувалося б мінімум агітаційно-пропагандистських зусиль для того, щоб під час Установчих зборів український народ усунув від влади Центральну раду та передав її саме їм. А те, що майбутній гетьман і його спільники використали при захопленні влади типово силові й недемократичні методи, переконливо свідчить: останні добре відчували, що основна маса українського населення ставиться до них вороже та владу в державі їм так просто не віддасть.

У мемуарах П.Скоропадського фігурує ще одна важлива передумова гетьманського перевороту, котра, на жаль, практично відсутня в переважній більшості праць, присвячених цьому періоду історії України. У даному разі мова в «Спогадах» йшла і про такий важливий фактор внутрішньополітичного життя, як окупація України військами Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьман із цього приводу зазначав: «Німці все сильніше і планомірніше захоплювали країну. Я бачив, що якщо не об'єднаються усі культурні верстви суспільства, котрих у нас було чимало на Україні, німці ж просто на певних умовах перетворять Україну в Нову Німеччину»¹¹. Завдяки цьому у нього виникло природне бажання створити, на противагу «слабкій» Центральній Раді, режим сильної влади, яка б реально могла стати на заваді загарбницьким планам держав, що фактично захопили Україну. Крім того, цей же факт обумовлював неоднозначне ставлення П.Скоропадського до німецьких й австро-угорських окупантів. З одного боку, він був аж ніяк не проти скористатися їхньою допомогою в бороть-

бі проти спільного ворога – більшовиків. Але, з іншого боку, гетьман сприймав їх як нових загарбників, планам котрих так чи інакше треба було протидіяти¹².

Слід підкреслити, що, ставлячи так питання, гетьман України П.Скоропадський дивився на речі цілком реалістично. Колонізація України з боку кайзерівської Німеччини та цісарської Австро-Угорщини і повна втрата нею національної незалежності ставали за тодішніх умов цілком реальними. Крім того, якщо у своєму негативному баченні внутрішньої політики Центральної Ради Павло Петрович явно відбивав інтереси верхівки суспільства (які він помилково ототожнював з інтересами переважної більшості населення), то його у цілому негативне ставлення до німецько-австрійської колонізації й намагання так чи інакше протидіяти їй відбивало вже, справді, загальнонаціональні та патріотичні інтереси українців. І дійсно, повне або в кращому разі часткове економічне підкорення України Німеччиною й Австро-Угорщиною суперечило інтересам усіх без винятку суспільних верств держави – поміщиків, сільської буржуазії, міських капіталістів, селян-середняків і бідняків, інтелігенції та робітників.

Отже, у розумінні П.Скоропадського очолений ним гетьманський переворот мав вагомні причини і передумови для того, щоб дійсно відбутися. Слід зазначити, що охарактеризовані в його мемуарах чинники, дійсно, були не витвором фантазії, а об'єктивною реальністю. Інша справа, що у своїх мемуарах Павло Петрович далеко не завжди відтворював їх правильно, нерідко вдаючись до явно тенденційної й вигідної для себе та інших гетьманців інтерпретації історичної дійсності.

Разом із тим загальновідомою істиною є те, що будь-яка революція (хоч ліво-радикальна, хоч правоконсервативна) за загальними правилами не може відбутися, якщо в конкретному суспільному житті не діють і ніяк не проявляють себе її рушійні сили. Хто ж конкретно, за П.Скоропадським, мав відіграти роль останніх у перевороті?

2. Рушійні сили гетьманського перевороту

Даючи характеристику їм в очоленій ним «консервативній революції», гетьман цілком справедливо зазначав, що проти «безглузлого соціалізму» Центральної Ради із самого початку об'єдналися «малі й великі земельні власники»¹³. Зазначимо, що таке бачення ним історичних подій принципово не відрізнялося від поглядів інших представників української консервативної історіографії. До малих земельних власників він відносив головним чином членів Української демократично-хліборобської партії. Характеризуючи її, Павло Петрович цілком правильно та чітко визначив притаманні їй риси, а саме безкомпромісну, рішучу боротьбу за самостійну Українську державу, за торжество в аграрному секторі країни дрібноселянської приватної власності, за поступову ліквідацію (однак цілком мирним і легальним шляхом) великих поміщицьких латифундій тощо. На думку П.Скоропадського, абсолютна більшість притаманних цій партії ознак були цілком прийнятними й продуктивними для гетьманського консервативного руху у цілому, за винятком крайнього українського націоналізму, котрого Павло Петрович відверто не визнавав, не без підстав побоюючись, що він може відштовхнути від розбудови гетьманської держави представників інших, неукраїнських національностей¹⁴. Крім того, П.Скоропадський підкреслював помітну нечисленність українських «хліборобів-демократів» та їх географічну обмеженість територією Полтавської губернії¹⁵.

Саме ця партія дрібних селян-власників завдала, на думку гетьмана, першого потужного удару по уряду Центральної Ради. Павло Петрович зазначав, що, провівши з'їзд партії в Лубнах у другій половині березня 1918 р., численна делегація «хліборобів-демократів» (кілька сот осіб) прибула до Києва для того,

щоб рішуче вимагати від уряду УНР скасування його двох законів – про відміну приватної власності на землю й про соціалізацію землі. Гетьман підкреслював: «Поява непіддільних селян – людей землі, людей переконаних і які не соромились ясно висловлювати свої думки справила сильне враження на Київ». Він зазначив також те, що всі спроби прибічників Центральної Ради розагітувати посланців полтавського «хліборобського» форуму на свою користь ні до чого не привели. Навпаки, ці опозиційно настроєні до українського уряду селяни-власники стали притягальною силою для всіх численних противників радівських соціалістів у Києві¹⁶.

Політичну суть та вимоги партії «хліборобів-демократів» П.Скоропадський відтворив досить правильно. Незаперечним є зокрема й згаданий у його мемуарах факт загострення стосунків між урядом Центральної Ради і «демократично-хліборобською» партією у другій половині квітня 1918 р., який по суті являв собою прояв боротьби між різними прошарками українського населення. Досить сумнівною, однак, є спроба гетьмана охарактеризувати членів цієї партії як непіддільних трудівників, прирівнявши їх тим самим до селян-бідняків та незаможних середняків. Підкреслимо один важливий аспект цього питання. Даючи таку характеристику, П.Скоропадський явно недооцінив (свідомо або ж несвідомо) наведений ним же самим характерний факт: чисельність, а також «географія» життя й діяльності «хліборобів-демократів» обмежувалася фактично Полтавською губернією. Якщо вірне твердження колишнього гетьмана про те, що члени цієї партії являли собою типових трудівників-селян, то чому (а тоді, як завжди, територія проживання останніх була досить широкою, оскільки їх було дуже багато) територія функціонування УДХП обмежувалася лише Полтавщиною, а точніше – Лубенським повітом? Адже, наприклад, партія українських соціалістів-революціонерів (есерів), що, дійсно, відбивала інтереси трудящих селян, досить швидко стала, справді, всеселянською партією, нараховуючи у своїх лавах сотні тисяч членів. Полтавська «закваска» «хліборобів-демократів», на нашу думку, була далеко не випадковою. Полтавська губернія являла собою територію досить заможного селянського життя у цілому, де питома вага дрібної сільської буржуазії була високою. Взагалі ж за кількістю куркульських господарств (понад 84 тис.) губернії Лівобережжя займали друге місце після найбільш «міцного» в економічному плані Півдня України¹⁷. До того ж існує чимало інших прямих і опосередкованих даних про те, що ці «хлібороби-трудівники» були не загальноселянською, а партією саме дрібної сільської буржуазії – куркульства, котра поєднувала у собі дві протилежні ознаки, з одного боку, реальну власну працю на своїй земельній ділянці а, з іншого, – залучення до неї бідних селян та найманих робітників.

Наведемо лише кілька фактів. 29 червня 1917 р. в Лубнах відбувся установчий з'їзд Демократично-хліборобської партії, на якому були присутні 20 поміщиків і кілька сотень заможних селян. Досить показовим стало й те, що представники біднішого селянства зробили спробу силою розігнати цей «буржуйський» форум. Такого, звичайно, не сталося б, коли б це зібрання, дійсно, представляло загальноселянські інтереси. Аналогічним чином, якби ці збори відбивали інтереси всіх селян України, не було б ніякої потреби організувати їх збройну охорону. Проте відомо, що з'їзд охоронявся добре озброєними «хліборобами-демократами»¹⁸. Не менш показовим було і те, що на своєму черговому з'їзді у Лубнах вони вимагали негайного відновлення (щоправда, тимчасового) поміщицької власності на землю. Зрозуміло, що така постановка питання не мала нічого спільного з інтересами широких кіл українського селянства¹⁹.

Крім «хліборобів-демократів», Павло Петрович зараховував до складу рурійних сил гетьманського перевороту також «Союз земельних власників» – організацію, засновану українськими поміщиками та сільською буржуазією ще

влітку 1917 р. Відомо, наприклад, що серед членів цього «Союзу» союзу можна було зустріти, крім великих дворян-латифундистів, справді, багатих селян, котрі мали по 100 чи навіть по 200 десятин землі й за рівнем свого життя наближалися до невеликих поміщиків²⁰. П.Скоропадський цілком справедливо вважав, що великих і малих власників об'єднувало бажання ліквідувати соціалістичну орієнтацію уряду Центральної Ради. У цьому вони, звичайно, були союзниками. Однак гетьман цілком вірно підкреслював, що поруч із тим, що їх об'єднувало, існувало те, що їх не тільки роз'єднувало, а й практично ставило на межу гострого ворогування. Зокрема «хлібороби-демократи» виступали за примусовий викуп у перспективі всіх «великопанських» земель, у той час, як великі земельні власники були налаштовані рішуче проти такої аграрної реформи, справедливо вбачаючи в ній нищівний удар по власних економічних позиціях. П.Скоропадський підкреслював: «Тоді, на жаль, багато із впливових осіб Земельного Союзу стали в рішуче вороже ставлення до «хліборобів-демократів», звинувачуючи їх у крайньому соціалізмі»²¹.

Звичайно, члени партії «хліборобів-демократів» мали те, що їх об'єднувало з українськими соціалістами, а саме щире бажання ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння в Україні. Разом із тим дрібних селянських буржуа ні в якому разі не можна було вважати соціалістами: по-перше, вони виступали за реставрацію приватної власності на землю, по-друге, їх земельний проект передбачав аж ніяк не зрівняльний підхід до наділення селян землею (на їхню думку, максимальна норма землезабезпечення могла сягати 25 десятин землі) та, по-третє, в історичній динаміці їх дрібнобуржуазний капіталізм неминуче породив би середній і великий.

Додамо, що поряд із цими двома суспільними організаціями консервативного напрямку (їх консерватизм визначався перш за все бажанням реставрувати дореволюційну приватну власність на землю) Павло Петрович згадував на сторінках своїх споминів ще одну – партію «Нова Українська Громада», яку створив та на чолі котрої стояв він сам. Однак з якихось маловідомих причин П.Скоропадський не дав своєму дітищу такої повної й розгорнутої характеристики, котру він дав УДХП, завдяки чому нам досить важко судити про кількісно-якісний склад, соціальну базу і політичну програму цієї організації.

У характеристиці рушійних сил та соціальної бази гетьманського перевороту, яку дав П.Скоропадський у своїх мемуарах, можна чітко простежити одну характерну рису. Це – його явне намагання висунути на політичну авансцену саме дрібнобуржуазну «хліборобсько-демократичну» партію, яка, безумовно, становила найбільш «лівий» фланг консервативної опозиції по відношенню до Центральної Ради. Таке стремління гетьмана мало свою логіку. Павло Петрович, судячи з усього, прекрасно розумів, що при іншому відтворенні описуваних ним подій вийде так, що «консервативна» революція спиралася головним чином на так звані «реакційні класи» – поміщиків і капіталістів та, отже, претендувати на «звання», справді, народної вона аж ніяк не могла. Такий підхід має також й інший бік медалі – явну спробу гетьмана залишити у тіні чи принаймні напівтіні суспільні рухи і політичні сили, що були значно правіше «хліборобів-демократів». Тим часом відомо, що ударів по соціалістах із Центральної Ради завдавали не тільки «хлібороби-демократи», а й «хлібороби-власники» і великі міські капіталісти. Так, одного дня Центральна Рада теж отримала від них не менш категоричні вимоги реставрувати приватну власність на селі та в місті²². Зокрема у своїх мемуарах Павло Петрович уникав конкретної розмови про соціальний склад «Союзу земельних власників», лише побіжно згадуючи, що його київський провід був «занадто поміщицьким»²³. Крім того, поза увагою П.Скоропадського майже повністю опинилися великі капіталісти України і їх партії, консервативно налаштоване чиновництво і офіцерство, а також і німець-

кі окупанти, котрі, як свідчить чимало фактів, виявили неабияку зацікавленість в успішному здійсненні гетьманського перевороту. Щоправда, Павло Петрович згадував у «Споминах» свою зустріч із головою німецької окупаційної адміністрації генералом Гренером та про досягнуті під час неї політичні домовленості, які на практиці різко обмежували державний суверенітет України²⁴. Однак показово, що при цьому гетьман фактично обійшов питання про непересічне значення цієї зустрічі для подальшої долі держави. Це, на наш погляд, теж було зроблено аж ніяк не випадково. Як і великі поміщики й капіталісти, німці в зображенні Павла Петровича теж опинилися, так би мовити, на других ролях, тому що колишній голова Української Держави прекрасно усвідомлював, що при більш достовірному описанні ролі цих верств у гетьманському перевороті його концепція про народний та патріотичний характер того, що відбулося в Україні 29 квітня 1918 р., може бути поставлена під великий сумнів. Проте сам хід консервативного перевороту переконливо свідчить, що його головна суспільна підтримка виходила далеко не тільки від Української демократично-хліборобської партії. На авансцену тоді вийшли не дрібнобуржуазні «хлібороби-демократи», а саме правоконсервативні власницькі сили, підтримані кайзерівською окупаційною адміністрацією.

3. Загальний хід гетьманського перевороту і його учасники

Узагальнюючи хід перевороту, котрий відбувся 29 квітня 1918 р., можна стверджувати, що в ньому були наявними три складові частини: 1) загальний «хліборобський» з'їзд демократично-хліборобської партії й «Союзу земельних власників», що зібрався 28 квітня 1918 р.; 2) дії офіцерських гетьманських загонів, спрямовані на встановлення контролю над головними установами столиці України; 3) дії німецьких військ із метою нейтралізації вірних Центральній Раді підрозділів, які могли б надати збройного опору силам гетьманців. Підкреслимо, що «Спомини» П.Скоропадського містять досить детальний опис усіх цих подій.

У світовій історіографії існують дві протилежні за змістом, але разом з тим однаково помилкові концепції приходу до влади в Україні гетьмана. Автори першої концепції (російські більшовики та українські соціалісти різних напрямків) стверджують, що його посадили на гетьманський трон німецькі окупанти при повній і яскраво вираженій ворожості щодо нього з боку практично всього населення. З такої інтерпретації виходить, що український гетьман був «чистою», стовідсотковою креатурою та маріонеткою кайзерівської Німеччини й разом із тим – державним діячем, котрий начебто не мав нічого спільного з власним народом. Автори другої концепції, яку є всі підстави назвати консервативною (серед них, крім самого П.Скоропадського, такі відомі представники правоконсервативного табору, як Д.Дорошенко, П.Андрієвський, В.Липинський та ін.), так чи інакше намагалися створити в громадськості думку, що 29 квітня 1918 р. гетьман став біля державного керма України при широкій підтримці «консервативно настроєного українського населення» і перш за все селянства, а якщо німці й посприяли йому, то це було лише другорядним, додатковим фактором у його перемозі. Та, як це нерідко буває, помиляються автори першої й другої концепції.

П.Скоропадський, безумовно, мав під ногами національний ґрунт. Адже при владі його поставили консервативно настроєні елементи (про них ми вже вели мову вище), зацікавлені в «похованні» соціалістичної політики Центральної Ради. Інша справа, що консервативна еліта України (поміщики, великі капіталісти і т. д. являли собою далеко не весь народ, а його чисельну меншість. Інакше кажучи, у кінці квітня 1918 р. при реальній допомозі з бо-

ку кайзерівської Німеччини до влади в Україні прийшов гетьман – ставленик не всього її суспільства, а тільки його консервативно налаштованої, хоча й впливової меншості.

У своїх мемуарах Павло Петрович зазначав, що він став керівником України в результаті першого великого «хліборобського» з'їзду, котрий організували у кінці квітня 1918 р. «земельні власники» та «хлібороби-демократи». П.Скоропадський підкреслював, що серед делегатів цього форуму було чимало селян-бідняків, які мали лише 1–2 десятини землі. Крім того, колишній гетьман акцентував увагу й на повній єдності депутатів цього великого «хліборобського» конгресу: «І поміщики, що мали тисячі десятин землі, і селяни, які мали лише дві, об'єдналися проти проведення у життя 3-го Універсалу Центральної Ради, де вказувалося, що земельна власність касується». Щоправда, Павло Петрович був змушений визнати, що делегатам від цих двох українських партій не вдалося провести спільний з'їзд, що стало б переконливим доказом цієї єдності. У результаті 29 квітня 1918 р. відбувся окремий з'їзд «Союзу земельних власників», котрий і проголосив П.Скоропадського гетьманом України²⁵.

Треба відразу ж зазначити, що опис «хліборобських» подій у державі наприкінці квітня 1918 р. у Павла Петровича страждає деякою логічною суперечливістю, неточностями й недомовками. По-перше, те, що на форумі були присутні власники 1–2 десятин землі, ще аж ніяк не означає, що то був з'їзд «трудо-вих елементів»: з одного боку (це можна підтвердити конкретними джерелами), на ньому були присутні багато поміщиків та багатих селян а, з другого, – селяни-бідняки були не так чисельні, щоб змінити загальну політичну спрямованість «хліборобського» з'їзду. Крім того, відомо, що, на відміну від «земельних власників», «хлібороби-демократи» не відкидали можливість політичного компромісу з Центральною Радою (уряд українських соціалістів міг бути визнаний останніми, якби до його складу ввійшли представники від них). По-друге, слід підкреслити, що 29 квітня 1918 р. делегати від УДХП, тобто тієї політичної сили, котру П.Скоропадський по суті подав як головну рушійну силу перевороту, не брали участі в обранні гетьмана, резонно побоюючись, що на цій посаді може опинитися ставленик поміщиків. 30 квітня вони звернулися до Павла Скоропадського зі спеціальним листом, в якому прямо запитали нового правителя України, чи збирається він використати свою владу для задоволення інтересів «хліборобів-демократів». І тільки після того, як П.Скоропадський відповів їм, сказавши, що докладе всіх зусиль для цього, партія офіційно заявила, що вона беззастережно визнає владу гетьмана²⁶.

Отже, з подібних фактів можна зробити висновок, що соціальною базою гетьманського перевороту в сільській місцевості були не всі хлібороби, як це намагається довести сам Павло Петрович, а перш за все їх верхівка. Що ж стосується «хліборобів-демократів», то про них вірніше було б сказати так. 29 квітня 1918 р. вони не підтримали гетьманський переворот, а лише пізніше визнали владу П.Скоропадського. Слід наголосити, що це фактично визнавав також сам гетьман, не усвідомлюючи, однак, що цей епізод виразно ставив під сумнів всю його концепцію перевороту, котрий начебто спирався на широкі маси українського населення. Крім того, необхідно зауважити, що 6 тис. делегатів «хліборобського» конгресу теж аж ніяк не можна вважати за статистичні дані, що свідчили про «загальнохліборобський» характер форуму. Так, на Всеукраїнський селянський з'їзд, котрий відбувся у травні 1918 р. й який рішуче засудив появу на історичній авансцені України «поміщицького гетьмана», прибуло делегатів майже вдвічі більше – 12 тис. чол.²⁷

Варто зазначити, що інтерпретація Павлом Петровичем ролі німців у здійсненні перевороту розходиться зі змістом праць українських істориків, у котрих стверджується, що наприкінці квітня 1918 р. численний німецький загін зробив

велику послугу генералу та його прибічникам, розігнавши Центральну Раду. Насправді ж, як цілком вірно стверджував гетьман, той самий німецький загін прибув до Центральної Ради із зовсім іншою метою – не розігнати її, а просто заарештувати кількох радівських міністрів, які мали причетність до викрадення відомого в ділових колах банкіра Доброго, що він і зробив. Достовірно відомо, що після цього Центральна Рада ще проводила свої засідання, на одному з котрих вона прийняла текст конституції УНР. Коли ж стало відомо, що державні терези схилилися на бік П.Скоропадського, то міністри Центральної Ради самі, без усякого примусу розійшлися по домівках²⁸.

Разом із тим мемуари гетьмана-генерала містять досить-таки дискусійну тезу про те, що наприкінці квітня 1918 р. у двобої між силами Центральної Ради й силами гетьманського перевороту німці дотримувалися нейтралітету, щоправда, такого, який, за П.Скоропадським, був більш вигідний силам «консервативної революції»²⁹. Ще 24 квітня кайзер Німеччини Вільгельм II віддав наказ замінити уряд Центральної Ради урядом генерала³⁰. Адже відомо, що німецькі окупанти відіграли досить активну роль у нейтралізації збройних сил Центральної Ради (ними було обеззброєно кілька великих радівських підрозділів, зокрема «синьожупанники» та січові стрільці), без чого перемога перевороту була б дуже проблематичною³¹. Крім того, вони забезпечили надійну охорону цирку Крутикова (на його даху розмістився німецький солдат із кулеметом), де зібралися на свій з'їзд «земельні власники». Інакше кажучи, німці стали аж ніяк не нейтральною, а активно рушійною силою гетьманського перевороту, будучи також кровно зацікавленими в його перемозі³². Їх зацікавленість у цьому була зокрема обумовлена нездатністю радівських урядовців забезпечити повною мірою продовольчі потреби Німеччини й їх опором деяким заходам німців в Україні (наприклад, запровадженню ними власних військово-польових судів).

Додамо, що, крім усього іншого, спогади П.Скоропадського містять як загальний опис державного перевороту 29 квітня 1918 р., так і чимало цікавих та маловідомих подробиць його підготовки й здійснення. Приймаючи до уваги те, що більшість наших читачів добре знайома з цією відомою подією в історії України, звернемо увагу лише на її головні аспекти, що їх виклав на сторінках «Спогадів» гетьман. За його особистим наказом був досить швидко сформований так званий Охочий (тобто добровольчий) полк, котрий складався переважно з консервативно налаштованих офіцерів³³. 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський, отримавши детальну інформацію про політичні настрої делегатів «Союзу земельних власників», що зібралися у цирку, і, зрозумівши, що загальна обстановка сприяє реалізації його планів, у супроводі двох ад'ютантів прибув на цей форум, де його було обрано гетьманом України. Потім відбувся урочистий молебень на Софіївському майдані, на якому колишній царський генерал отримав благословення на успішне й довге управління державою³⁴.

Але ще перед тим, як поїхати на з'їзд «хліборобів», П.Скоропадський наказав усім своїм загонам захопити всі найважливіші установи Києва, в першу чергу – воєнне міністерство, міністерство внутрішніх справ та національний банк. Однак із певних причин виконання цього завдання розтягнулося фактично на цілу ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. Реальний контроль над столицею України було встановлено прибічниками гетьмана лише під ранок³⁵.

Викладений матеріал дає можливість зробити наступні висновки.

Відтворення П.Скоропадським державного перевороту 29 квітня 1918 р. в Україні не може оцінюватись однозначно. Його погляди на цю непересічну подію в історії держави можна поділити на історично достовірні й недостовірні. До перших слід зокрема віднести досить правильне відтворення гострого політичного конфлікту між соціалістами з Центральної Ради і консервативними елементами українського села, конкретного складу антирадівської опозиції, непро-

стих стосунків між її частинами (в даному разі між «хліборобами-демократами» та «хліборобами-власниками»), загального ходу гетьманського перевороту тощо. До історично недостовірних поглядів, висловлених у «Споминах» Скоропадського, слід, на наш погляд, віднести: 1) абсолютне відкидання потреби України в соціалістичних перетвореннях у будь-які часи; 2) тенденційно негативне ставлення до внутрішньої політики Центральної Ради в березні-квітні 1918 р.; 3) невірне ототожнення класових інтересів еліти тодішнього українського села й селян-трудівників; 4) штучне перебільшення ролі Української демократично-хліборобської партії у гетьманському консервативному русі; 5) не менш штучне применшення в здійсненні «консервативної революції» інших класів і соціальних прошарків України, зокрема великих поміщиків та капіталістів; 6) викривлена уява про «дружній нейтралітет» німецьких окупаційних сил під час самого перевороту. Закономірним результатом таких хибних поглядів гетьмана стала його історично недостовірна концепція народного характеру державного перевороту 29 квітня 1918 р., котра базується перш за все на хибному ототожненні інтересів різних класів і прошарків українського населення.

Характерною рисою створеної П.П.Скоропадським концепції гетьманського перевороту є її логічна суперечливість. З одного боку, її автор писав про досить широку підтримку гетьманців-консерваторів із боку населення, а з іншого, – про неприйняття соціалістичної політики Центральної Ради перш за все представниками української господарчої еліти й про непідтримку 29 квітня 1918 р. членами демократично-хліборобської партії його кандидатури на посаду гетьмана України.

Однак, незважаючи на такі характерні недоліки, опис гетьманського перевороту у «Споминах» П.Скоропадського – його безпосереднього керівника та очевидця – може при критичному ставленні до цих мемуарів із боку істориків бути цінним і важливим джерелом для вивчення цієї важливої події в історії української національної революції 1917–1921 р.

¹ *Скоропадський П.П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 року). – К.; Філадельфія, 1995. – С.125.

² Там само. – С.125.

³ Там само. – С.125–126.

⁴ Там само. – С.138.

⁵ Там само. – С.125.

⁶ Там само. – С.146.

⁷ *Вітанович І.* Аграрна політика українських урядів (1917–1920). – Мюнхен; Чикаго, 1968. – С.41.

⁸ *Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937).* – К., 1987. – С.46–54.

⁹ Україна. Хроніка ХХ століття. Рік 1918. – К., 2006. – С.111.

¹⁰ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.134–138.

¹¹ Там само. – С. 126,132,146.

¹² Там само. – С.133.

¹³ Див., наприклад: *Могілянський Н.М.* Трагедия Украины // Революция на Украине в описаниях белогвардейцев. – Москва; Ленинград, 1930. – С.122.

¹⁴ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.137.

¹⁵ Там само. – С.132.

¹⁶ Там само. – С.136–137.

¹⁷ *Очерки развития социально-классовой структуры УССР.* – С.49.

¹⁸ *Христюк П.* Записки і матеріали до історії Української революції. – Відень, 1922. – Т.2. – С.157.

¹⁹ Там само. – С.158–159.

²⁰ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі споминів). – Нью-Йорк, 1967. – С.14–18.

- ²¹ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.151–152.
²² *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине. – Москва, 1966. – С.34.
²³ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.137.
²⁴ Там само. – С.148.
²⁵ Там само. – С.151–152.
²⁶ *Шемет С.* До історії хліборобсько-демократичної партії // Хліборобська Україна (Відень). – 1920. – №1. – С.70–71.
²⁷ Україна. Хроніка ХХ століття. – С.132.
²⁸ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.144.
²⁹ Там само. – С.141, 154–157.
³⁰ *Деникин А.И.* Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.138.
³¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1923. – Ч.3. – С.86.
³² *Христюк П.* Вказ. праця. – Т.3. – С.3.
³³ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.152.
³⁴ Там само. – С.154–155.
³⁵ Там само. – С.157.

The article is dedicated to hetman P.Skoropads'kyi's views on the state coup d'etat which took place in Ukraine in April, 29, 1918. The author makes a critical analysis of the former hetman's perceptions of this event, shows both positive and negative aspects of his views as well as the general mistaken essence of P.Skoropads'kyi's concept of this «conservative revolution».

О.О.Романова*

СПОВІДАЛЬНІ КНИГИ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХVІІІ ст. ЯК СПОСІБ ЦЕРКОВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА МОРАЛЛЮ ПАРАФІЯН

У статті аналізується достовірність інформації, наведеної у сповідальних книгах Київської митрополії ХVІІІ ст., а також дотримання представниками духовництва покладеного на них обов'язку щодо контролю за благочестям мирян у вигляді щорічної сповіді кожного парафіянина церкви.

Сповідь як церковне таїнство за первісною своєю суттю була покликана очистити душу християнина від гріхів і це було запорукою до спасіння. У перші віки християнства, коли віра трималася на свідомому переконанні індивіда, сповідь мала добровільний характер. Проте поступово ставлення до таїнства формалізувалося, публічна сповідь замінилася таємною, з'явилися духовники, в обов'язки яких входило «зцілення» грішних душ та узгодження норм життя віруючих із догматами християнства. Покаяльна дисципліна чітко прописувала основні типи гріхів та регламентувала норми епитимій за кожен із них, що, у свою чергу, слугувало стримуючим фактором для віруючих, та було поряд із церковним судом своєрідною формою контролю за життям особи, відповідно до норм християнської моралі.

У ХVІІІ ст. в умовах розколу російської православної церкви таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям населення. До того ж, вагомість сповіді як за-

* Романова Оксана Олексіївна – мол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

собу формування церквою морального обличчя пастви у XVIII ст. зростає і з огляду на скорочення до мінімуму (фактичну ліквідацію) на зазначений період церковних судів над порушниками християнської моралі.

Не останню роль при з'ясуванні діяльності церкви (а саме Київської митрополії) за регулярністю та щирістю ставлення парафіян до сповіді у XVIII ст. може відіграти детальний аналіз сповідальних книг, які вже привернули до себе увагу істориків. Найчастіше до них звертаються при вивченні демографічних процесів¹, форм сімейної організації², вікових, антропомічних характеристик³ та соціальної структури суспільства⁴. Використовують їх також і при генеалогічних студіях⁵. При цьому зазвичай забувають, що сповідальний розпис за своєю первісною суттю – це спосіб державного контролю за мораллю парафіян. Відтак у статті робиться спроба проаналізувати сповідальні книги як джерело до вивчення проблеми народного розуміння моралі, зосередивши увагу на ефективності використання пропонованого Синодом важеля впливу на свідомість пастви, а саме: ставлення простого парафіяльного духовництва до складання сповідальних розписів та достовірності наведеної у них інформації.

Подібна постановка питання потребує особливих підходів. Справа в тому, що сповідальні розписи велися за чітко визначеним взірцем, де фіксувалися формальні дані – соціальний та сімейний стан особи, вік, а навпроти кожного імені мала робитися коротка позначка про відвідини річної сповіді і причастя, або ж пропуск та вказувалася причина. Причинами пропуску зазвичай називались «*малолетство*» (для дітей віком до 7 років), належність до іншої конфесії («*полскої религии держится*»⁶, «*криме единого лютеранина*»)⁷, а також «*за неостоянием ума*»⁸, через відсутність (без уточнення, чи сповідувалась ця людина по поверненню)⁹, або ж «*за нерачением*»¹⁰, тобто недбальством сповідальника. Саме остання категорія парафіян найчастіше привертала до себе увагу церковних, а згодом і світських, судів як злісні порушники указів про щорічну сповідь. Виокремивши цих осіб, їх вікові та соціальні характеристики, питому вагу у загальному числі сповідальників у парафії та простеживши динаміку змін у названій групі «*грішників*», ми зможемо, хай навіть із певною долею умовності, намалювати збірний портрет як осіб, які свідомо ухилялися від сповіді, так і визначити загальний рівень побожності тогочасного населення.

Деяко складнішою є справа із особами, які хоча і сповідувались, але через певні причини залишилися без причастя. Серед таких причин зустрічаємо хворобу (особливо в жінок)¹¹, пологи після сповіді¹², банальне недбальство («*нерачение*»¹³) та, найчастіше, пораду духовника («*по совету духовника*» – тобто заборона для людей із тяжкими гріхами отримувати певний час причастя). Як і саме гріхи крилися за названим «*советом духовника*», окрім кількох згадок про четвероженство¹⁴, залишається загадкою (тайна сповіді). З огляду на це, особливу цінність для з'ясування причин (тобто гріхів), які, на думку духовників, не дозволяли особі причаститись до Святих Таїнств, становлять матеріали духовних судів зі справ, які, згідно з церковними нормами, передбачали відлучення грішника на певний час (залежно від тяжкості гріха) від церковного спілкування. На жаль, погана збереженість (представленість) подібних справ та сповідальних розписів відповідних парафій за роки, в які стався гріх та йшло розслідування, не дозволяють повною мірою використати інформаційний потенціал названого типу джерел.

Проте в тих поодиноких випадках, коли нам таки вдалося відшукати відповідні джерела, кидається в очі дивна закономірність – усі головні фігуранти судових справ (звинувачені) чомусь узагалі не згадані у сповідальних розписах відповідних парафій, нейтральні ж свідки до розписів занесені. Наприклад, Тетяна Бойківна з с. Княгининець, яка звинувачувала в 1750 р. парафіяльного священника¹⁵ у згвалтуванні її, у сповідальному розписі цієї парафії за 1751 р.¹⁶ чо-

мусь не згадана (як дізнаємося зі справи, піп за подачу позову проти нього прогнав її з церкви, через що вона змушена була два роки поспіль ходити на сповідь до Броварів¹⁷). Натомість Тиміш Гиренко, який фігурує у справі, та його дружина Євдокія, згадані в розписі як мешканці двору №45¹⁸. У сповідальному розписі церкви села Переорки¹⁹, де окремим пунктом виділено двір (у слідчій справі – хутір) пана Корби (№163), у переліку тамтешніх мешканців ми не знаходимо нікого, кого можна було б ототожнити з головним фігурантом справи про чудесне обретіння чудодійної ікони св. Миколая Яковом Базарненком, «жителем Корбійного хутора», як значиться у протоколі його допиту²⁰. Інших згаданих в справі дійових осіб, хай навіть із певною долею умовності²¹, можна розпізнати серед названих у сповідальному розписі жителів Корбійного двору²². Скидається на те, що духівництво воліло мовчати про певних, не достатньо благочестивих, парафіян, аби не привертати зайвий раз уваги начальства і уникнути клопоту, пов'язаного з розслідуванням справ.

Неабиякий інтерес становитиме порівняння списків відлучених від церкви з однієї парафії за кілька років поспіль із метою визначити тривалість епитимій. Щоправда, недостатня збереженість джерел, а також рідкість згадок про відлучених не дозволяє нам повною мірою застосувати зазначену методику. Судячи з наявних даних, відлучали від церкви лише на один рік (а, можливо, і на один великодній піст), що і відобразилось у сповідальних розписах. Нам зустрівся лише один випадок, коли одна й та сама людина була відлучена від церкви впродовж двох (далі немає даних) років²³.

На думку В.Мордвінцева та М.Харишина, облік сповідання православного населення в Російській імперії повністю був налагоджений наприкінці 1730-х рр., коли було видано синодальний указ (4.02.1737 р.; підтверджений митрополічним указом від 16.04.1737 р.), згідно з яким по всій країні священники повинні складати поіменні сповідальні розписи, включаючи і малолітніх, за єдиним встановленим зразком²⁴. Натомість Б.Миронов, який спеціально займався дослідженням сповідальних розписів, стверджує, що духівництво імперії не дуже схвально сприйняло ідею про щорічні переписи населення, які мали проводитися силами церкви, тому «лише протягом 1740–1750-х рр. Синоду вдалося налагодити регулярний збір і присилку із єпархій сповідальних відомостей за встановленою формою»²⁵.

Наскільки ретельно виконувався синодальний указ про запровадження при всіх церквах, у т. ч. на теренах Київської митрополії, сповідальних розписів ми можемо лише здогадуватися. Відповідні укази 1737 р. були розіслані по всіх протопопіях Київської єпархії²⁶. Саме цим часом датуються найдавніші із відомих розписів²⁷ – Верхньокиївської²⁸ та Нижньокиївської²⁹ протопопій (1737 р.), Верхньокиївської³⁰, Кобеляцької протопопії (1738 р.)³¹ та вотчин Києво-Видубицького монастиря (1737–1755 рр. з перервами)³². Одиначні книги збереглися за 1740 р. (Ніжинський полк³³), 1741 р. (Остапівська хрестова намістія³⁴ та уривок розпису м.Трипілля³⁵), 1742 р. (дві книги по м.Києву³⁶), 1743 р. (Гадяцька протопопія³⁷), 1744 р. (Києво-Печерська лавра³⁸), 1745 р. (Києвоподільська хрестова намістія³⁹ та Гадяцьке духовне правління⁴⁰) і т.д. І лише з 1760-х рр. ми можемо говорити про більш-менш повне представлення сповідальних книг з усіх протопопій. Безумовно, таку спорадичність наявності сповідних книг цілком можна пояснити поганою їх збереженістю (консисторський архів почали цілеспрямовано комплектувати і зберігати лише з 1768 р., але й тоді сповідальні книги ще деякий час лишалися поза увагою архіваріуса, і зберігались в далеко не найкращих умовах)⁴¹. Б.Миронов навіть висловив думку про те, що сповідальні відомості, які надходили до Синоду, згодом знищувалися⁴². Не виключено, що таким же чином після складення сповідальних відомостей з єпархії могли чинити й зі сповідальними розписами в Київській духовній консисторії (далі – КДК).

Принаймні в джерелах знаходимо приклади, як самі ж служителі консисторії використовували ці книги не за призначенням⁴³.

З іншого боку, не можемо виключати і той факт, що незважаючи на розісланий по всіх духовних правліннях указ, він міг і не виконуватися. Принаймні 18.06.1740⁴⁴, 17.05.1742⁴⁵ та 13.04.1745 рр.⁴⁶ церковна верхівка була змушена повторити відповідний указ про обов'язкову присилку щорічно до консисторії після закінчення великоднього посту («по воскресеніи третьей недели» (1740 р.), «о фоминой неделе» (1745 р.)) сповідальних розписів з усіх церков.

Відомі нам рапорти про посилку сповідальних книг до КДК також представлені спорадично, починаючи з 1742 р.⁴⁷ За попередній період (а саме з 1738 р.) відомий єдиний рапорт про посилку розписів до КДК із Роменської протопопії⁴⁸ (самі розписи не збереглися).

Сповідальні розписи церков, що надходили до духовних правлінь, там зводились в єдину відомість у формі таблиці й надсилались до консисторії, де робились зведені («валові») екстракти по повітах, а звідти на початку наступного року надсилався загальний звіт по єпархії про відсутніх на сповіді за рік до Синоду⁴⁹.

У консисторії відповідні розписи перевіряли на предмет їх «ісправності», і видавали протопопам (чи їхнім «нарочитим», які привозили ці розписи) відповідні квитанції про отримання книг⁵⁰. Суть перевірки на «ісправність» полягала в тому, що в розписах перевіряли наявність «закреп по листам»⁵¹ – власноручних підписів парафіяльних священників та кліру на кожному аркуші розпису зі своєї парафії, що мали засвідчити достовірність наведеної в них інформації. Найчастіше ці «закрепи» писав сам ієрей (обов'язково), або обидва ієреї у випадку, коли вони половинні⁵² (молоді й вікарні ієреї та диякон теж підписувались, але не завжди)⁵³, а також дяк⁵⁴. При цьому дяк досить часто підписувався за себе і за неграмотного (!) паламаря (паламар украй рідко підписувався власноруч⁵⁵, відтак наявність у розписах подібних підписів, які покликані були завірити достовірність документа, правильність якого вони навіть не у змозі були перевірити, виглядає досить кумедно)⁵⁶. Характерно, що якщо у приході було два, а то й більше дияконів, дяків, паламарів, то підпис ставив лише один із них⁵⁷. Таким чином, кількість «закреп» на одному аркуші могла становити від 1 (лише ієрей) до 5 (два, а то і три ієреї, диякон, дяк, паламар)⁵⁸. Зібравши сповідальні розписи з усіх церков свого відомства, переплівши їх у книгу, куди останнім аркушем влючалась зведена таблиця, що містила відомості про кількість сповідальників у духовному правлінні по різних соціальних групах⁵⁹ та їхню сповідь, по аркушах всієї книги підписувався власноручно також протопіп (хрестовий намісник чи ігумен монастиря), а подеколи і члени духовного правління⁶⁰, і надсилали цю книгу разом із рапортом та належними на консисторію грошима («по деньги от двора»⁶¹) до митрополії.

Інколи при перевірці «на ісправність» могли звірити відповідність років парафіян (тобто їхнього віку), проставлених у розписах, за кілька попередніх років⁶². Справа в тому, що священники, складаючи сповідальні розписи, або механічно переписували розпис минулого року⁶³, навіть не намагаючись його виправити відповідно до реальної ситуації⁶⁴, або ж щоразу ходили по дворах, переписуючи зі слів жителів їхні імена, соціальний стан і вік⁶⁵. Такий спосіб складення сповідальних розписів (по суті – перепису громадян з їхніх слів) спричинявся до значної плутанини в наведених даних. Проте проаналізувавши неточності в зазначених роках парафіян (див. табл.2) ми можемо говорити радше про неувважність укладачів, ніж про свідоме замовчування (помилки у віці дівчат, літніх жінок). Наприклад, Марія Іванова, дружина Венедиктова, яка у церковному суді 1737 р. говорить, що «от рождения оной лет семдесят»⁶⁶, а у сповідальних розписах має 65 (1737 р.) та 66 (1738 р.) років⁶⁷. І подібних випадків було чимало. Убачати у цих неточностях якесь навмисне перекручення немає сенсу.

Трапляються також пропуски при нумеруванні людей у списку, і, відповідно, не включення їх до загальної кількості парафіян. Або ж записи на кшталт «Назарий Леонтиев Бондарь – 7 лет – бил. Жена его, дочь Максимова – 60 лет – била»^{68*}; «Авраам Андреев – 3 года – не бил за малолетством. Жена его Настасия доч Ивановна – 22 года – била»⁶⁹ і т.д. Зарахування таких осіб як малолітніх дітей серед тих, хто не був на сповіді, здається, логічніше буде пояснити банальною неухважністю та неграмотністю укладачів розпису, аніж свідомим замовчуваннями з певною метою.

Ми так докладно зупинилися на цьому сюжеті для того, щоб показати, що сповідальні книги, які дають неточності в роках (окрім механічних описок), є свідченням байдужого ставлення людей XVIII ст. до свого (як і чужого) віку⁷⁰. З іншого боку, упадає у вічі банальне незнання священниками власних прихожан. Так, у сповідальному розписі 1737 р. значиться, що в І.Чортюнкowa двоє дітей – Козьма 13 років, який був на сповіді, та Іван шести років, який не сповідався «за малолетством»⁷¹. У 1738 р., згідно зі сповідальною книгою, родина Чортюнкowa вже мала п'ятеро дітей: Козьма 14 років, Агафія 10 років, Петро 7 років, Яків 5 років та Наталія – 1 рік⁷². Сам же Іван на допиті 1737 р. свідчив, що в нього троє дітей, з яких одна дитина має три роки, інша нещодавно народилась, «третья же девчина лет семи»⁷³. Як бачимо, усі три переліки дають цілком різну інформацію щодо складу сім'ї парафіянина. Парафіяльний же священник Корнилій на допиті в консисторії відверто заявив, що хоч дітей І.Чортюнкowa хрестив він, проте «сколко именно неведает. За тым, что иние живы, а иние померли»⁷⁴. У цьому ж допиті він дружину Чортюнкowa називає Євдокією. І це при тому, що в його парафії числиться 128 дворів, в яких проживає всього 551 особа⁷⁵ – це не така уже й велика парафія. Для прикладу, у 1753 р. гадяцький протопіп Василь Авторович після того, як сповідальну книгу з його духовного правління повернули як «неисправную», виправдовував це тим, що «о прибавки и убавки лѣт прихожанам в исповѣдных вѣдомостях, не за моим небреженіемъ то послѣдовало, потому что всяк приходскій священник имеетъ в себе повсягодные исповѣдных вѣдомостей книги, то тая должно б принадлежать священнику, повсягодно своим прихожанам прибавку лѣт чинить, а не мнѣ. А убавки лѣт потому послѣдовала, что начал от первого даже до последнейшего поселянина повсягодно в великій пост по домам как мужеска так и женска полу душ переписка чиниться, и не точію простій, но и книжные прихожане не всяк о своихъ лѣтахъ, так и о протчихъ своихъ домашних может совершенно вѣдать, а сказуют примѣром столько то лѣт, и по тому показанію священники утвердять на лицах, сочиняют исповѣдніе вѣдомости, а справки противъ прежнихъ годов исповѣдныхъ книг не чинят...»⁷⁶.

Не менша плутанина спостерігається і в іменах парафіян (складні церковні імена в побуті зазвичай замінювались на простонародні еквіваленти, що й породжувало плутанину) та їх родинних стосунках (племінники – брати – діти)⁷⁷. В останньому випадку спостерігаємо значний суб'єктивний момент при складанні сповідальних розписів, оскільки кожен ієрей на свій смак вибирав порядок запису дітей (за фактичним віком чи статевою ознакою – спочатку хлопці, потім дівчата), членів сімей одружених, але не відокремлених від батьків, дітей – одразу після запису імені одруженого сина, чи після переліку всіх дітей домовласника. Показовими є домінування в одному розписі записів на кшталт «его зять імрек – жена его...» або ж «его дочь імрек – еѣ муж», та чергування «его отець/мать (теща) – баба детей его», чи записи самотньої престарілої вдови як господині, а її цілком дорослі сини (40–50 років) пишуться лише як діти і т.д.

* – тут і далі виділення наші – О.Р.

Причому одні й ті самі діти у сповідних розписах однієї сім'ї впродовж кількох років то зникають, то знову з'являються (див. табл. 2).

Подібна плутанина у веденні сповідальних розписів спричинилася до того, що 29 липня 1753 р.⁷⁸ київський митрополит Тимофій (Щербацький) видав розпорядження, щоби сповідальні відомості велись точно за формою, із позначенням кількості дворів та віку сповідальників. За невиконання указу передбачався штраф⁷⁹. Проте цей указ, очевидно, мав невеликий вплив на паству, і вже 18 березня 1754 р. Тимофій (Щербацький) повторив його, передбачивши більш суворі санкції та звелівши, щоби кожен священник вів два екземпляри відомостей – один для зберігання в духовному правлінні, а інший – для передачі в митрополичу кафедру⁸⁰. Але і це розпорядження не було виконане, адже 27 лютого 1759 р.⁸¹ наступний митрополит Арсеній (Могилянський) підтвердив рішення консисторії про необхідність ведення сповідальних книг відповідно до форми, виданої 16 квітня 1737 р. При цьому священники мали звіряти показаний вік своїх парафіян з торішніми розписами, щорічно прибавляючи лише по одному року, а не писати вік прихожан з їхніх слів. Нагляд за цим покладався на протопопів (1767 р.)⁸². Останнім указом (1759 р.) також рекомендувалося складати сповідальні розписи у трьох примірниках – для зберігання у парафії, для духовного правління і для пересилки до КДК⁸³ (щоправда, на даний момент нам не вдалося відшукати хоча б два списки сповідального розпису однієї парафії за один і той рік). Як наслідок, розписи 1760-х рр. порівняно із попередніми відзначаються узгодженістю наведених у них даних, і, відтак, більшою інформативністю. Проте вже указами 1771 р.⁸⁴ було наказано сповідальні розписи вивіряти за даними світського перепису 1765–1769 рр.⁸⁵, який, між іншим, складався зі слів самих жителів.

Сповідальні книги одночасно слугували і для обліку податного населення країни, тому з часом чи не на перше місце видвинулася проблема перевірки достовірності наведених у них даних про кількість дворів у парафіях⁸⁶. Характерний момент – якщо перевірки сповідальних розписів на предмет правильності показаних у них років прихожан чи наявності «закреп» здійснювали члени духовних правлень або консисторські канцеляристи при подачі книг відповідно до духовного правління чи КДК⁸⁷, то всі справи про «утайки» і неправильні відомості про кількість парафіяльних дворів виникали виключно за подачею ззовні (хтось доніс)⁸⁸. Причому доносили як правило лише у випадках конфлікту приходського ієрея з кимсь із кліру (дяком, іншим ієреєм)⁸⁹, чи навіть парафіянами, які й подавали донос про «ложні дані» у сповідальних розписах.

Для прикладу, у 1751 р. дяк с. Дейкаловки Зіньківської протопопії Іван Переяславець, син покійного ієрея Якова Переяславця, при складанні сповідального розпису, дописав 78 (!) «утаєнних» новими парафіяльними ієреями Григорієм Пантелеймоновим та Васи́лієм Григорієвим дворів. Останні відмовились підписатися у книзі, і розпис був визнаний «неисправним». Згадаймо, що в московській церковній традиції, яка поступово переносилась і на українські терени, діти священників успадковували право на парафії своїх батьків⁹⁰, тож очевидно в даному випадку ми спостерігаємо відгомін суперечки дяка Переяславця з новими ієреями за парафію⁹¹. Подібні конфлікти можна простежити в більшості справ про внесення фальшивих даних до розписів.

Подеколи у сповідальних розписах зустрічаємо прикру констатацію духівництвом того факту, що «разные дворы под Чуйкевичем⁹² живючіе по приказу его в один двор числятся и ти як другіе его подданые городского приходу священнику заслуженого ничего не дают»⁹³. При цьому до одного двору (№84) віднесено 54 особи (27 чоловіків і 27 жінок), що становить 10 окремих сімей. Натомість у сповідальному розписі с.Чернявка Прилуцького повіту церковний причет (усього 18 чоловіків та 13 жінок), а також двір бунчукового товариша Андрія Горленка, в якому проживав він сам разом із родиною та дворовою прислу-

гою (69 чоловіків та 95 жінок) узагалі не віднесені до жодного двору. Перший нумерований двір тут розпочинається з отамана Василя Онисимова із сім'єю, який значиться по списку чоловіків-парафіян під №98⁹⁴. Тож, як бачимо, значні персони хоча і сповідувалися в парафіях, де постійно проживали, але не завжди включалися до числа парафіяльних дворів. Як і досить вільними були принципи записування членів церковного причту та їхніх родин – в одних розписах вони числяться як один великий двір (чи навіть виключаються із суцільної нумерації), а в інших дається досить докладний перелік сімей-дворів церковнослужителів. І це при тому, що духівництво вважалося неоподаткованою категорією населення⁹⁵, і проблема визначення поняття двір у відповідності до принципів оподаткування в даному випадку не виглядає переконливою.

Сама проблема «*утайки*» священниками дворів, судячи із наявного в нашому розпорядженні джерельного матеріалу, не може бути зведена лише до умисного намагання духівництва приховати свої доходи. Справа в тому, що принцип визначення поняття двір/бездвірна хата в досліджуваній період не був достатньо чітко окреслений. Двір як окрема податкова одиниця міг складатися із кількох окремих сімей, причому нерідко дорослі діти в дійсності могли жити окремо від батьків (подеколи навіть на хуторах чи в інших населених пунктах), але державні податки (військова служба для козаків) все рівно сплачувались із двору. Інші двори могли запустіти, і бували приклади, що в дійсності в них проживала одна маленька сім'я, а то й самотня вдова. З огляду на це, духівництво зіткнулося з проблемою, за яким принципом записувати до книг відповідні двори – так, як люди сплачують державні податки (згідно зі світськими переписами), чи відповідно до фактичного проживання у парафії. У першому випадку могла виникнути ситуація, що священник мав би сплачувати податок на консисторію за осіб, які реально не проживали в даному населеному пункті, і, отже, не належали до його парафії⁹⁶. Приклади подібної плутанини у принципі записів дворів ми спостерігаємо у самих сповідальних розписах – в одних кількість дворів майже дорівнює фактичній кількості окремих сімейств (домогосподарств)⁹⁷, в інших двори нараховують по кілька десятків чоловік, а то й окремих сімей⁹⁸. Є приклади, коли новопоставлені ієреї самі, аби уникнути можливих звинувачень в «*утайке*» дворів, зверталися із запитом до КДК роз'яснити їм, як правильно писати кількість дворів. Відтак це є підтвердженням тези, що плутанина в подачі подібних відомостей – не стільки наслідок злої волі укладачів розписів, скільки результат безладу з визначенням поняття двір/бездвірна хата⁹⁹. Наприклад, 1750 р. до митрополита Тимофія (Щербацького) звернувся новопоставлений ієрей села Коровинець Євстафій Дубинський із проханням роз'яснити йому, яких принципів слід дотримуватись при підрахунку числа дворів його парафіян – старої схеми, запровадженої ще покійним тестем, яка викликала в Євстафія сумнів щодо правильності, чи відповідно до фактичного проживання людей у селі¹⁰⁰. Консисторія залишила це донесення без уваги. І лише коли 1753 р. виник конфлікт між Євстафієм Дубинським та його напарником ієреєм Андрієм Верещакою, що вилився у відмову останнього підписати складений Є.Дубинським за заведеною ще його покійним тестем схемою сповідальний розпис як такий, що приховує частину дворів, згадали і про назване донесення Євстафія. Тепер уже КДК прийняла резолюцію, яку і направила Є.Дубинському, наголосивши, що великі двори, які реально складаються із кількох дрібніших домогосподарств, слід писати кожне господарство окремо, адже церковні треби вони отримують не податними дворами, а кожен осіб¹⁰¹.

Проте ці принципи (записувати парафіян податними дворами чи окремими хатами) не були усталеними навіть у свідомості самих канцеляристів консисторії. Зокрема, у 1771 р., коли київський митрополит Гавриїл (Кременецький) повернув присланий до нього із КДК для відсилки у Синод сповідальний екстракт за 1770 р. як «*несправний*», оскільки наведені в ньому дані про кількість дво-

рів не узгоджувалися із даними інших джерел, чому і велів вивірити ці розписи відповідно до світських ревізій, КДК у рапорті про отримання відповідного указу пояснювала, що подібна звірка буде занадто клопітною і, до того ж, не ефективною справою, адже «в тѣхъ ревизияхъ и написаны не одны дворы, но состоящие в оныхъ хаты, а в исповѣдныхъ росписяхъ пишется за одинъ дворъ сколько бы в ономъ хатъ ныбыло»¹⁰².

Окремою проблемою був перепис жителів навколишніх хуторів, які формально могли належати до певної парафії, але часто для отримання церковних потреб зверталися до сусідніх церков на власний вибір¹⁰³. Для прикладу, у сповідальних розписах с.Лісник, вотчини Києво-Видубицького монастиря, при порівнянні зазначеної кількості дворів упродовж майже 20 років (1737–1764 рр. з перервами), кидається у вічі дивна закономірність – частина розписів нараховує по 22–28 дворів, а частина – по 49–50. При більш уважному вивченні неважко помітити, що зазначена різниця в 15–20 дворів пояснюється або включенням до розпису, або ж відсутністю в ньому жителів хутора Вітова Слобідка (див. табл. 1)¹⁰⁴.

Як дізнаємось зі скарги, поданої в 1749 р. духівництвом Києвоподільського духовного правління, люди, які мали постійне місце проживання в Києві, на період Великоднього посту могли всім сімейством переїхати на свої хутори, і таким чином уникнути річної сповіді, сказавши місцевим священикам, що сповідувались у своїй парафії, а приходського духівника запевнивши, що сповідувались у найближчій до хутора церкві¹⁰⁵. І хоча в даному випадку не слід забувати, що сам тип джерела – скарга – передбачає подачу інформації в максимально згущених фарбах, проте неважко помітити, що духівництво не мало чітких установок щодо принципів контролю за сповіддю осіб, які живуть на хуторах, або, тим більше, тимчасово на них виїздять.

Відкритим залишалось питання про внесення до сповідальних розписів торгових людей¹⁰⁶ та найманих слуг¹⁰⁷ – тобто осіб, які хоча реально і проживали по-довгу в межах певної парафії, але не мали там власного помешкання, і, отже, юридично вважалися приписаними до інших парафій (згадаймо, що закони забороняли приймати на сповідь прихожан з інших парафій без відпускних листів від тамтешніх священиків¹⁰⁸). От і складалась ситуація, коли певна категорія осіб просто випадала з поля зору церковного контролю за регулярністю сповіді.

Наскільки ретельними були названі перевірки «на ісправність», ми можемо судити на прикладі сповідальної книги за 1757 р. із Лубенської хрестової намістії¹⁰⁹. Ця книга збереглась повністю, про що свідчать розписи 10 парафіяльних церков, підсумковий екстракт по всій намістії (арк.150), та дві редакції підсумкового реєстру підзвітних парафій, скільки в якій числиться дворів та на якому аркуші знаходиться відповідний розпис у книзі (арк.150 зв. – 151). У самому ж кінці книги (арк.151 зв.) (арк.152–153, очевидно, були помилково підшиті до названої книги під час її реставрації) стоїть тогочасна канцелярська помітка «ісправна». При перегляді ж цієї книги неважко помітити, що в розписах із двох парафій (с.Воронинець (арк.79–91) та с.Тарандинець (арк.130–149)) відсутні будь-які помітки про сповідь дорослих чи дітей. А в розписі с.Духівка (арк.92–103) взагалі відсутня нумерація дворів. До того ж, у розписі с.Черевок (арк.59–78) при переліку подвор'ян можна відзначити ряд непро-нумерованих дворів: подвірок отамана городового Івана Кучера (арк.74 зв.), два хутори черевківських жителів Тимоша Сабадаша і Тимоша Макаренка (арк.77) та подвірок Мгарського монастиря (арк.77 зв.). Тож на названі та подібні їм вади сповідальної книги канцеляристи консисторії, очевидно, дивилися крізь пальці.

Прикметно, що серед перевірок на предмет «справності» сповідальних розписів жодного разу не зустрічались будь-які спроби перевірити надані розписи на предмет відповідності названих в їхніх парафіях осіб такими, що сповідувалися і причащалися, з їх фактичним відвідуванням сповіді та причастя.

Наприклад, про пропуск річної сповіді прихожанином Золотоустівської церкви Верхньокиївської протопопії Іваном Василієвим дізнаємось лише зі справи про його раптову смерть без останнього причастя. При цьому парафіяльний ієрей Корнилій Яковлів пояснював, що оскільки Іван Василієв упродовж трьох років (1743–1746 рр.) в нього не сповідувався, тому «*оного Івана в книгу в исповѣдавшихся неписывал*», і, буцімто, оголошував про це при дачі книги протопопу, який нічого йому не сказав, «*записывать ли его в книгу, или доношение подать*»¹¹⁰. Таким чином, І.Василієв, незважаючи на пропуск річної сповіді, залишався поза увагою церковних властей і ніхто не звернув уваги на подібну недбалість парафіяльного ієрея (у сповідальному розписі є спеціальна графа для подібних випадків). Показово, що у цій же парафії в 1737¹¹¹ та 1738 рр.¹¹² той же Корнилій Яковлів позбавив причастя відповідно 10 та 15 осіб. Щоправда, серед таких, що сповідалися і причащались у 1737 р. у приході церкви святого Івана Золотоустого, числяться, незважаючи на судову тяганину з цього приводу, і «*посадские жители Иван Васильев сын Чортов*» та «*жена его Анна Яковлева*»¹¹³, які сповідалися, згідно з їхніми свідченнями, не у Великий, а у Спасів піст. У 1738 р. вони вже занесені до числа тих, хто сповідався, але не причащався «*по совету духовника*»¹¹⁴. А от чи є згаданий у 1746 р. Іван Василієв і відомий нам зі сповідальних розписів і судової тяганини Іван Василієв Чортюнков однією й тією ж особою залишається невідомим. Слід зауважити, що в Золотоустівській парафії в 1737–1738 рр. значиться одна сім'я посадських жителів – Чортюнків, а в розписах 1742¹¹⁵ та 1748 рр.¹¹⁶ вже не згадується жодного посадського жителя. Тож якщо припустити, що це одна і та сама особа, тоді виходить, що Іван Василієв ігнорував річну сповідь у парафії мало не впродовж 20 років (до 1737 р., коли КДК розглядала його справу, Іван Чортюнков зі своєю дружиною проживав у Золотоустівському приході впродовж 12 років і ніколи там не сповідався). Показовою видається й реакція священника на його пропуски. До 1737 р. ієрей дивився на це спокійно. Після видання указу про обов'язковість сповіді у парафіяльного ієрея він подає донос на сім'ю Чортюнкова як злісних несповідників, але записує їх до розпису такими, що сповідувались. Наступного року (1738 р.) позбавляє главу родини причастя, а вже в 1742–1746 рр. знову-таки покриває, узагалі не згадуючи його у сповідальній книзі своєї парафії. До речі, у сповідальному розписі цього приходу за 1748 р. вже жодна особа не помічена такою, що позбавлена причастя чи пропустила сповідь¹¹⁷. Як бачимо, судова тяганина у справі Івана Василієва Чортюнкова 1737–1738 рр., очевидно, не принесла бажаного результату.

Відомі й інші приклади, коли особи, які у судовій документації значаться такими, що по багато років не сповідувались у приході, у сповідальних розписах помічені такими, що сповідувались¹¹⁸. Наприклад, киянка Марія Іванова, дружина Федора Венедиктова, про багаторічні пропуски якою сповіді у парафіяльного ієрея в 1737 р. КДК навіть провадила слідство¹¹⁹, у сповідальних розписах приходської Стрітенської церкви 1737¹²⁰ та 1738 рр.¹²¹ числиться серед таких, що сповідалися і причащались. Натомість вона не згадана серед осіб, що сповідалися у протопопа Степана (церква Різдва Пресвятої Богородиці Десятинна)¹²², хоча, згідно зі свідченнями Марії Іванової та самого протопопа Степана, в 1737 р. вона таки сповідалась у нього в Петрів піст¹²³.

Четвероженець¹²⁴ Яків Дробницький щорічно сповідався, щоразу оголошуючи свій гріх на сповіді, виконував покладені на нього єпитимії, причащався, і це жодного із 6 ієреїв¹²⁵, в яких той упродовж свого 29-річного (!) життя в забороненому церквою шлюбі бував на сповіді, не насторожило і не викликало бодай думки, що його слід було б відлучити від причастя. Скандал виник лише після того, як парафіяльний ієрей Яків Терешкевич на знак вдячності за надану йому від Я.Дробницького допомогу «*того ж великого посту на шестой седмицы в субботу*

*Лазареву презрѣвъ оное командиров своихъ запрещение разрешил показанного четвероженца, и литургисав, сообщил его тайнам святым*¹²⁶.

Несправні книги відсилали назад до протопопів (парафіяльних ієреїв) з вимогами негайно виправити помилки і якомога швидше «через нарочитого» прислати їх знову до консисторії, аби «не последовало помешательство... в составлении генерального перечневого экстракта»¹²⁷. Тому і рекомендувалось священикам подавати відповідні відомості одразу по закінченню Великого посту («на третьей неделе после Светлого Воскресения», «на Фоминой неделе») – десь у травні – червні кожного року. Проте реально дати відправлення відповідних звітів коливаються від 12–13 квітня¹²⁸ до кінця листопада¹²⁹ і навіть перших чисел січня¹³⁰ наступного року. Утім не слід забувати, що така запізніла дата послілки сповідальних розписів може бути наслідком повторної їх подачі у випадках, коли перший варіант книги був визнаний «несправним». При цьому далеко не всі духовні правління представлені цими рапортам (у реєстрі отриманих звітів по Київському намісництву за 1764 р. відсутній Видубицький монастир)¹³¹. Ми можемо це пояснити поганою збереженістю джерел, оскільки єдиного реєстру про їх отримання в досліджуваній період, здається, не велось. Хоча зводити все лише до кепсько налагодженого архівування справ, гадаємо, не слід. У матеріалах КДК нам пощастило натрапити на складені канцеляристами консисторії списки всіх наявних станом на 1759 р. підзвітних КДК монастирів та духовних правлінь із позначками про послілку до них (під яким номером і до кого саме) митрополичих указів про точне ведення сповідальних розписів відповідно до запропонованих Синодом форм. У названому списку в окремій графі робилися відмітки про присілку із відповідного духовного правління рапорту про отримання названого указу. Прикметно, що не всі духовні правління, згідно з цією відомістю, прислали такі рапорти. Зокрема місце для примітки «репорт» так і залишилось чистим навпроти Києво-Братського, Кирилівського, Петропавлівського, Гамаліївського, Козелецького, Батуринського монастирів, а також Воронежської, Конотопської, Прилуцької, Полтавської та Борзнянської протопопій¹³². Те, що це не випадкові пропуски, підтверджують додані до аналізованого реєстру тексти самих рапортів із відповідних духовних правлінь¹³³. Тобто, 11 із 42 (кожне четверте) духовних правлінь не надіслало рапорту про отримання митрополичого указу. Подібна ситуація, хоча з дещо скромнішим недбаліством, спостерігається і в 1780 р. на прикладі присілки із монастирів та духовних правлінь рапортів про відсутність чудес і марновірств в їхніх відомствах за дві половини 1780 р.¹³⁴ У подібному списку духовних правлінь станом на 1780 р. проти кожного відомства, окрім кількох, стоїть канцелярська помітка «есть». У підшитих далі у справу матеріалах дійсно зберігаються рапорти із відповідних духовних правлінь та монастирів, за винятком тих, навпроти яких немає помітки. Є кілька прикладів того, що сам рапорт є, а помітки у списку немає. Отже цей перелік (чернетка) – не просто архівний реєстр наявних у справі документів, а робочі записи канцеляриста, які згодом мали би поповнюватися, по мірі надходження нових відомостей, як того вимагала інструкція, дана архіваріусу в 1768 р.¹³⁵

Наскільки можна судити, навіть у 1780-х рр. не всі церковні відомства вчасно надсилали (чи взагалі ігнорували) звітну документацію, як того вимагали синодальні та митрополичі укази, чому їх і доводилося час від часу дублювати. Зокрема, укази про обов'язок духівництва щорічно в певні терміни пересилати сповідальні розписи до КДК повторювались у 1737¹³⁶, 1740¹³⁷, 1742¹³⁸, 1743¹³⁹, 1745¹⁴⁰, 1753¹⁴¹, 1754¹⁴², 1755¹⁴³, 1759¹⁴⁴, 1765¹⁴⁵ і 1771¹⁴⁶ рр. Видається, що передбачені за невиконання названих указів покарання (штрафи) не були достатньо ефективними, тож парафіяльне духівництво мало цим переймалося. Наприклад, ієрей Йосиф Іванов Потоцький, найнявши для перепису сповідального розпису

дяка Кирила із сусідньої парафії, просив того передати книгу до Лохвицького духовного правління, і навіть не перевірив, чи виконав дяк це. Ба більше, під Йосиф не заплатив Кирилові умовленої за працю винагороди (1761 р.)¹⁴⁷.

Ієрей села Ріпок Роменської протопопії Потапій Прядка у середині липня 1748 р. пояснював, що торішній сповідальний розпис зі своєї парафії до духовного правління «в указанное время не отдал не за крайнюю якобы его Прядки протопопу роменскому Павлу Свѣту ослушностію, но за тѣм, что в то время, когда было книгу надлежало писать указом ея імператорского величества з полковой щетной лубенской комиссии в оную комиссию для снятия крайнего за прошедший 736 год с его Прядки в онной коммѣсії щету (кой еще и по ся пори в окончание не пришел) был призван, послѣ же по приезде з онной комѣсії хотя би и мощно было еще оную книгу отдать для отвозки в катедру, точю за земледелиемъ и строениемъ дому и другими господарскими прелят-свиями онной отдать упомнѣл»¹⁴⁸. Як покарання за таке недбальство консисторія звеліла Потапію Прядці «в катедральной Киево-Софиевской церкви положить до земли поклонов полтораста»¹⁴⁹.

У 1766 р. члени Полтавського духовного правління звернулися до митрополита Арсенія (Могилянського) з пропозицією запровадити грошові штрафи для священиків та намісників, які вчасно не присилають до духовних правлінь сповідальні розписи та належні на КДК гроші¹⁵⁰. КДК на своєму засіданні в листопаді 1766 р. схвалила ідею про необхідність покарання недбалих ієреїв та намісників, уточнивши, що таких осіб, «сыскавѣ чрезъ нарочного въ духовное правление и посадивѣ на цепь содержатъ за карауломъ неиспускну дотоль, пока оны означенныхъ вѣдомостей і репортовъ не представятъ, а и впредь с таковыми ослушниками поступатъ всилѣ посланныхъ изъ духовной консистории сего 766 года августа 25 во всю епархию указов»¹⁵¹. Наскільки ефективними були пропонувані указами заходи, ми можемо лише здогадуватись. Показово, що сповідальні розписи від Києво-Софійського монастиря та Києво-Видубицького за 1773 р. були надіслані до КДК дише у січні 1774 р.¹⁵² І це при тому, що в 1770-х рр. монастирські вотчини були передані у відання духовних правлінь, на території яких вони розташовувались. Отже при складанні відповідних розписів із названих монастирів (лише списки монахів та монастирських послушників) не було потреби витрачати час на вивіряння їх, відповідно до указу 1771 р., за даними світського перепису. Між іншим, сповідальний розпис вотчин Києво-Софійського монастиря, які перебували у віданні Трипільського духовного правління, було надіслано 28 червня 1773 р.¹⁵³ Здається, що протопопи, порівняно з ігуменами та архімандритами монастирів, особливо великих, ставились більш дбайливо до виконання покладеного на них обов'язку в контролі за складанням та пересилкою сповідальних книг¹⁵⁴.

Затримки у своєчасній пересилці розписів священики пояснювали тим, що не вміють писати відомості та не встигають переписувати набіло¹⁵⁵. Наскільки можна судити із досить поверхового порівняння почерку, яким писався сповідальний розпис даного приходу, із почерком, яким писано «закрепи по листам» та підписів у кінці цього розпису, склали їх або священики власноручно (особливо, якщо молоді)¹⁵⁶, або ж дяки¹⁵⁷. В окремих випадках, здається, розпис складав (переписував набіло (?)) найманий писар, принаймні почерк чітко відрізняється від усіх наявних на розписі підписів. Подібна теза підтверджується і прямими згадками у джерелах на використання при складанні сповідальних розписів найнятих писарів. Наприклад, ієрей Йосиф Іванов Потоцький, пояснюючи причину невчасної посилки сповідального розпису зі своєї парафії до духовного правління, згадував, що «...он намѣстник Максимович от него ієрея Іосифа принявши и разсмотрѣя оніе розписѣ, сказалъ яко бы оніе неисправны, за тѣмъ велелъ вновь переписать, для которой переписѣ он ієрей Іосиф уговорил его

намѣстника Максимовича приходской церкви диякона Кирилка за полтинну денег, якіе росписѣ тот дьяконъ и переписалъ, и на тѣхъ росписяхъ іерей Іосиф и подписался...»¹⁵⁸.

Як вихід, 1750 р. козелецький протопіп Микола Язловецький рекомендував священникам свого відомства писати сповідальні розписи завчасно і присилати їх до духовного правління ще до кінця посту¹⁵⁹. Що подібна практика була досить поширеною свідчать такі дані. Зокрема, іерей церкви Успенської сенчанської Лохвицької протопопії Йосиф Іванов Потоцький у 1761 р. у КДК пояснював, що сповідальні розписи своєї парафії за 1760 р. він склав вчасно і передав разом із належними на консисторію грошима лохвицькому намісникові Миколі Максимовичу «...того ж великого поста на шестой седмицѣ»¹⁶⁰, тобто за два тижні до Великодня. У ряді сповідальних розписів зустрічаємо записи на кшталт: «~~Феодосія Івановна вдова. 53 р. померла~~», «~~син их Прокоп 3 р. помер~~»¹⁶¹ (закреслено у джерелі – О.Р.), що свідчить про написання заздалегідь заготовок. У кількох розписах зустрічається і дата складення самого розпису, вписана в його заголовку. Так, у шапці сповідального розпису церкви Успіння Богородиці с.Пісок (Лохвицька протопопія) вказано дату його написання: «1746 года марта 2»¹⁶². Звернімо увагу, у 1746 р. Великдень був 30 березня¹⁶³, отже сповідальний розпис було складено вже в кінці другого тижня Великого посту. Люди зазвичай віддавали перевагу сповіді в останніх числах перед святами, тобто розпис був складений і пересланий до протопопії ще до моменту фактичної сповіді парафіян (у названому розписі жодна особа (окрім малолітніх) не помічена такою, що з певних причин пропустила сповідь або не отримала причастя). І навіть якщо припустити, що всі 1110 осіб (567 чоловіків та 543 жінки), які числяться в названому сповідальному розписі у віці понад 7 років, дійсно впродовж двох перших тижнів Великоднього посту сповідалися, то в такому випадку кожному із двох парафіяльних іерейів щоденно доводилося вислуховувати у середньому по 40 осіб. Наскільки уважно вони вислуховували ці сповіді можемо лише припускати.

Нерідко ж сповідальні розписи склалися взагалі без вказування на них будь-якої дати¹⁶⁴, або ж така дописувалася згодом, і дуже часто не відповідає, судячи із порівняння середньої різниці у вказаному у цих розписах віку парафіян із віком у чітко датованих розписах, фактичному року, про який ідеться (див. табл.2). Для наочності, ми порівняли зазначений у сповідальних розписах вік людей із кількох перших сімей (священиків та кліру) з огляду на те, що хоча б свій вік священики мали писати правильно. Що кидається в очі, у тих розписах, де дата проставлена одразу, вік людей дійсно відповідає належному в порівнянні з іншими розписами. Там же, де дата дописана згодом, спостерігаємо неабияку плутанину. Скидається на те, що сповідальні розписи вотчин Києво-Видубицького монастиря, які зберігаються в ЦДІАК України (ф.127, оп.1016, од. зб. 1, 13) – це не підготовлені для відправки в митрополію чистовики, а записи, призначені для зберігання у парафії (вони не були зведені до єдиної книги із усього відомства (пор.: оп. 1016, од. зб. 25) – у них далеко не завжди проставлені дати, «закріпи» на аркушах і в кінці, не завжди заповнені, а то й просто відсутні, підсумкові таблиці. Про цю особливість сповідальних розписів, особливо коли немає достовірних даних для порівняння, завжди слід пам'ятати дослідникові при використанні наведених у розписах статистичних даних. Між іншим, є приклади, коли підсумкова таблиця сповідального розпису, написана тоді ж, як і основний список, тими ж самими чорнилами, рукою і на тому самому аркуші, що і сам розпис, відображає не дійсний підсумок наведених у розписі даних, а є простим повтором торішньої таблиці¹⁶⁵. Тобто, іереї (укладачі даного розпису), аби уникнути зайвих клопотів з обрахунком нових даних, а також побоюючись при цьому припуститись помилок, неточностей і, тим самим,

наразитися на неприємності з боку начальства, воліли формально відбутися свій обов'язок у складанні сповідального розпису-відписки, не переймаючись дійсним станом справ і сумлінністю парафіян у виконанні річної сповіді, аніж використовувати сповідь та рапорт про її виконання/пропуск як дієвий важіль у контролі за мораллю і благочестям своєї пастви. Відомі також приклади, коли ієреї у сповідальних розписах своїх парафій фіксували пропуск сповіді чи причастя прихожанами, натомість у підсумковій таблиці розпису цього не відзначали, залишаючи відповідні колонки чистими¹⁶⁶.

До речі, із 1750-х рр. у сповідальних розписах згадки про відлучених від причастя «*по совету духовника*» чи безпричинні пропуски сповіді взагалі зникають. Щонайбільше, у цей період можуть бути зафіксовані пропуски річної сповіді з поважних причин (наприклад, «*за несостоянием ума*»¹⁶⁷, «*за отлучкою*» тощо).

Нагадаємо, що форма сповідального розпису передбачала поіменний перелік усіх жителів даної парафії за порядком розташування окремих дворів. При описі кожного подвір'я перераховувались усі його мешканці (включаючи і немовлят) із зазначенням їх соціального і сімейного статусу, віку та помітки про присутність на сповіді (сповідались і причастились, сповідались, але не причастились та не сповідались). Проте в деяких сповідальних розписах колонка про осіб, що сповідались, але з певних причин не отримали причастя, опускалась. Таким чином, у розписі замість пропонованих Синодом трьох колонок залишались дві – до першої (сповідались і причащались) відносились усі без винятку дорослі парафіяни, а до другої («*не исповедались за малолетством*») – діти віком до 7 років¹⁶⁸.

Показовим у цьому плані є пояснення священників, що вони не вписували відсутніх на сповіді парафіян до книг, оскільки ті не є розкольниками, і як їх помітити вони, буцімто, не знали. І це при тому, що форма сповідального розпису передбачала окрему графу для подібних випадків, а в рапортах про відсутніх на сповіді рекомендувалось давати два списки – окремо розкольників, а окремо відсутніх «*за нерачением*» чи з інших причин.

У кінці кожного розпису робилась зведена таблиця, куди заносилась сумарна кількість парафіяльних дворів, осіб чоловічої та жіночої статі, дітей та їхня участь у сповіді з розподілом на соціальні категорії («*по чинам*»). Проаналізувавши підсумкові таблиці в кінці кожного окремого розпису і всієї книги із духовного правління, неважко помітити прагнення до її спрощення за рахунок опущення однієї, а то й двох колонок, які зазвичай залишались чистими («*не исповедались старше 7 лет*» часто об'єднувалась із колонкою «*не исповедались за малолетством*» та «*споведались, но не причастились*»). Подеколи обидві ці колонки (пропуски сповіді дорослими та сповідь без причастя) просто опускались¹⁶⁹.

Характерна деталь – усі типові помилки і неточності, які ми можемо спостерігати в першому сповідальному розписі, що відкриває книгу розписів з одного духовного правління (зазвичай це розпис із церкви, де служить місцевий протопіп) простежуються і в подальших розписах цієї книги. Тобто, духівництво у веденні відповідної документації цілком наслідувало приклад, який подавав їм місцевий протопіп – у дбайливого протопопа всі розписи з парафій ретельні і точні; якщо ж перший розпис протопопа недбайливий, то й усі подальші розписи у книзі будуть формальні та неточні. Це спостерігаємо, зокрема, на прикладі відмітки про сповідь дітей віком до 7 років. В одних розписах чітко пишеться навпроти кожного імені «*не был за малолетством*»¹⁷⁰; в інших їх сповідь залишається без спеціальної помітки¹⁷¹, а у ряді випадків сповідь малолітніх дітей губиться серед загального розпису дорослих із єдиною вертикальною поміткою по сторінці «*были все*»¹⁷². Є приклади, коли більш-менш чіткі відмітки про сповідь дітей та дорослих проставлені лише на перших кількох (а то й одному) аркушах, тоді, як подальші сторінки цього розпису залишаються без

будь-яких відміток або їх замінює єдиний вертикальний запис «были все»¹⁷³, що ще раз підкреслює формально-показове призначення сповідальних розписів в очах місцевого духівництва, а не усвідомлення ним дійсного значення ведення відповідних книг як способу контролю за благочестям пастви. У цьому контексті досить кумедно виглядає формальна розписка, зроблена в кінці кожного сповідального розпису, де наголошується, що все показане у книзі відповідає дійсності («которые в сѣй росписѣ показаны исповѣдавшимися и причастившимися, и тѣ всѣ подлинно исповѣдались и стыхъ таин причастились. Так же кои показаны неисповѣдавшимися, и тѣ подлинно неисповѣдались. Буди же из оного показанія моего по какому доносу явится хотя мало что ложное, или какая утайка, и прикрытие, и за то повинен я не не точію изверженія чина, но и жестокому в гражданском судѣ истязанію»¹⁷⁴), особливо в розписах, де осіб, що не сповідались чи не причащались, узагалі не відзначено.

Гадаємо, є достатні підстави стверджувати, що парафіяльні священики не всіх своїх прихожан, які дійсно були відлученими від причастя (чи з певних причин пропустили річну сповідь) вписували до книг, точніше, робили відповідні помітки у сповідальних розписах. Існує значна кількість розписів, де на всю книгу з духовного правління (від 10 до кількох десятків парафій) не значиться жодної особи такою, що була б відлучена від причастя чи пропустила сповідь. І це при тому, що записавши людину до своєї парафії священик тим самим повинен і заплатити за неї податок, незалежно від того, сповідувалась вона в нього чи пропустила сповідь «за нерачением». Отже, відсутність (чи мізерна кількість) зафіксованих сповідальними розписами прикладів пропуску/відлучення від сповіді і причастя є не стільки прикладом благочестя пастви, скільки недбалства самого духівництва у виконанні пастирських обов'язків. Причому є приклади, коли зі зміною священика спостерігаємо сплеск відлучених (безпричинних пропусків сповіді) у парафіях, де все здавна, згідно зі сповідальними розписами попередніх років, було гаразд. Це є додатковим свідченням того, що не завжди офіційно представлене у звіті благочестя пастви було таким у дійсності¹⁷⁵.

Отже, підсумовуючи, слід наголосити, що сповідальні розписи як історичне джерело містять у собі значний потенціал недостатньо використовуваної істориками інформації, яка дозволяє по-новому поглянути на життя православної парафії та участь місцевого духівництва в контролі за мораллю прихожан. Порівнюючи наведену в них інформацію із нормативними приписами щодо ведення зазначеної документації (а ширше – контролю через сповідь за моральним життям пастви) із матеріалами інших джерел, зокрема судових справ проти порушників церковної моралі, ми можемо спостерігати численні приклади недбалства церковнослужителів у виконанні покладених на них обов'язків. Подекуди для них важливішим було вчасно надати формальну відписку-звіт і тим самим уникнути зайвого клопоту, аніж дійсно контролювати стан із річною сповіддю та фіксувати все, що відбувається в парафії, у відповідних документах заради дієвого впливу на моральне життя своїх «духовних дітей».

З іншого боку, сповідальні розписи, незважаючи на своє офіційне походження і, здавалося б, високу точність представленної інформації, містять значні огріхи в питаннях достовірності наведених у них даних, тому працювати з ними потрібно дуже обережно, використовуючи всі наявні в нашому розпорядженні дотичні до сповідальних розписів джерела та піддаючи ретельній критиці й аналізу всю інформацію, яку ми можемо почерпнути безпосередньо зі сповідальних розписів.

Таблиця 1
Словідальні розписи с. Лісник, вогчини Києво-Видубицького монастиря, церкви
Преображення Господня (1737–1764 рр.)
(ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.1, 13, 25)

Одиниця зберігання	Аркуші	Роки за описом	Фактичні роки	Словідь дітей відмічена			Помітка про словідь дорослих стоить проти				Таблиця підсумкова	Словідальсь і причащались		Словідальсь, але не причащались		Не сповідались (до 7 років)			Усього		З якої причини не сповідались або не причащались
				Чтко	розмито	відсутні	кожне ім'я	подвір'я	дужкою	по сторінці		не відмічено	Чол.	жін.	Чол.	жін.	Чол.	жін.	Чол.	жін.	
1	210–219	1738	1737	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	23	33	136	137		
1	102–109	1740	1739	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	1	29	25	145	132	12 років дівчинка – «не была понеже в службе»	
1	191–199	1739	1740	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	2	28	25	151	141	81 рік – «не был» 16 років – «за отлучкою из дому»	
1	53–58	1743	1743	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	28	22	135	123		
13	115–118	1750	1750	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	12	6	53	37		
1	258–262	[без дат]	1753	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	20	[13]	[90]	[72]		
13	243–247	1753	1755	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	20	16	99	71		
13	288–295	1754	1756	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	[39]	[39]	181	143		
13	182–189	1752	1760			+					+	Чол.	жін.	–	–	[?]	[?]	189	125		
13	1–9	1749	1763	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	39	48	211	205		
25	65–73	1764	1764	+	+			+	+		+	Чол.	жін.	–	–	46	41	226	217		

Закінчення таблиці 2

в) с.Лісник, церква Преображення Господня

дети их: Іоан	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	16	17	25	-	-
Василій	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	[]	13	14	23	23	[без року]
Маріанна	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	[]	[]	11
Георгій	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	5	6
жена Іоана Марія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	-	-
Юліанія, дочь Івана и Марии	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

¹ *Перковський А.* Народонаселення України в XVIII столітті: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1968. – 244 с.; *Миронов Б.Н.* Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX ст. // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Т. XX. – Ленинград, 1989. – С.102–117; *Мордвінцев В.* Сповідальні книги // *Київська старовина.* – 1995. – №3. – С.84–86; *Крикун Н.Г.* Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII века // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков: Межвузовский сборник научных трудов.* – Днепропетровск, 1983. – С.83–86.

² *Сакало О.* Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* 2007. – Кн. I. – Л., 2007. – С.781–786.

³ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005. – 312 с.

⁴ *Миронов Б.Н.* Социальная структура городского населения России в 1737 г.: опыт реконструкции // *Проблемы социально-экономической истории России: К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова.* – Санкт-Петербург, 1991. – С.118–124; *Гісцова Л.З.* Сповідна книга Старокодацької Запорозької христової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // *Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва.* – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2006. – С.20–26.

⁵ *Легун Ю.В.* Генеалогія селян Подільської губернії. Джерела. – Вінниця, 2005. – С.122–127; *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006. – С.183.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.75.

⁷ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.2073. – Арк.1 (1771 р.).

⁸ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.1517. – Арк.1 (1750 р.); Од.зб.2218. – Арк.2 (1753 р.).

⁹ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.17, 19, 31, 38 зв.; Оп.1015. – Од.зб.6а. – Арк.16, 19 зв., 47 зв., 50 зв., 51, 52.

¹⁰ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.6 а. – Арк.52, 53, 54 зв., 55 зв., 56, 60 зв.

¹¹ Там само. – Од.зб.6 а. – Арк.47 зв.; Од.зб.2. – Арк.22 зв.

¹² Там само. – Од.зб.2. – Арк.17 зв.

¹³ Там само. – Од.зб.6 а. – Арк.47 зв, 50 зв., 51 зв.; Оп.1024. – Од.зб.411. – Арк.8.

¹⁴ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.78, 151 зв.

¹⁵ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.1685 (1750 р.).

¹⁶ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.20. – Арк.14–22 (у цьому розписі не згадано жодної особи, яка б пропустила безпричинно сповідь чи з певних причин була позбавлена причастя).

¹⁷ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.1685. – Арк.3. Звернімо увагу, указом митрополита Т.Щербацького 1749 р. священникам (особливо з монастирів) суворо заборонялося приймати на сповідь не своїх парафіян, про що їх зобов'язували підписками (*Граевский И.С.* Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – К., 1912. – С.182; ЦДІАК України. – Оп.144. – Од.зб.19).

¹⁸ ЦДІАК України. – Оп.1015. – Од.зб.20. – Арк.21 зв.

¹⁹ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.12. – Арк.9–26 (1745 р.).

²⁰ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.411; Од.зб.504.

²¹ Ідеться про умовне ототожнення згаданих осіб, оскільки досить вільне поводження з іменами і прізвищами, яке зустрічається в тогочасних документах, значною мірою ускладнює подібні порівняння.

²² Зокрема, Сава Федоров (№429) та його дружина Марія (№450), гадаємо, можуть бути ототожненими із Савою Толоком та його дружиною (Толочиною), які за відсутності на хуторі Якова Базарненка доглядали приноси до чудотворної ікони за селом; а Василь Павлов (№431) сповідального розпису нагадує нам слугу пана Корби Василя Іванова (?), котрий водив Базарненка по прощах та брав участь у встановленні за селом край криниці хреста з іконою. Осіб, яких можна було б із більшою чи меншою долею впевненості ототожнити з іншими фігурантами цієї справи у сповідальному розписі не виявлено (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.12. – Арк.24 зв.; Оп.1024. – Од.зб.411; Оп.1024. – Од.зб.504. – Арк.7 зв., 11).

²³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.2 (1737 р.). – Арк.65 зв. (дім №59); Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.3 (1738 р.). – Арк.19 (дім №51).

²⁴ *Мордвінцев В.* Сповідальні книги. – С.84; Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та київська митрополічна кафедра, або Як українська православна церква позбулася автокефалії. – К., 1999. – С.206; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1044. – Арк.5; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.1.

²⁵ *Миронов Б.Н.* Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. – С. 104, 105.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.20.

²⁷ Ідея про запровадження духівництвом при церквах шнурових книг для обліку річної сповіді парафіян не була новою. Принаймні, вона вже висувалася синодальними указами 1716, 1718, 1722 рр., але запроваджені тоді спроби ведення обліку сповіді парафіян були припинені указом від 1726 р. (*Миронов Б.Н.* Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. – С.102–103). Л.Гісцова стверджує, що сповідальні розписи в Україні були запроваджені з 1722 р., зразки яких зберігаються у ЦДІАК України (ф.127, оп.1015; без зазначення конкретних одиниць збереження) (*Гісцова Л.З.* Сповідна книга Старокодацької Запорозької христової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових. – С.20). В описах КДК (ЦДІАК України. – Ф.127) ми можемо зустріти ще згадку сповідальної книги м. Києва за 1712 р. (оп.1016, Од.зб.345), але насправді це сповідальні розписи за 1742 та 1842 рр.; та з м.Черкаси за 1722 р. (оп.1015, Од.зб.1) – насправді це розпис характеристик духівництва та їх дітей з Черкас та Черкаського повіту кінця XVIII ст. На сьогоднішній день нам вдалося відшукати два зразки сповідних розписів до 1737 р. із Київської єпархії (обидва із Глухівської протопопії за 1723 р. (ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.597. – Арк.12–14 зв., 49–50 зв. (без кінця)). Оскільки сповідальні розписи 1720-х рр. велися в довільній формі і значно різняться від сповідальних книг, складених відповідно до форми, запровадженої указом 1737 р., тому в даній статті йтиметься лише про сповідальні книги, які велися після 1737 р.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.2.

²⁹ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.2.

³⁰ Там само. – Од.зб.3.

³¹ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.3.

³² Там само. – Од.зб.1; Од.зб.13.

³³ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.5.

³⁴ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.5.

³⁵ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.6.

³⁶ Там само. – Од.зб.6 а (Верхньокиївська протопопія); Оп.1016. – Од.зб.6.

³⁷ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.7.

³⁸ Там само. – Од.зб.8.

³⁹ Там само. – Од.зб.12.

⁴⁰ Там само. – Од.зб.11.

⁴¹ Принаймні станом на 1773 р., коли за наказом митрополита Гавриїла (Кременецького) перший консисторський архіваріус Мелхиседек передавав ввірений йому архів для зберігання спеціально призначеному для того консисторському підканцеляристу Якову Христовичу, Мелхиседек рапортував до КДК, що оскільки при передачі йому консисторського архіву (1769 р.) сповідальних розписів і метричних книг йому ніхто не передавав, тому «и нынѣ оныя книги и дѣла на прежнѣй архивѣ в большой катедральной церквѣ без всяких описѣй и реестрѣ содержатся». При цьому зі звітів попередніх років про збереженість консисторського архіву дізнаємося, що справи там «в большой кафедральной киевософиевской церкви на хорах в пределѣ Воскресенія Христова за перегородкою и за замком» зберігалися без систематизації, частково розкидані по долівці, від чого і зібрати їх становило неабияку трудність. До того ж «о імѣвшемся во время дождя течи дѣла многія гниlostію попортились» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3866 (1768 р.) – Арк.53 зв., 55, 4–4 зв.; *Климова К.* «Надёжные хранители древностей» (з історії церковних архівів в Україні) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.7. – К., 2001. – С.15); *Прокоп'юк О.* Організація та впорядкування архівів колегіальних органів управління Київської митрополії у XVIII ст. // Могилянські читання. 2006: Зб. наук. праць. – К., 2007. – С.176–180.

⁴² Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. – С.106.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.689 (1742 р.).

⁴⁴ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.687. – Арк.1.

⁴⁵ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.2195. – Арк.13; Оп.159. – Од.зб.45. – Арк.1; ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.1.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1111. – Арк.1.

⁴⁷ Там само. – Од.зб.687.

⁴⁸ Там само. – Од.зб.278.

⁴⁹ На даний момент нам відомі такі таблиці (екстракти) з Прилуцької протопопії за 1753 р. (Там само. – Од.зб.2268. – Арк.1 зв. – 2) та за 1758 р. (Там само. – Од.зб.3067. – Арк.2); з Полтавського повіття за 1761 р. (Там само. – Од.зб.3379. – Арк.1 зв. – 2); з Київського та Ніжинського повіть за 1773 р. (Там само. – Оп.1021. – Од.зб.56. – Арк.18 зв., 21; Оп.1024. – Од.зб.2194. – Арк.5 зв. – 6), та зі всієї Київської єпархії за 1770 р. (ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.8). Досить своєрідно оформлено екстракт вотчин Києво-Печерської лаври за 1742 р. – у цій зведеній таблиці окрім простої констатації загальної кількості парафіяльних церков, дворів, соціального стану їхніх мешканців та їх відвідин сповіді і причастя всі дані згруповані по церквах (кожна окремо) та за територіальною належністю (на території якого полку розташовані відповідні церкви) (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.6. – Арк.1–6).

⁵⁰ «... всепокорно оной канцелярии прошу в прием тех росписей обыкновенную квитанцию выдать» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2094. – Арк.6, 3, 4, 5 (1751 р.)).

⁵¹ Там само. – Арк.1 (1751 р.).

⁵² Там само. – Оп.1024. – Од.зб.1045. – Арк.1.

⁵³ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.5. – Арк.113–133, 134–159, 166–197, 261–295.

⁵⁴ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.669. – Арк.1.

⁵⁵ Наприклад, у сповідальному розписі Лохвицької протопопії за 1735 р. на розписах із 45 парафій підпис паламаря стоїть у 41, і лише в 4-х із них (с.Нова Гребля, церква Великомучениці Параскеви; с.Волошиновки, церква Покрови Богородиці; м.Сенчі (в джерелі – Сечні), церква Успіння Богородиці та с.Скоробогатки, церква Різдва Богородиці) паламар підписався власноруч. Натомість у розписі м.Глинська церкви св. Миколая всі три підписи (за священника, дяка і паламаря) зроблені однією рукою (Там само. – Оп.1015. – Од.зб.20 а. – Арк.539–554; 558–579; 641–652; 741–750; 440–459).

⁵⁶ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.9. – Арк.118–137, 138–153, 153 а – 167, 168–182 а, 183–200 зв.

⁵⁷ Там само. – Од.зб.9. – Арк.118–137, 183–200, 290–307.

⁵⁸ Там само. – Арк.83–95; 290–307.

⁵⁹ Принцип групування парафіян за різними соціальними групами не був сталим. Для прикладу: у зведеній таблиці із Прилуцької протопопії за 1753 р. (Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2268) окремо виділено козацьку старшину (значкових товаришів), а в окрему групу – рядових козаків; у зведеній таблиці з цієї ж протопопії (складав той самий протопіп) за 1758 р. ці дві категорії об'єднані в єдину групу «військові» (Там само. – Од.зб.3067). Простежується також значна плутанина в таких соціальних групах населення, як поселяни, посполиті, подворяни, підсусідки, бобилі.

⁶⁰ Там само. – Од.зб.1164. – Арк.1 (1747 р.).

⁶¹ Там само. – Од.зб.1517. – Арк.6.

⁶² Там само. – Од.зб.2268. – Арк.1 (1753 р.); Од.зб.2363. – Арк.2 (1753 р.); Од.зб.2218. – Арк.1 (1753 р.).

⁶³ Там само. – Од.зб.1435. – Арк.1.

⁶⁴ Як зразки таких розписів див., наприклад, розписи церков св. Георгія, Живоначальної Трійці, Вознесіння Господня Верхньокіївської протопопії за 1737 та 1738 рр. (Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.29–39, 40–47, 98–100; Оп.1015. – Од.зб.3. – Арк.29–42, 82–101, 102–105).

⁶⁵ Там само. – Оп.146. – Од.зб.129. – Арк.7 зв. (1751 р.); Оп.154. – Од.зб.28. – Арк.2 (1759 р.) («...Другие же причетников своих, приходящих к ним для сочинения указных росписей и к дворам своим не допущаютъ...» – скаржився киевоподільський протопіп Роман Лубенський у 1759 р. на причини, що заважають ієреям вчасно подавати сповідальні розписи до КДК).

- ⁶⁶ Там само. – Ф.127. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.8 зв.
- ⁶⁷ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2 (1737 р.). – Арк.87; Оп.1015. – Од.зб.3 (1738 р.). – Арк.60.
- ⁶⁸ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.54 (дім №79).
- ⁶⁹ Там само. – Од.зб.2. – Арк.62 (дім №124).
- ⁷⁰ Подібну ж плутанину і байдужість у визначенні віку ми спостерігаємо і в метричних книгах. Для прикладу: одне з близнят, що народились 18 червня 1728 р. (№48–50) у Семена Кирпатого («кузнеца солдата»), померло 1 липня 1728 р., записано у віці 7 тижнів (№51), а інше, яке померло 21 липня того ж року, уже значиться у віці 4 тижні (№55). Як бачимо, вік і першої, і другої дитини вказаний неточно, проте вбачати у цьому якісь свідомі махінації немає жодного сенсу (Там само. – Оп.1012. – Од.зб.105 а (1728 р.). – Арк.17, 21).
- ⁷¹ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2 (1737 р.). – Арк.72.
- ⁷² Там само. – Оп.1015. – Од.зб.3 (1738 р.). – Арк.27.
- ⁷³ Там само. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.8.
- ⁷⁴ Там само. – Од.зб.39. – Арк.22.
- ⁷⁵ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2 (1737 р.). – Арк.73.
- ⁷⁶ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2363. – Арк.3 (1753 р.).
- ⁷⁷ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.25. – Арк.5, 5 зв. (1764 р., сл. Звіринець Києво-Видубицького монастиря, двори №9, 12, 17, 21).
- ⁷⁸ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2363. – Арк.9–10.
- ⁷⁹ Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – С.184.
- ⁸⁰ Там же. – С.158.
- ⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.154. – Од.зб.9. – Арк.1.
- ⁸² Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской епархии в его правление (1757–1770). – К., 1907. – С.215.
- ⁸³ «Сего 759 года марта 31 дня в присланном ко мне (протопопу – О.Р.) из духовной митрополии Киевския консистории указ написано, яко де в присланных в духовную митрополию Киевския консисторию исповедных росписях по чинимым справкам усмотрена крайняя неисправность, в том, что оные лѣта мужеска, и женска лицам, в оних исповедных книгах в разных годѣх пишутся помешательно, то с излишню прибавкою, то с умалением, или те ж самыя на яком лѣт показаніи утвердятся никак невозможно; и для того де в духовной консистории определено, какое определение и преосвященным Арсением архієпископом митрополитом Киевским и Галицким и малыя Росіи подтверждено ко всем кому надлежит послать указы, дабы впредь оные исповдныя росписи сочиняемы были во всякой исправности по напечатанной в 1737 году и разосланной форме без всякого в летах мужескаго и женскаго полу лицам помѣшательства; то есть чтоб каждый год при сочинении вновь тех росписей, прибавляемо было каждому лицу толко по единому лету, а сверх как неприбавлять, так и неумалять, ни же те же самыя лета ставить, для чего те росписе при каждом приходе сочинять натрое по силе прежних о том указов неотменно; и за силу оного духовной митрополии Киевския консистории указа в ведомстве моем исполненне чинится, і впредь чинено быть имеется. С покорностію моею репортую 759 года мая 13 дня» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.154. – Од.зб.9. – Арк.20; 3).
- ⁸⁴ ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.2–3 зв.
- ⁸⁵ Про інформаційний потенціал даних цього, як і інших світських переписів, див.: Перковський А.Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – №1. – С.107–111; Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Т.І. – Нежин, 1913. – С.316–372.
- ⁸⁶ «...а именніе росписѣх отдали намѣстнику лохвицкому Николаю Максимовичу потому, что тот намѣстникъ Максимович в приходѣх ревизію дворового числа за силу указа духовной консистории по предложенію протопопскому производилъ, дабы в их имянной росписѣх, противъ ревизіи его Максимовича в дворорвомъ числѣх ошибки не было» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3351. – Арк.3 (1761 р.); Од.зб.1435. – Арк.1–8 (1750 р.)).
- ⁸⁷ На рапортах про пересилку сповідальних книг типовою є канцелярська резолюція: «книгу росписей принять буди исправна», «записав принять буди исправна» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.2073. – Арк.1, 2, 4, 5 (1771 р.); Од.зб.1756. – Арк.1, 3 (1767 р.)).

⁸⁸ Імперська політика Москви всіляко заохочувала практику доносів у середовищі «малоросів» (Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.283).

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1045. – Арк.1 (1758 р.).

⁹⁰ Знаменский Н. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С.11–12, 81–175.

⁹¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.669. – Арк.1.

⁹² Семен Чуйкевич – бунчуковий товариш, який разом зі своїм сімейством проживав у тому ж приході церкви Преображення Господня с.Біловода Лохвицької протопопії (Там само. – Оп.1016. – Од.зб.9 (1746 р.). – Арк.260 (двір №13)).

⁹³ ЦДІАК України. – Од.зб.9 (1746 р.). – Арк.287 (двір №84).

⁹⁴ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.18 (1750 р.). – Арк.1–16.

⁹⁵ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII – начало XIX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1999. – С.101–157.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.2231. – Арк.25 (1774 р.); Од.зб.2072. – Арк.1–2 зв. (1771 р.).

⁹⁷ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.25. – Арк.2–7.

⁹⁸ Там само. – Од.зб.12. – Арк.49–60; Од.зб.28. – Арк.9–33.

⁹⁹ Проблема з визначенням понять «двір» та «бездвірна хата» виникала і при складанні Румянцевського опису 1765–1769 рр. (Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Т.І. – С.317). Н.Шпачинський також говорить про плутанину в досліджуваній період із поняттями «двір» і «бездвірна хата» (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский. – С.258–260).

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1435. – Арк.1 (1750 р.).

¹⁰¹ «... дабы он впредь показанных в его ответе яко бы сумнителств во извинение себе не могл предствить. 1. Хазяевъ, которіе хотя за единъ грунтъ службу государеву и податы всякие отбувають, а особенными дворами живутъ, ставитъ разными дворами, ибо тѣх хазяевъ единъ дворъ за всѣ дворы требъ хрстіанскихъ получать не можетъ, но всяка особно получать долженъ. 2. Которіе собственныхъ своихъ грунтовъ неимѣютъ, також те кои приходятъ с инних мѣст для заработка хлѣба, кой пожив полгода или год отходятъ, кой не імея осѣдлости от одного хазяина к другому на год нѣсколко разов с изби в ізбу переходятъ, или с прихода в другой приход или по хуторам переходятъ, таковыхъ ставитъ бобиллями, кой же хочай и в хуторах жителствуютъ или чрезъ год другой и большѣ имѣютъ, а имѣютъ грунта, и оседлостъ, ставитъ же таковыя дворами...» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1435. – Арк.5).

¹⁰² ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.7–7 зв.

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1435. – Арк.4–4 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.210–219, 102–109, 191–199, 53–58, 258–262; Од.зб.13. – Арк.115–118, 243–247, 288–295, 182–189, 1–9, 124–131; Од.зб.25. – Арк.65–73.

¹⁰⁵ Там само. – Оп.144. – Од.зб.19. – Арк.2–2 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Оп.154. – Од.зб.28. – Арк.2; Оп.146. – Од.зб.129. – Арк.1–8.

¹⁰⁷ У рапорті із Густинського монастиря про посилку сповідальних книг (1742 р.), між іншим, значиться: «...Которые же в монастыре Густинском з вотчин монастырскихъ наемные люди обрѣтаются, також послушники монастырские, которые в отреченности от монастыря по дворцам и хуторам монастырскимъ живут, тим всѣм наемнымъ приказывано в пархіяльныхъ своихъ священниковъ сповѣдатись и бжественныхъ таинъ сообщатись, а послушникамъ в тихъ священниковъ до которого прихода для близости в церковь ходят и оніе наемніе люди в парохіяльныхъ своихъ священниковъ, а послушники з дворцов и хуторовъ где способнейше поблизости к церквѣ било сповѣдались, и бжественныхъ таинъ сообщались, которые священники в вѣдомости свои тихъ повписывали» (Там само. – Оп.1020. – Од.зб.687. – Арк.1).

¹⁰⁸ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания (далі – ПСПР). – Т.ІІ. – Санкт-Петербург, 1872. – №721; Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.6. – №4052; Смирнов С. Древнерусский духовник. – Москва, 1913. – С.236; Алмазов А. Тайная исповедь в православной восточной церкви: Опыт внешней истории, исследование преимущественно по руко-

писям. – Т.ІІ. – Одесса, 1894. – С.371; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.144. – Од.зб.19. – Арк.1, 7 зв.

¹⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.28. – 153 арк.

¹¹⁰ Там само. – Оп.141. – Од.зб.59. – Арк.2.

¹¹¹ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.58–73.

¹¹² Там само. – Оп.1015. – Од.зб.3. – Арк.11–28.

¹¹³ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.72.

¹¹⁴ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.3. – Арк.27.

¹¹⁵ Там само. – Од.зб.6 а. – Арк.30–46.

¹¹⁶ Там само. – Од.зб.10. – Арк.38–46.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Київське духівництво із цього приводу скаржилось митрополитові (1749 р.), що священники, аби не було затримки із подачею сповідальних розписів, змушені були (?) вносити до своїх книг також і осіб, які під час Великоднього посту бували у від'їзді, помічаючи їх такими, що сповідалися (звернімо увагу: у цьому випадку можна було написати «не бил за отлучкою!»). Люди ж, повернувшись до своєї парафії, часто не привозили «заручніе письма» про сповідь в інших духівників і відмовлялися після повернення сповідатись у парафіяльного ієрея, як того вимагали закони (Там само. – Оп.144. – Од.зб.19. – Арк.2).

¹¹⁹ ЦДІАК України. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.1.

¹²⁰ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.87.

¹²¹ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.3. – Арк.60.

¹²² Там само. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.1–10.

¹²³ Там само. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.9, 24.

¹²⁴ Церква дозволяла лише два шлюби, третій же, згідно з правилами Василя Великого, уважався протизаконним, але допустимим у випадку, коли такий уже мав місце («На троєбрачіе нѣтъ закона: посему третій бракъ не составляетъ по закону. На таковыя дѣла взираемъ, какъ на нечистоты въ церкви: но всенародному осужденію оныхъ не подвергаемъ, какъ лучшыя, нежели распутное любодѣяніе» (Сѣгао Василя Великого к Амфилохію єпископу іконійскому каноническое посланіе второе // Книга правилъ святыхъ апостоловъ, святыхъ соборовъ вселенскихъ и поместныхъ и святыхъ отцов. – Москва, 1901. – С.336, правило 50; св.Василя первое каноническое посланіе. – С.317, правило 4). Згодом назване правило було дещо послаблене, і третій шлюб визнавався законним у випадку, коли особа вдруге овдовіла у молодому віці (до 50 років) не маючи дітей. При цьому на особу накладалась єпитимія залежно від віку – чим старша людина, що вступала у третій шлюб, тим вищі норми (Требник. – Стратин, 1606. – Арк.647; Поучение священнослужителям // Акты исторические. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1841. – С.161 (це правило було передруковане майже дослівно Арсенієм Желіборським у Номоканоні 1646 р. (Див.: Поученіє ієреєви новопосвященному // Номоканон. – Л., 1646. – Арк.84)). У требниках же у чині вінчання наголошувалось, що в такому випадку слід казати, що вінчаються названі особи «к совокупленію, а не к браку, понеже нужда ради телесная се бывает» (Требник. – Москва, 1633. – Арк.148)). Третій шлюб у віці після 50 років, як і шлюб у віці навіть до 30 років, але при наявності дітей, уважався забороненим (Собрание по алфавитному порядку всех предметов или Синтагма Матфея Властаря / Пер. с гр. Н.Ильинского. – Симферополь, 1892. – С.109). Четвертий же шлюб за будь-якої умови вважався забороненим («Четвероженец не пріемлется в церковь аще не разлучится четвероженства; по разлученіи же да не причастится осмь летъ» (Павлов А. Номоканон при Большом Требнике. – Москва, 1897. – С.326, правило 181; Номоканон. – К., 1629. – С.83; Номоканон. – Л., 1646. – С.41, правило 178; Русская историческая библиотека. – Т.VI: Памятники древнерусского канонического права. – Ч.І: XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1880. – С.273, 432 і т.д.)). Прикметно, що якщо Синод допускав певні пом'якшення щодо заборонених шлюбів кровних та хресних родичів, у випадках, коли такі вже трапились, то для четвероженців жодних пом'якшень не допускалось (пор.: ПСПР. – Т.ІІ: 1762–1772 гг. – С.392 (№343), а також: С.474–475 (№415), 113 (№115), 277 (№242) та ін.).

¹²⁵ Про недозволений шлюб Якова Дробницького знали лубенський протопій Я.Оріховський, покровські роменські ієреї Стефан Петров та Василь Іванов (на момент розслідування справи всі три ієреї вже були покійні), а також покровські ж ієреї Я.Мултянський, який сповідував і причащав Якова Дробницького в 1747 р., та його напарник Я.Те-

решкевич, який розрішив Я.Дробницького від накладеної на нього Я.Мултянським заборои в 1748 р. (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1300. – Арк.3–3 зв.).

¹²⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1300 (1749 р.). – Арк.2.

¹²⁷ Там само. – Од.зб.926. – Арк.1 (1744 р.); Од.зб.1110. – Арк.1 (1764 р.); Од.зб.1436. – Арк.1 (1750 р.); Од.зб.2094. – Арк.1 (1751 р.).

¹²⁸ Там само. – Од.зб.1111. – Арк.1; Од.зб.2094. – Арк.4.

¹²⁹ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.2072. – Арк.1.

¹³⁰ Там само. – Од.зб.2194. – Арк.25, 26.

¹³¹ Там само. – Оп.159. – Од.зб.45 (1764 р.). – Арк.14.

¹³² Там само. – Оп.154. – Од.зб.9. – Арк.64–65.

¹³³ Там само. – Арк.1–63.

¹³⁴ ІР НБУ. – Ф.232. – Од.зб.456. – Арк.2, 3.

¹³⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3868. – Арк.28 зв. – 29 (№31).

¹³⁶ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.2195. – Арк.1, 17 зв.

¹³⁷ Там само. – Од.зб.497. – Арк.1.

¹³⁸ Там само. – Оп.159. – Од.зб.45. – Арк.1.

¹³⁹ ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.576. – Арк.86 зв.

¹⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1111. – Арк.1.

¹⁴¹ Там само. – Од.зб.2363. – Арк.9–10.

¹⁴² Там само. – Оп.1024. – Од.зб.1044. – Арк.2.

¹⁴³ Там само. – Од.зб.2195. – Арк.1.

¹⁴⁴ Там само. – Оп.154. – Од.зб.9. – Арк.1, 3.

¹⁴⁵ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.2195. – Арк.1.

¹⁴⁶ ІР НБУ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.2–3.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3351. – Арк.2.

¹⁴⁸ Там само. – Од.зб.1246. – Арк.2.

¹⁴⁹ Там само. – Арк.2 зв.

¹⁵⁰ «...понеже от нѣкоторых намѣстниковѣ и священниковѣ такови в присылкѣ в духовное правленіе на указніе сроки репортовѣ и денегѣ исполненія не чинятыя, якоже не точію на сроки, но и послѣ сроковѣ, по неоднократнымѣ от духовного правленія притвержденіямѣ потоль, пока нарочно по инструкторіи не пошлется, не присылаютъ, за то ихъ штрафовать бы должно...» (Там само. – Оп.1024. – Од.зб.1665. – Арк.1 (1766 р.)).

¹⁵¹ Там само. – Арк.6.

¹⁵² Там само. – Оп.1024. – Од.зб.2194. – Арк.25, 26.

¹⁵³ Там само. – Арк.16.

¹⁵⁴ О.Прокоп'юк також відзначає більшу ретельність духовних правлінь порівняно із монастирями, особливо крупними, у пересилці звітної документації (Прокоп'юк О.Б. Місцеві єпархіальні органи влади в Київській митрополії 1721–1786 років: реконструкція повноважень // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – Вип.19. – К., 2007. – С.83).

¹⁵⁵ Як пояснював козелецький протопіп Микола Язловецький, священники не встигали до вказаного строку («о фоминой неделе») подавати сповідальні розписи, прохали відстрочки («...і когда же в послѣ уже фоминой неделѣ в тиждень или два приносят с представленіемѣ, что они сами і дячки их таковых книг ісправно писать немогут...») (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1436. – Арк.1).

¹⁵⁶ ЦДІАК України. – Од.зб.1435. – Арк.3.

¹⁵⁷ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.669. – Арк.1.

¹⁵⁸ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.3351. – Арк.2.

¹⁵⁹ «...в духовном правленіи определено: послать всечестностямъ вашимъ ордер и предложитъ, дабы ви книги о исповѣдавшихся і причастившихся во святую четьредесятницу сего года приходскихъ вашихъ людей по единой с перечневимъ экстрактомъ по имѣющимся у всечестностейъ вашихъ печатнымъ присѣмъ формамъ сочинив и подписав оніе своими і причетниковъ руками в духовное правленіе привозили заверѣменно в постѣ...» (Там само. – Од.зб.1436. – Арк.1 зв.).

¹⁶⁰ Там само. – Од.зб.3351. – Арк.2. У даному випадку спостерігаємо приклад протистояння і боротьби за владу над парафіями між лохвицьким протопопом Корнилієм Кривецьким та лохвицьким же намісником Миколою Максимовичем, що є типовим для 1760-х рр.

- ¹⁶¹ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.13. – Арк.244 (двір №8), 245 (двір №15); Од.зб.345. – Арк.1 зв. (двір №188).
- ¹⁶² Там само. – Од.зб.9. – Арк.40. Інший приклад: у сповідальному розписі слободи Звіринець, вотчини Києво-Видубицького монастиря, значиться дата його написання – «1751 года, апріля д.» (Там само. – Од.зб.13. – Арк.19).
- ¹⁶³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727–1753 гг. – К., 1884. – С.270.
- ¹⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.3. – Арк.294, 324, 338, 352, 364; Оп.1015. – Од.зб.28. – Арк.7, 21, 31, 39.
- ¹⁶⁵ Пор. сповідальні розписи та наведені в кінці їх підсумкові таблиці із церкви Вознесіння Христа Верхньокіївської протопопії за 1737 та 1738 рр. (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.98–100; Оп.1015. – Од.зб.3. – Арк.102–105). Див. також: Оп.1020. – Од.зб.954 (1745 р.; Новопечерський Зміївський монастир). – Арк.1–7 (зазначена в кінці сповідального розпису церкви Івана Богослова с.Гамалій і сл.Миколаївки кількість дворів та парафіян не дорівнює даним, наведеним у самому розпису).
- ¹⁶⁶ ЦДІАК України. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.22 зв., 30 (церква Преображення Господня, дім №28, Агафія, 30 років, сповідалась, але не причащалась «за случившеюся немощю злою» в підсумковій таблиці не відзначена); 70 зв., 72 (за списком діти віком 10 і 12 років «не были» не відмічені в підсумковій таблиці церкви Миколи Притиска).
- ¹⁶⁷ Там само. – Оп.1020. – Од.зб. 1517. – Арк.1 (1750 р.); Од.зб.2218. – Арк.2 (1753 р.).
- ¹⁶⁸ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.10 а (1748 р.; насправді – 1758 р.). – Арк.1–17, 42–59, 60–65, 66–81; Оп.1015. – Од.зб.18. – Арк.1–16.
- ¹⁶⁹ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.10 а. – Арк.17, 41, 59, 81, 87, 88.
- ¹⁷⁰ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.5. – Арк. 35–46, 67–77 і т.д.
- ¹⁷¹ Там само. – Од.зб.9. – Арк.6–60, 69–325.
- ¹⁷² Там само. – Оп.1016. – Од.зб.12. – Арк.37–41, 42–48.
- ¹⁷³ Там само. – Ф.130. – Оп.1. – Од.зб.46, 212; Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.10. – Арк.47–62; Оп.1016. – Од.зб.3. – Арк.286–293; Оп.1016. – Од.зб.12. – Арк.33–36 і т.д.
- ¹⁷⁴ Там само. – Ф.130. – Оп.2. – Од.зб.212. – Арк.6 зв.
- ¹⁷⁵ Для прикладу пор. сповідальні розписи церкви Покрови Богородиці Верхньокіївської протопопії за 1737, 1738, 1742 та 1748 рр.: Там само. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.2 (1737 р.). – Арк.11–28; Оп.1015. – Од.зб.3 (1738 р.). – Арк.43–59; Оп.1015. – Од.зб.6 а (1742 р.). – Арк.47–63; Оп.1015. – Од.зб.10 (1748 р.). – Арк.47–62.

The article analyses authenticity of information given in confession books of Kyivan Metropolitanate of the XVIII century and also the state of keeping of clergy representatives to the duty laid on them concerning control of laypeople piety in the form of annual confession of each church member.

О.А.Іваненко*

УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ВЗАЄМИНИ У СФЕРІ НАУКИ ТА ОСВІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на базі архівних джерел, мемуарів та листування сучасників, опублікованих документів діловодства висвітлюється українсько-французьке науково-освітнє співробітництво, зокрема, зв'язки Харківського, Київського та Новоросійського університетів із науковими центрами Франції у ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивчення історії науково-освітніх зв'язків України та Франції ХІХ – початку ХХ ст. відкриває можливість глибше осмислити їх значення для розвитку європейської культури, розкрити механізми становлення та функціонування

* Іваненко Оксана Анатоліївна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

складних процесів інтелектуальної взаємодії, взаємодія народів Європи. Різні аспекти розглядуваної теми досліджувалися у роботах, спеціально присвячених українсько-французькому науковому співробітництву, та працях з історії науки, освіти, міжнародних зв'язків України¹. Утім, наявний комплекс архівних матеріалів, публікацій джерел приватного походження, діловодчої документації, законодавчих актів дозволяє пролити світло на маловідомі сторінки інтелектуальних взаємин України та Франції.

Протягом XIX – початку XX ст. особливо виразно проявилися тісні українсько-французькі наукові зв'язки в галузі філології, історії, права, природничих наук. Підґрунтям для їх розвитку було відкриття в Україні університетів, що відігравали роль осередків науки й освіти, які впливали на стан середньої школи шляхом підготовки кадрів, розробки професорами навчальних програм, посібників, а також брали участь у формуванні суспільної думки за допомогою активної громадської діяльності науковців. Запозичення започаткованих за часів Середньовіччя європейських традицій, що передбачали адміністративну автономію, принципи свободи викладання та наукових досліджень, простежується в статутах 1804 та 1863 рр., які регламентували університетське життя у Російській імперії.

За умов нестачі вітчизняних фахівців вихідці з Франції – країни з давніми педагогічними традиціями – зробили значний внесок у справу становлення та розвитку відкритих у першій половині XIX ст. Харківського (1804) та Київського (1834) університетів. Харківський університет із перших же років свого існування розвивався у творчій співпраці з науковими колами Заходу. Французькі вчені Я.Я.Белен-де-Баллю, М.М.Паки-де-Совіньї, А.А.Дегуров, Ф.О.Делявінь, А.А.Борель, А.К.Плансон, І.Г.Мало, А.О.Сивокт, І.С.Ледюк брали участь у роботі створеного 1804 р. комітету з підготовки відкриття університету; багато зробили для організації його допоміжних навчальних закладів – бібліотеки, зоологічного кабінету, ботанічного саду, мінцкабінету; працювали над підготовкою навчальних посібників, у яких існувала гостра потреба на Слобожанщині; сприяли вдосконаленню викладання в університеті історії, класичних мов, французької, італійської, зоології, ботаніки.

Однак, у 1815 р. міністерством народної освіти Російської імперії було прийнято розпорядження, за яким на вакантні посади викладачів мали бути «рекомендовані тільки росіяни, але в жодному разі не іноземці»². Учителів, гувернерів та професорів стосувалася «Записка про необхідність обмеження доступу до Росії французької періодики та в'їзду французьких та англійських підданих у зв'язку з антиросійськими настроями у Франції» (1832), що зберігається у фонді Третього відділення Державного архіву Російської Федерації (м. Москва)³. Відповідно, у відкритому 1834 р. в Києві Університеті святого Володимира роль французьких викладачів обмежувалася участю А.К.Плансона та А.А.Бореля у викладанні іноземних мов, а Г.О.Дебре та А.Рішарда – у навчанні студентів танцям.

Діяльність французьких педагогів, частина з яких перейняли ідеалами Просвітництва, допомагала вихованню вільних, творчих, здатних критично мислити особистостей. Зокрема, вироблена Плансоном (працював в університеті з 1834 р.) методика викладання лекційного матеріалу мала такі складові: 1) дослідження еволюції французької прози на основі порівняльної характеристики її визначальних рис відповідно до кожного етапу розвитку; 2) аналіз історичних передумов виникнення провідних літературних течій у Франції; 3) критика найвизначніших творів кожної з цих течій. На початку лекцій і по завершенні теми відбувалося повторення пройденого матеріалу⁴. Лектор Борель, починаючи із 1838 р., ознайомлював студентів Київського університету з працями Вольтера, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є⁵. Поряд із творчістю представників художньої літератури він аналізував на лекціях роботи французьких істориків Гізо, Тьєррі, Мішле⁶.

Опрацювання зафіксованих у документах Державного архіву міста Києва відомостей дає можливість виявити тенденцію збільшення учнів у французьких учителів танців Університету святого Володимира: 1842 р. в Г.О.Дебре навчалося 137 осіб, 1843 р. – 190, 1845 р. – 281⁷; А.Рішард у 1846 р. мав 245 учнів, а 1848 р. – 448⁸. Характеризуючи результати роботи Г.О.Дебре, інспектор студентів у звіті за 1841 р. зазначав: «Успіхів досягли вельми прийнятних у танцях, поширених у товариствах, де багато хто вже вільно танцює...»⁹.

Французькі педагоги сприяли становленню й розвитку середніх навчальних закладів підвищеного типу України. З іменем заснованого 1817 р. в Одесі Рішельєвського ліцею пов'язана діяльність адміністраторів французького походження – перших директорів закладу абата Ніколь (1817–1820) та Ремі Жилле (1817–1821)¹⁰. Протягом першої половини XIX ст. французька мова та література викладалася в ліцеї зусиллями Р.Жилле, І.Лоран, М.Нодо, А.Шапеллон. Учні римо-католицького віросповідання мали змогу навчатися закону Божого у професора французької граматики й географії Буавень (1817–1820 рр.) та монаха-бenedиктинця Рафмінъ (1821–1827 рр.).

Західноєвропейські фахівці відігравали важливу роль у здійсненні навчально-виховної роботи Ліцею вищих наук князя Безбородька. Молодший професор французької словесності І.Я.Ландражин, окрім своїх прямих обов'язків, протягом 1822–1825 рр. виконував роботу бібліотекаря та в 1823 р. був удостоєний грошової винагороди в 1 тис. руб.¹¹ Починаючи з 1825 р. на цій посаді перебував А.А.Аман, який протягом 20-х рр. XIX ст. був учителем французької мови, наглядцем за вихованцями й викладачем арифметики для учнів третіх класів (1822 р.) на громадських засадах. Сумлінна праця А.Амана була відзначена у 1822 і 1823 рр. преміями в розмірі 500 руб. кожна¹². 1831 р. «помічником бібліотекаря без платні» був призначений Я.К.Воаргарт, який протягом 20-х рр. працював на посадах наглядча за вихованцями та вчителя французької мови, каліграфії¹³. У 1829 р. наглядцем за вихованцями було затверджено К.І.Делятра – колишнього вчителя французької мови Житомирського (1820–1822 рр.), Луцького (1823–1826 рр.), Мендзиборського (1826–1827 рр.) та Мозирського (1827–1829 рр.) повітових училищ, а також пансіону шляхетних дівчат-сиріт пані Поляновської, де протягом 1823 р. він працював на громадських засадах¹⁴. Перебування французів на посадах наглядців сприяло кращому засвоєнню учнями західноєвропейських мов, адже у вільний від навчання час пансіонери мали розмовляти французькою чи німецькою, залежно від того, якою мовою володів черговий наглядч.

В основу методики лектора французької мови та словесності (із 1833 р.) бакалавра Я.Лельєвра були покладені такі навчальні прийоми, як читання, переклад і критичний розбір прозових та віршованих творів французької літератури, перекладання французькою оригінальних текстів російських авторів, написання творів-роздумів¹⁵. У 1843/44 навч. році викладач включив до навчального плану з французької словесності аналіз знаменитої праці Монтеस्क'є «Про дух законів» (1748 р.). Паралельно з виконанням викладацьких обов'язків Лельєвр підготував на основі матеріалів Біблії та видав у 1836 р. підручник філософсько-моралістичного змісту¹⁶.

За браком кваліфікованих фахівців у ліцеї іноді переривався процес навчання іноземних мов. У 1846/47 навч. році виникла вимушена перерва у викладанні французької через звільнення лектора Лельєвра. Протягом 50-х рр. французьку мову та словесність викладав кімнатний наглядч пансіону ліцею Ю.Ганнот, який обмежував навчання усними перекладами французьких текстів та письмовими – російських літературних пам'яток¹⁷.

На тлі характерного для першої половини XIX ст. міждержавного протистояння Росії та Франції, здійснення царським урядом заходів, спрямованих на

витіснення іноземних фахівців із науково-освітнього життя імперії, провідною формою українсько-французького наукового співробітництва стали закордонні відрядження вітчизняних науковців із метою вдосконалення освіти, підготовки до зайняття університетських кафедр. Унаслідок поразки у Кримській війні (1853–1856 рр.), падіння авторитету Росії на міжнародній арені з особливою актуальністю постала необхідність проведення соціальних реформ, удосконалення системи освіти. Очевидними стали проблеми забезпечення вищої школи кваліфікованими науково-педагогічними кадрами, науковою літературою, навчальними посібниками та недостатньої обізнаності вітчизняних учених із новітніми розробками провідних західноєвропейських наукових шкіл. Статут 1863 р., що передбачав відновлення автономії викладацької корпорації, надавав університетам право відряджати за кордон учених для підготовки до професорської діяльності, завдяки чому у 50–70-х рр. XIX ст. істотно зростає кількість стажувань у західноєвропейських вищих навчальних закладах. Для командировання учених до Західної Європи по лінії Міністерства народної освіти для підготовки до здобуття професорського звання потрібні були чималі кошти, адже протягом 2–3 років «професорські стипендіати» проходили стажування в науково-освітніх центрах декількох європейських держав. Як правило, перевага при розподілі закордонних відряджень за рахунок міністерства народної освіти надавалася молодим людям, які готувалися до зайняття кафедр, перед досвідченими вченими. Винятком із цього правила були лише ті особи, поїздка яких за кордон мала виняткове значення для підвищення якості викладання ними навчальних дисциплін¹⁸. У складанні планів роботи за кордоном стипендіатам допомагали професори, ознайомлені з особливостями діяльності західноєвропейських наукових центрів. Наприклад, відповідно до інструкції, наданої магістру загальної історії М.П.Драгоманову вченою радою Університету святого Володимира (1870 р.), основним предметом його занять була історія стародавнього світу, він мав ознайомитися з методикою проведення історичних семінарій у німецьких університетах та Школі хартій у Парижі, вивчити колекції західноєвропейських музеїв¹⁹. Рекомендацію щодо відрядження за кордон М.П.Драгоманов отримав уже в студентські роки, до закінчення ним курсу навчання в університеті, від виконувача обов'язків екстраординарного професора В.Я.Шульгіна. Характеризуючи студентів, науковою роботою яких він керував, професор зазначав, що М.П.Драгоманов «за обдаруваннями й хистом до самостійної роботи, можливо, перевершує В.Авсеєнка, але поступається йому в здатності до безперервних, настійних наукових занять»²⁰.

У зв'язку з реформуванням судової системи в Росії на початку 60-х рр. XIX ст. зростає потреба у високоосвічених фахівцях, глибоко обізнаних зі станом юридичної науки у Франції – батьківщині «Декларації прав людини і громадянина», Кодексів Наполеона, що прискорили утвердження в Європі принципів демократії у галузі права. Так, 1860 р. для підготовки до здобуття професорського звання був командирований за кордон ад'юнкт державного права Київського університету О.В.Романович-Славатинський. Перебуваючи в Парижі, він слухав лекції з історії порівняльних законодавств, філософії права, політичної економії (Коллеж де Франс); із канонічного права, філософії (Сорбонна); із міжнародного, адміністративного права (Школа права); із промислового законодавства, промислової адміністрації та статистики (Паризьке ремісниче училище)²¹.

Д.І.Каченовський, ординарний професор по кафедрі загальнонародного права Харківського університету, у 1864 р. вирушив у закордонне відрядження, під час якого придбав наочне приладдя для університету. Учений неодноразово подорожував європейськими країнами, підтримував зв'язки з французькими науковцями, зокрема – автором 17-томної історії Франції (1833–1867 рр.) Ж.Мішле²². Наукові праці Д.Каченовського публікувалися в англійських та

французьких періодичних виданнях. Як свідчить приватна кореспонденція професора, західноєвропейські країни були для нього тим місцем, де він черпав творче натхнення. Учений гостро реагував на тривожні відомості про зіткнення у травні 1871 р. між паризькими комунарами й урядовими військами: «Дуже засмутили мене останні вісті з Парижа. Божевільні комуністи палять його»²³.

У 1871 р. ординарний професор по кафедрі карного права Університету святого Володимира О.Ф.Кістяківський здійснив поїздку до Німеччини та Франції, маючи на меті ознайомитися з методикою викладання юридичних наук, прослухати систематичний курс психіатрії, зібрати матеріали для вивчення історії кримінального права, зокрема, дослідити твори XVII–XVIII ст. з криміналістики²⁴.

Протягом відрядження з метою приготування до професорського звання з цивільного права (1876–1878 рр.) приват-доцент Київського університету О.І.Загоровський ознайомився з німецькою та французькою системами викладання юриспруденції та здійснив їх порівняльну характеристику. За особистими спостереженнями вченого, лекції німецьких викладачів страждали на «надзвичайну сухість», натомість майстерність французьких лекторів, зокрема професора Лаббе, справила на нього незабутнє враження: «Уже на першій лекції можна було помітити, що за кафедрою був майстер своєї справи. Римський тестамент просто воскреснув у руках професора. Він так наочно просто й разом із тим захоплююче виклав усі правила римського заповіту, що, можна сказати, уклав у нього свою душу живу»²⁵. Разючу відмінність між французьким та німецьким стилями викладання Загоровський пояснював вищим рівнем розвитку ораторського мистецтва у Франції і тим, що французький студент у першу чергу цінував «не кількість продиктованого професором, а його esprit (смісл)»²⁶.

Під час наукового відрядження до Західної Європи 1877–1878 рр. доцент по кафедрі поліцейського права Університету святого Володимира І.Т.Тарасов прослухав у Школі права в Парижі курс політичної економії, адміністративного права, комерційного (торговельного) права, був присутнім на іспитах у Незалежній школі політичних наук та Школі права. Учений виявив деякі недоліки в організації навчального процесу у відвіданих ним закладах, а саме: незадовільний рівень викладання політичної економії та статистики, недосконалість екзаменаційної системи²⁷.

Необхідність покращення медичного обслуговування населення Російської імперії зумовило зростання інтересу до стажувань вітчизняних спеціалістів у Західній Європі. Зокрема, ад'юнкт по кафедрі приватної терапії Київського університету Л.К.Горецький у 1861 р. був відряджений до Німеччини, Австрії і Франції для ознайомлення з принципами роботи клінічних закладів Європи та методикою викладання медицини.

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор по кафедрі теоретичної хірургії Університету святого Володимира Х.Я. фон Гюббенет 1862 р. отримав закордонне відрядження для участі в конгресі офтальмологів у Парижі. У Франції фон Гюббенет мав змогу ознайомитися з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської офтальмології, станом розробки найбільш актуальних проблем медичної науки.

Із метою підготовки до зайняття професорської посади доцент по кафедрі загальної терапії та фармакології Київського університету В.-Г.М.Стадіон у 1862–1863 рр. вивчав медичну хімію та фізичний діагноз у Західній Європі. Учений направив управляючому Київським навчальним округом доповідну записку (1862 р.), в якій наполіг на обов'язковому включенні до плану відрядження студіювання дослідної фізіології у Парижі²⁸.

Секретар медичного факультету, ординарний професор по кафедрі загальної терапії та фармакології Університету святого Володимира О.О.Шеффер, готуючись до педагогічної діяльності по новоствореній кафедрі медичної фізики й хі-

мії, перебував протягом 1865–1866 р. у Західній Європі для придбання навчального приладдя й ознайомлення із зарубіжними системами університетського викладання²⁹.

У 1869 р. доктор медицини В.А.Субботін був відряджений від Київського університету на два роки за кордон для приготування до здобуття професорського звання³⁰. Улітку 1870 р. учений удосконалював свої знання в Парижі, де прослухав курс лекцій із військової медицини професора Віллеміна, займався в хімічній лабораторії професора Вюрца, оглядав шпиталі, зокрема, вивчав їх систему опалення та вентиляції³¹.

За період дії університетського статуту 1863 р. фахову підготовку у Франції пройшло чимало представників точних наук, природознавців. Із метою поглиблення своїх знань із математики та ознайомлення з методикою викладання, принципами організації навчального процесу в західноєвропейських вищих навчальних закладах ад'юнкт по кафедрі чистої математики Університету святого Володимира П.Е.Ромер у 1862 та 1863 рр. перебував у закордонному відрядженні. У результаті порівняння німецької та французької систем освіти Ромер дійшов висновку про те, що остання більшою мірою відповідала реаліям Російської імперії³².

Степендіат міністерства народної освіти, магістр ботаніки Я.Я.Вальц 1863 р. був командирований від Київського університету на два роки за кордон. Протягом свого восьмиденного перебування в Парижі він встигнув оглянути колекцію Ботанічного саду («Jardin des plantes»), майстерні з виробництва мікроскопів, установити зв'язки з місцевими біологами³³.

У 1865 р. виконувач обов'язків екстраординарного професора хімії Університету святого Володимира І.А.Тютчев вирушив до Західної Європи для ознайомлення із методикою організації практичних занять у лабораторіях³⁴.

В.П.Єрмаков – стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики Київського університету – був учнем М.Є.Ващенко-Захарченка, який кілька років вивчав математику в Парижі. 1871 р. він вирушив у дворічне відрядження до Західної Європи, протягом якого відвідав Францію, де студіював досягнення західної науки у дослідженні диференціальних рівнянь³⁵.

У 1871 р. ординарний професор фізики Університету святого Володимира М.П.Авенаріус був командирований за кордон для вивчення новітніх методик організації роботи фізичних лабораторій Німеччини та Франції. За участь у Всесвітній електричній виставці й конгресі фізиків французький уряд 1881 р. нагородив ученого срібною медаллю та офіцерським ступенем ордена Почесного легіону³⁶.

Ознайомленню із західноєвропейськими допоміжними навчальними закладами була присвячена зарубіжна поїздка ординарного професора по кафедрі хімії Київського університету П.П.Алексеева (1871–1872 рр.), протягом якої він відвідав нові хімічні лабораторії у Сорбонні та Ботанічному саду («Jardin des plantes») ³⁷. У 1868 та 1878 рр. Алексеев оглянув Всесвітні виставки в Парижі, зокрема, вивчив обладнання для хімічних лабораторій, представлене на експозиції міністерства народної освіти Франції «Організація, методика та навчальне обладнання в системі вищої освіти» («Organisation, méthodes et matériel de l'enseignement supérieur») ³⁸. Його праця «Методи перетворення органічних сполук» (1889 р.) була перекладена французькою мовою ³⁹.

Здобувши ступінь доктора зоології (1873 р.), М.В.Бобрецький, за рахунок спеціальної грошової допомоги від Університету святого Володимира, вирушив у закордонне відрядження, присвячене, головним чином, дослідженню фауни Середземного моря та Атлантичного океану. Учений працював у Марселі, Сен-Мало, Мессіні та на всесвітньо відомій зоологічній станції доктора Дорна в Неаполі ⁴⁰.

По захисті докторської дисертації, доцент кафедри технічної хімії Новоросійського університету В.М.Петріашвілі протягом 1878–1881 рр. стажувався в

науково-допоміжних закладах Сорбонни, слухав лекційні курси знаменитого французького хіміка, члена Паризької АН Ш.А.Вюрца.

Захистивши 1881 р. при Новоросійському університеті магістерську роботу з хімії, П.Г.Мелікішвілі отримав відрядження до Німеччини та Франції, де поглиблював свої знання під час слухання лекційних курсів П.-Е.-М.Бертло – члена Паризької АН із 1873 р., автора визначних досліджень у галузі органічної хімії, термохімії, агрохімії, історії хімії. За спогадами знаменитого хіміка-органіка М.Д.Зелінського, Мелікішвілі, перебуваючи на посаді лаборанта лабораторії якісного аналізу, обов'язково залучав студентів-початківців до вивчення праць представників французької школи хіміків – Ж.-Б.-А.Дюма, Ш.-А.Вюрца, П.-Е.-М.Бертло⁴¹.

Наукові відрядження до Франції сприяли професійному становленню багатьох вітчизняних учених у сфері всевітньої історії, філології, політичної економії, філософії. У 1864 р. О.І.Лінниченко – ад'юнкт російської словесності Київського університету – вивчав твори образотворчого мистецтва в Німеччині, Франції та Італії⁴².

Завідувач міністерства, ад'юнкт по кафедрі грецької словесності Університету святого Володимира К.Ф.Страшкевич 1866 р. відвідав Німеччину, Францію, Бельгію, Італію, Туреччину, Грецію, Англію та Швейцарію для запозичення досвіду організації музейної справи.

У 1868 р. ординарний професор по кафедрі грецької словесності Новоросійського університету Ф.А.Струве був командирований до Греції, Італії, Франції та Німеччини з метою налагодження співробітництва з європейськими археологами та придбання експонатів для музею старожитностей і красних мистецтв та міністерства. Перебуваючи в Парижі, учений зібрав відомості про «Товариство для заохочення занять грецькою словесністю у Франції», серед членів якого були етнічні греки з Новоросійського краю. Оглядаючи зібрання Лувра, Струве особливо відзначив його асирійську та єгипетську колекції. Науковець звернув увагу на демократичну політику французького уряду щодо організації музейної справи: «Прикметною є та обставина, що зали Лувра майже кожного дня по декілька годин наповнені великими юрбами глядачів. Без сумніву, головна причина цього – безкоштовний вхід. Французький уряд із вірним тактом догоджає в цьому відношенні допитливості публіки, між тим, як у Римі майже скрізь доводиться що-небудь ткнути сторожам...»⁴³.

В.С.Іконников – ординарний професор по кафедрі російської історії Університету святого Володимира – протягом закордонного відрядження 1872–1873 рр. працював у Франції, Швейцарії, Італії, Німеччині задля вивчення західноєвропейських методик викладання історичних дисциплін, дослідження архівних матеріалів з історії Росії⁴⁴.

Один із найвидатніших представників наукової корпорації Київського університету І.В.Лучицький після захисту магістерської дисертації на тему «Феодальна реакція у Франції XVI ст.» (1871 р.), що здобула позитивні відгуки французького Товариства історії протестантизму, 1872 р. вирушив у закордонне відрядження для приготування до професорського звання⁴⁵. Мета його роботи полягала у вивченні релігійних війн у Франції XVI ст., зокрема історії кальвінізму. Перебуваючи під впливом позитивістської філософії О.Конта, І.Лучицький надавав першорядного значення виявленню та вивченню нових джерел, нагромадженню ґрунтовної документальної бази дослідження. Протягом липня вчений працював у бібліотеках та архівах Парижа: Національному архіві та Національній бібліотеці. Утім, найбагатшими сховищами цінних документів з історії кальвінізму виявилися місцеві архіви півдня Франції. У Греноблі І.Лучицькому вдалося знайти ухвали міської ради кінця XVI ст.; у Ліоні – консульські акти початку XVI ст.; у департаментському архіві Німа – колекцію протоколів провінційних політичних зібрань гугенотів; у Тулузі – рішення ка-

пітулів та аннали, що уклалися за розпорядженням міської ради; у Мантобани – звіти щодо засідань міської ради та протоколи місцевої консисторії⁴⁶.

Починаючи з 1894 р. він неодноразово їздив до Франції з метою збирання архівних документів з аграрного питання напередодні та під час Французької революції кінця XVIII ст.⁴⁷ Учений отримав дозвіл працювати в архівах департаментів Кот д'Ор, Верхня Гаронна, Па-де-Кале по 12–13 год. на добу, без вихідних, завдяки чому йому вдалося «...зробити за чотири місяці те, на що за інших умов знадобилося би близько року»⁴⁸. Завдяки тулузькому архіваріусу пану Бодуену він мав доступ до архівів сільських общин, розташованих у Піренеях.

Наукові здобутки І.Луцицького високо оцінили Ф.Саньяк, А.Се, А.Олар. У 1913 р. Іван Васильович був нагороджений премією «Одіфре» («Audifred») Французької академії моральних і політичних наук. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені І.В.Вернадського зберігаються документи, що свідчать про його обрання членом французьких наукових установ, наприклад: Товариства історії Парижа та Іль-де-Франс⁴⁹, Товариства археології і статистики департаменту Дром⁵⁰. Результати досліджень ученого знаходили практичне застосування в громадсько-політичному житті Франції: Ж.Жорес за порадою І.Луцицького запропонував на розгляд палати депутатів законопроект щодо публікації документів з економічної історії Французької революції кінця XVIII ст. і посилався на роботи вченого, виступаючи 1897 р. в парламенті⁵¹.

Доцент по кафедрі загальної історії Університету святого Володимира Ф.Я.Фортинський у 1872 р. був відряджений на два роки за кордон. Отримавши змогу вивчити методики викладання німецьких та французьких навчальних закладів, учений дійшов висновку про те, що в Школі хартій у Франції викладацька справа «поставлена раціональніше й систематичніше, ніж в історичних семінаріях при Геттінгенському університеті»⁵². Визначальну рису Школи хартій Ф.Я.Фортинський убачав у самостійній роботі студентів як найважливішій складовій підготовки бібліотекарів та архівістів, здатних забезпечити не лише зберігання документів, але і їх використання в наукових дослідженнях. Недоліком організації навчального процесу в закладі він вважав відсутність викладання історіографії середніх віків та середньовічної літератури. У Школі вищих знань Ф.Я.Фортинський прослухав курси лекцій, присвячених огляду джерел з історії Франції.

1875 р. Ф.Г.Мищенко – доцент грецької словесності Київського університету – виїхав на два роки за кордон для дослідження грецьких рукописів у бібліотеках Німеччини, Франції, Італії.

Доцент історії та теорії мистецтва Новоросійського університету Н.П.Кондаков протягом 1875 р. вивчав художні колекції західноєвропейських музеїв із метою завершення власних наукових досліджень. Викладач відвідав Британський музей, Лувр, Австрійський музей мистецтв і художньої промисловості, мінцкабінет у Відні. Студіюючи історію християнського мистецтва, він опрацював грецькі рукописи з мініатюрами в Паризькій національній бібліотеці⁵³.

По здобутті 1877 р. ступеня магістра загальної історії літератури М.П.Дашкевич у 1878 р. був командирований Університетом Святого Володимира на два роки до Західної Європи. Опрацьовані вченим у Франції матеріали склали основу викладених ним в університеті курсів з історії західноєвропейських літератур середньовіччя та нового часу⁵⁴.

Ординарний професор по кафедрі російської історії Київського університету В.Б.Антонович 1880 р. під час закордонного відрядження слухав у Парижі лекції з позитивістської філософії професора Лафіта. Науковий світогляд ученого значною мірою формувався на ґрунті французької культури: творів просвітників XVIII ст. Вольтера, Ш.Монтеск'є, Ж.Кондорсе, історичної та філософської думки XIX ст. – праць О.Тьєррі, Ф.Гізо, О.Конта та ін.⁵⁵

Приват-доцент політичної економії і статистики Університету Святого Володимира М.М.Цитович вирушив у 1889 р. до Західної Європи для вивчення організації адміністративної статистики в Німеччині, Франції, Бельгії та ознайомлення з викладанням політичної економії, статистики й фінансового права, особливо – з методикою проведення практичних занять⁵⁶.

Навіть після введення університетського статуту 1884 р., що передбачав посилення адміністративного контролю з боку міністерства народної освіти, закордонні стажування «професорських стипендіатів» залишалися важливою формою підготовки науково-педагогічних кадрів. Постійно розширювався спектр завдань запланованої ученими на час відряджень роботи, що передбачали придбання навчальних посібників і лабораторного обладнання, участь у міжнародних конгресах, ознайомлення з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської науки, налагодження особистих зв'язків із зарубіжними колегами для обговорення актуальних наукових проблем та реалізації спільних дослідницьких проєктів, збирання матеріалів для власних досліджень.

Співробітництво з французькими вченими під час стажування у Франції (1890 р.) було важливою складовою науково-дослідної та педагогічної діяльності приват-доцента Новоросійського університету Я.Ю.Бардаха (1895–1917 рр.), який заклав підвалини для розвитку мікробіології у Новоросійському університеті. Про високу оцінку наукового доробку Я.Бардаха на Заході свідчить його характеристика Л.Пастером у рекомендації на посаду голови Одеської бактеріологічної станції: «Видатний учений, котрий проявив себе важливими науковими роботами останніх років»⁵⁷.

Переїхавши 1890 р. разом із родиною до Франції, приват-доцент геології та географії Новоросійського університету М.І.Андрусов працював у Сорбонні та Ботанічному саду («Jardin des plantes»), налагодив співробітництво із французькими вченими.

Завідувач ботанічного кабінету Новоросійського університету М.М.Зеленецький протягом 1894–1896 рр. удосконалював свої теоретичні знання з ботаніки, вивчав колекції засушених рослин у Німеччині й Франції. Здобувши науковий ступінь магістра та посаду приват-доцента, учений у 1900 р. працював у Музеї природничої історії (Париж).

Отримавши від фізико-математичного факультету закордонне відрядження на час літніх канікул 1899 р., приват-доцент Новоросійського університету Б.П.Вейнберг зосередився на вивченні організації та методики проведення практичних занять у лабораторіях Сорбонни, Міжнародному бюро мір і ваги (Севр), Фізичній лабораторії Колеж-де-Франс, фізичній лабораторії Нормальної школи в Парижі, Фізичній лабораторії курсів, що готували до здобуття свідчення у званні фізичних, хімічних і природничих наук (Париж), Фізичній лабораторії муніципальної школи прикладної фізики й хімії, Фізичному інституті університету в Льежі⁵⁸. Для ознайомлення із новітніми винаходами у сфері виробництва лабораторного обладнання вчений відвідав магазин і майстерню «Pellin», магазин «Chabaud», майстерню «Jobin» та «Collot», магазини «Ducretet», «Lejeune», «Gaiffe», контору «Société Laval» у Парижі. Зібрані вченим у Франції статистичні дані щодо функціонування допоміжних навчальних закладів, опис новітніх приладів було опубліковано в «Записках Імператорського Новоросійського університету».

Мета закордонної поїздки ординарного професора по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології тварин Новоросійського університету Я.М.Лебединського (1908 р.) полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій для вивчення досвіду функціонування допоміжних навчальних закладів Західної Європи, а також – у проведенні досліджень із медичної зоології. Науковцю вдалося відвідати зоологічний музей та інститути у Берліні, Геттінгені, Марбурзі,

зоологічний кабінет у Гессені, зоологічний музей і лабораторію Женевського університету. У Парижі Я.Лебединський оглянув зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію та підземну лабораторію доктора Віре⁵⁹.

Важливим результатом зумовленого ліберальними соціально-політичними реформами в Російській імперії 60-х рр. XIX ст. активного розвитку міжнародних наукових зв'язків став перехід вітчизняних учених від ролі учнів до статусу повноправних учасників європейського наукового співтовариства. Яскравим проявом цієї тенденції стала діяльність визначного зоолога-еволюціоніста О.О.Ковалевського, якому належала реалізована 1886 р. О.О.Коротневим ідея організації на середземноморському узбережжі Південної Франції Вілла-Франкської зоологічної станції, де французькими, німецькими, швейцарськими, румунськими та вітчизняними вченими виконувалися дослідження з медицини, зоології, ботаніки. Завдяки роботі її лабораторії з консервації морських тварин вищі середні та учбові заклади Російської імперії отримували цінне наочне приладдя. Лише за період з 1897 по 1898 р. колекції підготовлених на станції експонатів були надіслані до зоологічних кабінетів у Женеві, Лозанні, Києві, Варшаві, до Національного музею в Празі, зоологічної лабораторії у Нансі тощо⁶⁰. Під час закордонного відрядження 1881–1882 рр. О.О.Ковалевський як ординарний професор по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізики Новоросійського університету проводив у Марселі, спільно з французькими ученими, зоологічні дослідження, результати яких було опубліковано в періодичному виданні «Zoologischer Anzeiger» (1882 р.)⁶¹. Працюючи на Вілла-Франкській станції доктора Барруа, одеський учений підготував статтю для паризького наукового журналу «Annale d'Anatomie et de Physiologie». Як голова Одеської філоксерної комісії (1880–1895 рр.) О.Ковалевський вивчав у Південній Франції новітні заходи боротьби проти філоксери виноградної. О.Догель у некролозі О.О.Ковалевського зазначав, що він «був прихильником Заходу й західної культури, досить охоче їздив за кордон, особливо – до Франції, і, завдяки своїй простоті й щирості, мав за кордоном багато друзів і шанувальників»⁶². Наукові досягнення вченого двічі були відзначені присудженням йому премії імені Серра Французької АН (1884 р., 1885 р.), а 1895 р. він був обраний членом Французького біологічного товариства. За словами Догеля, «не було такого вченого товариства чи закладу в Росії і за кордоном, що не рахувало би О.О.Ковалевського в числі своїх дійсних або почесних членів»⁶³.

Прикладом багатогранного співробітництва з Францією другої половини XIX – початку XX ст. є діяльність всевітньо відомого фізика, вихованця Харківського університету М.Д.Пильчикова. По захисті магістерської дисертації він 1888 р. вирушив у дворічне закордонне відрядження, під час якого працював у Парижі в лабораторії фізичних досліджень при кафедрі експериментальної фізики Сорбонни, у Практичній школі вищих знань, фізичній лабораторії Колежде Франс, магнітній обсерваторії Парк-Сен-Мор, Інтернаціональному бюро мір та ваги у Севрі. У 1889 р. він узяв участь у роботі паризьких метрологічного, метеорологічного та електротехнічного конгресів. Наукові зв'язки, встановлені М.Пильчиковим під час перебування у Західній Європі, сприяли його подальшій дослідницькій роботі. Зокрема, вимірювальні прилади для своїх практичних занять учений замовляв переважно у французьких виробників: Інтернаціонального бюро мір і ваги (Севр), фірм «E.Lutz», «Richard Frères», «Rudolf Koenig», «V.Wiesnegg», інженерів-конструкторів Пеллена та Шарпантьє⁶⁴. На засіданні Французького товариства фізиків (1889 р.) М.Пильчиков зробив доповідь на тему «Рефрактометр із лінзою для визначення показника ступеня рефракції рідини», а 1893 р. – обраний членом його [товариства] Ученої ради. Винайдений науковцем лінзовий рефрактометр викликав значний інтерес представників французьких природничих наук і широко використовувався в їх дослідженнях.

М.Пильчиков не тільки співробітничав із численними французькими науковими установами (Сорбонною, Географічним товариством, Міжнародним товариством електриків тощо), але й залучав західноєвропейських фахівців до участі в науковому житті Харкова. Кореспонденція вченого свідчить про його співпрацю з п. Берже та п. Ледюком, які були обрані членами Харківського наукового товариства, а також п. Корню, що надавав допомогу в організації поляриметричних досліджень при Харківській обсерваторії⁶⁵. Зв'язки М.Д.Пильчикова із французькими колегами розвивалися і після його переходу до Новоросійського університету 1894 р. Праці Миколи Дмитровича здобули високу оцінку в Тулузькій АН, свідченням чого стало його обрання її членом-кореспондентом (1899 р.); п. Матіас виступав у Академії з доповіддю, присвяченою огляду творчості М.Пильчикова, а також офіційно зачитував праці вченого. Висловлюючи Миколі Дмитровичу вдячність за надані роботи в листі від грудня 1899 р. французький науковець, між іншим, зазначав: «Я зовсім збентежений тим, що запізнився подякувати вам за ваші прекрасні фотографії з видами Одеси, вони чудові, і якби це не було так далеко, то я хотів би познайомитися з цим красивим містом. Та в мене четверо дітей, і я не в змозі оплатити таку розкішну подорож»⁶⁶. М.Пильчиков успішно співпрацював із французьким Центральним метеорологічним бюро, Міжнародним бюро мір і ваги, Міжнародним бюро метеорологів, Центральним товариством хімічної продукції, Товариством заохочування національної індустрії.

Із Францією тісно пов'язана наукова кар'єра видатного біолога І.І.Мечникова, результати дослідницької роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Із 1867 по 1868 р. учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870–1882 рр. – завідувача кафедри зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету. У 1886 р. І.Мечников заснував в Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, де успішно працювали Я.Ю.Бардах та М.Ф.Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті в Парижі. Науково-дослідна, медико-профілактична та освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків із боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, внаслідок чого І.Мечникову 1887 р. довелося виїхати до Франції для продовження своїх досліджень із мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, – зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, – внаслідок чого мені було надано ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»⁶⁷. Загальне визнання в наукових колах Західної Європи впливу І.Мечникова на розвиток біології, що базувалося на його багаторічній науково-дослідній та педагогічній діяльності у Пастерівському інституті, яскраво засвідчує його приватне листування із французькими ученими, які високо цінували настанови та поради свого вчителя. Значною мірою саме завдяки Мечникову авторитет «Анналів» Пастерівського інституту був настільки високим, що публікація в цьому періодичному виданні сприймалася авторами як гарантія забезпечення їх прав на наукове відкриття. У листі до Іллі Ілліча від 1908 р. співробітник Інституту Пастера в Брюсселі Ж.Борде просив посприяти виданню матеріалів його дослідження до того, як вони мали бути оприлюднені на засіданні Бельгійської медичної академії: «Бюлетень нашої Академії не дуже поширений, але все-таки достатньо для того, щоб німці його прочитали, зробили вигляд, що нічого про це не знають та надрукували що-небудь із цього ж самого питання до того, як такий визнаний і поширений журнал, як Ваш, розгляне дане питання»⁶⁸. І.Мечников був членом

Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордена Почесного легіону, хоча сам він стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л.Пастером, який надзвичайно пишався своїми нагородами. У листі від 1904 р. співробітник Інституту патологічної анатомії доктора Шенкенберга (Франкфурт-на-Майні) К.Вейгерт привітав Мечникова із здобуттям ним звання члена-кореспондента Паризької АН: «Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена...»⁶⁹.

Отже, протягом XIX – початку XX ст. розвиток науки та освіти в Україні відбувався в контексті тих історичних реалій, що визначалися відсутністю власної державності, перебуванням більшої частини українських земель у складі Російської імперії. Відкриття Харківського (1804 р.), Київського (1834 р.), Новоросійського (1865 р.) університетів було продиктоване передусім стратегічними цілями царизму: зміцнення своїх економічних та геополітичних позицій у регіоні, утвердження неподільності російської держави. Утім, покликані забезпечувати підґрунтя для розвитку ідеологічних засад самодержавства університети об'єктивно перетворювалися на центри науково-дослідної та освітньої роботи, що успішно інтегрувалися до загальноєвропейського культурного простору. Кількісне та якісне зростання наукових відкриттів в Європі, накопичення теоретичних знань спричинили необхідність обміну інформацією, введення єдиних вимірювальних стандартів у галузі технічних наук, запровадження міжнародної координації досліджень, проведення спільних науково-дослідних робіт, дискусій. Стало очевидним, що обмеження розвитку науки національними кордонами неминуче призводило до її регресу. Саме у другій половині XIX – на початку XX ст. міжнародне наукове співробітництво Харківського, Київського та Новоросійського університетів набуло динамічного розвитку, і одне з провідних місць у ньому посідала Франція. Чинником поступу вищих навчальних закладів України став синтез знань і методів, запозичених вітчизняними ученими у французьких науково-освітніх закладах: Колеж-де-Франс, Сорбонні, а також Школи хартій, Практичній школі вищих знань, Незалежній школі політичних наук, Школі права (у них пройшли підготовку представники суспільствознавчих наук), Пастерівському інституті (він зробив важливий внесок у справу професійного становлення вітчизняних медиків та біологів). Активізація розвитку університетської системи в Україні мала загальноєвропейське значення, адже відкриття М.Д.Пильчикова, І.І.Мечникова, творчі здобутки М.П.Драгоманова, Д.І.Каченовського, В.С.Іконникова, І.В.Лучицького та ін. збагатили світову науку, суттєво вплинули на хід її історичного розвитку.

¹ Варварцев Н.Н. Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990; Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 рр. – К., 1994; Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851–1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1992; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997; Цимбал Ю.В. Інститут почесних членів і докторів Університету святого Володимира у 1834–1884 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Чуткий А.І. М.П.Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

² Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1866. – Т.1. – С.260.

³ Державний архів Російської Федерації. – Ф.109. – Оп.4. – Спр.22. – Арк.4.

⁴ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465 – Спр.46. – Арк.30 (зв.) – 31.

- ⁵ Там само. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.51. – Арк.28.
- ⁶ Там само. – Спр.56. – Арк.170 (зв.).
- ⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.58; Спр.59. – Арк.65 (зв.); Спр.63. – Арк.67 (зв.).
- ⁸ Там само. – Спр.74. – Арк.73 (зв.) – 74.
- ⁹ Там само. – Спр.54. – Арк.138 (зв.) – 139.
- ¹⁰ *Михневич И.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С.61.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2162. – Оп.1. – Спр.564. – Арк.11 (зв.) – 13, 35 (зв.) – 36; Спр.524. – Арк.9 (зв.) – 10; Спр.615. – Арк.44(зв.) – 45.
- ¹² Там само. – Спр.480. – Арк.29 (зв.) – 31; Спр.615. – Арк.25 (зв.) – 26.
- ¹³ Там само. – Спр.526. – Арк.14 (зв.) – 16; Спр.615. – Арк.47 (зв.) – 48.
- ¹⁴ Там само. – Спр.615. – Арк.21 (зв.) – 23.
- ¹⁵ Там само. – Ф.707. – Оп.3. – Спр.525. – Арк.15 (зв.); Оп.7. – Спр.36-б. – Арк.13 (зв.); Оп.5. – Спр.38. – Арк.233; Оп.3. – Спр.525. – Арк.15 (зв.); Оп.6. – Спр.22. – Арк.30; Оп.5. – Спр.38. – Арк.233 – 233 (зв.).
- ¹⁶ Там само. – Ф.707. – Оп.8. – Спр.1. – Арк.26; Оп.9. – Спр.1. – Арк.21 (зв.); Оп.11. – Спр.2. – Арк.596 (зв.) – 597; Оп.3. – Спр.525. – Арк.28 (зв.).
- ¹⁷ Там само. – Ф.707. – Оп.19. – Спр.40. – Арк.493–499, 501 (зв.) – 503 (зв.), 520 (зв.) – 521; Оп.21 – Спр.66. – Арк.607–607 (зв.), 610–610 (зв.), 613–613 (зв.), 632 (зв.) – 633; Оп.20. – Спр.98. – Арк.23–23 (зв.).
- ¹⁸ Там само. – Ф.707. – Оп.18. – Спр.482. – Арк.6 – 6 (зв.).
- ¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – №11112–11118. – Арк.2.
- ²⁰ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.381. – Арк.22–22 (зв.).
- ²¹ Краткий отчёт по Университету святого Владимира за 1861–62 уч. год // Университетские известия. – 1862. – №9. – С.48.
- ²² *Бузескул В.П.* Образы прошлого // Анналы. – 1922. – №2. – С.237.
- ²³ ЦДІАК України. – Ф.2032. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1 (зв.).
- ²⁴ Краткий отчёт по Университету святого Владимира за 1870–1871 уч. год. – К., 1871. – С.10.
- ²⁵ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёной целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 г. // Университетские известия. – 1878. – №11. – С.11.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ *Тарасов И.* Два года на Западе с учёной целью // Университетские известия. – 1879. – №6. – С.440–442.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.43. – Арк.5–5 (зв.).
- ²⁹ Там само. – Ф.707. – Оп.29. – Спр.544. – Арк.1 (зв.).
- ³⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.308. – Спр.143. – Арк.4, 10–11; Там само. – Оп.327. – Спр.221. – Арк.47; Там само. – Оп.465. – Спр.4817. – Арк.3 (зв.) – 4 (зв.).
- ³¹ Речь и отчёт, читанные на годовичном акте в императорском университете святого Владимира 16 января 1899 года. – К., 1899. – С.25–26.
- ³² Отчёт адъюнкта Ромера, командированного за границу от университета святого Владимира в 1862 и 1863 году // Университетские известия. – 1864. – №10. – С.14.
- ³³ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я.Вальца с июня по октябрь 1864 года // Университетские известия. – 1864. – №11. – С.37.
- ³⁴ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.31. – Спр.28. – Арк.1.
- ³⁵ Отчёт о путешествии за границу кандидата университета святого Владимира В.Ермакова // Университетские известия. – 1873. – №7. – С.1.
- ³⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета святого Владимира (1834–1884 гг.). – К., 1884. – С.3.
- ³⁷ *Алексеев П.* Заметки из заграничного путешествия в 1871–1872 годах // Университетские известия. – 1872. – №11. – С.12.
- ³⁸ *Алексеев П.* Заметки о Парижской выставке 1878 года // Университетские известия. – 1878. – №12. – С.120.
- ³⁹ З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті рр. XX ст.): Документи і матеріали. – К., 1999. – С.65.
- ⁴⁰ Биографический словарь... – С.51.

- ⁴¹ *Зелінський Н.Д.* Воспоминания о П.Г.Меликове (Меликишвили) // Новоросійський університет у спогадах сучасників: Зб. спогадів. – Одеса, 1999. – С.163.
- ⁴² ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.29. – Спр.544. – Арк.1.
- ⁴³ Отчёт ординарного профессора Ф.Струве о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня по 1 октября 1868 г. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1869. – Т.3. – Вып.2–6. – С.495.
- ⁴⁴ Отчёт по императорскому университету святого Владимира за 1872 год // Университетские известия. – 1873. – №7. – С.14.
- ⁴⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4797. – Арк.67 (зв.) – 68 (зв.).
- ⁴⁶ Отчёт о занятиях за границей магистра И.Лучицкого (с июля по ноябрь 1872 года) // Университетские известия. – 1874. – №5. – С.293–322.
- ⁴⁷ Письма И.В.Лучицкого. Публикация Л.В.Таран // Французский ежегодник. – 1987. – Москва, 1989. – С.193.
- ⁴⁸ *Лучицкий И.В.* Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продаже национальных имуществ (Отчёт о командировке за границу) // Университетские известия. – 1895. – №1. – С.12.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.66. – №352. – Арк.5.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.66. – №351. – Арк.1.
- ⁵¹ Письма И.В.Лучицкого. Публикация Л.В.Таран... – С.195.
- ⁵² Журнал министерства народного просвещения. – 1876. – №2. – С.1.
- ⁵³ Отчёт доцента Н.Кондакова о его занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1876. – Т.18. – С.181.
- ⁵⁴ *Чуткий А.І.* М.П.Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С.230–238.
- ⁵⁵ *Ульяновський В.І., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С.83.
- ⁵⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.327. – Спр.80. – Арк.12.
- ⁵⁷ *Тулчинська В.П.* Преподавание Я.Ю.Бардахом общей микробиологии (бактериологии) и его научная деятельность в Новороссийском университете // Микробиология. – 1959. – Вып.1. – С.141.
- ⁵⁸ *Вейнберг Б.П.* Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1900. – Т.80. – С.24–26.
- ⁵⁹ *Лебединский Я.Н.* Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года // Записки императорского Новороссийского университета. – 1909. – Вып.І. – С.151.
- ⁶⁰ Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897–1898 гг. М.Давыдова и Н.Кольцова, сообщ. проф. А.А.Коротневым // Университетские известия. – 1899. – №6. – С.15.
- ⁶¹ *Ковалевский А.О.* Отчёт о заграничной командировке в 1881–1882 гг. // Записки императорского Новороссийского университета. – 1883. – Т.35. – С.463.
- ⁶² *Догель А.* Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог) // Исторический вестник. – 1902. – №10. – С.47.
- ⁶³ Там же. – С.43.
- ⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.78, 277, 281, 94, 68, 925, 1131.
- ⁶⁵ Там само. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.62, 72, 89; Спр.475. – Арк.1 – 1 (зв.); Спр.765. – Арк.1–2; Спр.728. – Арк.1–2.
- ⁶⁶ Там само. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.819. – Арк.1 (зв.).
- ⁶⁷ *Мечников И.И.* Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. – Москва, 1946. – С.86.
- ⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.2129. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.8.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.2129. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.5.

On the basis of archival sources, epistolary and memoirs works, published documents, the author of the article considers links between Kharkiv, Kyiv and Novorosia universities and science centers of France at the XIXth – beginning of the XXth c.

В.І.Качмала*

ЗАРОДЖЕННЯ СТАТИСТИКИ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У даній статті автор знайомить читачів із початком становлення статистики як науки в Україні. Проаналізовано проведення Всезагального перепису у Російській імперії, що відбувся в 1897 р. й став базою для подальших досліджень соціально-економічних процесів. Вміщено дані про додаткові заняття сільського населення, соціально-економічні проблеми та причини переселення його в інші райони у пошуках кращого життя.

На початку ХХІ ст., в умовах сучасного розвитку українського суспільства проблеми статистики й демографії широко привертають увагу дослідників. Вчені довели, що існує тісний зв'язок між зростанням населення та збільшенням виробничих можливостей країни. Демографічна ситуація, що склалася у сучасній Україні, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як владних структур, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя й стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції – характерні процеси, котрі дають підстави кваліфікувати ознаки демографічної кризи¹.

У статті досліджується виникнення статистичної науки в Україні, проводиться аналіз її винятковості для проведення соціально-економічних перетворень. Адже саме вона дає змогу з'ясувати кількість, статеву-вікову структуру, народжуваність населення, його демографічні коливання, національний та сімейний стан.

Аналізуючи шляхи формування української статистики у дореволюційний період, висвітлюючи її вплив на економіку і соціальне життя населення, розумієш, що «статистична наука просто життєво необхідна для держави – вона дає змогу встановити ... так мало прояснені закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення»².

Історично склалося так, що питаннями статистики на українських землях почали займатися лише наприкінці ХІХ ст. Її становлення як науки пройшло важкий шлях, а минуле обумовлене особливостями історичної долі України, соціальним устроєм її держави. За словами німецького вченого Е.Енгеля, статистика є «дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Вона супроводжує людину від початку її народження по всьому шляху земного існування – відмічає її появу на світ, подальше існування, рід заняття, місце проживання та інше. Вона залишає людину лише тоді, коли приходить кінець її життєвого шляху, підводячи підсумки»³. До ХVІІІ ст. існували своєрідні статистичні матеріали у зв'язку з оподаткуванням поодиноких прошарків населення в межах Речі Посполитої. Це були реєстри поголового податку, у котрих фіксувалися тільки об'єкти: земля, млини, корчми. У козацькій гетьманській державі існував статистичний матеріал про кількість населення, яке мало платити подвірний податок, зокрема перепис Лівобережної України 1666 р. Із 1782 до 1857 рр. в Україні відбувалися переписи лише чоловіків – так звані ревізії. Лише з першої чверті ХVІІІ ст. почалася церковна реєстрація народжувань і смертності християнського населення. Із 1859 р. на церковні записи почав спиратися адміністративно-поліцейський облік, що визначав кількість та склад наявного населення

* Качмала Вікторія Іванівна – аспірантка Інституту історичної освіти при Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (Київ).

всієї імперії. Було проведено 6 загальноімперських переписів його на 1 січня 1859 р., 1864 р., 1868 р., 1886 р., 1896 р., 1897 р.

Проведена в 1861 р. аграрна реформа спонукала до статистичних досліджень стану сільського господарства, обслідування його бюджетів, проведення описів нерухомого майна селян і розвитку кустарних промислів. Цим почали займатися земські управи, котрі являли собою виборні органи управління й займалися основними галузями місцевого самоврядування – освітою, охороною здоров'я, будівництвом шляхів, сільським господарством. Перші статистичні матеріали були неурядового характеру. Згодом почали створюватися статистичні бюро – Херсонське (1873 р.), Чернігівське (1875 р.), Полтавське, Харківське та ін. Відповідні матеріали додавалися до звітів губернаторів і подавалися до Центрального статистичного комітету раз на 5 років, деякі – щорічно.

Раз на 5 років, наприклад, подавалися відомості про кількість населення в кожному місті й розподіл його за статтю, станом та релігійною належністю. Щорічно публікувалися дані про посіви й врожай хлібів по повітах, окремо по поміщицьких і селянських землях; про кількість фабрик та заводів, обсяг їх виробництва, чисельність працюючих; про кількість і види злочинів у губерніях та чисельність засуджених; про кількість навчальних закладів.

Основним методологічним питанням адміністративної статистики, що визначало її наукове й практичне значення, було питання про програми, методи одержання, вірогідність даних, які надходили до губернських статистичних комітетів. Відомості по сільському господарству подавалися справниками, про природний рух населення – духовенством, про надходження зборів і платежів – казенними палатами, про землеволодіння – земськими управами. Особливо поширеними були функції поліцейських чинів, на котрих законодавством було покладено безпосередній збір різного виду відомостей.

У розвитку земської статистики виділяються три періоди: 1870–1894 рр.; 1894–1900 рр.; 1900–1917 рр. У першому періоді діяльності земські статистичні органи були незалежними від уряду. У другому – працювали під контролем останнього, третій період характерний тим, що він фінансував ці органи і їх незалежність стала обмеженою.

Матеріали земської статистики сприяли розвитку економічної думки в Російській імперії. Вагомий вклад у нього внесли саме українські дослідники. Можливо, не всім відомий той факт, що статистичне бюро Переяславського земства, керівником якого був Г.Г.Ротмістров (до 1899 р.), одним із перших у світі узагальнило та опублікувало в 1898 р. матеріали про селянські бюджети Полтавщини. Завдяки заходам цього останнього друкувалися відповідні праці в місцевій газеті «Рідний край», а згодом 1910 р. вийшов у світ «Статистический Справочник по Югу России», який охопив 9 українських губерній, а також Область Війська Донського й Бессарабію. Велику зацікавленість викликають дослідження М.В.Рклицького – керівника статистичного бюро з 1902 р. Його праці «Мобилизация земельной собственности в Полтавской губернии» (1904 р.), «Задолженность землевладения в Полтавской губернии» (1904 р.), «Землевладение в Полтавской губернии» (1908 р.), «Казачи Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи» (1909 р.), «Казачи Полтавского и части Зеньковского уездов по данным Румянцевской описи» (1911), «Город Новгород-Северский. Его прошлое и настоящее» відзначають процеси розшарування у середовищі українських селян, аналізують їх економічне життя.

Не можна залишати без уваги узагальнення зібраних земськими статистиками в 70-х – 80-х рр. ХІХ ст. матеріалів по п'ятнадцяти повітах у фундаментальній праці О. О.Русова «Описание Черниговской губернии» (1898–1899). Завідуючи Полтавським земським статистико-економічним бюро (1899–1902 рр.), він протягом другої половини 1900 р. здійснив перепис усіх населених пунктів од-

нойменної губернії. Підсумком статистичної діяльності останнього стало нагородження значного фактичного матеріалу, що характеризував господарський стан різних губерній України у другій половині XIX ст. Дослідник узагальнив свій земський досвід у лекційних курсах, котрі викладав у Київському комерційному інституті. Він брав участь у роботі різноманітних сільськогосподарських та економічних товариств, з'їздів природознавців, збагачував статистичну науку своїми досягненнями. Все це в кінцевому результаті позитивно вплинуло на піднесення сільського господарства, розвивало українську статистичну науку, піднесло її на високий рівень. О.О.Русова називали «батьком української статистики»⁴.

Варто згадати чернігівського дослідника О.П.Шликевича, що розробив комбінаційні статистичні таблиці. Вони стали важливим внеском до світової статистики⁵. Як голова Козелецького повіту й член Чернігівської губерньської земської управи він написав статистичну працю з підсумків земського страхування за 25 років і втілював у життя думку про необхідність меліорації боліт у Чернігівській губернії. Канал від станції Заворич Києво-Воронезької залізниці до межі з Полтавською губернією, споруджений під особистим керівництвом О.П.Шликевича, в 1895–1898 рр. сприяв висушенню величезної кількості боліт та переробленню їх у сінокоси. Разом із ним працювали чимало українських статистиків і культурних діячів, що намагалися всебічно висвітлити економічні й соціальні проблеми українського села, – П.П.Червинський (проводив землеробські обстеження), В.Е.Вазар (засновник промислової статистики), М.М.Коцюбинський (відомий український письменник та громадський діяч), А.Ф.Щербина (основоположник бюджетної статистики в Російській Імперії). Їх праця була помітною не тільки у розвитку статистичної науки в Україні, а й сприяла зростанню авторитету її в інших країнах. Так, наприклад, П.П.Червинський зібрав статистичний і етнографічний матеріал, котрий, на думку М.П.Драгоманова, був вартий європейського виміру.

Ступінь розробки окресленого питання, його джерельної бази та моделі дослідження становлять значний науковий інтерес. До питань зародження й розвитку статистичної науки зверталася і радянська історіографія, про що свідчать праці С.В.Мінаєва «Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні», Є.З.Волкова «Аграрно-экономическая статистика России», А.М.Іринина «Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края».

Важливий внесок у подальший розвиток статистичної науки проводили дослідники Інституту демографії при АН УРСР під керівництвом М.В.Птухи. Він очолював цей заклад на протязі 20 років (1919–1938 рр.), розробляв проблеми теоретичної й прикладної демографії, загальної теорії статистики і вивчав історію вітчизняної її галузі. Велике значення мали зокрема його дослідження зі статистики населення. Він розробив схему вивчення демографічних процесів та запропонував методику її реалізації. Висновки М.В.Птухи у вивченні шлюбності й смертності населення здобули світове визнання. За побудованими ним сумарними таблицями визначалися структурні зсуви в народонаселенні України, обчислювалися таблиці смертності останнього, ймовірні втрати його внаслідок Першої світової та громадянської воєн, розподіл відповідно до місця народження, освіти, сімейного і соціального становища. Основні положення теорії статистичної науки в зведеному вигляді вчений виклав у першому розділі «Нарисів з теорії статистики населення» (1916 р.).

Інститут демографії АН УРСР був першою відповідною установою в світі. Поряд із М.А.Птухою працювали не менш відомі вчені – Ю.А.Корчак-Чепурківський, В.К.Воблий, П.І.Пустоход, Ю.Малютін. Інститут серйозно займався вивченням повного спектра демографічних процесів. Їх розробки є найціннішими з наукової спадщини вітчизняної статистики. Протягом 1924–1938 рр. інститут випустив 14 томів «Праць». Кожен із них був присвячений певній про-

блемі. Наприклад, перший том мав назву «Матеріали щодо природного руху населення України 1867–1914 рр.», восьмий – «Матеріали щодо смертності на Україні». Фахівці провели аналіз попередніх досліджень та створили власні розробки.

Драматичним періодом у розвитку статистики стали 1930-ті рр.: влада жорстоко розправилась із науковцями, вбачаючи у них ворогів народу. Вчені були звинувачені в тому, що нібито по декілька разів враховували смертність. У березні 1937 р. був заарештований і незабаром розстріляний начальник Бюро перепису О.Квіткін, академік М.В.Птуха 2 роки провів у Лук'янівській в'язниці, 18 років у таборах – Ю.А.Корчак-Чепурківський. Трагічно зокрема обірвалося життя українського демографа й статистика, вченого сталінської доби Михайла Трацевського (1896 – ?) – професора Київського інституту народного господарства, співробітника Демографічного інституту АН УРСР. Відомі його праці з теоретичної статистики та демографічних досліджень у республіці. У праці «Шлюбність на Україні» автор проаналізував кількість шлюбів у дожовтневий період, наводячи статистичні дані по кожній губернії. Він був заарештований у 1937 р., подальших відомостей про його долю немає. Інститут демографії АН УРСР у 1938 р. було розформовано.

У цілому історіографічний огляд засвідчує недостатню вивченість статистичних даних і демографічних змін. Частина літератури з теми має політичне забарвлення: дореволюційні науковці оцінювали перспективи розвитку статистики, згідно з власним поглядом на цю проблему; не було єдності у первинних даних та зведених таблицях, відчувався певний розрив між зібраним матеріалом і соціально-економічною сутністю явищ та процесів, що досліджувалися. Радянські історики не могли об'єктивно оцінити значення статистики, перебуваючи під тиском влади. Перед сучасними українськими вченими виникає необхідність завершити ряд незакінчених досліджень та створити власні концепції. Науковці останнього десятиліття приділяли увагу демографічним змінам кінця XIX – початку XX ст. лише в контексті вивчення соціально-економічних та аграрних проблем. Серед них можна виділити дисертаційні дослідження О.М.Солошенко про зміни у складі населення Лівобережжя, Ю.О.Нікітіна – про зміни в становіщі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній, Н.Р.Темірової – про соціально-економічну еволюцію поміщицтва України. Отож, наукове висвітлення процесів становлення статистики, котре відбувалося на початку XX ст., ані у фактологічному, ані в концептуальному плані не можна вважати завершеним.

Актуальною основою для майбутнього статистики України стала земська. За час свого існування вона провела великий обсяг досліджень і зайняла у ній важливе місце. Зібраний нею матеріал був необхідним для здійснення функцій управління соціально-економічним розвитком суспільства. Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистиків полягало в оцінці роботи фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. В їх дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали щодо вартості землі, будинків, торговельних і фабрично-заводських приміщень. Використовувалася ця робота для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів та видатків населення. Статистики проводили розгорнуті програми спостережень, широко застосовували як первинні відповідні документи карткові формуляри. Ознаками для статистичних групувань селянських дворів були громади, поселення, наділи, працівники чоловічої статі, робоча худоба, зайнятість селян, наймання й здача землі в оренду, характер землеробського господарства, посівні площі.

Іноді місцева адміністрація користувалася показниками природного, частково механічного обчислення населення, визначаючи кількість і склад мешкан-

ців на 1 січня кожного року. Природний приріст його у довоєнній Україні в середньому на рік становив 1,7 – 1,8%, а у деякі роки досягав навіть 2%⁶.

Перший Всеросійський перепис населення було проведено 28 січня 1897 р. з ініціативи відомого російського географа, геолога і статистика П.А.Семенова-Тяньшанського, котрий протягом двадцяти п'яти років оббивав пороги канцелярій, переконуючи уряд у його необхідності.

Це були перші майже за 200 років існування Російської імперії відомості щодо кількості населення. Проводився він, згідно з правилами про перепис, виробленими та перевіренними на практиці західноєвропейських держав. Однак втілення в життя європейської практики важко застосовувалося в Україні. За спостереженням працівників статистичного бюро Полтавського губернського земства протягом усієї роботи виникало безліч проблем:

1) Населення майже зовсім не було ознайомлено із завданнями перепису. А тим часом, наскільки це важливо, можна бачити з практики у Німеччині. Там воно звикло до переписів, що проходять кожні п'ять років. Уряд проводив всебічну підготовку до цього: друкував регулярні повідомлення в місцевій пресі, проводив загальні збори у народних і вищих училищах, заздалегідь готував спеціальні формуляри, щоб населення могло ознайомитись із запитаннями й усвідомити їх зміст⁷.

2) Вся відповідальність по проведенню перепису лежала на голові губернського дворянства, якому внаслідок багатьох інших обов'язків та вирішення невідкладних питань займатися ним не вистачало часу.

3) Виявлено було значні промахи під час проведення перепису, мали місце фальсифікації. Адже не всі чиновники, що проводили опитування, були зацікавлені у правильності відповідей. Робота була нелегкою: спочатку дані підраховувалися на місцях під час зібрання свідків, потім їх перераховували завідувачі приписними дільницями й аж, нарешті, – Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ⁸. Очолював його М.А.Тройницький – людина зовсім не компетентна ні у статистиці, ні в юридичних науках і економіці. Комітет виробив програму перепису та інструкції лише для чиновників, зв'язаних із кабінетними справами, а справжніх статистиків-практиків не запросили взяти участь у цій грандіозній справі. Останні працювали на місцях за мізерну винагороду й медалі, отримані від адміністрації⁹.

4) Під час проведення перепису належність людини до конкретного етносу визначалася мовою, котрою вона користувалася в житті. Оскільки на той час активно проводилася багаторічна русифікаторська політика Російською імперією, то, зрозуміло, справжню кількість зокрема українців перепис не міг виявити, точніше, штучно обмежував її.

5) Перепис проходив взимку, коли жодних сільськогосподарських робіт не проводилося. І ті селяни, що мешкали тоді у місті, замовчували те, що мають землю¹⁰.

6) Селяни боялися викривати свої сторонні заробітки, щоб не спричинити виплату нових податків. На більшість питань вони відповідали охоче (розподіл по статі, вік, віросповідання, національність, мова, громадянський стан, місце народження й приписка), однак, коли діло доходило до головних та побічних занять, тут одразу з'являлася навмисна обережність відповідей. Ці заняття кожен намагався приховати або сказати так, щоб ясно було видно, що прибуток від промислу чи ремесла зовсім незначний. Усі вказували на хліборобство, хоч ясно було помітно, що, окрім нього, є й інші заняття. Газета «Хуторянин» № 43 відзначала: «Крім сільського господарства, в Полтавській губернії 1 млн 812 385 осіб займаються полюванням і рибальством, а 116 372 особи мають допоміжні заняття: кустарним виробництвом льняних виробів займаються 27 790 осіб; столярною справою – 11 690 осіб; шують одяг – 7 670 осіб; бондарі – 4 785 осіб; ви-

робляють та лагодять взуття – 6 168 осіб; займаються перевезеннями – 5 938 осіб; роблять колеса, дуги, вози – 3 204 особи; інше – 3000 осіб»¹¹.

Незважаючи на недоліки, матеріал було зібрано. Ця праця обійшлася казні Російської імперії більше, ніж у 10 млн крб¹². Повні дані перепису було опубліковано лише через 8 років. Деякі відомості були вже застарілі й не виправдали багатьох сподівань¹³. Однак матеріали Всеросійського перепису 1897 р. створили основу російської статистики. Щоб підсумувати пройдений період і накреслити плани для подальшої роботи, в 1900 р. відбулися збори статистиків. На них виступили два відомих дослідники – А.Н.Анненков та М.М.Черенков. Останній зазначив: «Що таке перепис? Це блискуча робота, вона являє собою загальне дослідження, яке охопило всі сторони російського господарства. Така робота повинна відбуватися частіше, статистики повинні охопити всі сторони народного побуту, ті умови, в котрих склалася землеобробна промисловість. Перед нами стоїть завдання – повсякчасно слідкувати й вести контроль над змінами, що відбуваються у суспільстві, а саме – боротьба старих форм господарювання з новими. З маленьких зернин спільними зусиллями повинна розвиватися загальна робота, яка висвітлить еволюцію народного господарства»¹⁴.

На жаль, за браком коштів і недостатнім штатом статистиків проводити щорічно переписи населення не було можливості. Крім того, складне політичне життя й загострення соціальних проблем перешкоджало цій роботі (російсько-японська війна, революційна ситуація 1905–1907 рр., Перша світова війна, участь у котрій брала Російська імперія). Лише окремі статистичні дані з'являлися із звітів генерал-губернаторів, директорів народних училищ. У них вказувались економічні заходи державних органів влади та громадських організацій щодо покращення становища в сфері споживання, медичного обслуговування, освітніх програм, благодійності, пенсійного забезпечення, динаміка переселень селян у райони Далекого сходу і Півночі в зв'язку з неврожайними роками, промисли сільського й міського населення, торгівля та діяльність банків, страхування і ціна робочих рук.

Заслужовують на увагу матеріали Третього дворово-хазяйського перепису у Полтавській губернії за 1910 р. та матеріали Полтавської губернської земської управи щодо робіт, проведених статистичним бюро за 1909 р., 1910 р., 1911 р., 1912 й 1914 рр. Вони проводилися з метою з'ясування ситуації в аграрному секторі, змін у соціальному становищі населення. Так, за підрахунками економіста Полтавського губернського земства М.В.Рклицького, протягом 1906–1910 рр. біднота втратила на Полтавщині 20 тис. дес. землі, середняки збільшили свої володіння на 2 тис. останніх, а заможні – на 20 тис.¹⁵.

Завдяки статистикам маємо факти про збільшення кількості урожаю на полях. Розглянувши дані за період з 1891 р. по 1910 р., бачимо, що врожайність завдяки вдосконаленій техніці, новим методам господарювання підвищувалась як на полях селян, так і поміщиків. Урожайність жита в 1891–1900 рр. становила 34,8 пуда з десятини, у 1901–1910 рр. – 37,6, а в деяких господарствах – 42,2. Урожайність вівса відповідно піднялася з 38,3 до 56,3 пуда, проса – 44,7 до 60,3, картоплі – з 357 до 571¹⁶. Збір матеріалів про сільськогосподарське виробництво давав можливість одержати надзвичайно цінні та змістовні матеріали для вивчення соціально-економічних процесів на селі.

Концентрація капіталу у Росії здобула своє відображення в створенні монополістичних об'єднань. Створювалися спеціальні статистичні бюро для збору й розробки даних про виробництво, збут і ціни на промислову продукцію. Вони складали зведені статистичні огляди, видавали періодичні звіти, довідкові бюлетені, збірники та інші матеріали. Стало актуальним вивчення умов праці й побуту робітників та їх економічного стану. Було проведено шість одноразових вибіркового обстежень родинних бюджетів. Матеріали цього обстеження є цінним джерелом про матеріальний і культурний рівень робітників на початку ХХ ст.¹⁷.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна впевнено сказати, що дорадянська статистика стала фундаментом для сучасної економіки. Вона пройшла довгий та нелегкий шлях становлення. Її минуле тісно пов'язане з історією України і соціальним устроєм у державі. Ті зміни, що відбувалися на початку ХХ ст., дуже актуальні й у сучасному суспільстві. Адже суб'єктивні потреби в зміні місця проживання з'являються у людей із низьким рівнем життя, незадовільними умовами їх існування¹⁸. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя та падіння народжуваності цілком обґрунтовано викликає занепокоєння серед широких верств народу України. Статистична наука сьогодні повинна ще більше охопити суспільні явища і процеси, дослідити й провести аналіз подій у сучасній державі, систематизувати, обробити та використати ці дані для наукових і практичних висновків. Адже це дасть змогу нормально функціонувати українській нації, допоможе її політичному згуртуванню й усвідомленню свого місця в сім'ї європейських народів, а також простежити характер змін у промисловості та торгівлі, сільському господарстві й будівництві, визначити освітні та культурно-духовні орієнтири суспільства.

¹ Пирожков С.І. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки // Зб. досліджень НАНУ та Ін-ту демографії. – К., 2003. – С. 7–231.

² Гольдштейн И. Статистика и её значение для общества. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 34–35.

³ Там же. – С. 30.

⁴ Нариси з історії статистики України. – К., 1997. – С. 19–152.

⁵ Там само. – С. 16–152.

⁶ Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні. – Х., 1928. – С. 13–92.

⁷ Статистическое бюро Полтавского земства // Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии. – 1910. – С. 108.

⁸ Там же. – С. 109.

⁹ Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы // Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 18–216.

¹⁰ Масютін Ю. Професійна статистика в Росії та на Україні. Демографічний збірник соціально-економічного відділу. – К., 1930. – №22. – Т. VII. – С. 38–322.

¹¹ «Хуторянин» – щотижнева газета Полтавського сільського об'єднання. – №40. – 3 жовтня 1902. – С. 704.

¹² Полтавская земская газета. – 13 серпня 1906. – С. 12.

¹³ Масютін Ю. Вказ. праця. – С. 46.

¹⁴ Волков Е.З. Аграрно-экономическая статистика России. В итогах её научных и методологических достижений, земского опыта и практики последних пяти лет революционного перелома (1865–1922 гг.). – 2-е изд., переработ. – Москва; Петроград, б.г. – С. 82–495.

¹⁵ Білоусько О.А., Мирошніченко В.І. Нова історія Полтавщини к. XVIII – поч. ХХ ст. – Полтава, 2003. – С. 169–264.

¹⁶ Иренин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. – Чернигов, 1919. – С. 85–156.

¹⁷ Нариси з історії статистики України. – С. 27–152.

¹⁸ Вплив соціально-економічних факторів на демографічні процеси. – К., 1972. – С. 148–238.

The article deals with the problem of the initiation statistic as a modern science in Ukraine in the first half of XX-th century. The Russian Empire census of 1897 that became the base of the following research of economic and social processes is analysis. Data covering additional employment of rural residents, economic and social issues, causes of migration into another region to find better living standard are also available.

С.С.Падалка*

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЮ 1990–2000-х рр.: ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

На основі вперше введених у науковий обіг документів і матеріалів розглядаються загальні тенденції соціально-економічних змін в українському селі після проголошення державної незалежності. У світлі сучасних концептуальних підходів до вивчення історичних подій і явищ широко показана результативність аграрної політики, протекціонізму держави щодо сільського господарства, зокрема у сфері таких ключових елементів, як власність, інвестиційно-фінансове, матеріально-технічне забезпечення потреб села. На основі аналізу політичних, правових, соціально-економічних чинників розглянуті процеси у соціальному середовищі сільських трудівників.

Проголошення державної незалежності, крім глибинних суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій, започаткувало перехід українського села від аграрної системи радянських часів до нової, яка характерна для демократичного суспільства з ринковою економікою. Початок цього процесу виявився надто болючим і супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої, нагромаджуваної за минулі десятиріччя «негативної якості» суспільства і людини, легковажністю політичної та інтелектуальної еліти, її намаганням створити передусім сприятливі умови для первісного нагромадження капіталу, нехтуючи при цьому справою формування соціально прийнятної моделі розвитку. Лєвова частка зусиль та енергії політиків, представників економічної думки, громадськості спрямовувалася на забезпечення швидкої зміни форм власності та найбільшу приватизацію засобів виробництва.

Сільські громадяни найгостріше відчули наслідки руйнування старого (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) господарського механізму та параліч системи виробничих зв'язків. Соціально-економічна криза на селі виявилася більш глибокою, ніж загальносуспільна, стала наслідком традиційного радянського підходу державної влади України у ставленні до нього. На рівні управлінської ланки село продовжувало ототожнюватись із сільським господарством, розумілося передусім як соціальна база аграрного сектора економіки, а проблеми розвитку оцінювалися винятково через призму виробництва. Слабкість і непослідовність агрополітичних рішень влади обумовлювалися відсутністю методології їх вироблення, формування стратегічних цілей та локальних програм. Агрополітика продовжувала розумітись акцією держави, спрямованою на зміни у сільському господарстві без фіксації самої її суті, наголошувалося на практичній спрямованості її реалізації з обов'язковим виділенням держави як основного суб'єкта процесу. Вона виявлялася поза контекстом загальної державної політики і не визначала принципових цілеустановок, методів і засобів їх реалізації в галузі стратегії і тактики.

Часто непродуктивно в цьому контексті працювали і виконавчі органи влади. Міністерство агрополітики концентрувало аграрну бюрократію, в більшості своїй незацікавлену в реформах і змінах, крім того, привчену бачити свою роль не в управлінні, а в участі у процесі розподілу матеріально-фінансових ресурсів та контролю їх потоків. Відповідно вона чинила опір змінам і була органічно зацікавлена в руйнації виробництва, вбачаючи в цьому передусім вигоду особисто-го збагачення. До цього додавалася низка суб'єктивних факторів. Практично ро-

* Падалка Сергій Семенович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

бота всіх міністрів Міністерства сільського господарства України, які працювали протягом 1991–1997 рр., блокувалася різного роду обставинами: О.Ткаченко (як політичний конкурент піддавався політичному шантажу), В.Ткачук (поплатився за невміння маневрувати у хитросплетіннях державного механізму), Ю.Карасик (звільнився за корупційними скандалами і відкриттям кримінальних справ), П.Гайдучський (був усунутий за «звинуваченням у т.зв. радикалізмі»), А.Хорішко (арештований за звинуваченням у розкраданні державних коштів).

Як результат, у державній стратегії часто зміщувалися акценти, зокрема щодо необхідних пріоритетів розвитку. Сталося так, що у політичних дискусіях навколо можливих варіантів реконструктивної колгоспно-радгоспної системи політики поділилися на дві групи: одні з більш амбіційними поглядами пропонували її ліквідувати та залишити фермерські господарства; поміркованіші вважали, що шлях суцільної деколективізації є згубним; вчені-аграрії пропонували обрати шлях поступового досягнення плюралізму форм господарювання, реформуючи діючі підприємства з тим, щоб зберегти й велике виробництво на селі. Незважаючи на розмаїття думок і поглядів, створити системну модель організаційних змін не вдалося. Практичні кроки державної влади здійснювалися за схемами, скопійованими з програм російських реформ методом проб, допускаючи при цьому безліч помилок. Деякі політичні сили (лівого спектра), що концентрувалися передусім у Верховній Раді, переслідуючи насамперед кон'юнктуру ціль, вважали здатність сільського господарства виробити 32 млн т зерна підтвердженням потенції його саморозвитку.

Таким чином, вироблення аграрної політики в Україні відбувалося на тлі постійної боротьби прихильників реальної капіталізації аграрних відносин, розвитку ринку, які б забезпечили справжню конкуренцію та диференціацію на селі з прихильниками ідеї соціальної рівності та справедливості. Саме перевага останніх і призводила до непослідовних дій і затримки ефективного реформування аграрного виробництва. Слід сказати про перші невдалі спроби демонтажу колгоспно-радгоспної системи та створення на базі колгоспів альтернативних форм господарювання. Бізнес-групи, які мали політичну й адміністративну підтримку у вищих ешелонах української влади, намагалися процес створення нових організаційних структур спрямувати в річище власної вигоди.

Унаслідок цього був обраний саме руйнівний шлях, який відповідав насамперед інтересам цих впливових сил. У влади не було бажання протистояти хаосу і беззаконню, криміналізації торговельно-економічних відносин, розкраданню бюджетних коштів, розбазарюванню майна сільгоспідприємств «підприємливою» частиною їх керівників. Із цією метою не створювали і дієвих запобіжників, які б могли унеможливити стрімкий економічний спад господарств, які функціонують. Реально ж, по-варварськи, вщент знищувалися матеріально-речові елементи продуктивних сил села. Економічне і фінансове знекровлення колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і держгоспів, головним чином, за допомогою ножиць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію й численних податків призвело до їх масової збитковості. З 10,5 тис. колективних господарств, які функціонували на 1999 р. і володіли 65% сільгоспугідь, лише половина здійснювали господарську діяльність. У решти господарств не було в наявності техніки. Отже, обробляти землю не було чим, вони залишалися колективними лише де-юре, а земля здавалася в оренду приватним структурам, або зовсім не оброблялася¹.

Система господарювання на селі, що склалася на 1998 рік, практично не функціонувала. Незважаючи на те, що держава вклала 4,7 млрд грн асигнувань у матеріально-технічні ресурси, 93% господарств залишалися збитковими, у той час як приватний сектор, не маючи державної підтримки, приніс 30 млн грн прибутків². Звичайно, збільшення частки приватного сектора у виробництві

сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектора, який із кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Отже, виникла досить загрозлива ситуація: потрібно було щось робити з колективними господарствами, які практично існували лише на папері. Виходячи з цього, Президент України вимушений був адміністративними важелями просувати реформу і видати 3 грудня 1993 р. Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Встановлювалися нові завдання і жорсткі (6 місяців) терміни перетворення колективних підприємств у приватні та укладання із селянами-власниками земельних паїв договорів з обов'язковим зазначенням орендної плати. Протягом року після введення в дію президентського указу 10,8 тис. колишніх КСП було перетворено на 13,7 тис. приватних господарських структур, серед яких господарські товариства становили 47%, кооперативи – 24%, приватно-орендні – 20%, фермерські господарства – 8%³.

Особливістю було те, що зберігалася цілісність земельних і майнових комплексів більшості КСП. Понад 85% договорів оренди селяни укладали з правонаступниками колективних господарств, 10% – із підприємницькими структурами і тільки 5% – із фермерами⁴. Разом із тим слід підкреслити, що в більшості випадків порушувався принцип вільного виходу з КСП селян зі своїм земельним і майновим паєм. Державні структури досить часто тиснули на селян і керівників господарств, аби ті не чинили опір ліквідації тієї чи іншої виробничої структури, примушували їх підтримувати заяви на зразок доцільності «руйнування колгоспів і продажу землі». Такий тиск могли витримати лише міцні колективні господарства, які зберегли цілісність трудових колективів, їх впевненість у власних силах та рішучість у захисті власного підприємництва.

Разом з утвердженням в Україні багатукладної економіки проходило випробування різних форм виробничих підприємств: поряд із великими державними і КСП створювалися господарські товариства (переважно акціонерні), приватно-орендні з участю іноземних інвестицій, кооперативи тощо. Через недосконалість нормативно-правового регулювання при акціонуванні майна колективних господарств не вдавалося уникнути небезпеки втрати селянами через рух акціонерного капіталу права власності на земельні паї, яке засвідчувалося в сертифікатах. Селяни досить стримано ставилися до такої практики. А тому створювалися неповноцінні акціонерні товариства, до статутного капіталу яких вводилося лише майно членів господарства – земля до нього не включалася.

Успішно і продуктивно могли діяти акціонерні товариства, в основу яких закладався іноземний капітал. Своєрідним серед них стало ВАТ «Контрольне об'єднання», до складу якого увійшли українсько-американське спільне підприємство в Києві, яке займалося постачанням комплектуючої електроніки для комп'ютерів, та КСП імені Куйбишева села Волокитине Путивльського району Сумської області. За згодою між колективами створювалася єдина структура з двома підрозділами: перший зберігав свою назву і спеціалізацію, другий (КСП) перетворювався у сільськогосподарський цех⁵.

У 1994–1995 рр. на Львівщині в акціонерні товариства перетворилися 127 КСП, в яких запроваджувався внутрішньогосподарський розрахунок. Учасникам об'єднань періодично виплачувалися дивіденди, проявлялося піклування про соціальний захист працівників. На квітень 1996 р. в Україні акціонерними товариствами стало понад 4% колгоспів і 1,2% реформованих радгоспів⁶. У 2002 р. діяло 828 господарств такого типу, які сконцентровано переважно в Центрі, на Півдні та Сході, в тих регіонах, де свого часу діяли великі радгоспи, які спеціалізувалися на вирощуванні рослинницької і тваринницької продукції⁷. Позитивні набуток у господарюванні цих формувань зумовлювалися в основному вдалою внутрішньогосподарською реструктуризацією, коли само-

стійно й ефективно працювали невеликі первинні колективи (цехи, малі підприємства). Виробничий ефект досягався тут не тільки через функціонування приватної власності, скільки можливістю привласнювати результати діяльності невеликого трудового колективу. Разом із тим переважна частина АТ була збитковою, а тому акціонери (селяни) не завжди мали змогу одержувати дивіденди на акції, в тому числі у грошовому виразі.

В Україні з'явилися приклади ефективного функціонування приватно-орендних колективів. У 1999 р. працювало близько 40 великих агропромислових підприємств (фірм, концернів, агрокомбінатів тощо)⁸. В агрофірмі «Манжелія» на Полтавщині орендна плата ставилась у залежність від рівня врожайності та рентабельності. Однією з кращих комерційних структур у регіоні аграрного профілю вважалась агрофірма «Агро-Сула», власником якої був американець українського походження Ю.Фещенко-Чопівський, – аграрій із діда-прадіда організував сучасне виробництво, орендуючи кілька гектарів землі, він також багато робив для навчання кадрів, у тому числі і в США. Але в такій практиці було й чимало негативного. Іноземні і вітчизняні підприємці вирощували на орендованих землях здебільшого соняшник і кукурудзу, що дало змогу забезпечити максимальний прибуток на вкладений капітал. Тваринництво, виробництво різноманітних технічних культур, овочів, фруктів та іншого, потрібного для повноцінного харчування українців, підприємців не приваблювало. Крім того, продукція, що вирощувалася, вироблялася для експортних цілей. Не залучалися вони і до вирішення соціальних проблем села⁹. На березень 1996 р. в Україні діяло 300 агрофірм. Найбільше їх було у Чернівецькій області (33), Хмельницькій (28), Черкаській (17), Тернопільській (160), Одеській (15), Київській (14)¹⁰. Провідні фахівці з Інституту економіки НАН України були переконані, що функціонування приватних агрофірм, по-перше, усувало перешкоди (через оренду) на шляху до притоку іноземних капіталів в аграрну сферу. Ставало очевидним, що для держави вигідно створювати спільні підприємства за участю іноземного капіталу, які б виробляли різноманітну сільгосппродукцію та організовували її переробку¹¹.

На відміну від світових традицій, кооперація в Україні не набула широкого розвитку навіть після прийнятого Верховною Радою України «Про сільськогосподарську кооперацію» (липень 1997 р.), який визначив правові, організаційні, економічні й соціальні умови діяльності кооперативів та їх об'єднань. У 1998 р. налічувалося кілька сот виробничих кооперативів, зосереджених у Запорізькій, Одеській, Харківській, Львівській, Івано-Франківській областях¹². У ряді областей кооперування охопило насамперед тваринництво і підприємства, що переробляли його продукцію. Так, на Львівщині з'явилася широка мережа кооперативів «Маслосоюзу», у складі якої функціонували як виробничі, так і інші господарсько-збутові структури¹³. Слід підкреслити, що ставлення до кооперативної форми господарювання було упередженим. У країнах із розвинутою ринковою економікою виробничих кооперативів безпосередньо у сільському господарстві мало, а переважають вони у сфері переробки. Розвиток фермерства в Україні в перспективі буде постійно потребувати різноманітної системи кооперативів: постачальницьких і збутових, переробних, агросервісних.

Після прийняття Верховною Радою України у листопаді 1996 р. Закону «Про промислово-фінансові групи», в Україні з'явилися нові для неї господарські структури в агропромисловому комплексі. Перша з них почала діяти у Бердичівському районі на Житомирщині. Її засновниками виступили: комерційний банк «Амакс», 8 КСП, 2 хмелерадгоспи, фірма «Агромашсервіскомплект», товариство з обмеженою відповідальністю «Сигма», концерн «Укragросервіс» та агрофірма «Соколівка» з Черкаської області¹⁴. Завдяки застосуванню усіх форм інтеграції (через капітал і фінанси, структуру управління, технічну й цінову по-

літику) цій промислово-фінансовій групі вдалося досягти помітних економічних успіхів.

На кінець 2000 р. в Україні залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які з різних причин не стали справжніми приватними господарствами¹⁵. Вони набули форми кооперативів із численними засновниками і мало чим відрізнялися від колишніх КСП, а точніше – від колгоспів і радгоспів. За даними офіційної статистики, у 2004 р. налічувалося 8172 господарських товариства, 4054 приватних сільськогосподарських підприємства, 1727 виробничих сільськогосподарських кооперативів, 395 державних сільськогосподарських підприємств і 1694 господарства різних типів¹⁶. Отже, як бачимо, система сільського господарства, що склалася, була представлена трьома соціально-виробничими елементами: дрібномасштабними, великомасштабними і середньомасштабними. Провідне місце у структурі землекористування посідали великомасштабні елементи, які охоплювали 83% загальної площі сільськогосподарських угідь¹⁷.

У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Найбільш активно фермерські господарства створювалися на початку 90-х років. У 1992 р. було зареєстровано 2098 господарств, а у 1993 р. їх уже налічувалося 14 681¹⁸. Труднощі розвитку пов'язувались із низкою факторів, зокрема, відсутністю на той час закону про фермерство, та державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення й обслуговування господарств. Не завжди задовольнялися клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» (1992 р.). Ним визнавалося фермерство як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами і товариствами. Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове: чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства вбачалася винятково через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Більш сприятливі умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже члени колективних господарств одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

До 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998–1999 рр. навіть скоротилася. Це зумовлювалося насамперед загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутували. У 1994 р. така доля спіткала 1900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від тих, які вже припинили свою діяльність¹⁹. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. У цілому за 1992–2004 рр. кількість господарств зросла майже у 22 рази²⁰. Найбільше їх діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше – у Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині. Якщо в 1991 р. у середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і

14,6 га ріллі, то в 2003 р. – відповідно, 72 і 67 га²¹. У 1997–2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищим цей показник був у Кіровоградській області (14%), найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття – по 7,2 га²².

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести і те, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили серед фермерів лише 10%. Решта – це були міські жителі або особи, які раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина – людини, яка має досвід роботи в аграрному виробництві і постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники. Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки та матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи державне сільськогосподарське підприємство. Однак найбільш трагічні наслідки мало те, що трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох все ще влаштовувала традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику і гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Кожна форма господарювання мала свої переваги і недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об'єднань та почали з'являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому.

Економіка сільського господарства практично знаходилася між державним капіталом і ринком. Держава не спромоглася створити нормального економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Протягом 1990-х рр. валова продукція сільського господарства зменшилася на 21,6%. Виробництво зерна скоротилося з 51 до 21 млн т, м'яса – з 4,3 до 2,1 млн тонн. У 1998 р. збитково працювало 88% сільськогосподарських підприємств²³. Застосовувані економічні механізми просто знищували сільськогосподарське виробництво. Склалося так, що нерентабельний сектор економіки – сільське господарство – змушений був робити внески до бюджету та позабюджетних фондів, збільшуючи тим самим власну збитковість, що було нонсенсом і ставило сільгоспідприємства у дискримінаційне становище. До чинників, які сприяли падінню аграрного виробництва, слід віднести також тривалу неврегульованість ринку збуту продукції; зношеність основних фондів сільгоспідприємств; дефіцит та високу вартість енергоносіїв; бартерні операції, до яких змушені були вдаватися господарства. Сільськогосподарське виробництво виявилось неспро-

можним забезпечити продовольчий комфорт громадян. Протягом 1990–2001 рр. калорійність раціону харчування українських громадян скоротилася з 3597 до 2600 кал. Частка продуктів тваринного походження в раціоні пересічних громадян зменшилася з 28,5% до 20%. Відповідно, в 2,2 рази менше ними споживалося м'яса, у 1,9 – риби і рибопродуктів, 1,8 – молока, 1,6 – яєць. Істотно зменшилося також споживання цукру, фруктів і ягід²⁴. Україна втратила продовольчу незалежність і почала розширювати імпорт продуктів харчування. Причому ця справа не була налагоджена так, аби діяли регулятори кількості ввезеної продукції. Комерційні структури, які перебували під «дахом» високих посадовців та політиків, переслідуючи мету за будь-яку ціну одержати якомога більше прибутків, безсистемно завалювали Україну продукцією, головним чином, низької якості.

У 2001 р. було експортовано продуктів тваринництва майже на 450 млн дол.²⁵ Вітчизняні товаровиробники скоротили виробництво м'яса протягом 1990–2000 рр. утричі. Споживання населенням виявилось вдвічі–вчетверо меншим ніж у європейських країнах. У 2002 р. виробництво м'яса було збитковим на 35%, а молока – на 8%²⁶. Це обумовлювалося обмеженістю внутрішнього ринку, падінням закупівельних цін, збереженням їх «ножиць», коли різниця між оптовими і роздрібними осідала поза межами аграрної сфери і не використовувалася для відтворення виробництва, низькою продуктивністю худоби.

Катастрофічні наслідки для сільськогосподарського виробництва мала цінова політика, яка ініціювалася державою та підтримувалась окремими вітчизняними економістами-аграрниками. На початку 90-х рр. у колі вчених-аграрників домінувало уявлення про те, що стратегічним напрямком реформи цінової системи АПК має бути поетапна (по мірі становлення ринкових відносин) лібералізація цін. Пропонувалося розширити масштаби застосування вільних цін, замінити державне регулювання системою економічних важелів. Особливо наголошувалося на тому, що ціни на продукцію сільського господарства повинні гарантувати еквівалентність грошового обміну між містом і селом, вони повинні забезпечити сільськогосподарським підприємствам та фермерським господарствам передумови для їх розширеного відтворення і нормальної госпрозрахункової діяльності, а також сприяти повнішому задоволенню продовольчих потреб суспільства і сировинних промисловості²⁷. Разом із тим брак досвіду змушував вдаватися до використання у цій сфері досвіду попередніх десятиліть, коли державні дотації поглиналися диспаритетом цін на промислову й сільськогосподарську продукцію. Було встановлено жорстке державне регулювання цін, введені численні податки, що буквально спустошили село. Концепція, що матеріалізувалася владними органами, заперечувала необхідність державної підтримки сільського господарства, по суті пропагувала його повну некерованість. Вона й визначила зміст перших законодавчо-нормативних актів із питань кредитування та оподаткування сільської економіки.

Основними інструментами, які використовувались у процесі вирішення продовольчої проблеми, виступали державні закупівлі, субсидії, маніпулювання цінами і торгівлею, тяжіння державного контролю над активами та діяльністю сільськогосподарських підприємств. Держава спочатку зменшувала обсяги закупівель продукції у сільгоспвиробників для загальнодержавних потреб, а згодом повністю відмовилася від державного контракту та гарантування їм вигідної реалізації запропонованих ними товарних обсягів сільськогосподарської продукції.

Протягом 1994–1996 рр. державні закупівлі сільгосппродукції зменшилися до рівня, необхідного для задоволення потреб громадського сектора (армії, міліції, медичних закладів тощо). Влітку 1994 р. відновлювалося державне замовлення в обсязі 10 млн тонн зерна, що становило приблизно 30% валового збору²⁸. Держава таким чином змушена була механізм ціноутворення регулювати в

ручному режимі, зберігаючи систему твердих цін. Ліберальні засади ціноутворення не влаштували частину аграрної бюрократії, а також олігархічні клани, які мали надприбутки від визискування села. Всіляко гальмуючи впровадження цивілізованих ринкових відносин, вони домагалися зниження закупівельних цін на сільгосппродукцію, водночас підвищуючи їх на пально-мастильні матеріали та електроенергію. Для придбання тонни пального, мінеральних добрив чи техніки виробники змушені були віддавати чи не всю вироблену продукцію.

Нерівнозначність цінового обміну в поєднанні з економічною та фінансовою кризою призвела до наростання обсягів бартерного товарообміну. Якщо в 1995 р. на умовах безгрошової форми розрахунків було реалізовано 12% загального обсягу зерна, то в 1999 р. ця цифра зросла до 33,7%. У 1999 р. за бартерними угодами реалізовувалося більше половини насіння соняшнику, 43% цукру, 22% олії²⁹. По бартеру на експорт було відправлено товарів на суму 31,5 млн доларів³⁰. Сільськогосподарська продукція обмінювалась у такий спосіб на паливно-мастильні матеріали, міңдобрива, техніку, виробники яких дозволяли собі диктувати монополю високі ціни на них.

У середині 90-х років було започатковано формування нормативно-правових та організаційних основ для функціонування такого ринкового механізму ціноутворення, як біржова торгівля. Слід відмітити, що досить затягнулося у часі визрівання розуміння серед політиків та господарських керівників переваг такого компонента ринку. Закон України «Про товарну біржу», прийнятий Верховною Радою у січні 1992 р., практично не працював. Проведений у 1995 р. Національним банком України перший відкритий оптовий аукціон із продажу сільгосппродукції переконливо довів, що саме біржа може дати паритетні принципи ціноутворення. Це враховувалося під час створення у травні 1995 р. Української аграрної біржі³¹. Постановою уряду «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку» (листопад 1995 р.) утворювалася Державна комісія з питань організації біржового сільськогосподарського ринку³². Із того часу в Україні поступово почала складатися певна система бірж, яка поділялася на центральні, міжрегіональні, регіональні. Центральних було три: Українська біржа, Київська універсальна товарна біржа, Українська аграрна біржа. Регіональних бірж, що торгували сільгосппродукцією, у 1996 р. налічувалося 23. У 1995 р. через них було реалізовано сільгосппродукції на суму понад 220 млн гривень, що становило 41% від загальної вартості товарів, за якими були укладені угоди³³.

Державна влада систему кредитування сільгоспідприємств практично звела нанівець, ставилася до неї з байдужістю та продовжувала за інерцією наслідувати звичку попередніх радянських десятиріч, коли село розглядалось як економічний донор. Комерційні ж банки не могли надавати селянам кредити здебільшого на прийнятних для них умовах. Вони підключалися державою на правах пожежних команд до усунення загрози зриву посівної кампанії чи збирання врожаю шляхом термінового виділення кредитних ресурсів. Кредитування сільгоспідприємств припинялося з причин: коли досить високою залишалася вартість кредитних ресурсів, збитковості виробництва, браку кредитних ресурсів у банківській системі. Загальний обсяг кредитних ресурсів комерційних банків становив близько 20 млрд грн, що не могло покрити повної потреби у кредитному забезпеченні тільки сільського господарства³⁴.

Особливість кредитування галузі полягала і в тому, що в неї майже не вкладалися довгострокові інвестиції. Протягом 2002 р. у сільське господарство було залучено 5,5 млрд грн короткострокових кредитів, оплата процентних ставок за якими частково відшкодовувалася з держбюджету. Відповідно до співвідношення цін на сільгосп- і промислову продукцію відбувалося коливання у величинах прибутків господарств і галузі в цілому. У 1997–1999 рр. виробництво було

збитковим, у 2000 р. одержано прибутків на суму 1,44 млрд грн, у 2001 р. вони вже були удвічі меншими, а в 2002 р. – зовсім мізерними³⁵.

З огляду на численність обставин, інертно розв'язувалася проблема матеріально-технічного забезпечення сільського господарства. Державною владою не було розроблено цілеспрямованої, стратегічно зорієнтованої технічної і технологічної політики. Внаслідок цього одночасно з розривом економічних і технологічних зв'язків, що функціонували в господарському комплексі СРСР, почалося падіння темпів обсягів виробництва українськими машинобудівними заводами техніки для села. Щодо розробки нових і вдосконалення існуючих технічних засобів, ще з радянських часів залишалось багато проблем, зокрема, на підприємствах зберігалася висока матеріально-, енерго- і трудомісткість продукції, низький рівень використання сировини і виробничих потужностей. Вони випускали лише 27% потрібних найменувань машин, а їх здобуток був у 10–12 разів менший, ніж у зарубіжних аналогів³⁶. Крім того, через економічну кризу та зниження купівельної спроможності сільськогосподарських товаровиробників відбувалося те, що вітчизняні сільгоспмашинобудівні заводи не могли витримувати конкурентної боротьби з іноземними постачальниками. Техніка ставала найбільш жорстко лімітуючим ресурсом виробництва на селі, що викликало значне зниження обсягів виробництва, різке погіршення фінансового стану господарств. Фактично сільськогосподарське виробництво функціонувало в умовах технічної кризи. Протягом 1990–2000 рр. виробництво тракторів скоротилося з 106 221 до 4034, сіялок – із 57 066 до 2003, комбайнів кукурудзозбиральних – із 5452 до 9, бурякозбиральних – із 8600 до 60³⁷.

Якщо у 1990 р. на 1000 га сільськогосподарських угідь припадало 11,8 фізичного трактора, то в 2000 р. – тільки 6,3. Кількість зернозбиральних комбайнів у розрахунку на тисячу гектарів посівів зернових за цей період скоротилася з 7,6 до 4,1 одиниць. Розмір площі, яку обробляв кожний комбайн, зріс із 136 до 244 га, що призводило до збільшення термінів збирання врожаю, втрат вирощеного зерна³⁸.

В Україні склалася парадоксальна ситуація: замість того, щоб фінансово-матеріальні зусилля спрямовувати на випуск вітчизняної зернозбиральної техніки, її кошти витрачалися на збирання зарубіжних комбайнів. Схоже, що кожен регіон намагався здійснювати «власну політику» в галузі комбайнобудування. Аналогічна ситуація складалася із закупівлею тракторів. Запропоновані державою механізми поставок техніки селу через лізинг і пільговий продаж (з компенсацією 30% вартості і частково кредитної ставки) через бюрократичну тягину, інші причини діяли часто неефективно³⁹. Разом із тим у результаті самовідданої праці вітчизняних конструкторів, інженерів, висококваліфікованих робітників галузі сільськогосподарського машинобудування вдалося досягти позитивних зрушень щодо випуску системи машин для АПК. У 2003 р. в Україні технічні потреби сільського господарства забезпечувалися майже на 80% саме механізмами, виготовленими з вітчизняних зразків⁴⁰.

На початку 90-х років одним із шляхів технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва стало створення механізованих загонів та збирально-транспортних комплексів, діяльність яких здійснювалася на комерційній основі. Вони здійснювали збирання зернових, заготівлю кормів, виконання ремонтних робіт тощо. Збирально-транспортні комплекси особливого поширення набули у Глобинському, Кременчуцькому та Кошманівському районах Полтавщини. Фірма «Аірос» у Хмельницькому районі на Хмельниччині успішно забезпечувала фермерів технікою, запчастинами та паливом за умови укладання ними договорів із державою на реалізацію виробленої продукції⁴¹. У 1997 р. в Україні вже налічувалося близько 15 тис. машинно-технологічних господарських структур: машинні двори і машинно-тракторні парки господарств, ремонтно-транс-

портні підприємства сільгоспхімії, райагропостачу тощо⁴². Вони базувалися на різних формах власності⁴³.

Водночас у соціальному середовищі українського селянства відбувалися досить непрості, а то й драматичні процеси. Саме селянство, яке мало найбільш виразну ментальну консервативність, виявилось неготовим до ломки усталених стереотипів, а тому демонструвало просто безпорадність перед труднощами і навіть несприйняття пропонуваніх змін. Невпинно розвивалися деградаційні процеси в соціально-демографічній сфері села. Слід підкреслити, що поглиблення демографічної кризи на селі зумовлювалося низкою факторів: різким зниженням життєвого рівня сільського населення; істотним погіршенням його медичного обслуговування та зростанням захворюваності, зокрема, на туберкульоз; поширенням безробіття; зменшенням кількості шлюбів і збільшенням розлучень; посиленням депопуляції. Як бачимо, в 90-і роки багато в чому змінився якісний характер кризи, порівняно з 80-ми роками, коли абсолютна чисельність сільського населення скорочувалася, головним чином, за рахунок міграції. Домінантну роль почали відігравати висока смертність і скорочення тривалості життя сільських трудівників. Отже, демографічні характеристики погіршилися до такого рівня, що, без перебільшення, набули загрозливого характеру для майбутнього українського суспільства.

Українське село за роки незалежності втратило майже 1 млн жителів, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності у країні становила 32,3%, або 15,3 млн чол. (2005 р.). Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2005 р. уже 10,3⁴⁴. А питома вага селянських господарств, які складались з однієї особи, підвищилася до 23,1%⁴⁵. Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалося, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 90-і роки ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 80-х років в Україні налічувалося близько 400 міст (у тому числі 132 міста обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то у 1996 р. – 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 90-х років, відповідно до змін, в адміністративно-територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус городян⁴⁶. Проте основним фактором, що вплинув на зменшення кількості сільських жителів, було природне скорочення.

Таким чином, протягом усіх цих років на селі домінувала тенденція переваги смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раз було менше ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 чол., або в 1,37 раз. За даними Міністерства охорони здоров'я, протягом 1992–1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 чол. на кожну 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. чоловік. У 2004 р. коефіцієнт смертності мав такий показник: 10,1 дитина на 1000 народжених⁴⁷. На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Протягом 1990–2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. чол., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначився кількістю народжень із розрахунку на 1000 чол. населення, знизився з

12,7% до 9,3%, і був найнижчим за весь повоєнний період⁴⁸. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995–2004 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 осіб) зменшилася з 7,4 до 4,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалася в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 р. їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Протягом 2004 р. на селі було розірвано 38 791 шлюб. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від однієї до трьох дітей у віці сім–вісім років⁴⁹.

Такі обставини не могли не позначитися на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо в 1993 р. із кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. – 43⁵⁰. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становить 24 роки⁵¹. Загалом 3/4 дітей народжувалося саме такою віковою категорією жінок⁵². Усе менше дітей народжували жінки старших вікових категорій. Зростали і показники смертності селян. Протягом 1990–2004 рр. кількість померлих селян збільшилася з 272,6 тис. до 300,8 тис. чоловік або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19,6%⁵³. Ця динаміка особливо прискореною виявилась у першій половині 90-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру. Більшість померлих були людьми похилого віку. Із 527 тис. померлих у 1995–1997 рр. понад 85% становили особи старші 55 років. При цьому близько 70% із них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами⁵⁴. У 90-і роки відбувся процес «омолодження» коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995–1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 років. У 1999–2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р., і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому⁵⁵. Серед померлих протягом 1995–1997 рр. 65% становили чоловіки працездатного віку⁵⁶. Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Протягом 1991–1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основна причина цього явища – низька виробнича дисципліна у сільгосп підприємствах. Більше третини смертельних випадків трапилося через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалося понад 25 років⁵⁷.

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо у тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалася наркоманія і токсикоманія, зростає кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995–2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 рази, уроджених аномалій стало більше на 24,2%⁵⁸.

Погіршення демографічної ситуації зумовилося і міграційним рухом сільського населення. Міграційні втрати продовжували підривати природну основу де-модітворюваних процесів на селі. Цим самим втрачалося багато майбутніх батьків і матерів. Упродовж багатьох років село через міграцію втрачало щороку 200–250 тис. чол. Якщо в 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7% було зумовлене їх міграційним відпливом, а природне скорочення становило ли-

ше 6,6%, то у 1990 р., відповідно 55 і 44,9%⁵⁹. Починаючи з 1991 р., міграційний рух селян за своїм впливом на загальну динаміку зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним процесам. Абсолютну більшість сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку, п'яту частину – діти до 15 років; кожний десятий мігрант був пенсіонером. Переважна частина їх рухалася у бік міст обласного й районного підпорядкування. Міжобласним видом міграції охоплювалися в основному громадяни, які проживали в зоні Чорнобильської катастрофи. Міждержавна міграція характеризувалася зміною громадянства і виїздом не лише у країни Заходу, а й до ближнього зарубіжжя, в основному до Росії.

Різке зменшення життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості і можливості одержання безкоштовного житла у місті змусили 432 тис. міського населення в надії на виживання за рахунок використання землі переселитися в сільську місцевість, залишивши в місті житло дітям. Це – особи старшого віку, в основному вихідці із села, в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо). Міграційний рух цих категорій громадян у сільську місцевість найінтенсивніше відбувався впродовж відносно нетривалого проміжку часу: лише у 1992–1993 рр. Завдяки цьому применшувалася негативний вплив депопуляції. А позитивні чинники адміністративно-територіальних перетворень сприяли зростанню на 13,4 тис. чол. населення села⁶⁰. Однак уже у 1993 р. інтенсивність міграційних потоків у напрямі «село > місто» значно послабилася, внаслідок чого позитивне сальдо в цілому по Україні скоротилося майже вдвічі і зменшувалося в подальші роки. За 1993–1996 рр. абсолютне значення його відбулося в 10 разів, а в 1997 р. воно вже мало від'ємне значення в 1,1 тис. чол., знову при цьому змінивши міграційні потоки селян у напрямі «село > місто»⁶¹.

Відбувалися якісні зміни у характеристиках трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці. Протягом 1990–1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зміни. Загальна чисельність працездатних сільських жителів скоротилася з 8876,4 до 8110,7 тис. осіб або на 755,7 тис.⁶² Найінтенсивніше процес звуження прикладання праці на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990–2000 рр. число зайнятих скоротилося на 2181,7 тис. чол. В Автономній Республіці Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалося від 5 до 33 разів⁶³. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня прихованого безробіття. У 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників⁶⁴. Найнижчі темпи вивільнення працівників характерні були для галузей соціальної сфери, головним чином, через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалася в малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 90-і роки чисельність зайнятих у цих сферах діяльності громадян скоротилася на 35,2%, а у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивалися ще більшими темпами, а показники досягали 45–60%⁶⁵.

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше,

порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий із кількості зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожний другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% було зайнято у матеріальному виробництві; 16% – у галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні; 11,9% – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн не працювали і не навчалися, тобто кожний третій, що більше у 3,2 рази порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р. Протягом 2000–2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилася з 4,9 до 1,7 млн осіб, або у 9,2 рази, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн працівників вимушено поповнили категорію працюючих в особистих селянських господарствах. Протягом 1990–2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн осіб, або у 4,2 рази, фермерських – з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих становила лише 14%⁶⁶. На відміну від країн із ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшується у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією передусім різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Сільське господарство, як ніяка інша галузь діяльності, акумулювало основну частину так званого прихованого безробіття. У 1998 р. воно коливалося у межах 1–1,3 млн чол. Це дає підстави робити висновок, що на селі зайнято було набагато менше працюючих, аніж подавалось в офіційних статистичних виданнях. На початку 2004 р. державні служби зайнятості сільському населенню могли запропонувати лише 7,6 тис. робочих місць. Як наслідок, на одне пропонуване робоче місце претендувало 35 безробітних селян⁶⁷. Збереженню прихованого безробіття значною мірою сприяли бартерні розрахунки, які здійснювалися сільгоспспідприємствами, вдаючись до прихованої експлуатації робочої сили. Звичним явищем ставала заборгованість у виплаті зарплати або сплата її в неповному розмірі. Формування форм власності та організації виробництва зумовили появу нових соціальних верств на селі. Майже на 98% зменшилася питома вага колгоспників і робітників радгоспів. Водночас зросла кількість членів колективних сільгоспспідприємств і селянських спілок. У 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. Формувались і нові прошарки: фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств тощо. На кінець 90-х рр. їхня частка у складі сільських трудівників сягала 5%. У переробних галузях з'явилися такі нові соціальні категорії, як підприємці та наймані робітники⁶⁸. Деякі трудівники села, переважно 35–45-річного віку, перейшли працювати у комерційні та посередницькі структури, що обслуговували агропромисловий комплекс. Певна частка представників інтелігенції – вчителів, медиків, працівників культурно-освітніх закладів, а також спеціалістів сфери побуту протягом 90-х років значно скоротилася через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, сільське населення відрізнялося за ознаками життєвого рівня. Дослідники А.Деркач, С.Веретенников, А.Єрмолаєв виділили п'ять основних прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені й багаті, і дійшли висновку, що лише за 1990–1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2% середньорічної кількості населення до 5,3% ; другої – з 18 до 56,5%, третьої – з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилась із 58,9 до 27,2%, п'ята – зросла з 4,1 до 7,7%⁶⁹. Разом із тим внаслідок змін у правовому, соціальному та

економічному положенні сільських трудівників відбувалися трансформації в їх статусі. Зміна підходу до питання про власність зробила реальним отримання у приватне користування земельного наділу. У 90-х рр. селянство здобуло право здавати власні землі в оренду та одержувати за це орендну плату. Було розроблено законодавчу базу, яка врегульовувала механізм орендних відносин. В аграрній сфері почав діяти новий тип господарських відносин, з'явилися орендарі й орендодавці, що почало знаходити відповідний відбиток у формуванні нового соціального статусу.

Зміна структури аграрних підприємств, на яких сільські трудівники прикладали свою працю, спричинила скорочення трудових ресурсів державного і кооперативного сектора аграрної галузі та зростання масштабів зайнятості у приватних господарствах. Чисельність працівників приватних господарств наближалася до половини від усієї кількості трудового потенціалу сільського господарства. Прошарок селян, які працювали у приватному секторі, збільшився принаймні втричі. Це відбулося завдяки легалізації трудової діяльності в особистих приватних господарствах населення як основній рівноправній сфері докладання праці, виникненню і розвитку селянських (фермерських) господарств та інших структур аграрного господарства, які базувалися на приватній формі власності. Майже половина трудового потенціалу – це зайняті в особистих підсобних господарствах. Відбувалися певні трансформації у соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 90-х років селянство ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалося лише на власні сили і не орієнтувалося на ринок, і переважна його частина негативно ставилася до можливості найму на роботу до сусіда – фермера, то в кінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус «найманого працівника». Нові реалії нашого життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

¹ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т.1: Потенціал сільського сектора / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа та ін. – К., 2000. – С.146.

² Там само. – С.162.

³ Інформація Головного управління з питань економічної політики Адміністрації Президента України // Президентський вісник. – 2000. – №19. – С.3.

⁴ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С.165.

⁵ Село: від КСП до ВАТ // Голос України. – 1996. – 13 травня.

⁶ Черевко Г. Фермерські кооперативи в розвинутих капіталістичних країнах // Земля і люди України. – 1992. – №13. – С.10.

⁷ Болгарова Н.К. Особливості розвитку господарських форм використання землі в сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – №5. – С.49.

⁸ Падалка С.С. Україна 60–90-х років ХХ століття. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності. – К., 2000. – С.324.

⁹ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.165–166.

¹⁰ Падалка С.С. Вказ. праця. – С.324.

¹¹ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.166–167.

¹² Черевко Г. Вказ. праця. – С.10.

¹³ Лазня В., Лазня І., Бойко В. Про необхідність розвитку агропромислових формувань ринкового типу // Економіка України. – 1996. – №2. – С.70.

¹⁴ Там само. – С.70.

¹⁵ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Вказ. праця. – С.165.

¹⁶ Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – К., 2005. – С.96.

¹⁷ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.236.

¹⁸ Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє: Науково-популярні нариси у 3 т. – Т.2: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001. – С.138, 140.

- ¹⁹ Саблук П. Вказ. праця. – С.140.
- ²⁰ Сільське господарство України за 1997 рік: Статистичний щорічник. – К., 1998. – С.144; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.96.
- ²¹ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказ. праця. – С.250; Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». – К., 2004. – С.324.
- ²² Нечитайло В.В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Историчні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.186.
- ²³ Супіханов Б. Реформи в АПК: стан і перспективи (Доповідь на всеукраїнських зборах селян 9 лютого 1999 р.) // Сільський час. – 1999. – 12 лютого.
- ²⁴ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т.2: Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яровий. – К., 2003. – С.105.
- ²⁵ Там само. – С.107.
- ²⁶ Там само. – С.108.
- ²⁷ Ціноутворення в умовах формування ринкових відносин в АПК / За ред. П.Саблука, В.Ситника, М.Шпичака. – К., 1997. – С.4.
- ²⁸ Там само. – С.346.
- ²⁹ Саблук П. Вказ. праця. – С.221.
- ³⁰ Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Головне управління реформування і ринкових відносин. – 1998. – Липень.
- ³¹ Беренштейн Б.Л., Куценко Л.М. Розвиток біржової торгівлі в умовах багатокладності аграрного сектора // Українське село в 20–90-х роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис. – К., 1998. – С.101.
- ³² Наказ міністра Міністерства агропромислового комплексу України «Про створення Української аграрної біржі» // Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу. – 1995. – Травень.
- ³³ Товарні біржі в Україні: аналіз діяльності, законодавче поле, перспективи розвитку. – К., 1997. – С.92–93.
- ³⁴ Саблук П. Вказ. праця. – С.466.
- ³⁵ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – Т.2. – С.89.
- ³⁶ Хорунжий М.Й. Аграрна політика: Навч. посібник. – К., 1998. – С.135.
- ³⁷ Саблук П. Вказ. праця. – С.364.
- ³⁸ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказ. праця. – С.241.
- ³⁹ Тракторні ігри під лізингом «брендом» // Україна молода. – 2003. – 25 лютого.
- ⁴⁰ Найдя П., Павленко П. До розробки конструкції та освоєння виробництва тракторів і машин в Україні // Техніка АПК. – 1996. – №1. – С.1–3.
- ⁴¹ Інформаційний матеріал про приватні підприємства агросервісного напрямку // Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу. – 1995. – Грудень.
- ⁴² Гайдуцький П., Лобас Т. Відродження МТС. – К., 1997. – С.196.
- ⁴³ Там само. – С.197.
- ⁴⁴ Населення і трудові ресурси села // За ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К., 2002. – С.11–12; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.182.
- ⁴⁵ Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказ. праця. – С.239.
- ⁴⁶ Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С.38–39.
- ⁴⁷ Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.191; Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.
- ⁴⁸ Населення і трудові ресурси села. – С.49.
- ⁴⁹ Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С.36; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.186, 189.
- ⁵⁰ Стахневич А. Вказ. праця. – С.36.
- ⁵¹ Населення і трудові ресурси села. – С.50.
- ⁵² Стахневич А. Вказ. праця. – С.36.
- ⁵³ Населення і трудові ресурси села. – С.51; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – С.186.
- ⁵⁴ Живора С. Вказ. праця. – С.41–42.

- ⁵⁵ Населення і трудові ресурси села. – С.52.
⁵⁶ Живора С. Вказ. праця. – С.43.
⁵⁷ Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996 . – 11 жовтня.
⁵⁸ Стан здоров'я населення: Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С.56–57.
⁵⁹ Населення і трудові ресурси села. – С.54.
⁶⁰ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – Т.2. – С.78.
⁶¹ Населення і трудові ресурси села. – С.55.
⁶² Там само. – С.87.
⁶³ Там само. – С.100–101.
⁶⁴ Там само. – С.101.
⁶⁵ Там само. – С.102.
⁶⁶ Там само. – С.103; Кириленко І.Г., Бойко М.Ф. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.12; Ринок праці України у 2003 році. – К., 2004. – С.197.
⁶⁷ Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – С.97; Ринок праці України у 2003 році. – С.200.
⁶⁸ Там само.
⁶⁹ Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути. – К., 1995. – С.190.

The author examines general tendencies of social and economical changes in Ukrainian village after declaration of state independence basing on documents and materials used for scientific means for the first time. The article shows effectiveness of agricultural policy, state protectionism of farming particularly in the spheres of such key elements as property, investment and financial, material and technical support of village needs in the light of modern conceptual approaches to the study of historical events and phenomena. The author considers the processes in social environment of village workers basing on analysis of political, legal, social and economical factors.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т.Ф.Литвинова*

«ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ ГАЗЕТА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ 30–50-х рр. ХІХ ст.

Стаття присвячена огляду матеріалів українського дворянства, уміщених в одному з центральних спеціальних економічних видань Російської імперії, а також виявленню їх інформативних можливостей для дослідження проблем соціальної, економічної та інтелектуальної історії України.

Зараз, мабуть, мало у кого виникнуть сумніви, що дізнатися про громадську думку з приводу того чи іншого соціально-економічного питання можна, гортаючи періодичні видання і, у першу чергу, спеціалізовані газети. Вочевидь, це може стосуватися не лише сьогодення. Однак дослідники історії суспільної думки не надто часто зверталися до таких джерел, або ж відводили їм другорядну роль. До того ж, у центр уваги фахівців зазвичай потрапляли переважно історико-літературні видання, які фактично приховано чи явно декларували своє громадсько-політичне спрямування. Традиція ця не нова і сягає ще ХІХ – початку

* Литвинова Тетяна Федорівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

XX ст., коли все «мыслящее и стремящееся к умственному и нравственному развитию»¹ відшукувалося крізь окуляри визвольного руху і пов'язаної з ним ідейної боротьби. Зрозуміло, що економічна складова суспільної думки тут не враховувалася, а відповідно їй періодика, яка відбивала інтелектуальні результати напруги на господарській ниві. Це підтверджує й «історіографічна довідка» М.О.Троїцького відносно стану дослідження російської історії другої чверті XIX ст.² Сам же історик, характеризуючи ідейну боротьбу 30–40-х рр. XIX ст., фактично наслідуючи попередників і звертаючись до основних суспільно-політичних течій, також називав тільки ті періодичні видання, які увібрали в себе, за висловом О.Герцена, «всё умственное движение страны» – «Сын отечества», «Москвитянин», «Московский телеграф», «Телескоп» та інші. Показовою у цьому плані є також досить солідна енциклопедія «Общественная мысль России XVIII – начала XX века», в якій одна з виділених укладачами груп статей представляє саме «периодические издания, служившие на разных этапах истории страны выразителями взглядов и настроений определённых социальных сил»³. Але не варто шукати тут відомості про журнали та газети, які, можливо, й не були таким «рупором политических убеждений и принципов»⁴, як, скажімо, «Современник», «Отечественные записки», «Русский вестник», хоча ставили перед собою не менш важливі для суспільства завдання. Зокрема, ідеться про економічні періодичні видання, які почали з'являтися у Росії ще наприкінці XVIII ст. і, на нашу думку, на певних етапах відігравали досить помітну роль у формуванні російського суспільства («общества»).

Розвідок, спеціально присвячених економічним виданням першої половини XIX ст., зовсім небагато⁵, хоча інтерес до подібної літератури в суспільстві зростає у той час досить стрімко. Якщо з 1714 р. по 1805 р. у Росії книг і статей з економічних питань вийшло 271, то лише з 1806 р. по 1830 р. уже 399. Тільки за перші двадцять п'ять років XIX ст. з'явилося 18 нових журналів і газет⁶, видавці яких ставили собі за мету сприяти розвитку різних галузей господарства і в першу чергу землеробства, яке і урядом, і суспільством вважалося провідним в економіці. Освічена російська публіка, й у першу чергу дворянство, була не тільки споживачем цієї друкованої продукції, а й активно бралася за перо задля поширення власних економічних поглядів та господарського досвіду. Ще П.Б.Струве звернув увагу на «прогрессивное агрономическое движение, захватившее русский помещичий класс и вширь, и вглубь». Воно виникло у зв'язку з поступовим перетворенням дворянина на сільськогосподарського підприємця, який прагнув отримувати найвищі грошові прибутки. Водночас це супроводжувалося широким розвитком російської агрономічної та сільськогосподарської економії і появою значної кількості «экономопреобразователей»⁷. Саме вони в першу чергу включалися в обговорення своїх господарських проблем на сторінках газет, журналів, «Записок», «Трудов» і т. п.

Серед газет, мало помічених дослідниками, вважаю за необхідне привернути увагу до такого видання як «Земледельческая газета» (далі «ЗГ» – *Т.Л.*), яка навіть в історико-економічній літературі належно не представлена. Часто її тільки згадували, або ж подавали короткі відомості, оцінюючи це офіційне урядове видання як «ярко выраженный орган крепостников»⁸. Щоправда, сучасний російський історик аграрних традицій та новацій С.А.Козлов досить широко використав уміщені в цьому виданні матеріали, але, на відміну від, скажімо, «Земледельческого журнала», органу Московського товариства сільського господарства, який почав друкуватися в 1824 р., не подав більш-менш цілісної характеристики спрямування та змісту «ЗГ»⁹. Зрозуміло, С.А.Козлов, виходячи з власних завдань, не торкався достатньо широко представлених у «ЗГ» «українських» матеріалів. Але я практично не знайшла на них посилань і у вітчизняних дослідженнях, навіть таких, які спеціально присвячені історії української еко-

номіки першої половини XIX ст.¹⁰ Приємний виняток становить хіба що стаття М.Бачинського, опублікована ще в 1928 р. Аналізуючи погляди «економістів» степової України 30–40-х рр. XIX ст., переважно дворян-поміщиків – М.Жир'якова, Г.Раковича, М.Герсеванова, історик спирався на публікації ряду видань того часу, у тому числі й на «ЗГ»¹¹.

Відразу ж зауважу, що «ЗГ», яка з 1834 р. виходила протягом декількох десятиліть і насичена матеріалами, що дозволяють вивчати різні галузі історії, цілком заслуговує всебічного вивчення, що може далеко виходити за рамки невеликої статті. У даному ж разі хотілося б лише розкрити джерельний потенціал газети під кутом зору включення дворянства українських регіонів, переважно Лівобережжя та Півдня, в обговорення важливих суспільно-економічних проблем реформеного часу. Але перед цим варто зробити одне невеличке зауваження.

Вітчизняні історики суспільної думки, навіть ті, хто сповідує персоналогічний підхід до дисципліни, традиційно зупиняються лише на «вершинах», тобто на видатних особах, для яких процес мислення, інтелектуальна праця стали майже професією, сенсом життя. І справа тут, гадаю, не тільки в методологічних принципах, а й часто у стереотипному сприйнятті вже, так би мовити, уведених в обіг майже побронзовілих образів «відомих діячів», а також у небажанні залучення відповідних джерел для створення більш широкої панорами суспільної думки того чи іншого часу, у відсутності відповідних проблемно-джерелознавчих студій. Звернення до одних і тих самих персоналій та текстів, які в більшості відомі з кінця XIX – до початку XX ст., не дає можливості розширити уявлення навіть про самих героїв. Тому залишаються все ще невідомими економічні погляди Г.А.Полетики, економічні твори В.Я.Ломиковського. І.І.Гулак навіть фахівцями сприймається лише як батько відомого кириломефодіївця, М.А.Маркевич тільки як історик, попри те, що соціально-економічних творів написав, мабуть, не менше, ніж історичних, оскільки активно переймався господарськими справами. У такий спосіб, зокрема, відносно першої половини XIX ст., «за кадром» також залишився цілий шерег «неінтелектуалів», але мислячих, освічених представників дворянства, голос яких звучав на сторінках періодики, відгукуючись на важливі проблеми часу. Вважаю, що «пошук» таких людей і, відповідно, джерел може значно збагатити простір вітчизняної історії до реформеної доби¹².

Саме з метою почути цей голос звичайного середнього дворянина, небайдужого до своєї поміщицької справи, дещо обізнаного з російськими та зарубіжними новаціями, такого, який прагнув не лише як читач скористатися чужими порадами задля більш успішного господарювання, а й представити свій досвід, і було проведено поаркушний перегляд «ЗГ», так необхідний ще й через відсутність відповідних покажчиків*. Картина виявилася досить несподіваною, адже при цьому навіть у дослідника, який не один рік займався вивченням першої половини XIX ст. змінювався та уточнювався не тільки історіографічний образ дворянства, а й образ періоду в цілому (готова до закидів: «Значить погано займалася!»).

Виникнення «ЗГ», яка регулярно виходила декілька разів на місяць, припало на період, коли чітко виявилися тенденції зацікавленого ставлення до економічних проблем поміщицького господарства та намагання поєднати багатівіковий досвід народної агрокультури з передовими досягненнями науки та техніки. Причому, після досить важких голодних 1833 та 1834 рр. питання про народне продовольство та підвищення продуктивності землеробської праці стає

* Користуючись нагодою, вважаю за потрібне висловити щире подяку завідувачу кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету О.І.Журбі за допомогу в пошуку та відборі матеріалів.

надзвичайно актуальним. У 1833 р. за ініціативи Вільного економічного товариства (далі ВЕТ – *Т.Л.*) було створено Комітет з удосконалення землеробства в Росії¹³. Це ж завдання постало й перед новим періодичним виданням. Ґрунт для активного «взаимного сообщения» між читачами та «ЗГ» був уже достатньо підготовлений. Ще з початку XIX ст. уряд увів викладання в університетах, ліцеях та гімназіях політичної економії, фінансів, статистики задля належної підготовки дворянства до державних справ. Активно працювали різноманітні товариства природничого та економічного спрямування, у тому числі й Товариство сільського господарства Південної Росії, які своїми виданнями стимулювали формування суспільної думки в господарській царині¹⁴. Тому перший та багаторічний редактор «ЗГ», професор Петербурзького університету С.М.Усов, міг розраховувати на значну підтримку освіченої публіки. У вступній статті до першого номера «ЗГ» він, звертаючись до потенційних читачів та авторів і пояснюючи мету та програму видання, не сумнівався, що «всякой благомыслящий сельский хозяин, всякой доброжелатель России, пожелает содействовать в сем общепольном деле»¹⁵.

Сама назва газети засвідчує її головну тематичну направленість. Та й у редакційному вступі спеціально зверталася увага на особливе значення землеробства не тільки для економіки: «Земледелие есть основание и источник образованности, благородства и богатства народов»¹⁶. І, зрозуміло, перше місце на шпальтах газети віддавалося саме цій провідній для Росії того часу галузі господарства. Але, навіть у п'яти пунктах редакційної «програми» ставилося значно ширше коло питань сільської економії. А вміщені на сторінках «ЗГ» матеріали наочню засвідчують, як за декілька десятиліть урізноманітнілася тематика.

Певна еволюція цього органу була відзначена в радянській історіографії. Щоправда не можна повністю погодитися з її характеристикою, до того ще й суперечливою. Зокрема, автори «Истории русской общественной мысли» зміну курсу «ЗГ» у 40-х рр. XIX ст. пояснювали поглибленням кризи кріпосницької системи, коли редакція змушена була від агротехнічної проблематики, пропаганди різних прийомів раціоналізації поміщицьких господарств перейти до обговорення питань експлуатації кріпосних селян, використання праці тяглових, визначення розмірів повинностей, способів покращення управління маєтностями¹⁷. Задачі організації фабрик та заводів у поміщицьких економіях, які ставила редакція, також нібито були пов'язані тільки з турботами максимально ефективного використання праці панщинних селян і дворових.

М.К.Каратаєв пов'язував переорієнтацію «ЗГ» із приходом на посаду її редактора О.П.Заблоцького-Десятовського, а також із реакцією, яка почалася в Росії після 1848 р. і вважав, що в тематиці провідними стали проблеми раціоналізації поміщицьких маєтків за рахунок введення більш прибуткових галузей та нових методів господарювання¹⁸. Хоча виявлення тематичних зміни «ЗГ» й не було моїм безпосереднім завданням, на відміну від з'ясування пасивної або активної участі дворянства Малоросії та Новоросії у співпраці із цим виданням, слід сказати, що і в 30-і та й у наступні два десятиліття редакторами вміщувалися як агрономічні матеріали, так і такі, що піднімали так зване «селянське питання».

«ЗГ» розповсюджувалася в усіх повітах усіх губерній та областей Росії. Предводителі дворянства, волосні правління отримували її за спеціальним розпорядженням. Газета направлялася також за кордон, зокрема, у Німеччину, Англію, і «в тамошних» виданнях із неї передруковували статті. Наскільки популярною була «ЗГ» в українських губерніях можна зрозуміти зі щорічних редакційних повідомлень про кількість передплатників та найбільш активних авторів. Слід сказати, що деякі українські губернії лідирували за кількістю передплатників. Наприклад, у 1836 р., із названих редакцією дев'яти губерній, що отримали більше ста примірників «ЗГ», після Санкт-Петербурзької (375 при-

мірників), Новгородської (247), Московської (210), слідували Волинська (187), Полтавська (170), Чернігівська (124) губернії¹⁹. У 1839 р. четверте місце, слідом за Петербурзькою (366), Московською (265) та В'ятською (192), зайняли Полтавська (171 передплатник), Харківська (140), Чернігівська (115), Катеринославська (101)²⁰. У 1850 р. серед шістнадцяти губерній названі після Петербурзької (319) та Московської (261) слідувала Полтавська губернія, куди направилася 183 «ЗГ». Більше ста примірників також отримали в Чернігівській (131), Катеринославській (113) та Харківській (102) губерніях²¹. Інших українських губерній за всі наведені тут роки не названо. Щоправда, значні цифри передплати, порівняно з іншими губерніями, у наших регіонах не повинні вводити в оману відносно масовості захоплення «ЗГ». Наприклад, чернігівський дворянин М.Гамалія²², один із найбільш активних українських авторів, із жалем відзначав, що в його Мглинському повіті, попри велику кількість поміщиків та сільських господарів, передплачувалося всього три примірники «ЗГ»²³. Але тут варто врахувати, що Чернігівська губернія стояла на одному з перших місць в імперії за кількістю дрібнопомісних дворян, неспроможних не те, щоб передплачувати газету, а часто і просто зводити кінці з кінцями. Водночас, судячи з листування дворянства, у той час досить поширеною була практика обміну різними виданнями, інформацією між родичами, сусідами-поміщиками.

Звичайно, у даному разі не проводилося спеціальне порівняльне дослідження, але ж цікаво, що інколи інтерес до місцевої періодики міг бути не таким значним, як до «ЗГ» та й узагалі до економічної періодики. Зокрема, за даними звітів катеринославського губернатора «Екатеринославские губернские ведомости» у 1864 р. мали всього 61 передплатника, а 1865 р. їх кількість збільшилася до 82. При тому основна частина тиражу газети потрапляла у присутні місця²⁴. А «Экономический указатель», перше число якого з'явилося тільки 1857 р., відразу ж отримав досить значну кількість бажаючих його читати в українських губерніях. Якщо не враховувати столиці (у північну надходило 1000 примірників цього видання, у Москву – 119), то в українських губерніях передплатники були значно активнішими. Наприклад, у Московській губернії «Экономический указатель» передплачували 37 осіб, Петербурзькій – 11, Владимирській – 44, Іркутській – 28, Воронежській – 27, Ліфляндії – 5, Київській – 31, Полтавській – 40, Чернігівській – 33, Харківській – 37, Херсонській – 66, Катеринославській – 25, Таврійській – 21²⁵.

Як сприймалася «ЗГ» і наскільки вона була потрібною для дворян-поміщиків українських регіонів у часи економічних змін 30–50-х рр. XIX ст. можна уявити із зауважень, що зустрічаються у статтях та листах до редакції. Газету називали «благодетельницей нашей»²⁶, «благодетельнейшей посредницей между сельскими хозяевами»²⁷, «благодетельной нашей посредницей»²⁸, «наша общая приемница всех опытов по земледелию и лесоводству»²⁹. Для господарів-початківців «ЗГ» часто була справжньою «доброю наставницею». Такі «зізнання» поміщиків зустрічаються нерідко. Наприклад, Я.Я.Барсуков, який мав маєтки в Полтавській та Катеринославській губерніях, поєднуючи військову службу з «домостроительством» і намагаючись бути успішним, «много полезного ... узнал из наставлений, помещённых в Земледельческой газете»³⁰. Навіть досвідчені хазяї потребували обміну думками, інформацією, різними новаціями і тому не могли не ставитися до газети з певним пієтетом. М.Гамалія неодноразово зазначав, що «Земледельческая газета приносит ту несомненную пользу каждому, что она сообщает наблюдения, опыты, действия сделанные в одном месте, повсеместно». І далі: «Как часто мы видим весьма много полезных применений в сельском хозяйстве в одном месте, но которых, к сожалению, не замечаем в другом. Тут может помочь горю решительно одна Земледельческая газета. Она немедленно и повсеместно разнесет полезный опыт, по-

лезное применение в деле сельского хозяйства. Как должны мы быть благодарны этому полезному изданию»³¹.

Та, як уже зазначалося, дворянство Лівобережжя та Південної України «ЗГ» не тільки читало та користувалося її порадами, а й надсилало свої різноманітні матеріали, які інколи знаходили широкий відгук. Тим більше, що подані статті зазвичай достатньо оперативно публікувалися. Наприклад, В.Г.Полетика 8 жовтня 1836 р. направив до «ЗГ» лист із проханням його опублікувати, що й було зроблено, враховуючи важливість проблеми розмежування посмужних маєтків, у номері за 27 листопада³²; К.Попенченко свою статтю підписав 8 квітня 1843 р., а опублікована вона була 25 травня того ж року³³. Особливо швидко друкувалися статті-відповіді. Так, 15 червня 1843 р. було надруковано критичну статтю С.Піроцького на адресу Д.Кандиби, а вже 6 серпня «ЗГ» умістила розлогий пояснення останнього³⁴. Це надавало можливості для жвавого обговорення різних проблем, для дискусій, для швидкого отримання необхідних рекомендацій, порад.

Редакція газети, керуючись традиціями того часу, вдавалася також до передруку цікавих та актуальних матеріалів з інших як центральних, так і місцевих видань, не лише насичуючи зміст власного дітища, а й підтримуючи в такий спосіб своєрідний зв'язок із регіонами. Серед видань-донорів «ЗГ» часто фігурували «Журнал Министерства государственных имуществ» (далі «ЖМГИ» – *Т.Л.*), «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России» (далі «ЗИОСХЮР» – *Т.Л.*), «Черниговские губернские ведомости», «Одесский вестник», які у свою чергу передруковували статті «ЗГ». Інколи, запозичуючи інформацію, редакція «ЗГ» давала їм певні характеристики. Наприклад, у примітці до публікації «извлечения» із досить розлогих «Статистических заметок о сельском хозяйстве в Таврической губернии» М.Б.Герсеванова, представлених наприкінці 1848 – на початку 1849 рр. у «ЗИОСХЮР», не тільки вказувалося перше видання статті, а й кваліфікувалася вона як «прекрасная»³⁵. «Хозяйственные замечания о Херсонской губернии» М.М.Кир'якова, запозичені «ЗГ» у 1836 р. із «Земледельческой статистики Херсонской губернии» супроводжувалися редакційною заохочувальною ремаркою відносно необхідності таких оглядів по інших губерніях³⁶.

За задумом першого редактора, потенційні автори повинні були звернути увагу на ряд головних «предметів» задля сприяння «усовершенствования земледелия» і в першу чергу на особливості місцевих умов господарювання, причини, які ускладнюють успіхи, на результати успішних та неуспішних дослідів, на суміжні із землеробством види діяльності, у тому числі й у зимову пору, та на будь-які практичні відомості, що стосуються сільського побуту в цілому. Отже, цією «програмою» визначався досить широкий тематичний спектр, який дописувачі з наших регіонів заповнювали в значній мірі. Причому особливо активно співробітничали поміщики Полтавської та Чернігівської губерній, дещо менше з Херсонської, Катеринославської, інколи з Таврії. Достатньо часто доводилося зустрічати на сторінках «ЗГ» як уже добре знайомі з літератури прізвища – О.М.Маркович, В.Г.Полетика, Г.С.Тарновський, М.М.Кир'яков, К.П.Шабельський, М.Б.Герсеванов – так і мало відомі або ж зовсім невідомі імена. Водночас необхідно зауважити, що не всі автори підписували свої статті, позначали місце проживання, інколи навпаки, ховаючись за криптонімами, ідентифікували себе як поміщиків певної губернії або регіону – Малоросії, Новоросії. Це, зрозуміло, ускладнює виявлення та атрибуцію матеріалів, представлених вихідцями з українських регіонів.

Серед чернігівців найбільшою кількістю публікацій (більше одної) відзначилися П.Прокопович, С.Великдан, М.Гамалія, Д.Кандиба, К.Попенченко, О.Чернявський, О.Покорський-Жоравко. Писали в «ЗГ» і М.Карпеко, А.Кандиба, Кир'єнко.

Поміщики з Полтавщини не настільки постійно співробітничали «ЗГ», але дописувачів із цього краю також було немало – П.Сушков, А.Полетика, Кувшинський, Г.Тарновський, В.Полетика, А.Барсуков, Байбаков, К.Свірський, М.Білуха-Кохановський, П.Коневцов, Ф.Золотницький, С.Піроцький. Малоросію в цілому представляли С.Політковський, Г.Ракович, Ф.Сулима, Ф.Базінер, П.Лялін, Ф.Чижов.

Не дивлячись на те, що дворянство Новоросії мало можливість висловитися на сторінках «Одеського вестника», який багато уваги приділяв економічним питанням, «Записок» Товариства сільського господарства Південної Росії, «ЗГ» вони також не обходили своєю увагою. Із нею співробітничали М.Герсеванов, А.Гангеблов, М.Кир'яков, М.Мартинівський, В.Кореневський, М.Колачевський, І.Гулак, Ф.Грудзіно, І.Рачинський, Д.Струков.

Судячи з публікацій, більшість авторів мали неабиякий господарський досвід, самостійно управляли своїми маєтками. Постійні кореспонденти співробітничали не лише із «ЗГ», а й дописували зі знанням справи на економічні теми в інші видання, входили до різних товариств. Наприклад, членами Московського товариства сільського господарства були О.Покорський-Жоравко, П.Прокопович, Д.Кандиба. К.Попенченко, Вільного Економічного Товариства – О.Покорський-Жоравко, П.Прокопович, Д.Кандиба, членами-кореспондентами вченого комітету Міністерства державного майна – О.Покорський-Жоравко, П.Прокопович, П.Лялін, М.Кир'яков, Товариства сільського господарства Південної Росії – М.Герсеванов, М.Кир'яков, І.Гулак, Д.Струков, А.Гангеблов.

Крім того, О.І.Покорський-Жоравко був членом-кореспондентом Паризького політехнічного товариства, у 1842–1843 рр. редактором «Трудов» ВЕТ³⁷, дійсним членом московського Товариства дослідників природи, почесним «сореєвнвателем» Російського географічного товариства, членом-співробітником Комісії для опису губерній Київського навчального округу при Київському університеті, дійсним членом Комітету акліматизації тварин і рослин. Він публікувався в «Трудах» ВЕТ, «ЖМГИ», «Журнале сельського хазяйства и овцеводства», «Журнале общепользних сведений», «Сельском хозяйстве», «Русском вестнике»³⁸. Відомий теоретик та практик бджільництва, піонер цієї галузі в Росії, засновник спеціальної досить популярної школи П.І.Прокопович неодноразово отримував нагороди за «полезные труды» на цій ниві – орден Св. Володимира 4-го ступеня, золота медаль ВЕТ, срібна, потім золота медаль та фрауенгоферський мікроскоп від Московського товариства сільського господарства, діамантовий перстень від імператора³⁹. М.М.Кир'яков мав срібну медаль Товариства заохочення лісоводства, був членом Паризького Азійського, Молдаванського фізико-математичного, Московського любителів садівництва, Імператорського Московського випробувачів природи товариств⁴⁰. Це тільки деякі, так би мовити зовнішні, підтвердження суспільного та урядового визнання господарського досвіду цих дворян-поміщиків, їхні ж тексти дозволяють переконатися що воно було цілком заслуженим. Та перш, ніж звернутися до їх змісту, треба зробити невелике зауваження щодо мотивів писання. Гадаю, більшість авторів скоріш за все солідаризувалася б із чернігівським поміщиком О.Є.Чернявським, який, представляючи результати своїх винаходів у галузі цукроваріння, писав так: «Не желая ни привилегий, ни других каких-либо вознаграждений, буду очень доволен, если открытием моим кто-либо может воспользоваться с таким успехом, как я»⁴¹.

За жанровими ознаками серед надрукованих «ЗГ» «українських» матеріалів переважали різноманітні за змістом, обсягом, характером повідомлення, статті-дослідження економічного стану окремих господарств, губерній, регіонів, статті-запитання із проханням надати поради, статті-відгуки на прочитане у «ЗГ», статті-звіти по маєтках, інших підприємствах, статті-спостереження, статистичні та господарські замітки тощо. За обсягом це могли бути як невеличкі повідомлення, інколи без назви, про погоду, урожай зернових тощо, короткі запитан-

ня⁴², так і об'ємні статті, справжні монографії, як, наприклад, робота доброго знавця економіки краю П.Ляліна «Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии»⁴³.

У поле зору наших дворян потрапили практично всі галузі, що цікавили в той час господарів, – польове землеробство, садівництво та городництво, скотарство, винокуріння, шовківництво, бджільництво, цукрова промисловість, торгівля тощо. Деякі кореспонденти з Лівобережжя та Півдня України «спеціалізувалися» на окремих господарських напрямках, інші ж відзначилися жанровим та сюжетним різноманіттям. Наприклад, М.Гамалія надсилав численні господарські замітки, розповіді про вирощування коноплі, способи опалення приміщень для худоби, про погоду, якість виписаного ним насіння. М.Герсеванов ділився досвідом створення живих огорож, знищення ховрашків, подавав обширні статистичні відомості про господарство в Таврійській губернії⁴⁴.

Як це не дивно, землеробству та скотарству автори з українських регіонів спеціально приділили не так багато уваги, хоча відомості про ці провідні напрямки економіки включалися в матеріали різного характеру⁴⁵. Це ж саме можна сказати й відносно торгівлі. Але майже кожний огляд, звіт, повідомлення про становище в маєтку, губернії або краї, роздуми про причини господарського занепаду, особливо в Малоросії, не просто містили відомості, що стосувалися цієї галузі, а наполегливо проголошували необхідність розвитку торговельної інфраструктури, як найважливішого засобу порятунку від зубожіння усіх верств суспільства.

Серед «галузевих» сюжетів, до яких найчастіше зверталися малоросійські господарі, безумовно лідирувало бджільництво, оскільки вони усвідомлювали, що «пчеловодство есть одна из доходнейших отраслей нашего хозяйства, и грех тому, кто в нашей удобнейшей для сего насекомого местности не заводится им»⁴⁶. Саме чернігівці і в першу чергу П.І.Прокопович, учитель заснованої ним школи С.Великдан, О.І.Покорський-Жоравко, за загальним визнанням спеціалістів, вивели в Росії цю галузь на високий теоретичний і практичний рівень⁴⁷. Вони активно популяризували її, публікуючись у різних виданнях, у тому числі й у «ЗГ». Тут уміщувалися результати багаторічної дослідницької праці, описи винайденної Прокоповичем нової моделі вулика, різноманітні практичні поради, звіти про діяльність спеціальної школи бджільництва⁴⁸, яку було засновано П.І.Прокоповичем у 1828 р. у власному маєтку с. Митченки Конотопського повіту з метою дати простим людям теоретичні знання для раціонального ведення справи, при цьому «не упуская из вида доброй нравственности»⁴⁹. Уже в одному з перших історичних оглядів розвитку цієї галузі, написаному за дорученням із департаменту міністерства держмайна О.І.Покорським-Жоравко⁵⁰, підкреслювалося, що саме цьому закладу «назначено было положить основание в России этой промышленности как искусства»⁵¹.

Усе ж відносно поширення досвіду цього бджоляра-просвітителя, вкляючись його заслугам, О.І.Покорський-Жоравко в 1841 р. писав, що, оскільки у школі навчалися переважно прості поселяни і проводилося воно в усній формі, у той час навіть «в околдке, окружающем месте пребывания г. Прокоповича, метод его не привился и нигде в России не перешёл в крестьянский быт в чистом виде» через «тесную рамку крестьянских нужд». Але саме завдяки школі відбулося «водворение искусственного ухода за пчелами у крестьян, в котором еще узнаются все светлые указания науки»⁵². Можливо, ці зауваження знавця справи та популяризатора методу П.Прокоповича за кордоном стали поштовхом до введення у навчання слухачів школи читання, письма, а також письмової фіксації уроків, про що сам метр повідомляв, відповідаючи на зауваження відносно цього закладу, зроблені секретарем ВЕТ О.С.Джунковським у 1846 р. на сторінках «Трудов» ВЕТ⁵³.

У «ЗГ» було вміщено цілий ряд матеріалів, які не тільки підтверджують зацікавленість поміщиків різних губерній Росії, у тому числі й українських, методом П.Прокоповича, а й подають досить схвальні відгуки щодо нього та щирі подяки винахіднику. Новачок із Курської губернії, який просто скромно назвав себе «любитель пчеловодства», ще один курський поміщик, згодом предводитель дворянства Катеринославської губернії, чернігівський губернатор, К.П.Шабельський, єлецький поміщик А.Беклемішев, тираспольський Д.Требінський, ярославський дворянин І.Сабанєєв та інші шукали підтримки у П.Прокоповича у разі виникнення труднощів, звітували про досягнення, направляли учнів до його школи, причому інколи через посередництво «ЗГ», вступали в обговорення проблем галузі⁵⁴. Узагалі ж варто наголосити, що в 40-і рр. XIX ст. на сторінках «ЗГ» містилося досить багато матеріалів про бджільництво, причому практично в усіх П.Прокопович та його школа згадувалися в якості еталону. Навіть тільки названі реакції у «ЗГ» є красномовним підтвердженням його значення для промислового становлення галузі. Якщо ж врахувати, що резонанс був значно сильнішим (П.Прокопович публікувався також у «Земледельческом журнале», «Трудах» ВЕТ, «ЗИОСХЮР», «Журнале Министерства государственных имуществ» та ін.), – школу, новий метод, різні пристрої та винаходи для бджільництва, зроблені цим чернігівським поміщиком, згадували не тільки інші російські видання, а й цілий ряд зарубіжних, – стає зрозумілою необхідність не просто згадки, а більш глибокого вивчення цієї персоналії та широкого включення у господарську історію України.

Після смерті П.І.Прокоповича 22 березня 1850 р., на яку відгукнувся цілий ряд видань⁵⁵, у тому числі й «ЗГ», надрукувавши статтю про життя та діяльність відомого бджоляра⁵⁶, справа була продовжена учителем його школи та соратником С.Великданом. Заклад існував і готував фахівців не тільки з бджільництва, а й із шовківництва, садівництва, городництва, виноградарства. Звіти про його роботу направлялися для ознайомлення публіки⁵⁷, а послідовники обмінювалися інформацією, орієнтуючись у тому числі й на досвід інших та закордонні новації⁵⁸. Але кількість публікацій українських поміщиків про стан цієї галузі у 50-і рр. XIX ст. у «ЗГ» явно зменшується.

Цілий ряд публікацій було присвячено малоросійськими поміщиками новим галузям, які тільки набирали промислових обертів – шовківництву, цукроварінню, тютюнництву, садівництву та переробці його продукції, а також новим формам економічного життя, наприклад, страхуванню худоби⁵⁹.

Свідченням неабиякого інтересу поміщиків до агротехнічних питань, сільськогосподарської техніки стала зростаюча кількість матеріалів на цю тему. На сторінках «ЗГ» все частіше з'являлися описи різних приладів, машин, механічних заводів, преїскуранти цін, розпочиналися дискусії відносно ефективності того чи іншого знаряддя для виконання певних робіт. У зв'язку із цим необхідно звернути увагу на ще одного активного автора газети, Д.І.Кандибу, ім'я якого мало відоме, не вказується навіть тоді, коли мова йде про неухильне зростання в українських поміщиків інтересу до сільськогосподарської техніки⁶⁰, і тільки названо в монографії І.О.Гуржія серед інших підприємців України першої половини XIX ст.⁶¹, але без згадки про механічний завод, облаштований у маєтку на хуторі Дмитрівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. Щоправда, у дослідженні кріпосного господарства П.Б.Струве із п'яти провідних «механических заведений», продукція яких виготовлялася не лише для сусідів, на друге місце поставлено підприємство Д.Кандиби⁶². Та у свій час цей заклад, узятий під особливе покровительство ВЕТ та Московського Товариства сільського господарства, був достатньо відомий та широко «розрекламований» на сторінках періодичних видань самим його засновником і власником. У «ЗГ» містилися описи різних механічних пристроїв, машин, річні звіти механічного заводу, зроблені як самим

Д.Кандибою, так і управителем його підприємства, вихованцем Технологічного інституту Зевакіним, прейскуранти цін, а також статті-відповіді опонентам⁶³.

Отже, судячи з цих публікацій, заклад, який «в полном ходу» був уже 1841 р., на той час, представляв собою достатньо потужне підприємство, яке від самого початку мало 112, а 1844 р. – 116 працівників. Серед них були вихованці Технологічного інституту, учні інших відомих на той час спеціалістів, зокрема Вільсона, поміщика Костенецького, такі, що набули досвіду на «имени-тых заводах Берда, Гонценбаха и других». Згідно звіту, 1842 р. завод випустив 197 одиниць сільськогосподарської техніки десятків найменувань. Техніка також виготовлялася на замовлення, у тому числі й така, якої не було в «асортименті» заводу, за індивідуально надісланими кресленнями. Для установки кінних машин від підприємства на один місяць безкоштовно направлявся майстер.

Вироби закладу Д.Кандиби користувалися попитом у багатьох поміщиків, які були ними цілком задоволені. Певним підтвердженням цього стала також стаття малоросійського поміщика С.Політковського, який, порівнюючи ціни на техніку різних виробників та їх співвідношення з якістю, віддавав перевагу виробам заводу Д.Кандиби⁶⁴, у яких це співвідношення було найбільш оптимальним, що було досить важливо для місцевих господарів, матеріальні можливості яких частіше були не такими вже й утішливими. Очевидно, підприємливий господар, Д.Кандиба був не чужий такому поняттю, як «общественная польза». У газети та журнали писав не тільки задля реклами власного виробництва, а й із прагненням популяризації сільськогосподарської техніки. Відповідаючи на закиди полтавського поміщика із Гадяча С.Піроцького щодо якості товару, Д.Кандиба, послідовно та обґрунтовано відбиваючи удар, водночас пояснював своє підприємницьке кредо: «как русский дворянин, не добиваюсь больших барышей, а дорожу тем, чтобы быть полезным моим соотечественникам, доставлением им по возможно умеренным ценам, необходимых для улучшения их хозяйств хороших сельских орудий»⁶⁵. Та, на відміну від справи П.Прокоповича, після смерті Д.Кандиби 1850 р.⁶⁶ відомостей про роботу його механічного заводу не зустрічається. Мимохідь слід сказати, що у своїх писаннях Д.Кандиба тематично не обмежувався тільки питаннями механічних пристроїв, а й обходив інші важливі сюжети. Зокрема, він включився у розпочате 1842 р. Л.Раковичем, О.Покорським-Жоравко і продовжене 1843 р. М.Карпеко обговорення проблеми вигідності картопляного винокуріння в Малоросії⁶⁷.

Технічне забезпечення господарств, зрозуміло, цікавило не тільки Д.Кандибу. На цю тему висловився ще один представник цієї досить розгалуженої на Конотопщині фамілії, підданої невтішній характеристиці їхнім сусідом О.М.Лазаревським⁶⁸, А.Кандиба*, який представив «во всеобщее ведение» роботу гамбурзького уродженця, механіка Івана Ріхтера, що постійно проживав у м. Ромни Полтавської губернії. Судячи з повідомлення А.Кандиби, а також із оголошення самого майстра в №42 за 1845 р.⁶⁹, його «механическое заведение» було широко відоме, оскільки Ріхтер «издавна» встановлював свої машини в Малоросії, Бессарабії, Новоросії, Київській губернії, мав прихильні відгуки та довіру замовників.

Взагалі проблеми організації господарства, облаштування маєтків та технічне оснащення, підвищення їхньої ефективності, прагнення до агрономічних та підприємницьких успіхів у дореформений період були для поміщиків українських регіонів настільки актуальним, особливо починаючи з 40-х рр., що ця тема

* Кандиб, авторів «ЗГ», важко точно ідентифікувати. Швидше за все, що це саме той Андрій Андрійович Кандиба, власник Капітонівки, як сказано в його статті, «замечательный ... по своему богатству и скупости», за характеристикою О.М.Лазаревського, сімейну драму якого історик подав у своїх спогадах про конотопців.

звучала не лише у спеціально присвячених цьому статтях, а й у багатьох публікаціях іншого характеру. Зокрема, статті-звіти про господарську діяльність у маєтках часто походили на справжні сповіді з історії життя, де дворяни-поміщики розповідали «як вони дійшли до життя такого», як вдалося занедбані під час державної служби або внаслідок підступності та халатності управителів економії зробити прибутковими. І не останню роль тут відіграло застосування нових прийомів господарювання, у тому числі й використання сільськогосподарської техніки і навіть більш ефективного застосування традиційних знарядь, таких, наприклад, як соха і плуг, серп і коса. Із приводу останніх на сторінках «ЗГ» розгорнулася справжня дискусія: що краще – серп чи коса, соха з конем чи плуг із волами, – в яку включилися як малоросійські, так і новоросійські поміщики. Мимохідь нагадаю, що саме в цей період сформувався два напрямки так званої школи кріпосної агрономії – технічний, до якого відносять Д.М.Полторацького, Д.П.Шеліхова (виступали за раціоналізацію, вели «агрономическую агитацию»), та економічний, представлений І.В.Лавровим, І.В.Сабуровим (підкреслювали економічну нераціональність радикальних технічних реформ у сільському господарстві Росії). Попередником останнього П.Б.Струве вважав графа Ростопчина, автора «остроумной анонимной брошюры» «Плуг и соха», опублікована в Москві ще 1806 р. з епіграфом: «Отцы наши не глупее нас были»⁷⁰.

Необхідно наголосити, що всі ці «технічні» сюжети були тісно пов'язані із так званим селянським питанням, у структурі якого до другої половини 50-х рр. переважали такі складові, як розуміння дворянством місця поміщиків та селян у суспільстві, ставлення до різних форм залежності підданих, до різних категорій селян, етичні моменти станової взаємодії, народний побут, традиції, господарський досвід, схильність до новацій. Увага приділялася й поміщицькій відповідальності перед державою, селянами, ставленню до своїх обов'язків тощо. Кореспонденти «ЗГ» починали розуміти всю нагальність селянського питання. Можливо, не випадково анонім А.Ж., реагуючи на статтю Рудольфа з «Журнала министерства государственных имуществ» («ЖМГИ») за 1851 р. «Об условиях между помещиками и управляющими», зазначив: «этот вопрос гораздо важнее для помещичьего хозяйства, чем многие вопросы о перерождении овса в рожь, о происхождении зерен египетской пшеницы, о преимуществах серпа над косой, о заведении многопольного полеводства, и многие другие»⁷¹.

Тому, імовірно, навіть дискусії «серп чи коса», «оброк чи панщина» були викликані не тільки поміщицьким інтересом, який, зрозуміло необхідно було «блюсти», а й часто прагненням подати своїм селянам приклад більш удалого господарювання, допомогти їм, зменшити навантаження на підданих, покращити побут, забезпечити не тільки сплату податків, а й добробут, прогнати їх у голодні роки, не допустивши до жебракування. Отже, саме у час економічного перелому 30–40-х рр. ХІХ ст., із початками модернізації, що потроху починала ламати не лише традиційне господарювання, а й старий спосіб життя. У зв'язку з цим відомий слов'янофіл, громадський діяч, публіцист Ю.Ф.Самарін у 1856 р. у «Записке о крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе» зазначив: «...всякая перемена к лучшему или худшему в системе помещичьего хозяйства должна, естественно, отзываться более или менее крутым переломом не только в хозяйстве, но и в целом быту поселян»⁷². Особливо актуальною ставала досить складна проблема, як знайти «золоту середину» між прагненням інтенсифікації економії та необхідністю бути обережним у виборі засобів примусу підданих⁷³, оскільки виснаження селян та їхніх матеріальних ресурсів, засобів виробництва у вигляді вола чи коня могло позбавити поміщика його робітника. Тут необхідно ще й урахувати специфічні умови Малоросії, де селяни завжди вдавалися до такого засобу тиску як втечі, та Новоросії, з її постійним дефіцитом робочих рук. Безумовно, не можна робити якихось генералізуючих узагаль-

нень відносно ставлення поміщиків до селян, до того ж ідеали можуть не збігатися з дійсністю*, але майже в усіх текстах наших поміщиків, надрукованих у «ЗГ», так чи інакше звучала турбота про селян, зорієнтованість у всякому разі хоча б на їхню думку. Досить часто також зустрічаються свідчення шанобливого ставлення до народних господарських звичаїв, традицій, прикмет та слідування ним у поміщиків, у цілому зорієнтованих на новачі⁷⁴.

Деякі, як наприклад, полтавський поміщик, штабс-капітан В.Ростенберг, спиралися на обізнаність та досвід селянина-управителя⁷⁵. Полтавський поміщик Я.Я.Барсуков також ніс військову службу, але при цьому «в продолжение ея не упускал однако вникать, замечать и по возможности научаться хлебопашеству и необходимым сведениям по сельскому хозяйству». Багато корисного він дізнавався й із «наставлений», уміщених у «ЗГ». Звітуючи на її сторінках про господарські успіхи, Барсуков повідомляв і про становище своїх селян: «Все люди достаточны, и при деньгах; некоторые имеют у себя голов по 12 рогатого скота, по 12 овец и по несколько другого скота. Работа на барщине положена 12 дней в месяц; та же семья, которая не представляет круглый год оклада и подвергается годовому объему пени, исполняет повинности по 16 дней в месяц». У маєтку на кошти поміщика утримувався фельдшер, якого контролював досить освічений управитель, були різні майстри з дворових людей. Цей звіт підживляє також довіру й до стереотипного узагальнення відносно першочерговості виконання робіт у панських маєтках. У Барсукова озимі посіви, особисті та громадські запашки селян завершувалися раніше поміщицьких⁷⁶.

Катеринославський поміщик, який сховався за криптонімом Г.М.М., починаючи реорганізацію занепаляго за час його військової служби маєтку, звертав увагу не тільки на подив сусідів, а й ураховував реакції власних селян і, досягнувши успіхів шляхом введення кращої системи хліборобства, ускладнення сівообігу, внесення добрив, застосування сільськогосподарської техніки, покращивши свій та селянський добробут, згадував, що, починаючи, більше за все боявся «неудачи, которая лишила бы меня доверенности крестьян, и дала бы справедливую пищу врагам нововведения»⁷⁷. Одним із важливих перетворень у гос-

* Наскільки сильними могли бути суперечності між ідейними, релігійно-етичними переконаннями, естетичними смаками поміщиків та практикою кріпосництва можна зрозуміти, пригадуючи господарський експеримент П.Куліша та Г.Барвінок, які на початку 1850-х рр. почали свою хутірську епопею. Це щільне знайомство із селянами викликало у них досить сильні почуття, на що звернув увагу ще В.Петров, публікуючи великі уривки з листів цих великих народолюбців із досить негативними оцінками своїх підданих. Наприклад, остаточно залишаючи Баївщину, «обетованную землю», Пантелеймон Олександрович писав у листі до М.Д.Білозерського: «Это была самая неудачная проба. Но, клянусь, подлее народа я не встречал как тот, который мне достался! Он отправил для нас хуторскую жизнь, в которой мы никогда не знали скуки. Одни досады и огорчения прогнали нас оттуда» (див.: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т.1. – С.63–71). Ставлення до селян як до малих дітей, яких ще треба навчити, просвітити і певна огида до них вочевидь не зникли й пізніше. В іншому разі реакції на шлюб племінниці Г.Барвінок, які прозвучали в листі до її сестри Н.Забіли, могли б бути трохи іншими: «Дорогесенька моя Надюня! Совершилось! Это ужасно для всех нас, но для нее всего хуже. Як свекор, свекруха заговорять своим язычком при не нагоді. Если бы я не изучала народ, то казалось бы и ничего. Но с одной мыски есть, преть в духоте, в блохах под рядном. Ити на річку – вонючіе их сорочки прати. І за што ж этой нашей поэтической Галюне – нашему соловейку, нашій свистілочки. А ще ж і її чоловік под впливієм семьи и народа станет её неуважать и руки потирать. Я ему пальці поодкусую, я ему очі повидобую. Нехай ценит золото. А Галюня чтоб его ценила и берегла и образовала нежно, деликатно, не дав ему того и заметить...» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.1. – №30374. – Арк.1).

подарстві Г.М.М. вважав введення прибирання зернових косою, замість традиційного для селян серпа.

Актуальність заміни знарядь праці, їх удосконалення поставала внаслідок необхідності більш раціонального використання робочих рук, зменшення працевтрат. Це було важливо з огляду на порівняно короткий сезон польових робіт та погодні примхи зони ризикованого землеробства, коли потрібно було швидко обробити і поміщицькі, і селянські угіддя. До обговорення цієї проблеми, особливо в 1849 р., долучилося чимало дворян-господарів – Г.С.Тарновський⁷⁸, анонім Б.А., катеринославський поміщик Р.К., Г.Ракович та інші⁷⁹.

Крупний малоросійський поміщик, власник відомої Качанівки, Г.С.Тарновський, який читав у багатьох журналах та бачив на власні очі, як під час збору хліба серпом «страждут при этой работе, не только женщины, но и все полнокровные люди, у которых от безпрестанного наклонения, делается прилив крови к голове, тем более, что жатва бывает в самую жаркую пору», в 1847 р. провів «самое точное испытание», у результаті якого з'ясував, що виграш при використанні коси в порівнянні із серпом під час обробки 3 десятин поля складав не тільки в грошовому вимірі 7 руб. 721/2 коп., а й зберігав 30 душ робітників. Виклавши свої спостереження, у тому числі й у вигляді детальної таблиці, Г.Тарновський також обмовився відносно складності задачі та необхідності спільного її вирішення. Імовірно, саме цей заклик підштовхнув Б.А. заперечити Г.Тарновському та висунути контрдоводи на користь серпа, а катеринославцю Р.К., який також сперечався з качанівським «герцогом», наполягаючи на суттєвій різниці між господарствами різних регіонів, виступити на захист коси.

У контексті цієї суперечки, а також дискусії, яка розгорнулася навколо малоросійського плуга, значний інтерес представляють статті малоросійського поміщика Раковича (або Раковичів). Попередньо слід зауважити, що на цей час розібратися «хто є хто» з Раковичів поки що не вдається, оскільки підписи під статтями – «Ракович», «Г.Ракович» («Г.» може також означати «господин») із Ніжина, «Георгій Ракович» із Прилук. Не прояснює справу й «Малоросійський родословник», в якому фігурує два Георгія Раковича, та «Приложения к трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях»⁸⁰, де названо цілий ряд представників цієї розгалуженої фамілії, у традиції якої було мати більше десяти дітей. Вірогідніше, що це був підпоручик у відставці Георгій (Єгор) Федорович Ракович (1798–1868 рр.), власник с. Татаровки Ніжинського повіту Чернігівської губернії, який був повітовим предводителем дворянства, на що є вказівка в одному з його текстів та у «Малоросійському родословнику». Але остаточно з'ясування залишимо біографам, у даному ж разі це не має суттєвого значення. Головне, що Раковичі, які проявили власні публічні позиції, ідентифікували себе як малоросійські дворяни та активно висловлювалися на різні соціально-економічні, та й не тільки, теми в різних центральних та місцевих виданнях («Полтавських губернських ведомостях», «Черниговских губернських ведомостях», ЖМГИ, «ЗГ», «Сельском благоустройстве»). Відносно коси та серпа, Г.Ракович, примирюючи опонентів, детально показав переваги та вади кожного знаряддя, врахувавши особливості тих чи інших умов господарювання, цілі, які могли ставитися при зборі врожаю, проспівав миру та запропонував спосіб використання і серпа, і коси, який він побачив у російських досвідчених хазяїв – спочатку серпом жито зрізається високо, «под колос», потім косарі знімають рештки на соломі, а жінки згрібають у копи. У такий спосіб робота могла йти успішно та легко, до того ж не треба змінювати у малоросійських селян «привычку вековую» до серпа і водночас можна значно «облегчить тяжёлую работу человека, жнущаго целый день в наклонном положении к земле, и при том сохрानить выгоды от жнивья» (виділено Г.Раковичем – Т.Л.).

Таку ж мету – підвищити ефективність праці та полегшити становище селян – Г.Ракович переслідував, винайшовши власну модель легкого плуга, у який, на відміну від важкого малоросійського, можна було впрягати не 6–8 пар волів, а пару коней. Його він почав популяризувати на сторінках «ЗГ» ще 1839 р. у досить великій розвідці під назвою «Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края» і продовжив у 1844 р. у «Замечаниях о хозяйстве Полтавской губернии», опублікованих у «ЖМГИ»⁸¹. Зараз не час детально аналізувати позиції Г.Раковича, у тому числі й по селянському питанню. Необхідно зазначити лише, що намальований ним образ малоросійського селянина, деякі негативні риси якого безпечність, безтурботність, любов до бідності, звичка перекладати власні господарські невдачі на важку землю, погоду, інші обставини, а також «медленность», «ленность», «неосновательность», – був таким чином пущений у широкий обіг і «пішов гуляти» по літературі. У першу чергу це стосується тези відносно впливу на характер селян їх улюбленої тварини вола*: «Медленность воловой работы производит и самого работника в некоторый род усыпительного равнодушия и безпечности»⁸².

Але, оскільки Г.Ракович дещо вийшов за межі Малоросії і зачепив південний край, це викликало заперечення, висловлені 1841 р. на сторінках «ЗИОСХЮР» І.Плещеевим, також одним із авторів «ЗГ», який мав маєтки у різних повітах Катеринославської губернії, часто об'їжджав край, «всматриваясь в земледельческий быт поселян». Він вважав неприпустимими такі узагальнення, а оцінки соціально-економічного стану Катеринославської та Херсонської губерній поверховими, невірними. Висловився катеринославець і відносно характеру малоросійських селян, значна кількість яких приходила в Новоросію на літні заробітки. Твердження ж про те, що воли передали їм свою «медленность и ленивость», назвав «парадоксом XIX века», пропонуючи замінити поставлений Раковичем епіграф із твору Монтеस्क'є «Про політичну економію»: «Человек не беден ещё, когда он ничего не имеет, а беден тогда, если он не работает», на інший: «коли не піп не сунься в ризи», нагадавши водночас думку Бюффона: «не человек живёт под влиянием животного, а животное под влиянием человека». І.Плещеев не тільки важкий малоросійський плуг оцінював зовсім по-іншому: «не приводит к расстройству и бедности, но напротив, обогащает земледельца», а й «захистив» малоросійських селян та по-іншому визначив причини бідності: «Правда, малороссияне склонны несколько к беспечной жизни, но эту склонность они получили не от бедности, а от изобилия, которое действует таким образом на всякого»⁸³. Усе ж таки слід

* *Справедливості заради слід сказати, що порівняння малоросіянина з волом не було особистою вигадкою Г.Раковича. М.Стороженко у своїй монографії «К истории малороссийских козаков в конце XVIII века» навів лист М.Г.Рєпніна до В.П.Кочубея від 27 січня 1833 р., яким намагався розвіяти стурбованість високого сановника відносно можливих негативних реакцій на укази 1832 р. про обов'язки козаків щодо військової служби. Тут, між іншим, прозвучало наступне: «ради бога, будьте совершенно спокойны относительно наших козаков, – это прекрасный народ, у них много общего с их приятелями – волами: им скажут цоб – и они пойдут налево, цабе – пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил» (Киевская старина. – 1897. – №6. – С.147–153). Цей стереотип виявився таким стійким, що зберігся навіть в історіографії початку ХХІ ст. Це досить яскраво демонструє обкладинка такого актуального наукового видання як «Український селянин», на якій зображено пару волів. До речі, на мою думку, це ще й досить красномовне підтвердження антиантропологізованості історіографії українського селянства (ширше – аграрної історії) та «техногенних» підходів до вивчення. На обкладинці немає не лише антропологічного образу селянина, а й людей взагалі. Традиційно селянина репрезентує пара волів, сучасного – комбайн.*

віддати належне Г.Раковичу, який у своєму «Исследовании» подав досить широку панораму економічних стосунків у краї.

Інформативно насиченими зазвичай виявлялися також економічні описи окремих господарств та українських губерній. Зокрема, «Крымское сельское хозяйство» В.Кореневського, «Хозяйственные замечания о херсонской губернии» М.Кир'якова, «Опытный отчет по сельскому имению» Я.Я.Барсукова, «Замечания, относящиеся до Новороссийского края» барона фон Штейгера, «О хозяйстве в Новороссийском крае» анонімного автора та інші⁸⁴. Для соціальної історії України також представляє інтерес «Описание Курской губернии» барона Ф.Унгерн-Штернберга, в якому відведено значне місце характеристиці малоросійського народу, його вдачі, способу життя, традиціям, що подаються у порівнянні з «великоросійським племенем»⁸⁵.

Ознакою оновлення економічного життя в першій половині ХІХ ст. стала нагальна потреба в обміні досвідом під час виставок «сельских произведений», які за ініціативи уряду влаштовувалися в різних губерніях і збирали не тільки дворянство, а й справних хазяїв різних станів. Такі виставки почали проводитися і в містах Малоросії. Детальні звіти, які зазвичай друкувалися в декількох номерах, про проведені заходи, товари, що виставлялися, їхню якість, переможців та їхні нагороди анонімні кореспонденти з місць направляли до «ЗГ»⁸⁶. Без цієї інформації навряд чи повною буде картина економічної історії даного періоду.

Із метою започаткувати з'їзди поміщиків Малоросії К.Попенченко у 1843 р. опублікував у «ЗГ» своєрідний заклик, усвідомлюючи, що «важные совещания по предметам сельского хозяйства в нынешнее время необходимы столько же, как и само улучшение хозяйства». Він сподівався, що його стаття не буде насінням, кинутим у безплідний ґрунт, і, посилаючись на досвід Німеччини та розмірковуючи, в який спосіб зрушити з місця цю справу, пропонував «благодумлящим» малоросійським поміщикам об'єднатися для «какой-нибудь пользы общей и частной» і закласти основи для покращення землеробства, оскільки «без этого, всякий согласится, мы лишь будем нуждаться, мыкать горе, читать журналы, ездить в гости. Это недостойно звания помещика»⁸⁷. Очевидно об'єднатися не вдалося⁸⁸, але лівобережне панство все ж брало участь у роботі різних столичних товариств, комітетів, зібрань, отримувало нагороди за господарські успіхи. І про все це повідомлялося у «ЗГ»⁸⁹.

Наприкінці 1850-х рр. кількість публікацій від українських дописувачів «ЗГ» явно зменшується. Причому, злободенних на ту пору статей, які прямо торкалися дворянсько-селянської проблеми, за 1858–1860 рр. вдалося виявити лише три – херсонських поміщиків І.Гулака та Я.Грудзино і катеринославця І.Рачинського⁹⁰. Очевидно, розширення можливостей «старих» видань суспільно-літературного спрямування і поява в них політичних та селянських відділів⁹¹, створення спеціальних «додатків» до «Русского вестника» – «Современной летописи» (1858 р.), дітища «Русской беседы» – «Сельского благоустройства» (1858 р.), а також виникнення у цей час нових, орієнтованих у першу чергу на актуальні соціально-економічні проблеми, – «Экономического указателя» (1857 р.), «Журнала землевладельцев» (1858 р.) та інших «переключили» на них потік матеріалів від наших героїв. У всякому випадку серед авторів названих вище журналів часто зустрічаються як уже знайомі по «ЗГ», так і зовсім нові персони, які тільки-но включалися в обговорення найважливішого тоді селянського питання. Але «розбір» їхніх «особових справ» – це тема іншої розмови, яка впритул може наблизити до розуміння проблеми «дворянство та селянське питання в дореформений період». Тому звернення до «ЗГ» у даному випадку було і самоціллю – розкрити інформаційний потенціал видання, – і водночас приводом у черговий раз наголосити, по-перше, на необхідності більш серйозного вивчення періодики ХІХ ст., у тому числі економічної, яка розкриває

перед дослідниками досить широкі можливості, по-друге, на актуальності роздумів відносно розширення дисциплінарного поля історії суспільної думки; по-третє, на потребі тематично більш широкого вивчення результатів інтелектуальної роботи дворянства першої половини XIX ст. задля тотального його дослідження, щоб у всякому разі хоча б зменшити закиди історикам і «наблизити день», «коли нарешті матимемо відповідну сучасному станові історичного знання системну й узагальнюючу історію української шляхти»⁹².

¹ Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – Москва, 1993. – С.181.

² Троицкий Н.А. Россия в XIX веке. Курс лекций. – Москва, 2003. – С.152.

³ Журавлёв В.В. От составителей // Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. – Москва, 2005. – С.5.

⁴ Там же.

⁵ Зазвичай на такі часописи зверталася увага лише в працях з історії економічної думки Росії і, оскільки вони належали переважно радянським історикам, ці згадки як правило супроводжувалися оцінками із дещо лайливим присмаком. Крім видань Вільного економічного товариства, спеціально піддані аналізу економічні журнали тільки першої чверті XIX ст. (Див.: Предтеченский А.В. Экономические журналы первой четверти XIX в. // Общественная мысль в России XIX в. – Ленинград, 1986. – С.7–18.). Серед періодики економічного спрямування, присвяченої в першу чергу так званій селянській справі, найбільш ґрунтовним дослідженням справедливо вважається робота М.М.Дружиніна. (Див.: Дружинин Н.М. «Журнал землевладельцев» (1858–1860 гг.) // Дружинин Н.М. Избранные труды. Социально-экономическая история России. – Москва, 1987. – С.5–97). Представляючи архів аналогічного видання «Сельского благоустройства», не менш відомого у свій час, С.С.Дмитрієв відзначив відсутність будь-яких праць по цьому журналу. (Див.: Дмитриев С.С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858–1859 гг.) // Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В.И.Ленина. – Москва, 1941. – Вып.Х. – С.33).

⁶ Предтеченский А.В. Указ. соч. – С.7–8.

⁷ Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – Москва, 1913. – С.66–69.

⁸ История русской экономической мысли. – Москва, 1958. – Т.1. – Ч.2. – С.227.

⁹ Див.: Козлов С.А. Аграрные традиции и новации в дореволюционной России (центрально-черноземные губернии). – Москва, 2002.

¹⁰ Див., наприклад: Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. (історіографічні нариси). – Одеса, 1999. Певним поясненням неуваги цього автора до «Земледельческой газеты» могло б бути виділення ним як предмету аналізу «аспектів господарства України, ...які безпосередньо пов'язані з дореформеною торгівлею Наддніпрянщини і, зокрема, її товарообміном із країнами світу» (с.3), якби на сторінках нашої газети не містилися б дослідження і замітки з цих проблем.

¹¹ Бачинський М. Головні економічні течії 30-х–40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1928. – Ч.3. – С.5–29.

¹² Відносно необхідності копійки емпіричної роботи та актуальності для української історіографії розв'язання джерелознавчих задач уже йшлося. (Див.: Журба О.І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип.2. – С.153–158; Литвинова Т.Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2007. – №1. – С.70–94; Її ж. Поміщицькі інструкції другої половини XVIII ст. («Должности дворовых людей» Г.А.Полетики) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К., 2006. – Т.6. – С.46–56; Її ж. Ненадруковані папери М.П.Позена // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – «Історія». – 2006. – №728. – С.311–325). Але ще раз необхідно наголосити, що до урізноманітнення дослідницької інформаційної системи істориків, зокрема, нашого XIX ст., підштовхує не тільки розширення кола проблем, які стоять перед сучасною гуманітарною наукою, а й нерозробленість на елементарному рівні цілого ряду сюжетів вітчизняної історії.

¹³ Струве П. Указ. соч. – С.123.

- ¹⁴ Невипадково В.Я.Гросул, досліджуючи стан «общественного мнения» в епоху Миколи I, спеціально зупинився на таких суспільних організаціях Росії як сільськогосподарські товариства, які, зміцнюючись на середину XIX ст., також впливали й на урядову економічну політику. (Див.: *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации. – Москва, 2003. – С.252–254).
- ¹⁵ Введение // ЗГ. – 1834. – №1. – С.2.
- ¹⁶ Там же. – С.1.
- ¹⁷ История русской экономической мысли / Под ред. А.И.Пашкова. – Москва, 1958. – Т.1. – Ч.2. – С.232–233.
- ¹⁸ *Каратаев Н.К.* Русская экономическая мысль в период кризиса феодального хозяйства (40–50-е годы XIX века). – Москва, 1957. – С.41.
- ¹⁹ От редакции Земледельческой газеты // ЗГ. – 1836. – №104. – С.832.
- ²⁰ От редакции Земледельческой газеты // ЗГ. – 1839. – №104. – С.831.
- ²¹ К читателям Земледельческой газеты // ЗГ. – 1850. – №104. – С.851–852.
- ²² Микола Іванович Гамалія, який підписувався як поміщик с. Високе Мглинського повіту Чернігівської губернії. Цей маєток із 5 душами чоловічої статі йому, імовірно, дістався від матері Варвари Федорівни Дудицької-Лишень. Крім того, разом із братами нероздільно він володів невеличким маєтком із 16 душами та 50 десятинами землі у Стародубському повіті та 9 душами і 210 дес. у Трубчевському. Він навчався у Ніжинському лицей, але не закінчив курс, обіймав незначні чиновницькі посади, а після виходу у відставку 1842 р. протягом 1845–1851 рр. був попечителем хлібних запасних магазинів Мглинського повіту (див.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1908. – С.252, 259). Крім численних текстів у «ЗГ», це усі відомості, які вдалося поки що знайти про одного з активних авторів. Але навмисно наводжу їх, щоб показати, наскільки різнився майновий та освітній статус читачів та дописувачів цього видання.
- ²³ *Гамалея Н.* О топлении овинов вместо дров мяльем // ЗГ. – 1843. – №11. – С.87.
- ²⁴ Центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII–XIX ст. як історичне джерело. – Одеса, 2004. – С.59.
- ²⁵ Экономический указатель. – 1857. – №1. – С.1.
- ²⁶ *Кандиба Д.* О строительстве мукомольных машин // ЗГ. – 1843. – №15. – С.118.
- ²⁷ *Кандиба А.* О молотильной машине // ЗГ. – 1843. – №26. – С.206.
- ²⁸ *Беклемишев А.* Просьба к г. Прокоповичу // ЗГ. – 1843. – №31. – С.248.
- ²⁹ *Растенберг В.* Влияние луны на деревья // ЗГ. – 1850. – №62. – С.492.
- ³⁰ *Барсуков А.Я.* Опытный отчёт по сельскому имению // ЗГ. – 1839. – №51. – С.401.
- ³¹ *Гамалея Н.* Указ. соч.
- ³² *Полетика В.* Пример полюбовного размежевания земель // ЗГ. – 1836. – №95. – С.753–754.
- ³³ *Попенченко К.* Об учреждении съездов для совещаний по предмету сельского хозяйства // ЗГ. – 1843. – №42.
- ³⁴ *Пироцкий С.* О механических заведениях // ЗГ. – 1843. – №48; *Кандыба Д.* Замечания на статью «О механических заведениях», помещённую в №48 «Земледельческой газеты» сего года // ЗГ. – 1843. – №63.
- ³⁵ *Герсеванов Н.* Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии // ЗГ. – 1849. – №26. – С.201–205; №27. – С.217–222.
- ³⁶ *Кирьяков М.* Хозяйственные замечания о Херсонской губернии // ЗГ. – 1836. – №85. – С.673–678.
- ³⁷ *Ходнев А.И.* История Императорского вольного экономического общества с 1765 до 1865 года. – Санкт-Петербург, 1865. – С.126–127.
- ³⁸ *Бочков Д.А.* Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813–1913 гг.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1915. – Вып.11. – С.37.
- ³⁹ *Великдан С.* Пётр Иванович Прокопович // ЗГ. – 1850. – №85. – С.677.
- ⁴⁰ *Кирьяков Михаил Максимович* // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1897. – С.671–672.
- ⁴¹ *Чернявский А.Е.* О простых способах сахароварения из свёклы // ЗГ. – 1850. – №5. – С.38.
- ⁴² *Полетика А.А.* Вопрос к г. Кореневу об улучшении почвы золой // ЗГ. – 1839. – №28. – С.224; *Сушков П.* Вопрос о ящуре и другой болезни скота // ЗГ. – 1839. – №5. – С.38 та ін.

- ⁴³ Лялин П. Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии // ЗГ. – 1845. – №95. – С.753–758; №96. – С.761–764; №97. – С.769–772.
- ⁴⁴ Гамалея Н. Указ соч.; Его же. Хозяйственные заметки // ЗГ. – 1845. – №29. – С.230–231; Его же. О конопляниках // ЗГ. – 1845. – №34. – С.268–270; Его же. Весна 1845 г. // ЗГ. – 1845. – №63. – С.502–503; Его же. Хозяйственные заметки // ЗГ. – 1850. – №6. – С.48; Его же. О посевных семенах // ЗГ. – 1851. – №100. – С.798; Герсеванов Н. Опыты над живыми изгородами // ЗГ. – 1843. – №32. – С.254–255; Его же. Об истреблении еврашков (сусликов) // ЗГ. – 1843. – №39. – С.305–307; Его же. О живых изгородях из боярышника // ЗГ. – 1843. – №45. – С.357–359; Его же. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии.
- ⁴⁵ Гангелов А. Обрывание и глотание шерсти у испанских овец // ЗГ. – 1849. – №29. – С.225–228; Д.В.В. О средствах к приобретению и хранению впрок кормовых запасов для скота в южном крае России // ЗГ. – 1851. – №68. – С.537–540; Севрский К.И. Султанское просо // ЗГ. – 1850. – №26. – С.206–207; Об урожае хлебов и трав в Полтавской губернии // ЗГ. – 1851. – №4. – С.50–51; Кувшинский С. Мнение на статью, что овес может быть озимым // ЗГ. – 1839. – №30. – С.236–237; Его же. Отчёт хозяина о полевых посевах нынешнего года // ЗГ. – 1839. – №95. – С.758–760.
- ⁴⁶ Байбаков В.Н. Известия о хлебной торговле и пчеловодстве в Полтавской губернии // ЗГ. – 1850. – №80. – С.657.
- ⁴⁷ Г.П[арадиев]. Александр Иванович Покорский-Жоравко // Пчеловодный музей. – 1901. – №4. – С.117.
- ⁴⁸ Прокопович П. Замечания о новом улье // ЗГ. – 1843. – №1. – С.4–6; Его же. Об управлении пчеловодством // ЗГ. – 1843. – №9. – С.67–69; Его же. Записка об учениках, отдаваемых в школу пчеловодства // ЗГ. – 1843. – №44. – С.351–352; Его же. В школе пчеловодства чтение. О худых качествах обучения надзирателей над пчёлами // ЗГ. – 1850. – №2. – С.10–14; №3. – С.17–20; Великдан С. О худом лете для пчеловодства; Его же. Известие о школе пчеловодства г. Прокоповича // ЗГ. – 1845. – №88. – С.709–711; Его же. Примечания на статью «О совершеннейшем улье, называемом линейным» // ЗГ. – 1849. – №4. – С.317–318.
- ⁴⁹ Великдан С. Пётр Иванович Прокопович // ЗГ. – 1850. – №85. – С.675.
- ⁵⁰ Ходнев А.И. Указ. соч. – С.230.
- ⁵¹ Покорский-Жоравко А. Опыт исторического обзора развития пчеловодства в России. – Санкт-Петербург, 1843. – С.29.
- ⁵² Его же. Появление искусственного ухода за пчёлами между крестьянами в России. – Санкт-Петербург, 1841. – С.8.
- ⁵³ Прокопович П. Объяснение учредителя школы пчеловодства Прокоповича на замечания о его школе, помещённые в 6й книжке Трудов Императорского вольного экономического общества 1846 года // Журнал министерства государственных имуществ (далі – ЖМГИ). – 1847. – Ч.XXIV. – Смесь. – С.66–74.
- ⁵⁴ Беклемишев А. Просьба к г. Прокоповичу // ЗГ. – 1843. – №31. – С.248; Любитель пчеловодства. Отчет новичка-пчеловода в Костромской губернии // ЗГ. – 1843. – №44. – С.348–351; Шабельский К. Благодарность за пчеловодство // ЗГ. – 1845. – №6. – С.47–48; Требинский Д. Замечания на статью о втулочном улье // ЗГ. – 1845. – №18. – С.142–143; Сабанев И. Взгляд на школу пчеловодства Петра Ивановича в селе Пальчихах // ЗГ. – 1849. – №46. – С.365–367.
- ⁵⁵ Бібліографію в першу чергу праць некрологічного характеру про П.І.Прокоповича див.: Петров А. Прокопович Пётр Иванович // Русский биографический словарь. – Санкт-Петербург, 1910. – С.35–37.
- ⁵⁶ Великдан С. Пётр Иванович Прокопович // ЗГ. – 1850. – №84. – С.665–668; №85. – С.672–677.
- ⁵⁷ Великдан С. Известие о состоянии пчеловодства в 1850 году при школе покойного Прокоповича // ЗГ. – 1850. – №90. – С.719–720; Его же. Уроки, преподаваемые в школе пчеловодства Прокоповича // ЗГ. – 1859. – №24. – С.186–191; №25. – С.194–196.
- ⁵⁸ Байбаков В.Н. Указ соч.; Костенецкий Я.И. Улей англичанина Нута // ЗГ. – 1851. – №1. – С.1–5; №2. – С.9–11; Костенецкий Я.И. Вопрос по пчеловодству // ЗГ. – 1851. – №30. – С.237–238.
- ⁵⁹ Попенченко К., Белоус С. О шелководстве в Черниговской губернии // ЗГ. – 1849. – №10. – С.75–77; Чижов Ф. Шелководство, расчёт шелководный, и способы на-

чать дело на прочных основаниях // ЗГ. – 1858. – №17. – С.134–135; №18. – С.139–143; №19. – С.149–150; Чернявский А.Е. О простых способах сахароварения из свёклы // ЗГ. – 1849. – №59. – С.469–472; Белуха-Кохановский М. Сухие фрукты // ЗГ. – 1858. – №72. – С.573–575; Базинер Ф. Главнейшие результаты исследования малороссийского табаководства // ЗГ. – 1858. – №64. – С.505–511; №65. – С.513–518; №66. – С.521–527; Сементовский Н. Садоводство в Лубенском уезде // ЗГ. – 1851. – №10. – С.76–79; Кувичинский С. Предложение о застраховании скота в помещичьих имениях Полтавской губернии // ЗГ. – 1851. – №30. – С.233–234.

⁶⁰ Лещенко М.Н. Соціально-економічні передумови реформи 1861 р. на Україні // Наукові записки Інституту історії. – К., 1957. – Т.9. – С.166.

⁶¹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С.35.

⁶² Струве П. Указ. соч. – С.75–76.

⁶³ Кандыба Д. Годовой отчёт механического заведения // ЗГ. – 1843. – №14. – С.109–110; *Его же*. Прейскурант машинам заведения Дмитрия Ивановича Кандыбы Черниговской губернии Конотопского уезда на хуторе Дмитровке на 1843 год // ЗГ. – 1843. – №14. – С.110–112; *Его же*. О строителях мукомольных машин // ЗГ. – 1843. – №15. – С.116–119; *Его же*. Нечто об обращении с молотильными машинами и о новых орудиях // ЗГ. – 1843. – №38. – С.301–303; *Его же*. Замечания на статью «О механических заведениях», помещённую в №48 «Земледельческой газеты» сего года // ЗГ. – 1843. – №63. – С.501–502; Зевакин. Отчёт о механическом заведении // ЗГ. – 1845. – №28. – С.223–224; Кандыба Д. Рыжачно-конный пресс для свекловицы // ЗГ. – 1845. – №60. – С.475–477.

⁶⁴ Политковский С. Разность цен на машины и земледельческие орудия заведений Буденопов, Кандыбы и Потёмкина // ЗГ. – 1843. – №20. – С.155–157.

⁶⁵ Кандыба Д. Замечания на статью «О механических заведениях», помещённую в №48 «Земледельческой газеты» сего года // ЗГ. – 1843. – №63. – С.502.

⁶⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т.2. – С.267.

⁶⁷ Кандыба Д. О картофельном винокурении в Малороссии // ЗГ. – 1843. – №65. – С.513–517.

⁶⁸ Лазаревский О. [Спогади про конотопців] // Український археографічний збірник. – 1927. – Т.2. – С.57–61.

⁶⁹ Кандыба А. О молотильной машине // ЗГ. – 1843. – №26. – С.206–207; Рихтер И. Объявление о переносных молотильных и веяльницах // ЗГ. – 1845. – №42. – С.336.

⁷⁰ Струве П. Указ. соч. – С.72.

⁷¹ А.Ж. Замечания по поводу статьи «Об условиях между помещиками и управляющими» // ЗГ. – 1851. – №51. – С.405–406.

⁷² Самарин Ю.Ф. Записке о крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе // Самарин Ю.Ф. Сочинения. – Москва, 1878. – Т.2. – С.17.

⁷³ Зрозуміло, економічні експерименти «економопреобразователей» не завжди прихильно сприймалися їхніми селянами. Навіть поміщики, які відзначалися гуманістичними поглядами, у своїх нововведеннях могли наразитися не тільки на тихий спротив, а й на створення селянами «криміногенної ситуації». Наприклад, «прогресивне» господарювання, зокрема, активне лісонасадження, відомого «українського патріота» В.Я.Ломиковського ледве не закінчилося для нього трагічно, підтвердженням чого є слідча справа про передачу до суду його селян за наміри «удавити» свого поміщика «через отягощення їх неумереними роботами», що підтвердили й дворяни-сусіди, у тому числі його родичі та В.Гоголь-Яновський (Див.: Інститут рукопису НБУ імені В.І.Вернадського НАНУ. – Ф.2. – №5105. – Арк.1–2).

⁷⁴ Див., наприклад: Сушков П. Вопросы об учреждении системы в сельском имении // ЗГ. – 1839. – №33. – С.259–260; Полетика А.А. О маке // ЗГ. – 1839. – №15. – С.116–118; Золотницкий Ф. Наблюдения над простыми средствами, которыми крестьяне лечат от укушения бешеною собакою и от лихорадки // ЗГ. – 1839. – №13. – С.96–99.

⁷⁵ Ростенберг В. Влияние луны на деревья // ЗГ. – 1850. – №62. – С.491–495.

⁷⁶ Барсуков А.Я. Указ соч. – С.404–405.

⁷⁷ Г.М.М. Отчёт и замечания сельского хозяина // ЗГ. – 1839. – №69. – С.544–551, 554–558.

⁷⁸ На жаль, співробітництво Г.С.Тарновського та ЗГ залишилося непоміченими навіть автором досить інформативної дисертації, присвяченої діяльності Тарновських.

(Див.: *Товстоляк Н.М.* Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006).

⁷⁹ *Ракович Г.* Мировая серпа с косою // ЗГ. – 1849. – №11. – С.81–84; *Тарновский Г.* Сравнительный опыт уборки хлеба косою и серпом // ЗГ. – 1849. – №45. – С.357–359; Б.А. Несколько замечаний на статью о хлебокошении, помещённую в №45 «Земледельческой газеты» и вообще на способ снимать хлеб косою // ЗГ. – 1849. – №81. – С.641–646; *Р.К.* Голос в защиту косы // ЗГ. – 1849. – №88. – С.697–699.

⁸⁰ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т.4. – С.240–241; Приложения к трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. – Санкт-Петербург, 1860. – Т.VI. Полтавская губерния. – С.38–39.

⁸¹ *Ракович Г.* Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края // ЗГ. – 1839. – №101. – С.801–807; №102. – С.809–813; №103. – С.817–822; *Его же.* Замечаниях о хозяйстве Полтавской губернии // ЖМГИ. – 1844. – Ч.11. – С.29–43.

⁸² *Ракович Г.* Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края. – С.802, 812, 817.

⁸³ *Плещеев И.* Замечания на статью г. Раковича, напечатанную в ЗГ в 1839 году, под заглавием: «Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края» // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России (далі – ЗИОСХЮР) на 1841 год. – Одесса, 1841. – С.24–32.

⁸⁴ *Барсуков А.Я.* Указ. соч.; *Кирьяков М.* Хозяйственные замечания о Херсонской губернии // ЗГ. – 1836. – №85. – С.673–678; *Корневский В.* Крымское сельское хозяйство // ЗГ. – 1836. – №1. – С.1–4; О хозяйстве в Новороссийском крае // ЗГ. – 1859. – №23. – С.179–182; №24. – С.186–191; №25. – С.194–196; *Герсеванов Н.* Указ. соч.; *Струков Д.* Хозяйственные известия из Новороссийского края // ЗГ. – 1851. – №90. – С.715–718; №91. – С.721–725.

⁸⁵ *Унгерн-Штернберг Ф.* Описание Курской губернии // ЗГ. – 1851. – №96. – С.761–764; №97. – С.777–781; №100. – С.793–795; №101. – С.801–806.

⁸⁶ Выставка в городе Кролевец Черниговской губернии // ЗГ. – 1851. – №41. – С.321–326; №42. – С.329–333; №43. – С.357–340; №44. – С.345–349; Выставка сельских произведений в Полтаве в 1858 году // ЗГ. – 1858. – №95. – С.753–758; №96. – С.761–766.

⁸⁷ *Попенченко К.* Об учреждении съездов, для совещаний по предметам сельского хозяйства // ЗГ. – 1843. – №42. – С.334–335.

⁸⁸ Слід сказати, що, здається, перший такий з'їзд на українських землях Росії було проведено у квітні 1860 р. в Єлисаветграді за ініціативою Товариства сільського господарства Південної Росії задля обміну думками, досвідом, вітчизняними та зарубіжними науковими досягненнями, які б посприяли розвитку господарства. (Див.: *Гулак О.И.* Отчёт о земледельческом съезде, бывшем в Елисаветграде 20, 21, 22 апреля 1860 года // ЗИОСХЮР. – 1860. – С.1–108; *Струков Д.* Елисаветградский съезд землевладельцев // Сельское хозяйство. – 1860. – №7. – С.87–99).

⁸⁹ О заседании комитета шелководства и Московского общества сельского хозяйства 14-го и 16-го октября 1850 года // ЗГ. – 1850. – №94. – С.745–748; Торжественное собрание Императорского Московского общества сельского хозяйства // ЗГ. – 1851. – №5. – С.53–57.

⁹⁰ *Грудзино Я.* О загожих рабочих в Херсонской губернии // ЗГ. – 1858. – №34. – С.265–268; №35. – С.277–278; *Гулак И.* Одна из причин расстройств помещичьих имений // ЗГ. – 1858. – №26. – С.207; *Рачинский И.* Цена земли и вольного труда в Екатеринославской губернии // ЗГ. – 1859. – №30. – С.233–235.

⁹¹ *Герасимова Ю.И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. – Москва, 1974. – С.51.

⁹² *Забужко О.* Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С.291.

The article is dedicated to the review of Ukrainian nobility's materials, contained in one of special central economical publications of the Russian Empire and to discovering of their informational opportunities for examining the problems of social, economic and intellectual history of Ukraine.

Н.О.Герасименко*

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО: ЛИСТИ П.Я.ДОРОШЕНКА

У статті досліджуються й публікуються листи відомого історика, державного й політичного діяча П.Я.Дорошенка до О.М.Лазаревського – видатної постаті української історіографії. У передмові, листах та коментарях до них ідеться про маловідомі сторінки з життя та діяльності представників генерації національно-свідомих і культурницьких діячів України ХІХ ст., про країну й час, в якому вони жили, розкрито їхні творчі плани та внутрішній світ.

Епістолярна спадщина відомих діячів України – важливе джерело для вивчення її історії. До епістолярного виду писемного типу історичних джерел належать приватні листи. Службове, дипломатичне і комерційне листування вважається однією з форм діловодства¹. Незважаючи на суб'єктивний характер наведеної у приватних листах інформації, наявність окремих неперевіраних фактів ці джерела найкраще передають атмосферу конкретної історичної епохи, яскраво і правдиво показують відносини між людьми, їхні погляди та звички.

Серед епістолярних джерел вагоме місце належить листуванню діячів історичної науки. Аналіз епістолярної спадщини істориків сприяє встановленню окремих подій і фактів у біографіях учених, їх наукових зв'язків, показує основні етапи формування історичних поглядів, оцінки їх праць іншими вченими, подає більш повне уявлення про них². Листи відіграють важливу роль у визначенні місця і ролі вченого в історіографічному процесі.

Епістолярна спадщина історика й археографа Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902)**, видатної постаті української історіографії, який зробив значний внесок у розвиток української історичної науки, велика і різноманітна. Деякі листи істориків О.М.Бодяньського і М.І.Костомарова Олександр Матвійович опублікував ще за життя³.

Дослідження та публікація епістолярної спадщини О.М.Лазаревського була продовжена у 1920-х рр. До 25-ої річниці смерті вченого, у 1926 р., його дочка К.Лазаревська опублікувала листи історика й археографа О.Бодяньського до О.Лазаревського. Наступного, 1927 р., вийшла стаття етнографа І.Житецького, в якій проаналізовано листування О.М.Лазаревського та М.І.Костомарова⁴.

Значна частина епістолярної спадщини Олександра Матвійовича опублікована у 1927 р. у другому томі «Українського археографічного збірника». До нього увійшло листування родини Лазаревських та листи Олександра Лазаревського до батька і матері, брата Федора, дружини К.Ф.Лазаревської, істориків М.І.Петрова, О.І.Левицького, І.М.Каманіна, Г.О.Милорадовича, М.П.Василенка, філолога П.Г.Житецького та ін.⁵

1928 р. побачили світ листи О.М.Лазаревського до історика, громадського діяча, відомого збирача українських писемних пам'яток О.І.Ханенка з авторською передмовою та коментарями Б.Шевеліва⁶.

* Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

** Про життя, наукову і громадську діяльність О.М.Лазаревського див.: Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902. Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – С.23–26, 55–78; Герасименко Н.О. Подвижник історичної науки О.М.Лазаревський // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С.90–102; №5. – С.16–35.

Багато років учені не публікували і не досліджували безпосередньо епістолярну спадщину Олександра Матвійовича. У своїх дослідженнях вони використовували лише окремі витяги з них⁷. Тільки у 2001 р. В.І.Воронов опублікував листи історика В.О.Мякотіна до О.М.Лазаревського з авторською передмовою та коментарями⁸.

Незважаючи на зазначені публікації листів з епістолярної спадщини вченого, значна їх кількість залишається неопублікованою. До них належать і листи Петра Яковича Дорошенка (1858–1919 рр.) – історика, українського державного і громадського діяча, наукова й епістолярна спадщина якого недостатньо досліджена***.

Народився Петро Якович на хуторі Дорошенковім Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині с.Дорошенкове Ямпільського району Сумської області). Батько його, Яків Степанович Дорошенко, закінчивши у 1824 р. Новгород-Сіверську гімназію, усе життя прожив на хуторі Дорошенковім. Незважаючи на хуторянське життя, він уважно стежив за подіями культурно-освітнього розвитку України, випишував і купував українські книги, газети і журнали. У сім'ї Дорошеноків розмовляли українською мовою⁹, тому діти Якова Степановича вросли в атмосфері любові до України, її історії та культури.

Я.С.Дорошенко мав велику сім'ю: сім синів і три дочки. Майже усі вони отримали пристойну освіту. П.Я.Дорошенко, наймолодший із братів, закінчив Новгород-Сіверську гімназію й у 1870-х рр. вступив до Київського університету на медичний відділ. Під час навчання він увійшов до складу української студентської громади та до революційної організації «народовольців». Проте революційний рух не захопив його. Петра Яковича більше зацікавила культурно-національна робота. Цьому сприяло і його знайомство з відомими українськими вченими та громадськими діячами: В.Антоновичем, В.Науменком, Б.Кістяківським¹⁰.

У 1884 р. він закінчив Київський університет і був залишений у ньому як медик-хірург при кафедрі хірургії. Проте несподівано П.Я.Дорошенко змінив свої плани. Одружившись із дочкою глухівського повітового предводителя дворянства Марією з відомої родини Марковичів і діставши посаду повітового земського лікаря у м. Глухові, він переїхав туди із сім'єю¹¹.

Одруження зблизило Петра Яковича із заможним українським панством. Цьому сприяло й отримання ним від матері з відомого роду Коропчевських**** маєтку у с.Банічах Глухівського повіту Чернігівської губернії та обрання його

*** Окрім розвідки Г.М.Курас «Глухівщина у житті та історичних працях П.Я.Дорошенка», опублікованої у 1996 р. у матеріалах Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд із кінця ХХ ст.)» (Глухів, грудень 1996 р. – С.93–94) та аналізу внеску П.Я.Дорошенка у розвиток української генеалогії, здійсненого В.Томазовим у праці «Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок ХХІ ст.)» (К., 2006. – С.50, 142–144), досі не вийшло жодної ґрунтовної праці, присвяченої життю, науковій та громадській діяльності Петра Яковича Дорошенка, його внеску в українську історіографію.

**** Найвідомішим представником роду Коропчевських був Павло Григорович – малоросійський (чернігівський) віце-губернатор (1797–1799 рр.), статський радник (1797 р.), кавалер орденів св.Володимира IV ступеня (1785 р.), Анни II ступеня. Див.: Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. – Острого; Нью-Йорк, 2000. – С.129–134, 329–330; П.Г.Коропчевський підписав у 1786 р. свідоцтво дворян про благодне життя предків О.М.Лазаревського і про відправлення ними служби, схожої із дворянською, що давало право родині Лазаревських на отримання дворянства // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.68384. – Арк.1. Родини Коропчевських і Лазаревських поєднували давні дружні стосунки.

гласним повітового глухівського, а згодом і губернського чернігівського земства. Тоді ж він познайомився з представниками козацьких родів, серед яких був і О.М.Лазаревський¹².

Маючи дружні стосунки з діячами української культури, а також із впливовими земськими діячами, П.Я.Дорошенко організовував і брав активну участь у багатьох культурно-національних заходах на Чернігівщині, які сприяли збереженню українських традицій. У Глухові він організував музей старовини з бібліотекою українознавства, публікував статті у місцевій пресі, серед них про Волокитинську порцелянову фабрику Миклашевського на Глухівщині, яка прославилася своїми мистецькими виробами. Любов до української старовини Петро Якович зумів прищепити і своєму сусідові по с.Баничі П.П.Скоропадському, майбутньому гетьманові України. П.П.Скоропадський почав збирати пам'ятки української культури, шанував національну історію, надавав пожертвування на українські видання та на різні національно-культурні заходи, наприклад, на пам'ятник Т.Г.Шевченку¹³.

Петро Якович зібрав за життя велику бібліотеку книжок і журналів з української історії, мови, літератури та мистецтва. Це була одна з найкращих приватних збірок в Україні, яка налічувала кілька тисяч томів¹⁴.

У маєтку Петра Яковича, окрім бібліотеки, зберігалися також картинна галерея, пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва, велика колекція писемних пам'яток: універсали з власноручним підписом гетьманів, збірка рукописів та листів відомих діячів освіти, науки і культури. Він упорядкував збірку і склав її опис. Московське археологічне товариство надрукувало розповідь про збірку П.Я.Дорошенка, а також повідомлення самого дослідника про сімейні архіви Глухівського повіту¹⁵.

Зайнятий практичною роботою в земстві, Петро Якович писав і друкувався мало, але охоче ділився своїми матеріалами і вказівками з тими, хто працював над історією України. Серед них, як видно з листів П.Я.Дорошенка, був і О.М.Лазаревський.

У 1906 р. Петро Якович переїхав до Чернігова і був призначений на посаду директора дворянського пансіону. Одночасно його було обрано товаришем (заступником) голови Чернігівської архівної комісії, головою комісії по впорядкуванню музею В.Тарновського. За його пропозицією до Чернігова було запрошено відомого українського археолога й архівіста В.Л.Модзалевського, який зайняв посаду секретаря архівної комісії і секретаря дворянської управи¹⁶.

У розпорядження В.Л.Модзалевського Петро Якович передав підготовлені родовідні розписи відомих козацько-старшинських родів, серед яких були Дорошенки, Забіли, Іваненки, Іскрицькі і дозволив користуватися документами своєї колекції й архівної збірки Марковичів¹⁷.

У ході революційних подій 1917 р. він зайнявся національно-культурною роботою. Так, за його сприяння було засновано українську гімназію в Чернігові, директором якої він став у 1917 р. При реорганізації у 1918 р. Кабінету Міністрів гетьмана П.Скоропадського Петру Яковичу запропонували посаду голови. Проте він відмовився, посилаючись на похилий вік і надломлене здоров'я через втрату на війні старшого сина і смерті від сухот весною 1917 р. улюбленої дочки. Але його умовили обійняти посаду головного управляючого відділом мистецтва і національної культури. Перебуваючи на цій посаді, він сприяв створенню Українського державного університету, Центрального українського архіву, Національної бібліотеки, заснуванню Української академії наук¹⁸.

Працюючи над розбудовою українських національних установ культури, П.Я.Дорошенко залишив свій архів, бібліотеку, збірку предметів мистецтва і старовини, які перебували у маєтку в с.Баничі, без належної охорони. І вони в листопаді 1917 р. опинилися під загрозою знищення. Про це писав у листах до глухівського повітового і чернігівського губернського комісарів Української

Центральної Ради комісар з охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині В.Л.Модзалевський. Він просив вжити термінових і рішучих заходів для врятування архівів, бібліотек і збірок предметів українського мистецтва і старовини як у маєтку П.Я.Дорошенка у с.Баничі, так і у маєтку Н.М.Марковича у с.Сваркове. За даними, які мав комітет з охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, ці маєтки були захоплені сільськими комітетами, що загрожувало втратою значних у науковому плані цінностей¹⁹.

20 листопада 1917 р. В.Л.Модзалевський направив листа і до Глухівського повітового земельного комітету, в якому повідомляв про захоплення і часткове розорення зазначених маєтків, в яких зберігалися «огромной научной и художественной ценности» архіви, бібліотеки, портрети, гравюри і просив земельний комітет роз'яснювати волосним і сільським земельним комітетам, що, за доповненням до універсалу Української Центральної Ради, маєтки і «находящаяся в них движимость, не имеющая сельскохозяйственного значения», не може бути передана у володіння земельних комітетів, оскільки пам'ятки і предмети старовини, архіви та бібліотеки мають велику наукову цінність і їх треба охороняти²⁰.

Із приходом у 1919 р. до влади в Україні Директорії П.Я.Дорошенка було залишено на посаді головного управляючого відділом мистецтва і національної культури, незважаючи на його близькі стосунки з гетьманом П.Скоропадським. Таке рішення було прийнято, зважаючи на колективне прохання його підлеглих, а також на особисті риси Петра Яковича як людини освіченої, вихованої, чесною і толерантною. Проте у справі національної культури він мав тверді переконання і наполегливо їх відстоював. У цьому йому допомагали великий такт і державний розум²¹.

У січні 1919 р. разом з урядом Директорії він виїхав до Вінниці, а далі мав їхати до Кам'янця-Подільського. Проте у Жмеринці ректор Одеського університету Т.Сушицький переконав П.Я.Дорошенка, який у той час дуже хворів, їхати до Одеси, де у липні 1919 р. його заарештували більшовики. Знайомі Петра Яковича зателефонували до Києва і голова Раднаркому Х.Г.Раковський надіслав до Одеси телеграму, в якій наказував не поспішати з виконанням вироку. Проте на час отримання телеграми П.Я.Дорошенка вже було страчено²².

У листах П.Я.Дорошенка до О.М.Лазаревського, що публікуються нижче, ідеться про малодосліджений період життя Петра Яковича, коли він працював у Глухові земським лікарем і займався культурно-просвітницькою роботою.

Мова листів П.Я.Дорошенка відповідає соціальному стану їх автора. Їх лексика стримано-шаноблива, наближена до загальноповиваної у тогочасних дворянських колах.

У листах Петра Яковича ідеться про його роботу над підготовкою наукових праць, пошуки першоджерел, історичної літератури, про обмін книгами і рукописами з Олександром Матвійовичем, про колекціонування цінних книг і рукописів з історії України. Листи П.Я.Дорошенка – документальне свідчення високого авторитету О.М.Лазаревського серед національно свідомого і культурного покоління України XIX ст., його причетності до творення цього покоління.

Збірка складається із семи листів П.Я.Дорошенка від 14 листопада 1890 р. і до 21 лютого 1899 р. за старим стилем, оригінали яких зберігаються в Інституті рукопису НБУ імені В.І.Вернадського. Листи написані чітким почерком і добре збереглися. Вони публікуються за хронологічним принципом відповідно до часу написання, авторські дати зазначені за місцем їх в автографі. Непрочитані слова позначаються в тексті трьома крапками у квадратних дужках. Текстові скорочення, за винятком повторень, розкриті у квадратних дужках зі зніманням крапки. Примітки і коментарі подано після тексту листів. При публікації повністю збережено мову, морфологічні та стилістичні особливості оригінального тексту.

- ¹ Эпистолюгия // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С.307.
- ² Критский Ю.М. Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки: Историографический ежегодник. 1973. – Москва, 1975. – С.87.
- ³ Л.А. Четыре письма О.М.Бодянского. 1855–1858 // Киевская старина. – 1859. – №11. – С.447–450; Лазаревский А. Письмо Н.Костомарова // Там же. – 1891. – №9. – С.478–479.
- ⁴ Лазаревська К. Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського (1854–1855) // Україна. – 1926. – Кн.1. – С.66–70; Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – №4. – С.88–105.
- ⁵ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т.2. – С.74–235; Листи Олександра Лазаревського // Там само. – С.264–370.
- ⁶ Шевелів Б. Листи О.М.Лазаревського до О.І.Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С.969–981.
- ⁷ Сарбей В.Г. Историчні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С.24, 26, 28–33.
- ⁸ Воронов В.І. Листи російського історика В.О.Мякотіна до О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип.2. – С.630–641.
- ⁹ Дорошенко Д. Памяти П.Я.Дорошенка (1858–1919) // Стара Україна. – Л., 1924. – №7/8. – С.110.
- ¹⁰ Там само. – С.110–111.
- ¹¹ Там само. – С.111.
- ¹² Дорошенко Д. Назв. праця. – С.111.
- ¹³ Там само; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Л., 1923. – Ч.2. – С.84; Курас Г.М. Глухівщина у житті та історичних працях П.Дорошенка // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.) (Глухів, грудень 1996 р.): Матеріали Всеукр. наук.-освітн. конференції. – С.94.
- ¹⁴ Дорошенко Д. Памяти П.Я.Дорошенка. – С.112.
- ¹⁵ Рукописи П.Я.Дорошенко. – Чернігов, 1908. – С.3–46; Курас Г.М. Назв. праця. – С.93.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Назв. праця. – С.112.
- ¹⁷ Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006. – С.50, 142.
- ¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч.2. – С.14; Ч.3. – С.74–76, 85–86.
- ¹⁹ ІР НБУВ. – Ф.12. – Спр.947/948. – Арк.1.
- ²⁰ Там само. – Арк.2. Подальша доля бібліотеки, архіву, історичної і мистецької збірки П.Я.Дорошенка невідома. За свідченням Д.І.Дорошенка, племінника Петра Яковича, за радянської влади велися переговори про передачу збірки вдовою П.Я.Дорошенка Українській академії наук (див.: Дорошенко Д.І. Памяти П.Я.Дорошенка... – С.112).
- ²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч.3. – С.118; Його ж. Памяти П.Я.Дорошенка... – С.113.
- ²² Дорошенко Д. Памяти П.Я.Дорошенка... – С.113; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1924. – Ч.4. – С.85.

№1

11 ноября 1890
Глуховъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣвичъ!

Съ благодарностью возвращаю Вамъ Описание маетностей Черниговского полка¹, а также рукопись Вашу о Глуховскихъ селахъ². Я прочелъ Вашу рукопись съ величайшимъ интересомъ. Не будучи знакомъ съ первоисточниками, я в ней на каждомъ шагу встрѣчался съ новыми для меня фактами. Къ сожалѣнію, вслѣдствіе невыгодно (относительно свободнаго времени) сложившихся обстоятельствъ, я не въ состояннн, согласно Вашему любезному приглашенію, представить Вамъ те замѣчанія и соображенія, которыя явились у меня при чтеннн Вашей рукописи. Я ограничиваюсь тѣмъ, что посылаю Вамъ

нѣсколько оригинальных документов³, которые Вы быть может найдете любопытным просмотрѣть. Среди них Вы встрѣтите описаніе Глухова, рукопись найденную мною въ бумагах Ал.М.Марковича⁴, вѣроятно его сочиненіѣ (ужасно безграмотно переписано!), была ли эта вещь напечатана – я не знаю. Кромѣ того, я посылаю Вамъ мои списки Глуховскихъ, Воронежскихъ и Ямпольскихъ сотниковъ; а также несколько геніалогій старинныхъ глуховскихъ фамилій, изъ которыхъ, какъ напр[имер] Гудим-Месендровыхъ. Вы увидите нѣкоторые факты касательно исторіи поселеній и владѣнія. Въ дополненіе къ даннымъ, приведеннымъ при моей замѣтке о с.Дорошовкѣ и хут[оре] Дорошенковомъ⁵ о нашемъ родѣ, я в непродолжительном времени пришлю Вам родословникъ Дорошенковъ⁶, по всѣмъ отросямъ этой фамиліи, какъ онъ вышелъ у меня послѣ тщательнаго просмотра разнаго подходящаго матеріала. О Дорошенкахъ, я полагаю, подробнее Вы будете говорить при описаніи Черниговскаго полка.

Бумаги Ал.М.Марковича я разабралъ и извлекъ все, относящееся собственно къ характеристикѣ Александра Михайловича какъ человека и общественнаго дѣятеля. Какъ только выберется свободное время, хочу попытаться составить очеркъ его жизни и дѣятельности. Если выйдетъ что-нибудь сносное, то пришлю къ Вамъ на Ваше благосклонное рассмотрѣніе.

Искренно уважающий Васъ и преданный Петр Дорошенко.

P.S. Одно замѣчаніе позвольте мнѣ сдѣлать теперь же. Мне кажется, многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ, что для исторіи поселеній небезъинтересно было бы отмѣтить, какія изъ нихъ имѣютъ городища, списокъ которыхъ, довольно полный для Глуховскаго уезда, имѣется в диссертациі Д.Я.Самоквасова⁷ о древнихъ городахъ Россіи.

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68044. – Арк.1–2 зв. – Автограф.

№2

19 марта 1895

Глуховъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Если еще не закончили Вы статьи своей объ Ал.Мих.Марковичѣ⁸ и если в предложеніи Ваши входит намѣреніе подробнѣе коснуться собственно личности Ал.М-ча, какъ человека, то сверхъ имѣющагося у Васъ матеріала и личныхъ Вашихъ воспоминаній, я могъ бы сообщить Вамъ для просмотра краткіе записки о немъ – М.Г.Похвисневой и П.Е.Литвиновой. Нахожу нелишнимъ взглянуть Вамъ на эти записки, изъ которыхъ в воспоминаніяхъ г-жи Литвино[во]й есть кое-что интересное. Будьте добры написать мнѣ в случае Вашего желанія и я немедленно Вамъ вышлю рукописи эти.

Я предпринялъ намѣреніе написать небольшой историческій очеркъ Глухова и считаю работу эту своеврѣменною и даже нужною в виду напр[имер] такихъ фактовъ, какъ желаніе Терещенков⁹ разрушить Анастасіевскую церковь¹⁰, потому что она заслоняетъ собою вновь сооруженный ими собор... Для работы этой у меня подъ рукою имѣется почти все печатные (по части источниковъ) и кое-что рукописное. Но мнѣ необходимо еще следующее:

1) №№32 и 34 Чернигов[скихъ] губ[ернскихъ] вѣдомостей за 1852 г. со статьею «Глуховскіе древности».

2) Когда в Глуховъ былъ перевезенъ памятникъ Румянцеву¹¹, то тогда по поводу этаго обстоятельства была статья въ Черниг[овскихъ] губ[ернскихъ] вѣд[омостяхъ] о памятникѣ и вообще о Глуховѣ. Мне даже передавали, что статья эта была написана Вами. Конечно, мне необходима и эта статья.

3) Мне нуженъ Т.V ч.II Городск[ихъ] поселеній Рос[сийской] Им[періи], гдѣ имеется очеркъ Глухова.

Увѣренъ, что в Вашей библіотекѣ найдутся названные источники, а потому позволяю себѣ утруждать Васъ просьбою выслать мнѣ ихъ на нѣкоторое время.

Напередъ приношу благодарность мою и остаюсь искренно преданный Вамъ Петр Дорошенко.

P.S. Нетъ ли чего интереснаго для Глухова в бумагахъ Румянцова в Судеенковскомъ архивѣ?¹²

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68045. – Арк.1–2 зв. – Автограф.

№3

17 октября 1895
Глуховъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Я такъ провинился предъ Вами за прамедленіе высылкою бумагъ, что совѣстно и оправдываться. Скажу только, что бумага о Свѣчкѣ была¹³ в Баничахъ¹⁴, а я все время занятъ был в земском собраніи, окончившимся у нас только 14 октября.

Сегодня выслалъ Вам дѣло Ив. Скоропадскаго с Разумовскими объ Оржицѣ и исторію фортеля Л.Свѣчки¹⁵. Что же касается «Черн[иговских] Губ[ернских] Вѣд[омостей]», то позвольте мнѣ удержать ихъ у себя еще на некоторое время; возвращу вмѣстѣ съ 2 рукописными сборниками.

Прошу Вас удѣлить и мне экземпляръ «Pro domo sua»¹⁶, будьте уверены, что буду хранить эту книжку, как драгоценность.

Искренно уважающій Вас и всегда готовый къ услугам
Петр Дорошенко

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68046. – Арк.1–1 зв. – Автограф.

№4

29 октября 1895
Глуховъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Благодарю Васъ за дозволеніе удержать рукописи и Черн[иговские] Вѣд[омости] до начала декабря; къ этому времени я надѣюсь уже воспользоваться ими вполне.

Вы очень обрадовали меня обѣщаніемъ удѣлить одинъ экземпляръ «Pro domo sua». Книжка эта меня сильно интересуетъ съ тех пор, какъ я прочелъ извлеченія изъ нея, сдѣланныя в «Кіев[ской] Ст[арине] Н.В.Шугуровымъ»¹⁷. Надѣюсь, что исполненіе своего обѣщанія Вы не отложите в долгій ящикъ и, повѣрив моему нетерпѣнію, съ которым я буду ожидать эту книжку, вышлите ее мне поскорее.

Въ сварковских бумагахъ есть кое-какіе матеріалы, относящіеся къ Лубенщинѣ¹⁸. Если еще не поздно, то предупредите меня, что собственно Вам нужно и я, найдя свободное время, постараюсь подыскать интересное для Васъ.

Съ глубоким уваженіем остаюсь искренно преданный Вамъ.
Петр Дорошенко

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68047. – Арк.1–1 зв. – Автограф.

№5

14 января 1896, Глуховъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Около года тому назад рукопись описанія Глухова, сдѣланнаго Ал.Мих.Марковичем, я отослал в Чернигов, получив обѣщаніе, что ее напечатают в фельетонах Черниг[овских] губ[ернских] Вѣд[омостей]. До сих пор ее, как Вы знаете, не печатали; а теперь, когда я, по желанію Вашему, хотѣл ее получить обратно – мне ее не возвращают. Переписка съ Черниговомъ была причиною замедленія моего ответа на письмо Ваше от 26 декабря. – Утѣшаю себя, что рукопись не пропадет. Я положительно могу сказать, что описаніе Глухова сдѣлано Ал.М[аркови]чем в началѣ 40-х годов¹⁹.

Что касается формулярнаго списка о службѣ Ал. М[аркови]ча, то таковой былъ у меня; но мне казалось, что я его послалъ Вамъ вмѣстѣ съ другими бумагами Ал. М[аркови]ча. Если же у Васъ нѣтъ, то сей час отослать его я не могу, так как не знаю, гдѣ онъ и пришлось бы перерыть всѣ мои бумаги и сварковскіе. Впрочем я рѣшил бы и это, но у меня под руками был [...] при этомъ черновой формуляр, исправленный Ал. М[аркови]чемъ собственноручно. Нельзя ли удовольствоваться имъ?

Напомню Вамъ, что у меня Ваша книга: Вр.: Plater-Zbiog pamietnikow. – Также позвольте напомнить Вамъ Ваше любезное обѣщаніе передать мне когда-либо имѣющіеся у Васъ бумаги Скоропадских²⁰, когда онѣ будут Вами обследованы и исчерпаны. Я имѣю причины очень интересоваться ими, хотя впрочем – вполне безкорыстно.

Съ глубочайшим уваженіемъ къ Вамъ остаюсь всегда готовый къ услугам.
Петр Дорошенко.

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68048. – Арк.1–2 зв. – Автограф.

№6

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Благодарю Васъ за присылку портрета Дорошенка²¹; добыть его я давно уже желалъ. 9-го прошлаго ноября исполнилось 200 лѣтъ со дня смерти этого, послѣ Богдана Хмельницкаго едва ли не самаго популярнаго дѣятеля в исторіи гетманскаго періода Малоросіи. Добромъ ли, лихомъ ли, а надо было нашей «Кіев[ской] Старине» помянуть этаго типичнаго малоросса и патріота – конечно на свой ладъ. – Кстати о портретахъ Дорошенка: всѣ они, мне кажется, имѣют прототипомъ ту гравюру, которой экземпляръ Вы были так добры подарить мнѣ въ 1844-м году. Портрет (живописный), хранящійся въ запасной половине Московск[ого] историческаго Музеума, гдѣ я его виделъ въ 1895 году, хотя и старый, но тоже мне кажется, писан по той же гравюрѣ. Портрет из [...] также сильно напоминает тот же прототипъ. Жаль, что до сих пор никто еще не указал автора первоначальной гравюры. Въ большом своем Словаре, Ровинскій²² описал этот портрет под №2, но мастера, сверхъ обыкновенія, не указалъ, вероятно потому, что не знал его. Въ предисловіи к альбому Беца²³ сказано, что портрет гравирован в XVII вѣкѣ в Антверпенѣ; но откуда взято это сведѣніе – не указано.

Посылаю Вамъ при этомъ любопытный документ, въ которомъ довольно еще рано [в 1725 г.] вещи называются уже своими именами; и в дѣле принимаютъ участіе (и как-то странно) памятный, превосходительный господин Бригадиръ Вельяминов²⁴.

Съ глубоким уваженіемъ остаюсь искренно преданный Вамъ

Петр Дорошенко
28 декаб[ря] 1898
Глуховъ

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68049. – Арк.1–1 зв. – Автограф.

№7

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Семь старыхъ глуховскихъ цеховыхъ книгъ (съ 1663 года) принадлежатъ Глуховской ремесленной управѣ. Выдержки изъ нихъ были напечатаны, впрочемъ весьма небрежно, в Чернигов[ских] Губ[ернских] Вѣд[омостях] 1887 года. Восьмая книга – цеха [...] – от 1707-го года, принадлежитъ мне и куплена мною уже на рукахъ. – Не знаю, какимъ способомъ Общ[ество] Нестора²⁵ можетъ потребовать книги изъ Ремесл[енной] Управы. Засѣдающіе тамъ мудрецы какъ-будто не расположены никуда высылать книгъ. – Что, конечно, не мѣшаетъ имъ не беречь этихъ самыхъ книгъ, какъ это явствуетъ изъ приобрѣтенія мною [...] книги изъ постороннихъ уже рукъ.

Что касается принадлежащей мнѣ книги, то, конечно, съ полученіемъ Вашего указація, я готовъ ее передать куда Вамъ угодно²⁶. Впрочемъ, в концѣ этаго мѣсяца я буду в Кіеве и привезу Вамъ свою книгу.

Глубоко Васъ уважающій и искренно преданный Вамъ
Петр Дорошенко.
21 февр[аля] 99
Глуховъ

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68050. – Арк.1–1 зв. – Автограф.

Коментарі:

¹ Деться про матеріали «Генерального следствія о маетностяхъ Черниговскаго полка», опубліковані О.М.Лазаревскимъ у 1892 р. у «Черниговскихъ губернскихъ ведомостяхъ» і окремою книжкою.

² Рукопис під назвою «Сѣла Глуховской сотни» ввійшов до другого тому «Описанія старой Малороссіи. Полк Нежинскій» (К., 1893. – С.427–502).

³ Відомості з надісланихъ П.Я.Дорошенкомъ документів О.М.Лазаревський використав при підготовці другого тому «Описанія старой Малороссіи. Полк Нежинскій», про що в кожному окремому випадку зазначив у примітках (див.: *Лазаревскій А.М.* Указ соч. – С.49, 328, 356, 394, 426, 432, 439, 480, 489, 495, 496).

⁴ Олександр Михайлович Маркович (1790–1865 рр.) – історик і етнограф. Належав до козацько-старшинського, згодом дворянського роду Марковичів. Опис Глухова, про який ідеться у листі – це неопублікована праця О.М.Марковича «Історичний опис м.Глухова», яку О.М.Лазаревський використав при підготовці другого тому «Описания старой Малороссии. Полк Нежинский», зазначивши у примітці, що рукопис цього опису, «составленнаго в тридцатых годах», він отримав від П.Я.Дорошенка (див.: *Лазаревский А.М. Указ соч.* – С.431–434).

⁵ Хутір Дорошенків розміщувався неподалік від с.Дорошівки за 50 км від Глухова. Відомості про історію села і хутора, отримані з документів, надісланих П.Я.Дорошенком, О.М.Лазаревський навів у другому томі «Описания старой Малороссии. Полк Нежинский» (див.: *Лазаревский А.М. Указ соч.* – С.460, 462, 488).

⁶ Дорошенки – відомий козацько-старшинський, згодом дворянський рід, заснований гетьманом реєстрового козацтва Михайлом Дорошенком. П.Я.Дорошенко належав до бічної гілки цього роду, заснованої ямпольським отаманом Климченком, до дітей якого разом із хутором Дорошенковим перейшло і прізвище Дорошенків (див.: *Лазаревский А.М. Указ соч.* – С.503).

⁷ Самоквасов Дмитро Якович (1843–1911 рр.) – російський історик права та археолог. Із 1892 р. – керуючий Московським архівом міністерства юстиції.

⁸ Стаття О.М.Лазаревського про О.М.Марковича була опублікована у 1897 р. у журналі «Киевская старина» (№1, 2) під загальною назвою «Прежние изыскатели малорусской старины» та ввійшла до збірника статей вченого «Очерки, заметки и документы по истории Малороссии». – К., 1898. – Т.4. – С.40–87.

⁹ Терещенки – козацький, а з 1870 р. – дворянський рід із Глухівського повіту Чернігівської губернії, який володів у Російській імперії, здебільшого в Україні, наприкінці XIX ст. 200 десятинами землі і великою кількістю підприємств – цукроварень, гуралень, лісопильних заводів, суконих фабрик. Через засноване у 1870 р. «Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків» велася оптова торгівля цукром на внутрішньому і зовнішньому ринках. Велику увагу Терещенки приділяли добродійній діяльності та колекціонуванню творів мистецтва, зібрання яких після революції 1917 р. стала основою для Київського музею російського мистецтва (див.: *Донік О. Родина Терещенків в історії добродійності.* – К., 2004. – 312 с.).

¹⁰ Анастасіївська (Трьоханастасіївська) церква була зведена у Глухові у 1717 р. коштом дружини гетьмана І.І.Скоропадського Анастасії і була спочатку домовою гетьманською церквою. Під час пожеж у місті у 1748 та 1784 рр. церква зазнала ушкоджень і була відбудована лише у 1816 р. У 1893 р. поряд зі старою церквою за проектом російського архітектора А.Гуна коштом братів Терещенків була зведена й освячена нова Трьоханастасіївська церква. 21 травня 1894 р. брати Терещенки звернулися до Синоду з проханням знести стару гетьманську церкву. П.Я.Дорошенку не вдалося відстояти цю пам'ятку історії, оскільки знесення старої церкви підтримали київські професори, члени спеціально створеної комісії – П.Лашкар'єв та М.Петров. Протягом 1894–1897 рр. її розібрали, а на місці церкви поставили каплицю, яка була зруйнована у 1950 р. (див.: *Вечерський В., Балашов В. Глухів.* – К., 2003. – С.87–89).

¹¹ Румянцев Петро Олександрович (1725–1796 рр.) – російський військовий та державний діяч, генерал-губернатор Малоросії, президент Малоросійської колегії (1764–1794 рр.). Здійснив остаточну ліквідацію автономії Лівобережної України. Пам'ятник П.О.Румянцеву роботи видатного французького скульптора Жана-Домініка Рашета було перенесено з маєтку графа Завадовського у с.Ляличах до Глухова як дар місту від князя С.Голіцина. Його було встановлено при вході у сквер, поблизу Спасо-Преображенської церкви. Із приходом до влади більшовиків скульптуру зняли з п'єдесталу і перенесли до музею. Під час німецької окупації вона безслідно зникла (див.: *Вечерський В., Балашов В. Назв. праця.* – С.59, 110, 111).

¹² Ідеться про зібрання історичних документів XVII–XIX ст., яке належало археографу, громадському діячеві і колекціонеру писемних пам'яток Михайлові Судієнку (1803–1871 рр.). У його колекції писемних пам'яток були і документи з архіву П.О.Румянцева, якими цікавився у листі до О.М.Лазаревського П.Я.Дорошенко. Частина свого зібрання М.Судієнку опублікував у періодичних виданнях та двотомному збірнику «Материалы для отечественной истории (1853–1855)». Деякі документи ще за життя він передав Товариству історії та старожитностей російських при Московському університеті. Частина збірки (близько 100 одиниць) нащадки М.Судієнка передали у 1897 р. до бібліотеки Київського університету св.Володимира. Нині вона зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (див.: *Коваленко О. З історії колекціонування писемних пам'яток на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис.* – 2002. – №1. – С.83).

¹³ Свічки – козацько-старшинський рід, родоначальником якого був Леонтій Назарович Свічка, лубенський осавул (1685 р.), лубенський полковник (1689–1699 рр.) (див.: *Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки.* – К., 1882. – С.57–59).

¹⁴ Село Баничі Глухівського повіту Чернігівської губернії – маєток П.Я.Дорошенка, який він отримав у спадок від матері (див.: *Дорошенко Д. Памяти П.Я.Дорошенка (1858–1919) // Стара Україна.* – Л., 1924. – №7/8. – С.111).

¹⁵ Деякі відомості про історію «фортелю» Л.Свічки наведені у праці О.М.Лазаревського «Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки». – С.57–58.

¹⁶ «Pro domo sua» (К., 1893) – збірник статей, в якому йдеться про найдавніших представників родини Лазаревських та вміщені спогади батька О.М.Лазаревського – Матвія Ілліча. Матеріали передруковані в «Українському археографічному збірнику» (К., 1927. – Т.2. – С.19–55.).

¹⁷ Шугуров Микола Васильович (1843–1901 рр.) – дослідник історії української культури, етнографії та біографістики. Народився на Чернігівщині. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію та юридичний факультет Московського університету. Працював у судових органах Російської імперії – у Москві, Петербурзі, Сибірську, Одесі, Стародубі, Києві, Ніжині. Брав участь у роботі журналу «Киевская старина», надрукувавши у 1889–1901 рр. низку статей, заміток і рецензій (див.: Н.В.Шугуров. Некролог // Киевская старина. – 1901. – №12. – С.485–490).

¹⁸ Матеріали про Лубенщину О.М.Лазаревському були потрібні для роботи над статтею «Лубенщина и князя Вишневецкие», яка була опублікована у 1896 р. у журналі «Киевская старина» (№1, 2, 3).

¹⁹ О.М.Лазаревський не погодився з П.Я.Дорошенком, що опис Глухова О.М.Маркович написав на початку 1840-х рр. На думку Олександра Матвійовича, праця була завершена автором «в тридцатых годах» (див.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – Т.2. – С.432).

²⁰ Скоропадські – козацько-старшинський, згодом дворянський рід. Найвідомішими його представниками були гетьман української козацької держави Іван Ілліч Скоропадський (1646–1722 рр.) та гетьман Української Держави Павло Петрович Скоропадський (1873–1945 рр.). Імовірно, що документи до історії роду Скоропадських Петро Якович просив у О.М.Лазаревського для свого сусіда по маєтку Ванічі П.П.Скоропадського, з яким підтримував дружні стосунки.

²¹ Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698 рр.) – український гетьман (1665–1676 рр.), один із найвидатніших історичних діячів України (див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985).

²² Ровинський Дмитро Олександрович (1824–1895 рр.) – російський історик мистецтва і народного побуту. Почесний член Петербурзької академії мистецтв (1879 р.) й Академії наук. Зібрав велику колекцію матеріалів із російської іконографії і здійснив її наукову обробку. Результати опубліковані у низці праць, серед яких «Словарь русских гравированных портретов» (1872 р.) та «Подробный словарь русских гравированных портретов» в 4-х томах (1886–1889 рр.). Про одну із цих праць ідеться у листі П.Я.Дорошенка.

²³ Бец Володимир Олексійович (1834–1894 рр.) – лікар та український громадський діяч. Доктор медицини, професор кафедри анатомії Київського університету. Автор близько 50 наукових праць та спільної з В.Б.Антоновичем монографії «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах».

²⁴ Вельяминов Степан Лукич – російський військовий і державний діяч, генерал-майор, президент Малоросійської колегії (1722–1727 рр.). Утілював у життя політику російського уряду, спрямовану на звуження автономії Гетьманщини (див.: Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – 315 с.).

²⁵ Ідеться про Історичне товариство Нестора-літописця, в якому О.М.Лазаревський був обраний головою (1895–1896 рр.) та товаришем (заступником) голови (1896–1902 рр.).

²⁶ О.М.Лазаревський готував до видання збірку документів під назвою «Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1645)». Звідси його зацікавленість глухівськими цеховими книгами, які, проте, у публікації використані не були. Документи опубліковані вченим у 15-й книзі «Чтений в историческом обществе Нестора-Летописца» за 1901 р. (Вып.4. – С.202–214). Зазначена праця Олександра Матвійовича не ввійшла до бібліографічного покажчика «Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902» (К., 1994), як і до попередніх покажчиків, але наведена у бібліографічному довіднику «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (1879–1914)». Укладач М.П.Колесник. (К., 1989. – С.44).

The article gives and examines the letters of a famous historian, state and political figure P.Ya.Doroshenko to O.M.Lazarev'skyi – a famous person in Ukrainian historiography. The preface, letters and comments tell about little known facts from lives and activity of representatives of generation of national-conscious and cultural workers of Ukraine of XIX century, about the country and time they lived in, reveal their creative plans and inner life.

РЕЦЕНЗІЇ

Баберовскі Йорг

Червоний терор: Історія сталінізму / Пер. з нім. – К.: КІС, 2007. – 280 с.*

Праця завідувача кафедри історії Східної Європи Берлінського університету ім. Гумбольдта професора Йорга Баберовського (Jorg Baberowski) наприкінці минулого року вийшла одночасно в Москві (російською) й Києві (українською). Уперше книга була опублікована в 2003 р. в Німеччині й мала несподіваний успіх, у т. ч. комерційний. Після цього монографію переклали чеською, а зараз готується англійське й польське видання¹. Інтерес, який викликає це дослідження по обидва боки колишньої залізної завіси, диктує необхідність розповісти про цю книгу докладніше.

Праця, яка базується в основному на опублікованих дослідженнях і, частково, на документах з РДАСПІ, поділяється на п'ять розділів: «Дорога до сталінізму (1850–1922 рр.)», «Затишшя перед бурєю (1922–1928)», «Культурна революція (1920-ті – 1930-ті рр.)», «Терор (1930-ті рр.)», «Війна і післявоєнний період». У вступі стверджується, що «сталінізм був цивілізацією ненависті і ворожнечі» (с.7; тут і далі у дужках посилання на українське видання), а у самій книзі робиться спроба збагнути, пояснити і описати сталінщину.

У першій главі («Історичний контекст») першого розділу Й.Баберовський описує, образно кажучи, «сни Російської імперії», які «породили всім відомих чудовиськ». Друга і третя глави присвячені революції і громадянській війні. На думку дослідника, більшовики стали новаторами, запровадивши принцип знищення цілих груп людей, які мали певні формальні ознаки («Ворог не знав, що він – ворог; ворог існував лише в головах комуністів» (с.31)). Ще в роки громадянської війни чекіст Лацис «проголосив символ віри сталінізму: завданням революції є знищення колективного ворога, як бур'яну, і звільнення таким чином суспільного організму від зарази». Російська революція стала прологом тоталітарної епохи, вона була первородним гріхом, який дав життя сучасним (тоталітарним) диктатурам і ідеологіям. Вона пов'язала «щастя» одних людей із фізичним знищенням інших людей і цілих суспільних груп (с.32–33). Роки непу розглядаються не стільки як етап пошуків подальших шляхів розвитку країни (теорія про змарновані перспективи однопартійного режиму з ринковою економікою зараз досить популярна в російській історіографії), а як «інкубаційний період сталінізму» (с.44). За твердженням Й.Баберовського, непом було невдоволене селянство, зокрема, через високі ціни на промтовари і завищений продподаток. Були розчаровані робітники, які побачили повернення «буржуазних спеців» і «білоручок», знов стикнулися з безробіттям і відчували своє незадовільне соціальне становище. Нову економічну політику не сприймали молоді і не лише молоді комуністи, які гостро переймалися із приводу своєї злиденності поряд із «жирними непманами» (мовляв, «за що боролися?»). Нарешті, неп був неприйнятний і для номенклатури (політбюрократії), яка щойно зароджувалася, адже він породжував згада не невдоволення, а також створював прошарок заможних і самостійних, а, отже, неконтрольованих людей. Таким чином, на зміни чекали всі, і Сталін багато в чому скористався загальним невдоволенням населення для того, щоб почати будувати вже особисто для нього зручну модель. Будувати завдяки й за допомогою терору.

Найбільша терористична акція сталінізму – винищування голодом мільйонів селян у 1932–1933 рр. – проводилася з відома політбюро, до якого доходили відомості навіть про людодіство. Характерно, що коли В.Молотову надійшло подібне повідомлення, де також указувалося, що голодують робітники в містах Умань і Житомир, він визнав важливим обговорення саме голоду пролетарів, підкресливши ці пропозиції в тексті й відправивши документ до архіву. Сам Й.Сталін одержав записку про жахіття, які коїлися у Казахстані – на відповідному документу є його помітки. Однак нічого для припинення цієї вакханалії терору зроблено не було. До долі селян і кочовиків, в яких відібрали все продовольство, Й.Сталінові й компанії було як мінімум байдуже (с.102–103).

Терор не припинявся ані на день – і під час короткої «передішки» 1934–1936 рр. були репресовані десятки тисяч людей із найрізноманітніших соціальних груп. Навіть

* Рецензія написана завдяки фінансовій підтримці фонду Герди Генкель (Gerda Henkel Stiftung, Duesseldorf).

стахановщину Й.Баберовський розглядає не лише як спосіб експлуатації робітників, але як інструмент нагнітання соціальної напруги між пролетарями, інженерами і керівництвом підприємств – напруги, що частенько розв’язувалася терористичними методами.

1937–1938 рр. стали кривавою оргією, яка проводилася за конкретними вказівками політбюро (планування і рознарядки). Окрім цього, Й.Сталін особисто переглядав списки десятків тисяч людей, і своїм підписом відправляв їх на смерть, у тому числі навіть найближчих соратників по партії, колишніх друзів і спільників. Не рятувало навіть покаєння, як, наприклад, М.Бухаріна, який благав його не вбивати, а кинути в табір, обіцяючи відкрити в ГУЛАГУ театр і картинну галерею (с.127).

Та модель суспільства, яку вибудував «вождь» за допомогою вбивства мільйонів людей, не відрізнялася прогресивністю: «Сталінський Радянський Союз був феодальною державою особистих зв’язків, яким правила пануюча кліка і її оточення. Провінційні лідери були сталінськими васалами, і якщо вони цілком підкорялися вождеві, їм дозволялося утримувати власну феодальну мережу» (с.133).

Автор відзначає, що і всесвітньо відомий радянський інтернаціоналізм був усього лише сталінською фікцією, фантомом (с.163)². Якщо навіть не брати до уваги радянського ура-патріотизму, що доходив до шовіністичного екстазу (пригадаємо вірші М.Кульчицького: «Только советская нация будет, только советская нация – люди»), то репресії, що проводилися не лише за соціальним принципом, але і за ознакою етнічного походження, свідчили про певний, цілком практичний, радянський расизм. Про це ж свідчить і запровадження в паспорті граfi «Національність» з її автоматичною передачею у спадок. Як згадувала американка Мері Ледер, яка приїхала у СРСР в 1930-х рр., москвичі досить безцеремонно і з упередженням ставилися до етнічного походження своїх сусідів: «Ти знаєш вірменина, який живе на другому поверсі?», «... татарина з ливарного цеху?», «... ассірійця, який чистить взуття?», «... грузина-учителя?» (с.163). Навіть зараз на всьому пострадянському просторі серед населення панують ці вбиті сталінщиною латентні расистські забобони, коли під національністю людини мають на увазі не рідну мову, а «визначають» її за прізвищем, кольором очей і волосся, формою носу, а то й узагалі за релігією батьків!

На думку Й.Баберовського, війна принципово не змінила систему сталінізму – вона показала її з раніше невідомого боку. На додаток до безперервного терору в тилу додалася війна по-сталінськи: «Солдати були гарматним м’ясом, витратним матеріалом, з ними комуністичні керівники поводитися як із худобою. Офіцери посилали своїх бійців під кулеметний вогонь ворога, віддавали їм абсурдні накази про наступ, під час якого солдати гинули, як мухи» (с.190).

Радянські народи-переможці, що побачили нормальне життя в захоплених країнах Європи, ждали припинення страждань у себе на батьківщині. За свідченням А.Сахарова, у 1945 р. люди сподівалися, «що після війни все буде добре, по-людськи, оскільки не може бути інакше». Але незабаром, за спогадами академіка, «... ілюзія розсипалася, а народ став розпадатися на атоми, танути» (с.200). Сталінщина закінчилася лише зі смертю «вождя». Фізик Ю.Орлов стверджував, що «той, по кому не пройшов цей сюрреалістичний каток, ніколи по-справжньому не зрозуміє, яким величезним звільненням було для людей хрущовське повернення до елементарної законності, до все ще тоталітарного суспільства, але яке, проте, уже не копіралося у власній крові і блювотинні» (с.214).

Відзначаючи загалом високий рівень рецензованої праці, є сенс зупинитися і на дискусійних деталях. Причинами реформ другої половини XIX ст. Й.Баберовський вважає волю освічених бюрократів, якими опанували західноєвропейські ідеї. За словами автора, «ці реформи не впливали ані з потреб, ані з традицій підданих. ... Зважаючи на безсловесність і безсилля того, що називається суспільством, інакше і бути не могло» (с.16). Що стосується традицій як причин перетворень, то будь-яка революційна зміна не може бути наслідком широкої й усвідомленої традиції – на те новації і є новаціями, щоб змінювати або взагалі заперечувати традиції. Із твердженням, що реформи не впливали з потреб суспільства, можна не погодитися – офіцерський корпус (та і не тільки) звертав увагу на необхідність створення сучасної боєздатної армії. Можливо, точніше було б говорити не про безсловесність, а про слабкість суспільства. Антикріпосницькі течії і настрої були приховані від усього світу за фасадом самодержавства, але поволі загрожували міцності цього фасаду. Ідеться не лише про радикалів, але й, наприклад, про слов’янофілів (тобто ліберальних монархістів), яких абсолютизм активно переслідував.

Виступи селян, та й фраза Олександра-Визволителя, що «краще скасувати кріпацтво згори, аніж чекати того часу, коли воно само собою почне скасовуватися знизу», свідчать про певну активність частини населення.

Деякі оцінки автора, можливо, занадто емоційні. Зокрема, в описі правової свідомості селянства Російської імперії присутнє таке твердження: «Свобода (воля) означала можливість напиватися до безпам'ятства, убивати дворян і чиновників, захоплювати чужу землю, уважаючи її своєю» (с.19). Поза сумнівом, такі настрої теж були, але чи вони визначали прагнення селян до звільнення від феодальних або бюрократичних пут? За словами Й.Баберовського, на рубежі XIX–XX ст. стосунки між владою і більшістю населення були «культурним нерозумінням, діалогом між глухими» (с.19). Чи існував будь-де й коли-небудь функціонуючий колектив, де б комунікація будувалася за таким принципом? Хоча, у цілому, з автором важко не погодитися – стабільне, поступальне, і, найголовніше, звикле до свободи суспільство не може водночас зламатися і перетворитися на казна-що лише волею жменьки очманілих відщепенців, які скористалися солідним зарубіжним ґрантом на розвиток екстремізму.

Автор вказує на рушійну силу революції – це були аж ніяк не спадкоємні пролетарі, а робітники лише за родом занять, тобто, по суті, маргіналізовані селяни («Село не розчинилося в місті, воно завоювало і підкорило місто, назавжди змінивши його обличчя. ... Страйки були жорстокими вибухами, спрямованими на встановлення справедливості в тому вигляді, як її розуміли вихідці із села, а саме – свободи від якогось ладу, який не був заснований на культурі сіла, культурі, яка заперечувала буржуазне, бюргерське суспільство» (с.20)).

Можливо, тут варто говорити не стільки про «культуру села», скільки про владні й економічні механізми, в яких був глибоко інкорпорований селянин до свого прирештя на фабрику. Іншими словами, учорашні кріпаки принесли в місто антиліберальний потенціал, що оприявнився в їхній фамільній, а то й особистій пам'яті про поміщицьке панування та громадське господарювання, тобто підсвідоме прагнення відтворити в якому-небудь вигляді феодальні порядки³. Регіони, у тому числі їх сільське населення, де не знали кріпацтва, або, що найважливіше, – громадського землеволодіння, у 1918–1920 рр. виступили проти більшовиків, а в 1929–1931 рр. – і проти колективізації, що проводилася ними.

Складається враження, що у праці інколи змішуються такі поняття, як рівень (ступінь) розвитку суспільства⁴ і його культурно-регіональні особливості, тобто буржуазна демократія з європеїзмом («Революція вибухнула як повстання фрустрованих і розлючених людей, як погром, який буквально вигнав із країни дух європейської цивілізації. ... Зникли всі буржуазні інституції: місцеве самоврядування, незалежна юстиція й університети як біотоп європейської наукової традиції» (с.25)). І представники Тимчасового уряду, і більшовики були прибічниками європейських ідей – соціалізму, у тому числі радикального марксизму. Керівники лівих партій знали європейські мови, Тимчасовий уряд схилявся до англо- і франкофілії, більшовики ж були переконаними германофілами. Невипадково основною іноземною мовою, що викладалася у середніх школах СРСР, стала німецька. Та й сам Й.Баберовський говорить про одну зі складових інтелектуального базису ленінців: «Російські комуністи були здібними учнями епохи Розуму і Просвітництва. Те, що не завершила природа, повинні були зробити людські руки» (с.11–12). Додамо до цього, що культурну європеїзацію країни комуністи продовжували і після В.Леніна – аж до 1991 р., проводячи її паралельно зі знищенням ринку і залишків суспільних інститутів буржуазного суспільства. Певною мірою їх можна вважати продовжувачами європейської антикапіталістичної традиції, яка йде ще від Платона, Томаса Мора і Томазо Кампанелли. Європа в XX ст. пережила ще дві антибуржуазні контрреволюції⁵, окрім російської – італійську⁶ та німецьку.

Не зовсім вірним видається твердження, що більшовики нічого не виграли від «антикуркульського» терору 1918–1920 рр., оскільки селяни в масі своїй повставали на півночі, півдні і сході країни в 1918–1919 рр., а в 1920–1921 рр. навіть і в Центральній Росії. Можливо, що превентивне винищення прошарків людей, які виграли від економічної свободи, тобто вміли нею користуватися, і, отже, дорожили нею, заклало довгострокову основу для створення деспотії і полегшило повне поневолення суспільства згодом, у 1928–1938 рр.

Автор описує ленінсько-сталінську культурну революцію як спробу більшовиків створити нову людину, можна навіть сказати «надлюдину», як це розуміли комуністи – як

осередок волі, талантів, ідейності, ініціативності і моральних чеснот, а також фізично привабливу. Стверджується, що сталінізм «був спробою привести у світ нову людину й видалити з нього стару людину. У російських умовах ця спроба призвела до масового терору» (с.214). Проте якими новими людьми хотіли бачити комуністи своїх підданих насправді? Наприклад, гучно проголошуючи боротьбу з пияцтвом, партія заради надприбутків у 1920–1930-х рр. посилено продавала міцні алкогольні напої населенню. На практиці в «новій» людині сталінської епохи культивувалися слухняність, безініціативність, старанність, догідливість, плазування і лють, а зовнішній вигляд переважної більшості населення СРСР наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр. міг викликати (і викликав при нечисленних контактах) у західноєвропейців або американців радше співчуття, аніж захоплення. У зв'язку із цим, можливо, у книзі недостатньо чітко показаний зазор (а, скоріше, прірва) між тим, що сталінці хотіли сказати підданам і світу про культурну революцію й еволюцію радянської людини, і тим, над чим насправді апаратники свідомо і наполегливо працювали – загнати населення країни у фактичне й ментальне кріпацтво, прикувавши людину ланцюгами нового рабства до військово-індустріальної держави.

Періодично в дослідженні трапляється думка, що постійний хаос, перманентний стан кризи і надзвичайного становища, в яке увірнувся країну своїми експериментами Й.Сталін, були невідгідні для режиму. Тим часом, якщо такі умови були створені волею цієї людини, то, можливо, саме це й було тим середовищем, тією каламутною (точніше, закаламутненою) водою, в якій «вождь» прагнув ловити свою рибку? Підвішений стан усіх членів суспільства, з одного боку, можна було використовувати для мобілізації зусиль цього суспільства, що Й.Сталін і робив, з іншого ж, він (цей стан) не дозволяв людям, зорганізувавшись, проявити нелояльність до системи та її лідера.

Назва книги, можливо, дещо завузька. У передмові автор проводить думку: «Сталінізм і терор – синоніми» (с.7). Проте, червоний мілітаризм, різке зубожіння більшості населення і деградація побутової культури, безжальна економічна експлуатація народу, яку автор обережно називає «формою внутрішнього колоніалізму» (с.107), створення держмонополії на засоби виробництва – усе це теж дуже важливі аспекти сталінської суспільно-економічної практики, і у праці всі вони так чи інакше описуються. Імовірно, маєтєся на увазі, що терор – найважливіша складова сталінізму.

Деякі слова можна сказати і про мову книги. Стиль її високий, такий, що подекуди сягає патетичних висот. Наприклад, велично звучить поняття «варварство»⁷ як прикметник та іменник, що вживається чи не через сторінку. Зрозуміло, що ментальне коріння сталінізму – не в рафінованості поетичних салонів, та і сама сталінщина – явище малоприємне, але у книзі все ж ідеться про кінець другого тисячоліття нашої ери, а не про другу половину першого тисячоліття. Потрібна також велика ерудиція і солідний гуманітарний, у тому числі філософський, базис, щоб засвоїти всю термінологію, використану в дослідженні. Імовірно, автор цих рядків недостатньо освічений і начитаний, оскільки не може збагнути фразу, яка пояснює безсилля і роз'єднаність людей у тоталітарному суспільстві: «Слідом за Фуко також можна говорити про людину як про тумблер більшовицького дискурсу, а про владу – як про дію» (с.114).

Стилістичні заперечення викликає і розділ про війну. Наприклад, твердження, що «вермахт порушив усі чинні конвенції, Червона армія відплачувала (sic! – О.Г.) тією ж монетою» (с.181). Масові порушення радянськими вояками міжнародних юридичних норм ведення війни, зокрема розстріли німецьких і не лише німецьких військовополонених, розпочалися вже 22 червня 1941 р., тож дії солдатів вермахту тут навряд чи відіграли якусь роль.

На с.181–182 стверджується: «В Одесі, у Литві і Латвії місцеве населення зі старанною слухняністю брало участь у вбивствах комуністів і євреїв, передбачаючи, що націонал-соціалісти не лише толеруватимуть такі дії, але й чекають їх». Можливо, слід було б дати більш термінологічно диференційовану картину, не змішуючи такі поняття, як «міське населення» і «представники місцевого населення», або, наприклад, «частина населення».

Поразку вермахту під Москвою Й.Баберовський трактує як поразку Німеччини у війні: «Кінець бліцкригу взимку 1941 р. означав кінець завоювань націонал-соціалістів. Ніхто не знав цього краще, ніж А.Гітлер, який вірив тепер лише в те, що брак технічної й економічної переваги порівняно з антигітлерівською коаліцією буде компенсований залізною волею його солдатів» (с.180). Однак те, що СРСР міг бути і пізніше розгромлений навіть самими лише військовими методами (не кажучи вже про політичні), відкри-

то визнавав Й.Сталін. Наприклад, у знаменитому наказі №227 від 28 липня 1942 р.: «У нас немає вже тепер переваги над німцями ані в людських резервах, ані в запасах хліба. Відступати далі – означає загубити себе».

Трапляються у праці і дрібні фактичні помилки. Явно застарілим виглядає твердження про технічну перевагу «німецької військової машини» над Червоною армією в 1941 р. (с.180). Дослідження 1990–2000-х рр., здійснені на підставі раніше закритих російських архівів, дають іншу картину – шестиразова кількісна й абсолютна якісна перевага РСЧА у бронетанковій техніці; технологічний і кількісний паритет за новітніми зразками бойових літаків, доповнюваний значною кількісною перевагою радянської сторони у застарілих авіаційних моделях; технологічний паритет в артилерії, знову ж таки доповнений значною перевагою Червоної армії у кількості стволів основних калібрів. Хіба що у забезпеченні стрілецькою зброєю вермахт перебував із Червоною армією, так би мовити, на рівних. Тим більшого значення набувають згадані Й.Баберовським «морально-політичні» причини поразок сталінської броньованої армади, завданих їй порівняно невеликим, але краще організованим вермахтом.

На с.187 стверджується, що «у 1942–1943 рр. перш за все в Білорусії йшла жорстока війна частин вермахту і СС з росіянами (імовірно, маються на увазі радянські партизани, що були здебільшого білорусами – *О.Г.*), єврейськими (очевидно, маються на увазі прорадянські єврейські загони, у тому числі групи виживання – *О.Г.*), литовськими і польськими (націоналістична Армія крайова (АК) – *О.Г.*) партизанськими групами». Литовські антикомуністи створили свої партизанські формування лише в 1944 р., а в 1942–1943 рр. в радянські партизанські загони і формування АК литовське населення не вступало.

Але у цілому читати працю Й.Баберовського дуже цікаво, не в останню чергу завдяки тому, що книга є полемічно гострою. Цінність видання полягає також і в тому, що воно показує палітру дискусій про сталінізм, які точаться у західній науці вже півстоліття. На жаль, до східноєвропейського читача, навіть зацікавленого, із ряду причин – у тому числі мовний бар'єр, загальне зубожіння гуманітарної сфери, спадщину «залізної завіси» – до цього часу доносилися лише далекі відгомони цих суперечок.

Слід також сказати, що на даний момент Йорг Баберовський дійшов ряду висновків, які спростовують деякі його ж тези, оприлюднені у праці «Червоний терор». Так, у книзі 1953 р. автор позначає як «кінець війни, яку більшовики з 1920-х рр. вели проти власного населення» (с.7). Але винищення цілих соціальних груп, вигнання з країни еліти відбувалося і в 1918–1922 рр., і автор сам указує на це («У громадянській війні сталінізм проявив себе ще до сталінізму» (с.31)). Зараз Й.Баберовський вважає, що між лєнінськими і сталінськими методами принципової різниці не було⁸.

Певна суперечність є і в описі внутрішніх мотивацій «кремлівського горця» та його наближених, у тому числі щодо причин терору. З одного боку, стверджується, що «у документах Сталін постає як жорстокий, безжальний диктатор із манією переслідування» (с.11). Ця ж теза повторюється у книзі далі («...гротескна шпигуноманія і манія переслідування ... у 1930-х рр. охопила Сталіна і його прибічників» (с.77)). Думка про своєрідну параною, одержимість Коби доповнюється твердженням про його ідейність («Сталін не був владним циніком. Він вірив у те, що говорив» (с.11, 119)). З іншого ж боку, з цієї ж праці постає геть інша картина. Зокрема, стверджується, що «Сталін у жодному випадку не був божевільним і не страждав депресіями та галюцинаціями» (с.170). Та й різні угруповання в його владному апараті виглядають як співтовариство вельми суворих і не схильних до ілюзій прагматиків («Честь, вірність і зрада були поняттями (sic! – *О.Г.*), на які орієнтувалися ці чоловічі союзи. ... Сталінська модель правління була мафією» (с.13)). Зараз Й.Баберовський повністю відкинув тезу про ідейність і схиленість Й.Джугашвілі, і все більше схиляється до висновку про те, що збудована ним система влади була чимось на кшталт своєрідного паханата – сталінське політбюро було абсолютно цинічною бригадою⁹. Можливо, історики ще спробують усвідомити ту глибину лукавства і лицемірства, що були властиві цьому по-своєму унікальному організованому злочинному угрупованню. Не вірячи ні в яких «змовників» і «шпигунів», навіть зі своїми «друзями-колегами» «вождь» говорив про десятки тисяч «агентів імперіалізму», намічаючи майбутні жертви масштабного кровопускання. Розуміючи, що зараз ніхто на СРСР нападати не збирається, із членами політбюро він радився про «буржуазну загрозу», плануючи цю «загрозу» в найближчому майбутньому радикально усунути. Новий сенс у

зв'язку з цим набувають невдачі розвідок західноєвропейських країн роздобути бодай якусь достовірну інформацію про радянську правлячу верхівку – імовірно, успіхів у цій справі не було не лише через немислиму секретність, але й завдяки тотальній, усепроникній брехні.

Хочеться побажати авторові подальших успіхів в описі цієї воістину фантазмагоричної картини міжлюдських стосунків на верхівці піраміди страху й ненависті – нові висновки на основі автентичного документального матеріалу вже зроблено, а наступна книга автора вельми затребувана науковою громадськістю.

¹ Перше німецьке вид.: *Baberowski J. Der rote Terror: die Geschichte des Stalinismus.* – München: Dt. Verl.-Anst., 2003. – 287 s.; чеське вид.: *Baberowski J. Rudý teror: Dějiny Stalinismu.* – Praha: Brána, 2004. – 224 s.; російське вид.: *Баберовски Й. Красный терор: История сталинизма / Пер. с нем.* – Москва: РОССПЭН, 2007. – 280 с.

² Див. працю М.Бердяєва «Нове середньовіччя» (1923 р.), де він помилково сприйняв події 1917 р. як початок неминучого глобального кінця буржуазного суспільства. Проте публіцист інтуїтивно визначив сутність комуністичної революції як стрибок у віддалене минуле («Новим середньовіччям я називаю ритмічну зміну епох, перехід від раціоналізму нової історії до ірраціоналізму аборнаднаціоналізму (sic! – О.Г.) середньовічного типу»). Далі в посиланнях цитується саме цей твір філософа.

³ М.Бердяєв відзначав, що більшовицька «революція» «... у глибині своїй геть «реакційна» і є нічим іншим, як гниттям, розкладом елементів старого ладу».

⁴ Цікава вказівка М.Бердяєва на архаїчність соціальних структур Росії як на причину революції: «Про російський комунізм аж ніяк не можна міркувати в категоріях нової історії, застосовуючи до нього категорії свободи чи рівності в душі французької революції, категорії гуманістичного світогляду, категорії демократії й навіть гуманістичного соціалізму. ... Росія ніколи остаточно не виходила із середньовіччя, із сакральної епохи, і вона якось безпосередньо перейшла від залишків старої середньовіччя, старої теократії до нового середньовіччя, нової сатанократії».

⁵ Пор. у М.Бердяєва: «Революційність» і «реакційність» так зараз переплутались, що згубилась бодай якась чіткість у вживанні цих термінів. Добу нашу я умовно позначаю як кінець нової історії й початок нового середньовіччя».

⁶ Пор. у М.Бердяєва: «І фашизм, єдине творче явище в політичному житті сучасної Європи, є в такій же мірі новим середньовіччям, як і комунізм».

⁷ Цікаво, що й М.Бердяєв не уникнув цього («Початок нової доби супроводжується варваризацією»).

⁸ *Баберовски Й. Юбилей сталинизма в Восточной Европе // <http://www.zn.ua/3000/3150/61448/>*

⁹ Там же.

*О.С.Гозун (Санкт-Петербург (Російська Федерація) –
Берлін (Німеччина))
(переклад з російської – редакція «УІЖ»)*

Вирський Д.

Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Ч.1–2: 326+175 с.

Автор рецензованої праці, Дмитро Вирський, є співробітником відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ і незважаючи на порівняно молодий вік – автор численних статей із питань історії історіографії, а також методології історії, а, крім того, розлогої монографії про місто Кременчук, доведеної до 1764 р. (див.: Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – 436 с.). Рецензована праця поєднує у собі зацікавлення автора історією історіографії та історією України ранньомодерної доби. Разом із тим вона є поважним джерелознавчим опрацюванням. Книга складається з двох частин, з яких друга – це обширні джерельні додатки, де подаються повні тексти цитованих у першій частині джерел мовами оригіналу (латиною, польською, а також німецькою, французькою та чеською). Основна – перша частина – книжки складається зі вступу, двох розділів, поділених на підрозділи, а також короткої післямови. Працю супроводжує бібліографія та іменний покажчик.

Перш ніж перейти до послідовного аналізу розділів, належить присвятити увагу формулюванню автором дослідницької проблеми, а також концепціям, котрі надихали

його під час написання праці. Д.Вирський у вступі коротко обговорив положення, на яких будується його робота, зокрема покликуючись на сучасні методологічні концепції (Т.Кун, М.Фуко, Ф.Анкерсміт, Б.Скарга), однак більш красномовними з цього погляду є конкретні розділи книжки. Як вказує сама назва, автора цікавить, яким чином історіографія Речі Посполитої трактувала Україну в період від початку XVI до середини XVII ст.? Таке формулювання теми здається досить простим, але вимагає визначення/окреслення всіх термінів, що виступають у підназві праці (бо головну можна трактувати як метафоричну синтезу тез автора, про що далі).

Найменш контroversійними є хронологічні рамки дослідження. Автор маркує їх через дві виразні дати: початкова – це 1505 р., рік конституції «*Nihil novi*». Для автора це початок «шляхетської революції», котра закінчується роком Зебжидовського століттям пізніше. Витвором тієї самої «революції» є «універсалістський проект» багатоетнічної польсько-литовської держави, реалізований, на думку автора, також і на руських землях Корони. Проект цей пережив «шляхетську революцію» – його прикінцевою датою автор призначає, з цілком очевидних підстав, 1648 р., або «козацьку революцію». Цей період – близько 150 років – автор визнає за час, коли історіографія Речі Посполитої (так само, як і її культура або історія – Т.В.) була вітчизняною з погляду України історіографією. Твердження це несе дуже важливі наслідки для аналізу джерельних матеріалів. Отже Україна в досліджуваних автором історіографічних творах є для ренесансних письменників не чужим краєм але власною вітчизною, її фрагментом, або навіть однією з вітчизн. Д.Вирський кілька разів (і дещо провокаційно) підкреслює, що праця його перебуває у царині української історії вітчизняної історіографії.

Пояснення вимагає поняття «України», що застосовується автором. Воно окреслене максимально широко і, так би мовити, аісторично. Мовлячи про «Україну», Д.Вирський має на увазі як «україні» воєводства, так і Волинь, Поділля та Червону Русь. Відтак це поняття стосується до генеалогічного проекту сучасної української національної свідомості, що єднає традиції як запорізьку, так і львівську. На думку Д.Вирського, це генеалогічне поняття особливо добре застосовується до досліджуваного ним періоду разом з обома його уніями – Люблінською 1569 р. та Брестською 1596 р. Останні визначили проект інтеграції всіх земель етнічної України в єдиному багатонаціональному державному проекті, яким була Річ Посполита. Кінець проекту поклав 1648 р., і власне, 1654 р. Тому Україна в обраний автором період стає отою згаданою у назві книжки «околицею Ренесансу» – країною дещо, можливо, утопічною, але оцінюваною цілком позитивно, що існує більше в історіографії Відродження, аніж у політичній конкретиці.

Черговим поняттям, що вимагає з'ясування, є власне історіографія, яку автор також трактує якомога широко, включаючи до її складу різноманітні письменницькі жанри та різні літературні конвенції. Бо зрозуміло, що для обговорюваного періоду не можна визначити науковий стандарт історіографії – історія все-таки була «недонаукою» (як називає її Д.Вирський у вступі). Утім, це не робить її безвартісною, особливо для історика, який за мету ставить не стільки відтворення фактів, скільки розуміння історії ідеї, уявлень і політичних концепцій. Автор концентрується, ясна річ, на найважливішому у згаданій період типі історичного письменства, себто на хроніках, але долучає до царини свого аналізу також і інші форми – річники-літописи, біографії, реляції учасників подій, географічно-історичні описи, генеалогії, гербовники, хронологічні таблиці, промови з приводу (головним чином погребальні), панегірики чи навіть художню літературу на історичні теми та летючі видання. Такий підхід ґрунтується, вочевидь, на недоокресленні рамок історіографії у раньомодерній добі, але також і на задумі автора, який трактує свої джерела не як криницю знання про політичну історію нації, але як джерело до формування у суспільстві національних та політичних концепцій. Відтак, історія представляється тут, згідно зі світовими тенденціями останніх десятиліть, як дискурсивна суспільна практика, що стосується минулого. У зв'язку із цим і формуються її тексти різноманітного характеру, спільним знаменником яких є зацікавлення минулим.

Зрештою, з'ясування також вимагає, яка ж саме історіографія є історіографією Речі Посполитої, або, власне, історіографією *річпосполитською*, бо ж автор окреслює її саме таким прикметником. Останнього немає в польській мові (а шкода; можливо, варто було б утворити такий неологізм – «*rzeczpospolitski/-a*»?). Із цього ж погляду Д.Вирський окреслює якнайширше коло своїх зацікавлень – ідеться про історіографічні праці, створені авторами, що походять із Речі Посполитої; як тих, хто писав латиною, польсь-

кою чи руською, а також німецькою (тобто мешканців Гданська та інших пруських міст). Він наводить навіть історичні твори вірмен та євреїв – мешканців Речі Посполитої. Цікавлять його також праці авторів-чужоземців, які працювали на замовлення місцевих меценатів, так само й інші тексти цієї доби, що стосувались історії України, автори котрих якимось чином пов'язані були з Річчю Посполитою. Особливу увагу, утім, Д.Вирський приділяє авторам, особисто пов'язаним із руськими/українськими землями, незалежно від їх віровизнання та мови. Для пояснення їх одночасної і безконфліктної української та «річпосполитської» ідентифікації дослідник використовує категорію ієрархії лояльностей, характерну для епохи раннього Нового часу.

У вступі автор досить загально обговорює згадані вище проблеми (більшість мотивів розвиваючи в подальших частинах тексту) і подає дотеперішню бібліографію предмету. Перший розділ («Історіописання в Речі Посполитій: форми, методи та настанови») поділений на два підрозділи. Перший із них автор присвятив головним формам допросвітницької історіографії. Він обмежується представленням майже винятково еволюції хроніки, інші форми згадуючи лише за Гайденом Вайтом. Дуже бракує у цьому підрозділі принаймні окреслення характеристики різних типів історіографічних текстів, з якими читач має зустрітись у другому підрозділі цієї частини праці. Адже останній подає багатий та детальний опис історіографії Речі Посполитої за період 1505–1648/1654 рр., трактуючи якнайширше як історіографію, так і Річ Посполиту. Структура цього підрозділу хронологічна – згідно з періодами коронування чергових володарів. Можливо, практичнішою була б структура предметно-хронологічна, себто коли б автор вирізняв еволюцію офіційних хронік (які все одно домінують у цьому списку), і окремо обговорив розвиток інших форм історичного письменства. Тим не менше, дивує скрупульозність цього переліку історичних творів, що постали протягом 150 років. Пізнавальної цінності йому додає короткий підсумок кожної позиції з огляду на її придатність для історичних досліджень України. Кількість імен, наведених у цьому підрозділі, є показовою, відтак добре, що книжка містить іменний покажчик.

Другий, основний, розділ книжки («Українські сюжети річпосполитської історіографії») являє собою збірку витягів із джерел (у перекладі українською мовою), укладених у три тематичні групи і супроводжених інформаціями про авторів, а також історіографічним коментарем. Перша стосується історичної географії та геополітики. Знаходимо тут фрагменти з «Poloni'i» Яна Красінського, «Poloni'i» Мартина Кромера, «Descriptio veteris et novae Poloniae» Станіслава Сарницького, а також «Poloni'i» Шимона Старовольського – фрагменти, що стосуються широко й умовно зрозумілої України, її географії та історії. Друга частина присвячена війні, що її вела Річ Посполита на своєму південно-східному прикордонні проти Туреччини та Кримського ханства. Знаходимо тут витяг з легючого видання Йоста Деція від 1527 р. «Sendbrief von der grossen schlacht...», присвяченого боротьбі з татарами; далі віршовану «Historię żalosań o prędkości i okrutności Tatarskiej» Бартоша Папроцького (1575 р.), а також анонімне летюче видання «La defaite des Tartares et Turcs faite par la seigneur Jean Zamoisky» від 1589 р. Третій підрозділ так само базується на текстах, що стосуються протистояння між Річчю Посполитою та Туреччиною з татарами, утім, він більше присвячений козакам, як оборонцям вітчизни. Знаходимо тут відповідні витяги з «Poloni'i» Яна Красінського, з «Bezkrólewia ksiąg ósmiogo» Свентослава Оржельського, з кількох праць Рейнольда Гейденштейна, з доповненої Йоахимом Бельським «Kroniki polskiej Marcina Bielskiego», із праць Бартоша Папроцького «Ogród królewski» і «Diadochos», з творів Станіслава Любеньського, Яна Петриція («Historia rerum in Polonia...»), Якуба Собеського («Commentariorum Chotinensis belli libri tres»), Шимона Старовольського («Polonia»), Павла Пясецького («Chronica gestorum in Europe singlarium») і Анджея Максиміліана Фредра («Gestorum populi Polonia sub Henrico Valesio»).

Використання цієї частини праці дещо утруднює той факт, що автор не подає описів бібліографічних джерел своїх перекладів. На щастя, це питання цілком усуває другий том видання, що містить оригінальні тексти, котрі стали підставою для перекладів (разом із відповідним описом), і навіть давніші переклади польські та російські (якщо такі існують, адже частина поданих автором творів уже ввійшла до історичного обігу в польських або російських перекладах головним чином XIX ст.).

Якщо йдеться про підбір текстів, уміщених у рецензованому творі, то я не у змозі оцінити його влучність, оскільки автор декларує, що критерієм цього відбору була по-

треба впровадження до української національної історіографії джерельних свідчень, що ігнорувались або були забуті, але, на думку автора, надзвичайно важливі для переформулювання загальноприйнятої нині схеми тієї самої історіографії. Узагалі, до цієї схеми Д.Вирський ставиться вельми критично.

Натомість оцінювати можна внутрішню єдність цієї вибірки джерел у рамках презентованої автором концепції історії України XVI – першої половини XVII ст. Під цим кутом зору авторська вибірка текстів цілком складає іспит – географічні та геополітичні описи українських земель Речі Посполитої заперечують тезу про трактування їх як польської колонії, реляції про війни з мусульманським світом на українських кордонах Речі Посполитої розміщують Україну в політичному дискурсі Європи, а наведені описи козацтва, які вийшли з-під пера інтелектуальної еліти Речі Посполитої, спростовують стереотип застиглої ворожості шляхетської держави до «плебейського лицарства», осілого на його південно-східних рубежах. Можна, вочевидь, задати собі питання – до якого ступеня цей образ є одностороннім? І хіба не слід прагнути до зрівноваження його в рамках рецензованої праці, оскільки противагою для нього має бути «звичайна схема» сучасної української історіографії? Тому також трактуємо книжку Д.Вирського як важливий і міцний голос у дискусії щодо образу української історії періоду раннього Нового часу, а разом із тим, завдяки джерелознавчій вартості праці, як вихідний пункт для подальших, більш спеціальних, опрацьовань, присвячених «річпосполитській» традиції сучасної України.

Подальших, оскільки, віддаючи слово джерелам, автор обмежив до мінімуму історіографічний аналіз цитованих творів, переходячи до висновків загального та історіографічного характеру. Це викликає, принаймні у мене, почуття певної нестачі, особливо беручи до уваги наведені автором у вступі методологічні мотиви для його праці. З іншого боку, Д.Вирський повторює, що вважає свою книжку *basic book*, а, відтак, першим кроком і фундаментом для більш детальних студій.

Насамкінець кілька дрібніших зауваг. Праця написана живою, полемічною мовою і читається з великою зацікавленістю. Надмірним видається вміщення у примітках змісту деяких історіографічних книжок. Якщо вже автор бажав їх включити до книжки, то вони повинні міститися, радше, у додатках. На визнання заслуговує застосування критичного апарату при виданні джерельних текстів, а також старанний переклад їх українською мовою.

Можна сподіватись, що рецензована праця викличе гарячу дискусію серед українських істориків. Та, зрештою, якщо навіть її тези і будуть спростовані, вона ще довго прослужить як незайвий історіографічний компендіум та вагоме джерельне видання щодо історії ранньомодерної України. Зі свого боку, з нетерпінням чекатиму на наступні праці автора, особливо якщо він вирішить використати для аналізу історичного дискурсу Речі Посполитої XVI–XVII ст. увесь свій методологічний потенціал, яким він, поза сумнівом, володіє, і свідченням чого є рецензована книжка.

*Томаш Вісліч (Варшава, Польща)
(з польської переклав Віталій Тельвак)*

Молчанов В.Б.

Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. – К., 2007 – 113 с.

Відразу ж впадає у вічі, що автор монографії вбачає актуальність досліджуваної наукової проблеми в її співзвучності з нинішніми суспільними процесами в Україні, для осмислення яких необхідно врахувати історичний досвід минулого. Він зокрема переконаний, що «лише дослідження рівня життя та його тенденцій серед окремих соціальних груп в минулому, постійне порівняння історичних даних між собою й з сучасністю та аналіз наслідків окремих урядових рішень в соціально-економічній сфері дасть змогу більш ефективно розробляти й впроваджувати заходи сучасної й майбутньої соціальної політики в Україні» (с.12). Але відправною точкою для такого порівнювання дослідник традиційно обрав 1913 р., що набило оскомину ще у радянській історіографії та особливо пропаганді. Подібний вибір, з іншого боку, не може бути поставлено у вину автору

праці. Адже пострадянською вітчизняною історіографією на сьогоднішній день не обрано й належним чином не обґрунтовано іншу дату, котра могла б слугувати ученим-історикам новою точкою відліку для створення ланцюга відповідних зіставлень.

Дослідження життєвого рівня різних верств і прошарків населення України є порівняно новим напрямком у вітчизняній історичній науці. Тому вчений, який вирішив вивчати цілий комплекс питань, пов'язаних із факторами, що так чи інакше впливали на еволюцію матеріального становища населення, постав перед непростим вибором: піти второваним шляхом, піддавшись спокусі наслідування досвіду зарубіжних істориків, котрі вже мають чималий досвід у розробці даної тематики, чи ж, навпаки, вузьким та тернистим шляхом самостійного дослідження обраної теми? Він, що робить йому честь, обрав другий, складніший, але водночас і перспективніший шлях.

Серед, безумовно, сильних сторін книги є її ґрунтовна джерельна та історіографічна база, опрацьована автором критично, що чітко проявилось зокрема при складанні статистичних таблиць. Так, В.Б.Молчанов не обмежився простим зазначенням джерельної бази, що лягла в основу наведених тих чи інших фактичних даних, а й переконливо показав, які саме матеріали заслуговують на більшу довіру й чому наявна у них інформація є більш достовірною. Всебічне та глибоке оволодіння автором дослідження теми позначилося на стилі його праці, яка написана суто науково, але водночас легко і з цікавістю читається.

Структура монографії логічна й цілком виправдана з наукової точки зору. Назви обох її розділів цілком відповідають їх змісту.

В першому розділі автор аналізує умови служби, зайнятість і доходи чиновників правоохоронних служб на теренах України. Він переконливо показує, що доходи останніх у XIX – на початку XX ст. «цілком залежали від займаної посади, освіти, цивільного та військового чину, вислуги років, досвіду служби тощо» (с.26), й відзначає загалом низький освітній і професійний рівень службовців. Матеріальний статок чиновництва, аргументовано твердить дослідник, визначався не лише розміром посадових окладів, а й значною мірою побічними доходами (різноманітні доплати, корупція, казнокрадство тощо). В монографії наведено цікаві документальні дані про досить гнучку систему плати за службу та про загальну тенденцію зростання посадових окладів, про хабарництво поліцейських і судових чиновників, тюремних наглядачів (с.38–39). Корупцією були заражені всі: від губернаторів до дрібних чинуш. Тому, зазначає дослідник, боротьба з цим явищем «вважалася справою безнадійною» (с.40).

Автор дійшов висновку, що на майновому статусі населення негативно позначилося поступове знецінювання паперових грошей. Від цього потерпали всі у суспільстві. Проте чиновники-правоохоронці мали перед іншими ту перевагу, що отримували своє жалування регулярно й вчасно (с.4–46).

В другому розділі монографії досліджується еволюція споживання чиновниками різних товарів та послуг. У ньому зокрема йдеться про витрати правоохоронцями різних рангів на харчування, констатується факт зростання в їхньому раціоні картоплі, білого хліба, цукру. Автор аргументовано показує існування надмірностей у харчуванні чиновницької верхівки, про зловживання нею алкогольними напоями і наркотиками. Він вважає, що споживчий раціон залежав, головним чином, від товщини гаманця чиновного люду й від коливання цін на продуктовому ринку. Дані про останні на основні продукти харчування дослідник звів у таблиці, котрі стосуються початку XIX, середини XIX та початку XX ст. Зіставивши розмір посадового окладу і цін на основні продукти харчування, В.Б.Молчанов вирахував (з розрахунку на один день) купівельну спроможність окремих чиновників, зокрема городових (с.70). Він дійшов висновку, що на терені України у чиновників правоохоронних установ «проблем із забезпеченням продуктами харчування не було...» (с.71).

Розглянуто в монографії й інші критерії матеріального статку та інших життєвих потреб чиновників правоохоронного відомства – забезпеченість їх житлом, транспортними засобами, одягом і взуттям, медичними послугами, соціокультурними можливостями (дозвілля, розваги, задоволення естетичних, духовних, інформаційних потреб тощо). Загальний висновок автора: рівень забезпечення службовців й цими життєвими благами та кож був у досліджуваній період вищим, аніж рядових споживачів.

Яскраво ілюструє поданий у монографії матеріал низка таблиць та графіків, в яких знайшли своє відображення еволюція обмінного курсу асигнацій на срібну монету у кінці XVIII – першій третині XIX ст., розмір грошового жалування поліцейських чинів, зем-

ські витрати на утримання поліції, динаміка цін на одяг і взуття, предмети розкоші тощо.

Вдало підібрані ілюстрації допомагають читачеві образніше сприйняти зміст монографії й більш чітко уявити життя, роботу та життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні досліджуваної доби.

Рецензованій монографії можна адресувати і певні зауваження. Так, окремі її таблиці містять інформацію, що виходить за тематичні рамки висвітлюваної проблеми. Так, у таблиці 3 (с.28) серед чиновників правоохоронних установ чомусь значаться міський архітектор, його помічник та учень. Ці посадовці могли формально належати до штату поліції, але вони, поза сумнівом, відрізнялися від правоохоронців джерелами й розмірами своїх доходів, відповідно своїх витрат. Думається, варто було б приділити більше уваги питанню забезпечення членів родин чиновників після смерті або ж загибелі годувальників при виконанні службових обов'язків.

Втім, ці зауваги жодною мірою не є принциповими. Загалом маємо добротне та цікаве дослідження актуальної й дискусійної наукової проблеми, котра перебуває на стику кількох гуманітарних наук і фактично тривалий час була однією з «білих плям» у вітчизняній історіографії. Автора ж монографії можна привітати з безсумнівною науковою удачею.

Г.Д.Казьмирчук (Київ), О.О.Крижановська (Київ)

Деревінський В.Ф.

Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К., 2006. – 148 с.

Серед малодосліджених проблем, які потребують нині концептуальних підходів і вироблення свіжого бачення, є історія етнонаціональних відносин, що розвивалися під впливом різних об'єктивних та суб'єктивних (здебільшого ідеологічних) чинників сусперечливо й неоднозначно і, врешті, зумовили сучасне обличчя світу і кожної країни зокрема. Однією з тем цієї проблематики є майже недосліджене питання етнонаціональної політики Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). З огляду на це зацікавлення привертає увагу монографія В.Ф.Деревінського „Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин».

Наукова новизна книги полягає у порушенні недосліджених теоретичних аспектів проблеми, в комплексному вирішенні визначених дослідником цілей і завдань, розв'язання котрих потребувало широкого використання нових фактів та даних, а також їх опрацювання з точки зору сучасної історичної науки.

У монографії здійснено солідний історіографічний огляд, ґрунтовно проаналізовано архівні матеріали, що дозволило автору об'єктивно й неупереджено розглянути зазначену проблему.

Неабиякий науковий інтерес являє те, що в книзі вперше визначено, що після тривалого процесу формування етнонаціональних засад діяльності ОУН та УПА у 1940-х рр. в умовах війни опрацювали цілісну концепцію етнонаціональної політики. Адже, як переконливо доводить дослідник, тогочасний український визвольний рух, що його репрезентували обидві ці інституції, потребував налагодження нормальних відносин із вітчизняними національними меншинами й іншими народами, щоб скоординувати з ними свою боротьбу, отримати підтримку чи доброзичливе або хоч би нейтральне ставлення для звільнення Батьківщини.

Цю концепцію розкрито у другому розділі «Формування засад етнонаціональної політики ОУН(б) і УПА). Вдалим, на наш погляд, є звернення автора до теоретичних напрацювань ідеологів українського націоналізму М.Міхновського, Д.Донцова, Ю.Вассяна, О.Дякова (Горнового), Й.Позичинюка та ін. Важливим є висновок дослідника про те, що в обґрунтованій ними цілісній системі визвольних ідей вагоме місце займають принципи етнонаціональної політики. Він зауважує, що теоретичні основи останньої постійно розбудовувались обома організаціями й поглиблювалися впродовж 1920–40-х років

минулого століття на основі українського національного самосприйняття й сформованого в народі багатовікового досвіду міжетнічного спілкування.

Вивчивши чималу кількість архівних джерел, котрі здебільшого вперше вводяться в науковий обіг, теоретико-ідеологічні праці творців українського націоналізму, В.Ф.Деревінський обґрунтував основні засади та чинники, що були покладені в основу цієї політики.

По-перше, в етнонаціональній концепції ОУН й УПА було чітко обґрунтовано ставлення до нацменшин України, котрим гарантувалися рівні з українцями права. Крім того, в їх програмних документах було задекларовано прагнення налагоджувати відносини з іншими народами і державами на основі взаємоповаги, толерантності, рівноправності та невтручання у внутрішні справи.

Важливою засадою, проголошеною провідниками ОУН і УПА, як зазначає автор, було прагнення до створення фронту спільної боротьби поневолених нацистською і радянською тоталітарними системами народів за своє визволення.

Така етнонаціональна політика, на переконання В.Ф.Деревінського, формувалася відповідно до стратегічної мети ОУН і УПА: виборення й проголошення демократичної, незалежної, соборної Української держави і забезпечення їй гідного місця серед інших народів світу. Відносини між країнами, згідно з цим положенням, повинні ґрунтуватися на обов'язковому дотриманні поваги до права на самовизначення кожної нації, на власні державні утворення на етнографічних землях кожного народу.

Націоналістичні провідники, теоретики й ідеологи були переконані, стверджує дослідник, що цей етнографічний принцип утворення нових держав мав лягти в основу формування тогочасної політичної системи світу. Всі суперечливі питання, що могли виникати під час реалізації цього принципу, повинні були вирішуватися лише шляхом переговорів між зацікавленими сторонами.

Одним із важливих питань, на вивченні котрого автор зосередив свою увагу, було практичне втілення позиції Організації українських націоналістів і Української повстанської армії щодо сусідніх народів та нацменшин, що висвітлюється у розділі «Реалізація етнонаціональної політики ОУН(б) і УПА». Детальний аналіз численних джерел та літератури з цього питання, здійснений дослідником, відзначається глибиною й змістовністю. Це дало йому змогу об'єктивно і неупереджено підійти до з'ясування всіх складних обставин та умов, у яких діяли обидві організації в період Другої світової війни й у повоєнні роки.

В.Ф.Деревінський зазначає, що теоретичні засади етнонаціональної політики ОУН почала практично реалізовувати ще у міжвоєнний період. Сорокові роки стали черговим етапом втілення в життя останньої. На думку автора, і ми цілком її поділяємо, успіхи, досягнуті ОУН(б) та УПА на цій ниві, були наслідком ефективної діяльності їх структурованого розгалуженого агітаційно-пропагандистського апарату, котрий здійснював широкомасштабну популяризацію етнонаціональних ідей українського визвольного руху.

Дослідник цілком вірно наголошує, що цей вид практичної діяльності був для учасників цього руху так само важливим, як і бойові дії, а на окремих етапах боротьби мав пріоритетне значення. Саме завдяки широкій агітаційно-пропагандистській роботі він знаходив підтримку серед українського населення, особового складу національних формувань, що діяли у складі вермахту, народів-сусідів.

Обґрунтованими можна вважати висновки автора про те, що практичне використання принципів цієї діяльності посилювало боротьбу ОУН і УПА. Крім того, були закладені підвалини співпраці й взаєморозуміння з представниками інших народів, оскільки в складі УПА було створено значну кількість інонаціональних військових загонів. Було підписано зокрема договір про співпрацю з угорською армією. Своєю виваженою етнонаціональною політикою провідники ОУН й УПА сприяли створенню серед різних народів позитивного образу українців – борців із нацистським і радянським тоталітаризмом.

Аналізуючи особливості, механізми реалізації етнонаціональної політики, дослідник, спирається на конкретні фактологічні дані, почерпнуті з архівних фондів та надрукованих джерел. Він детально зупиняється на чинниках, котрі не сприяли цілковитій реалізації провідним активом ОУН(б) і УПА етнонаціональної політики як у воєнний період, так і в повоєнний час.

Завдяки поглибленому аналізу і систематизації широкого фактичного матеріалу, зваженості оцінок автор зробив низку самостійних наукових узагальнень, чим, зважаючи на важливість теми, заклав певні основи для розширення знань із ряду ключових аспектів проблеми.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані під час розроблення принципів сучасної етнопонаціональної державної політики України, а також у теоретичних працях з її історії, в навчальному процесі та виховній роботі.

В.І.Кучер (Київ)

Попова Т.Н.

Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.

Попова Т.М.

Историография в особах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одеса: Астропринт, 2007. – 536 с.

Напередодні 145-літнього ювілею Одеського університету й до 75-ліття з часу заснування історичного факультету як його самостійної структури вийшла друком монографія професора кафедри історії нового та новітнього часу зарубіжних країн ОНУ ім. І.І.Мечникова, кандидата історичних наук Т.М.Попової «Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета».

Авторка присвятила своє дослідження проблемам дисциплінарної історії науки й регіональної історіографії. Структура книги, котра включає сім розділів, передбачає розгортання цих взаємопов'язаних ліній у площинах теоретичній та конкретно-історіографічній.

Теоретичні питання представлено переважно в 4-х «Екскурсах», що зачіпають проблеми категоріального апарату історіографічних досліджень. На підставі глибокого аналізу філософської, історичної та наукознавчої літератури дано пояснення таких понять, як «історіографічний процес», «наукова дисципліна», «процес дисциплінарності», «історія історіографії», «історіографічна модель», «наукове співтовариство» й ін.

Авторкою розроблено методологічно продуктивну модель історіографічного процесу, котра дозволить здійснювати параметричний аналіз конкретної ситуації. Вперше проаналізовано концепції генезису історіографії як наукової дисципліни у російській та українській літературі (Р.А.Киреева, І.І.Колесник) і запропоновано авторську модель її дисциплінарної історії.

Важливим уявляється звернення вченої до традицій категоріального апарату – порівняльного аналізу застосування аналогічної термінології в різних значеннях у вітчизняній, російській та західній дослідницьких практиках. Заслужують на увагу запропоновані варіанти змістовного наповнення таких категорій (вони надзвичайно важливі для розвитку сучасної вітчизняної науки), як «Историография в Україні», «Українська історіографія», «Историография истории Украины».

Оптимальною є і друга авторська модель історіографічного аналізу – біоісторіографічного (додаток до 7 розділу), котра надасть можливість дослідникам (особливо молодим) проводити багатовимірне вивчення біографії університетських учених ХІХ – початку ХХ ст.

Конкретно-історіографічну проблематику представлено в першому розділі, присвяченому аналізу проблемно-дисциплінарної структури історичних досліджень у Новоросійському університеті. При цьому особливо виділено питання про діяльність Історико-філологічного товариства при останньому, про становлення україністики та історіографії як навчальної й наукової дисципліни. Даний матеріал дозволяє системно представити розвиток історичних досліджень в університеті, по-новому оцінити значення наукових розвідок учених, їх місце та роль у загальноєвропейському історіографічному процесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дослідити наступність і розрив наукових традицій від 60-х рр. ХІХ ст. до сьогодення.

П'ятий та шостий розділи присвячено життю й творчості професорів-істориків Новоросійського університету – О.І.Маркевича, П.М.Біцилли, Е.М.Щепкіна і В.Е.Крусмана.

«Портрети» вчених мають самотутнє композиційне рішення, характеризуються текстовою специфікою. Авторці вдалося представити індивідуальну неповторність кожної особистості, розкрити особливості творчого шляху істориків та їхньої наукової спадщини. Водночас визначено типологічні риси, характерні для представників професорської корпорації Новоросійського університету. Авторське рішення «образів» учених засноване на аналізі оригінального матеріалу, котрий уперше вводиться до наукового обігу. Біографічна канва розглядається в контексті життя історико-філологічного факультету й університету у цілому: наведено цінні відомості про навчальний процес, про склад професорів і викладачів, посадову ієрархію, специфіку фінансового забезпечення кадрів, нормативи академічної кар'єри тощо.

Особливо слід сказати про розділ, присвячений П.М.Біциллі. По суті – це перша систематизація матеріалу, яка дозволила автору дати реконструкцію одеського періоду в житті вченого. Це надзвичайно цінний досвід біоісторіографічного аналізу, оскільки численна література, присвячена біографії вченого, – та, що з'явилася за останні двадцять років, – містить масу помилок, неточностей і відзначається відсутністю уявлення про перше сорокаліття його життя. Глибоко й ґрунтовно розглянуто питання про створення, можна сказати, головної книги П.М.Біциллі – «Очерки теории исторической науки» (Прага, 1925). Авторкою наведено нові дані (на основі аналізу епістолярного матеріалу – листування його з О.В.Флоровським) про перебування П.М.Біциллі у Сербії, його оточення, психологічний стан вченого, роботу над «Очерками...». Заслуговує на увагу детальний авторський аналіз тексту цієї дуже складної теоретичної праці. Здається, можна твердити, що в сучасній літературі – це перше таке глибоке та всебічне осмислення теоретико-методологічних позицій П.М.Біциллі, наукових і світоглядних настанов останнього, особливостей його стилю мислення й історіописання.

Своєрідна структура книги – сполучення теоретичних та конкретно-історичних розділів – лише підкреслює оригінальність композиційного рішення, органічність різних аспектів розгляду головної стрижневої лінії – інституціонального процесу історії історичної науки (котрий авторка ототожнює з перетворенням історіографії в наукову дисципліну) у контексті регіональної специфіки.

Дослідницька самотутність виявилася ще в двох розділах книги, які звичайно відзначаються стандартним рішенням: це вступна і заключна частини. Можна твердити, що ці розділи, не виключаючи їхнього функціонального призначення (авторська «заявка» й «висновки»), уявляються як цілком самостійні опуси із значним теоретичним навантаженням.

Привабливими є багато з положень автора: про нелінійність історіографічного процесу та його складових; постійну повторюваність епістемологічних проблем у новій «термінологічній оболонці»; невичерпність у конкретну епоху певних ідей і методів; «свідомий еkleктизм», правомірність створення різних моделей одного й того ж самого об'єкта та ін. В цьому ключі є цілком виправданою і своєрідною авторською манерою «недомовленості»: це не лише показник поваги до читача – надання йому права на власне судження, але й переконаність автора у тому, що категоричність у пізнавальному процесі – річ не зовсім коректна.

Українська історіографія поповнилася прекрасною книгою, але непростюю для читання. Враховуючи те, що її читачами будуть слухачі лекційного курсу з історіографії, котрий читає Т.М.Попова в Одеському університеті, а також студенти та аспіранти інших вузів, не завадило б додати до книги термінологічний словник.

На закінчення рецензії, можна сказати, що монографія Т.М.Попової – не традиційне видання. Воно багато у чому ламає стереотипи історіографічного дискурсу й як таке дасть поштовх його подальшому оновленню.

Л.В.Пирогова (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

С.В.Віднянський (Київ, Україна), Ст.Конечний (Кошице, Словаччина)

КОНФЕРЕНЦІЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ Й УСТАНОВЧЕ ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ ТА СЛОВАЧЧИНИ

9–10 червня 2008 р. у конгресовому центрі «Академія» Словацької академії наук (САН), що розташований у невеличкому селищі Стара-Лесна поблизу мальовничого підніжжя Високих Татр, відбулася міжнародна наукова конференція «Українська повстанська армія в післявоєнному розвитку Карпатського регіону: бандерівці – факти, міти та легенди». Організаторами конференції виступили Інститут суспільних наук САН (Кошице), факультет гуманітарних наук Університету Матея Бела (Банська-Бистриця) та Державний архів Закарпатської області (Ужгород). Відкрив захід голова організаційного комітету, директор Інституту суспільних наук САН *Мар'ян Гайдош*. Із вітальним словом до учасників звернулися генеральний консул України в Пряшеві *Євген Перебийніс* та народний депутат України, радник президента України *Станіслав Аржевітін*, завдяки спонсорській підтримці якого на конференцію у Словаччину змогли прибути науковці з України.

Усього в роботі конференції взяли участь 38 учених-істориків із чотирьох країн – Чехії, Польщі, України та Словаччини. Ними було виголошено 24 наукові доповіді, присвячені політичним, ідеологічним, міжнародним та військовим аспектам утворення й діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) та еволюції оцінок українського національно-визвольного руху наприкінці і після завершення Другої світової війни. За тематичним спрямуванням доповіді були поділені на шість проблемних блоків.

Робота першого з них розпочалася доповіддю д-ра іст. наук *Степана Віднянського* з Інституту історії України НАН України (Київ) про український національно-визвольний рух у контексті міжблокового протистояння у світі часів розгортання «холодної війни». Представник цього ж інституту д-р іст. наук *Олександр Лисенко* присвятив свою доповідь репресивній практиці радянських спецслужб щодо ОУН та УПА на землях Західної України. Канд. іст. наук *Станіслав Конечний* з Інституту суспільних наук САН зробив цікаву спробу провести паралелі між українським і словацьким національно-визвольними рухами ХХ ст.

Нові й маловідомі конкретно-історичні аспекти проблематики висвітлили у своїх доповідях інші учасники конференції з України. Якщо канд. іст. наук *Володимир В'ятрович* та *Ярина Ясиневич* з Українського інституту національної пам'яті (Київ) зупинилися на характеристиці закордонних рейдів УПА після закінчення Другої світової війни, то народний депутат України *Станіслав Аржевітін* ознайомив учасників конференції з новими документами радянських спецслужб про діяльність УПА, а директор Державного архіву Закарпатської області, канд. іст. наук *Михайло Делеган* охарактеризував основні типи документів про діяльність ОУН і УПА в Закарпатті. Окрім того, ним була представлена невелика експозиція копій оригінальних документів із тематики, що зберігається у фондах державного архіву в Ужгороді.

Окремим блоком на конференції були представлені доповіді щодо військових аспектів діяльності УПА в Польщі та Чехословаччині. Зокрема, *Єрем'яз Шлінець* з Академії національного оборони (Варшава) проаналізував деякі акції польської армії проти УПА, а *Анджей Олейко* з Інституту історії Жешувського університету зупинився на участі польської авіації в акціях проти УПА у 1946–1947 рр. *Ян Штайгл* з Інституту воєнної історії (Братислава) охарактеризував дії чехословацької армії проти загонів УПА у 1945–1947 рр., а його колега по інституту *Алекс Маскалік* – командний склад підрозділів чехословацької армії, що брали участь у боях проти УПА. На особливостях використання армії і підрозділів національної безпеки проти українських повстанців у Словаччині у 1947 р. зупинився *Петер Мічко* з Інституту науки і досліджень Університету Матея Бела (Банська-Бистриця).

Окремим блоком на конференції були розглянуті деякі специфічні риси українського національно-визвольного руху і акцій УПА у повоєнний період у регіонах, що безпосередньо межували з центрами опору. *Богдан Халчак* з Інституту політології Зеленогурського університету у своїй доповіді зупинився на ставленні польських лемків до УПА, а *Ян Пісулінський* з Інституту історії Жешувського університету розкрив вплив діяльності ОУН і УПА на переселення українців із Польщі до України в 1944–1946 рр.

Польський антикомуністичний опір у Чехословаччині в контексті діяльності УПА був темою доповіді *Їржі Плахега* з Інституту воєнної історії (Прага). А *Ян Куке* із Масариківського університету (Брно) з використанням регіональних джерел зупинився на перебуванні підрозділів УПА у Пів-

денній Моравії з метою дістатися далі на Захід. Темою доповіді канд. іст. наук *Наталії Рубльової* з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України було питання взаємовідносин українського національного руху і католицької церкви в Закарпатті у 1945–1949 рр.

Наступний блок доповідей на конференції об'єднувала тематика перебування й діяльності окремих підрозділів УПА у Словаччині. Канд. іст. наук *Михал Шмігель* з факультету гуманітарних наук Університету Матея Бела (Банська-Бистриця) розкрив розмаїття оцінок діяльності УПА у Словаччині. Його колега з того ж університету *Мірослав Кметь* зупинився на рефлексіях українського націоналістичного руху у Чехословаччині в літературі. *Марек Сирни* з Музею Словацького національного повстання (Банська-Бистриця) ознайомив учасників конференції з оригінальними матеріалами слідства щодо діяльності бійців УПА, які були заарештовані на території Чехословаччини у 1947–1948 рр. Представниця Інституту суспільних наук САН (Кошице) *Яна Шишкова* у своєму виступі довела відсутність доказів зв'язку між акціями УПА й антисемітськими проявами у Словаччині.

Останній блок виступів на конференції був орієнтований на висвітлення конкретних акцій, подій і дій окремих членів УПА на території Словаччини. *Мірослав Бураль* з Управління національного парку «Полоніни» (Стакчине) на основі мемуарних та інших джерел зупинився на прикладах убивств в Уличській долині у грудні 1945 р., що викликали великий розголос у Чехословаччині, утім не були досконало розслідувані і приписувалися до «злочинів УПА». Голова Асоціації українців Словаччини *Микулаш Мушинка* з Пряшева ознайомив учасників конференції з результатами власних науково-пошукових досліджень про життя, боротьбу і смерть сотника УПА Степана Стебельського (Хріна), який загинув і похований у моравському селі Погорелице. *Мар'ян Гайдош* з Інституту суспільних наук САН (Кошице) у своїй доповіді зупинився на арешті, допитах і подальшій долі керівника однієї з найвідоміших сотень УПА Володимира Щегельського (Бурлаки). А *Олександр Мушинка* з Пряшевського університету подав інформацію про відображення й оцінки діяльності УПА на Інтернет-серверах у Чехії та Словаччині.

Усі виголошені на конференції доповіді були підготовлені на високому науковому рівні та внесли чимало нового у вивчення історії українського національно-визвольного руху, зокрема у з'ясування зовнішньополітичної стратегії та практики боротьби й діяльності УПА у 1943–1949 рр. Зрозуміло, що вони викликали багато запитань й ініціювали наукові дискусії, в яких найактивнішу участь узяли українські вчені, зокрема *В.В'ятрович*, *О.Лисенко*, *О.Рубльов* та ін. Утім, незважаючи на певні розходження щодо оцінок історичних подій, пов'язаних із діяльністю ОУН і УПА, у цілому конференція відбувалася творчо, коректно, у толерантній атмосфері взаємного порозуміння.

У ході конференції, зокрема, з'ясувалося, що незважаючи на безперечні здобутки насамперед сучасної української та польської, а також чеської та словацької історіографії у галузі дослідження цієї надзвичайно складної й контраверсійної проблематики, ще чимало важливих і цікавих питань, пов'язаних із діяльністю ОУН і УПА, залишаються відкритими. І хоча сьогодні фактографічне опрацювання проблеми забезпечене обширною джерельною базою, зокрема оприлюднені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, усе ж існує ще багато неточних, неповних та спотворених даних, які є певною перешкодою для об'єктивних оцінок та узагальнень.

На думку учасників міжнародної наукової конференції особливої уваги заслуговують, наприклад, подальші дослідження воєнних аспектів діяльності підрозділів УПА, адже в публікаціях із цієї теми можна зустріти чимало хибних тверджень, невірні назви військових частин, різну кількість підрозділів і помилкові дані про їх склад під час боїв та рейдів. Було висловлено переконання, що наявність у країнах регіону значного обсягу різноманітних джерел про дії УПА дозволяє поглибити дослідження у цьому напрямі.

Як перспективний оцінюється напрям розширення й конкретизації досліджень щодо ставлення різних церковних конфесій до ОУН і УПА в окремих регіонах, де діяли українські повстанці. Ідеться насамперед про греко-католицьку церкву, яка на різних етапах українського національно-визвольного руху по-різному ставилася до повстанців.

Потребують подальшого поглибленого вивчення також еволюція ідеологічних засад післявоєнної боротьби й діяльності українських самостійників, вплив міжнародних чинників на боротьбу за розв'язання українського питання та деякі інші аспекти проблематики.

У цілому, при підбитті підсумків конференції її учасники відзначили плідність дискусій і висловили сподівання, що всі наукові установи й окремі дослідники історії ОУН і УПА будуть шукати нові можливості й ефективні форми для продовження вивчення цієї важливої проблематики, а свої результати порівнюватимуть та обговорюватимуть із метою здобуття об'єктивних знань.

Слід відзначити, що напередодні відкриття конференції задля широкого й об'єктивного ознайомлення словацької громадськості з історією виникнення і боротьбою ОУН і УПА за українську державність, українські історики *В.В'ятрович*, *С.Віднянський*, *О.Лисенко*, *Н.Рубльова* та

О.Рубльов дали розгорнуті інтерв'ю і наукові коментарі Словацькому телебаченню у зв'язку з підготовкою документальної стрічки про Українську повстанську армію та її рейди по території Словаччини.

У рамках роботи міжнародної наукової конференції «Українська повстанська армія у повоєнному розвитку Карпатського регіону» у Словаччині відбулася ще одна важлива подія, спрямована на поглиблення українсько-словацького наукового співробітництва – установче засідання Комісії істориків України та Словаччини.

Необхідність створення двосторонніх міжнародних комісій істориків обговорювалася в Україні давно, зразу ж після здобуття нашою країною незалежності. При цьому враховувалися і довголітній досвід плідного співробітництва між істориками України і зарубіжних, насамперед сусідніх, держав, і необхідність об'єднання зусиль науковців країн Центрально-Східної Європи для об'єктивного висвітлення багату в чому спільного історичного минулого народів регіону, і потреба мати власний для кожного із його народів погляд на історію сусідніх народів і т.п.

Утім, через різні причини процес створення таких комісій в Україні затягнувся – на початку 1990-х рр. була створена лише українсько-польська комісія істориків, яка успішно діє і сьогодні. Лише у 2005 р. була створена Комісія істориків України та Угорщини, у 2006 р. – Комісія істориків України і Болгарії, і, нарешті, згідно з рішенням керівництва НАН України та САН у 2008 р. була створена Комісія істориків України та Словаччини, перше організаційне засідання якої і відбулося під час міжнародної наукової конференції у Словаччині. У ньому взяли участь члени комісії – відомі словацькі історики *Мар'ян Гайдош* (голова), *Міхал Даниляк*, *Любіца Гарбульова*, *Станіслав Конечний*, *Петер Шворц*, *Міхал Шмігель* та їх українські колеги – *Степан Віднянський* (заст. голови), *Михайло Делеган*, *Олександр Лисенко* та *Олександр Рубльов* (через об'єктивні причини в засіданні не зміг узяти участь голова української частини Комісії істориків України та Словаччини, заступник директора Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України *Олександр Реснт*).

Учасники засідання обговорили основні напрями і форми розгортання діяльності Комісії істориків України та Словаччини. Зокрема, були визначені наукові проблеми, які становлять взаємний інтерес для істориків обох країн:

- результати та перспективи наукових досліджень питань української історії у Словаччині і словацької історії в Україні;
- історія, становище та перспективи розвитку української національної меншини у Словаччині та словацької в Україні, їх місце і роль у словацько-українських відносинах;
- русинська проблема та її вплив на українсько-словацькі взаємини;
- проблеми української міжвоєнної еміграції у Словаччині, словацьких і чеських «оптантів» в Україні;
- українсько-словацькі відносини: історія та сучасність;
- демократичні зміни у Словаччині та Україні на межі ХХ і ХХІ ст.: етнополітичні аспекти.

До речі, останню проблему як спільний проект між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом суспільних наук САН включено до робочої програми співробітництва між Національною академією наук України та Словацькою академією наук на 2008–2010 рр.

Серед ефективних форм співпраці, крім проведення щорічних спільних наукових конференцій, члени Комісії дійшли згоди про необхідність підготовки та видання науково-популярних праць з історії Словаччини українською мовою і з історії України – словацькою, збірників документів з історії українсько-словацьких відносин, організацію тематичних круглих столів та семінарів у вищих навчальних закладах обох країн та ін.

Наступне засідання Комісії істориків України і Словаччини заплановано провести в Україні у першому півріччі 2009 р. на базі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.Сковороди.

М.В.Михайлюк (Київ)

II ВСЕУКРАЇНСЬКІ ДРАГОМАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ

14 березня 2008 р. в Інституті історичної освіти (ІО) Національного педагогічного університету (НПУ) ім. М.Драгоманова (Київ) відбулася II всеукраїнська наукова конференція молодих учених, на якій розглядалися актуальні проблеми вітчизняної й світової історії. Її організувала кафедра джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін за підтримки Інституту історії НАНУ. Фо-

рум зібрав широке коло молодих науковців (студентів, магістрантів, аспірантів, кандидатів наук) з усіх регіонів України.

Відкриття конференції та її пленарне засідання відбулося в актовому залі ПО НПУ. З вітальним словом до учасників форуму звернувся проректор із наукової роботи університету ім. М.Драгоманова, д-р філософ. наук, проф. *Г.І.Волинка*, котрий розповів про історію становлення НПУ, зокрема історичного факультету, що згодом став ІО; а також директор Інституту історичної освіти, д-р іст. наук, проф. *О.О.Сушко* і завідувач кафедри джерелознавства й спеціальних історичних дисциплін цього ж Інституту, д-р іст. наук, проф. *О.В.Потильчак*.

З науковими доповідями виступили провідні фахівці Інституту історії НАН України. Заступник директора інституту, чл.-кор. НАНУ, д-р іст. наук, проф. *О.П.Реєнт* зробив історичний зріз життєвого та творчого шляху відомої поетеси, публіциста, громадського діяча Лесі Українки (Лариси Косач) – племінниці М.Драгоманова. Провідний наук. співроб. відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії НАНУ, д-р іст. наук, проф. *В.І.Марочко* озвучив проблему, що викликала у світовій суспільній думці значний ідеологічний та науковий резонанс, проаналізувавши сучасні історіографічні рефлексії в західній і вітчизняній історичній науці й дискусії довкола політико-правової оцінки голодомору 1932–1933 рр. в УСРР. Доповідач наголосив, що останній як акт геноциду проти українського народу визнали 15 країн світу, незважаючи на опір окремих із них.

Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАНУ, д-р іст. наук, проф. *О.Є.Лисенко* зосередив увагу на методологічних проблемах та малодосліджених аспектах історії УРСР воєнної доби. Зокрема доповідач наголосив на потребі глибокого дослідження тем, пов'язаних з оstarбайтерами, військовополоненими, релігійним життям у роки війни, реабілітацією репресованих (як цілих народів, так й окремих осіб) в епоху сталінізму, самостійницьким рухом. *О.Лисенко* закликав аудиторію не плутати міф і реальну подію, розрізнити «правду-істину» та «правду одного факту», зважати на те, що не завжди міф є носієм негативного потенціалу, а здатен формувати й позитивний героїчний образ війни. Доповідач також зупинився на проблемах використання термінологічного апарату.

Подальша робота конференції проходила у семи секціях, на котрих обговорювалися малодосліджені сторінки минулого України в контексті світової історії, починаючи зі стародавніх часів до початку нового тисячоліття. Увагу молодих науковців було зосереджено на недостатньо висвітлених питаннях археології, медієвістики, біографістики. Потужний імпульс для подальших наукових досліджень надали ґрунтовні історіографічні та джерелознавчі розвідки учасників форуму. З кожного блоку тем, представлених на конференції, відбувся жвавий обмін думками, який часом набував ознак дискусії.

На секції «Археологія. Стародавня історія. Медієвістика. Ранній модерний час» (керівники – к.і.н., доц. *В.В.Крижанівська*, к.і.н., доц. *Р.Г.Шишкін*) розглядалися питання, пов'язані з дослідженням поховань катакомбної культури на Криворіжжі, існуванням у середньовічній Європі гендерної проблеми, вихованням дитини в добу Просвітництва. Магістрант Інституту історичної освіти НПУ ім. М.Драгоманова *О.Шапецький* проаналізував міжнародні відносини української шляхти в II половині XVI – I половині XVII ст. Аспірант Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАНУ *Я.Пилипчук* ознайомив із маловідомими епізодами монгольського завоювання Північного Кавказу і Приазов'я впродовж 1237–1239 рр.

В роботі секції «Питання історії України та всесвітньої історії XIX – початку ХХ ст.» (керівники – к.і.н., доц. *Н.В.Руденко*, к.і.н., викладач *Р.А.Сегеда*) взяли участь 10 молодих істориків із різних куточків України. Присутні заслухали доповіді студентів історичного факультету Житомирського державного університету ім. І.Франка й Інституту історичної освіти НПУ про участь волинських селян у польському повстанні 1863–1864 рр., діяльність у той час судових органів Волинської губернії, ставлення М.Драгоманова до проблем європейського соціалізму і його роль у формуванні ідеології політичних партій Наддніпрянської України. Магістрант Інституту історичної освіти НПУ *М.Срібна* простежила еволюцію ірландського національно-визвольного руху. Аспіранти Інституту української філології НПУ ім. М.Драгоманова, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка зосередили увагу на взаємодії земських установ та державної адміністрації правобережних губерній України (*О.Огієнко*), антиукраїнських виступах *П.Струве* (*І.Демуз*) і проблемі становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині (*А.Католик*) тощо.

Третю секцію «Україна і світ у першій половині ХХ ст.» (керівники – к.і.н., доц. *К.П.Двірна*, асист. *О.О.Сапотницька*) було представлено 12 доповідями. Студентки історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету зробили спробу компаративного аналізу «Статуту про державний устрій, права і вольності» УНР (28 квітня 1918) та Конституції України (28 червня 1996), а також проаналізували зовнішню політику урядів УНР, Гетьманату й Директорії. Магістран-

ти Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова озвучили проблему європейського економічного співробітництва у політичних дискусіях 20-х рр. ХХ ст. (*О. Мальований*), розвитку освіти в нацистській Німеччині (*Л. Пригодська*). Канд. іст. наук, доц. *К. Двірна* та аспірант *Є. Костюк* охарактеризували діяльність учительських і робітничих профспілок у період національно-визвольної боротьби й у перші роки встановлення радянської влади в Україні.

У роботі секції «Актуальні проблеми історії Другої світової війни (1939–1945)» (керівники – к.і.н., доц. *І.Г. Ветров*, к.і.н. *М.В. Михайлюк*) в основному взяли участь молоді науковці Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова. Студенти проаналізували використання праці німецьких та польських військовополонених у СРСР протягом 1939–1945 рр., фінансову реформу *Е. Коха* від 4 липня 1942 р. Магістрант *А. Проненко* зупинився на юридичних питаннях відповідальності військових злочинців у СРСР протягом 1941–1955 рр. Аспірантка *Н. Саєнко* виокремила особливості організаційно-кадрового забезпечення табірної системи Управління у справах військовополонених та інтернованих (УСВІ) НКВС на території УРСР восени 1939 р. Канд. іст. наук *М. Михайлюк* акцентувала увагу на вертикально-горизонтальній структурі німецького військово-поліцейського управління в окупованій Україні.

На секції «Історія постіндустріального суспільства (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)» (керівники – к.і.н., доц. *В.І. Абакумова*, к.і.н., доц. *Т.Ю. Анпілогова*) студенти Інституту історичної освіти НПУ здійснили наукову реконструкцію основних напрямів зовнішньої й внутрішньої політики Росії протягом ХХ ст., прослідкували процес запровадження євро і його наслідки. Магістранти цього ж вузу проаналізували ідею самостійності України у програмі УРСР (*В. Падалка*), особливості формування багатопартійної політичної системи в нашій державі наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. (*С. Воронов*), регіонально-економічну інтеграцію України у світове співтовариство (*Т. Хавер*) тощо. Аспірант Криворізького державного педагогічного університету *Р. Шляхтич* охарактеризував повоєнну антирелігійну політику радянської влади щодо української греко-католицької церкви. Канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету *Т. Анпілогова* зосередила увагу на організації літнього відпочинку та оздоровлення молоді Донбасу в 60-х рр. минулого століття.

На секції «Історіографія і джерелознавство» (керівники – к.і.н., ст. викладач *М.К. Кеда*, к.і.н., викл. *І.О. Шандра*) було заслухано 12 доповідей та повідомлень. Студенти Інституту історичної освіти НПУ й історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка представили доповіді про відображення українського козацтва у творчості письменника *П. Куліша*, українознавчі студії південно-західного відділу Російського географічного товариства, вплив західної дипломатії на трансформаційні процеси в Османській імперії, новітню історіографію історичних поглядів *В. Липинського* і конфлікт між світською та духовною владою в середньовічній Європі.

Магістранти історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету й Інституту історичної освіти НПУ проаналізували історіографічні аспекти проблеми утворення централізованої держави у Франції (*М. Петришин*), відображення містики в середньовічних джерелах (*І. Беззубенко*) і дослідження школи «Анналів» (*К. Кривонос*). Аспіранти Луганського національного педагогічного університету та Уманського державного педагогічного університету представили дипломатичне листування Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини як джерело дослідження історії українсько-німецьких відносин навесні 1918 р. (*У. Єловських*), а також історіографію проблеми реформування народної освіти в Україні у добу «хрущовської відлиги» (*Ж. Кукуруза*). Кандидати історичних наук доповіли про діяльність часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я кінця ХІХ – початку ХХ ст. (*І. Шандра*) і наукову спадщину *М. Петрова* (*М. Кеда*).

На секції «Історична біографістика» (керівники – к.і.н., доц. *Г.В. Стрельський*, викл. *А.Б. Кліш*, асист. *С.М. Горобець*) досить цікавими виявилися наукові розвідки студентів Інституту української філології НПУ ім. М. Драгоманова про громадсько-політичну діяльність *В. Винниченка* у Франції та науково-організаційну роботу *А. Кримського*. Магістранти Інституту історичної освіти *В. Франчук* і *В. Ковальчук* представили доповіді про Нестора Махна й мистецький феномен кінорежисера *О. Довженка*, що працював в умовах радянського тоталітаризму. Аспірант Чернігівського державного педагогічного університету *С. Горобець* зосередив увагу на біографії сотника Чернігівського полку *І. Крашевського*.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій підбили підсумки роботи наукового заходу, відзначивши високий рівень доповідей та повідомлень молодих учених, широкий спектр питань, винесених на розгляд конференції, бажання молоді працювати на творчій ниві. Організатори форуму висунули ідею створити спеціальний інтернет-сайт, котрий би містив інформацію про вже затверджені в Україні теми кандидатських дисертацій для орієнтації магістрантів і аспірантів у виборі актуальної тематики для своїх праць й уникнення їх дублювання. Доповіді учасників конференції заплановано опублікувати у збірнику статей університету.

В.П.Швидкий (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК С.І.БІЛОКОНЯ

До недавнього часу для українського фахового історика достатніми вважалися наявність природних здібностей та практичного вміння викладати факти з минувшини «відповідно до вимог». І лише намагання дотримуватися правди давало можливість небагатьом правдолюбам лишатися на магістральному напрямку історичної науки, подавати осучаснені трактовки тих чи інших подій з історії України.

Європейська постмодерна історіографія, стрімкий розвиток наукових тенденцій третього тисячоліття й мінливість розвою вітчизняної історичної науки уможливили існування в її ареалі переважно молоді, відкритої до світових надбань і новітніх тенденцій та технологій академічної творчої молоді. Останнє десятиліття якраз і відзначилося суперечливими взаємодіями процесами цих угруповань у середині вітчизняної історичної науки.

Саме на тлі такої взаємодіючої співпраці й з'являються постаті, котрі через усі зміни та ретушування вітчизняних історичних тенденцій пронесли кривну громадянську позицію, свою наукову переконаність у необхідності відстоювання і доведення скрупульозною працею вченого існування й розвитку засадничих чи спеціальних напрямків досліджень.

Із цих небагатьох ми з гордістю виокремлюємо творчий та життєвий шлях Сергія Івановича Білоконя – 1 липня 2008 р. йому виповнилося 60 років!

Громадське і наукове життя вченого виявляється напрочуд багатим на значущі події з царини вітчизняної історії й культури, а біографія стала предметом не одного дослідження. Проте, на нашу думку, важливим є згадати його перші самостійні кроки як громадянина і вченого. Батьківська (а батько – відомий учений-ботанік) наукова стега рано прищепила інтерес до дослідницької діяльності, а шістдесятницька юність остаточно визначила тематичну та ідеологічну спрямованість філологічних, а згодом й історичних наукових розробок С.Білоконя. Саме таке поєднання дало можливість вивчати безліч культурологічних аспектів української минувшини. У радянські часи розробки деяких із них часто могли призвести до небажаних результатів. До того ж із 1963 р. С.Білоконя брав участь у діяльності київського Клубу творчої молоді – організації, навколо котрої гуртувалися тоді шістдесятники. Там він познайомився з Аллою Горською, Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Галиною Севрук, Людмилою Семикіною та іншими діячами вітчизняної культури, імена яких відомі сьогодні всій Україні. Їхня дружня підтримка остаточно визначила поле майбутніх історичних досліджень. Досить згадати перші його публікації про репресованих діячів української культури: Степана Таранушенка, Михайла Бойчука, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Федора Ернста, Василя Базилевича, Вероніку Черняхівську й інших, котрі почали виходити друком ще з 1969 р.!

Першим його значним історико-культурним зацікавленням став Георгій Нарбут, із сином якого С.Білоконя познайомила А.Горська. За твердженням історика І.Грича, саме цей мистець надихнув вченого до перших самостійних архівних пошуків, до збирання раритетних друків і рукописів. Копітки дослідження принесли свої результати. У 1968 р. написана українською мовою студентська праця С.Білоконя «Віхи життя і творчості засновника української радянської графіки Г.Нарбута» на Всесоюзному конкурсі у Москві отримала медаль «За кращу наукову студентську роботу» (всього по СРСР таких медалей було 8, з них 6 одержали москвичі). Згодом учений започаткував «Нарбутівські читання».

С.І.Білоконя закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1971 р.) та аспірантуру при філологічному факультеті Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова (1974 р.), захистив кандидатську дисертацію «Предмет і завдання літературознавчого джерелознавства» (1978 р.).

Ці перші творчі здобутки остаточно визначили напрямки його наукових уподобань. Значний вплив справили на С.Білоконя два першорядні вчені, дві надзвичайно колоритні особистості – мистецтвознавець Степан Таранушенко й біограф та книгознавець Федір Максименко. Товаришування з ними стало прекрасною науковою школою в галузі історії мистецтвознавства та бібліографії – саме тих дисциплін, де талант Сергія Івановича як науковця розкрився, можливо, найповніше. За підтримки ж академіка Д.С.Лихачова стаття С.Білоконя «Літературознавче джерелознавство» ввійшла до дев'ятого тому «Короткої літературної енциклопедії». 1988 р. опубліковано статтю про Михайла Грушевського, де його діяльність висвітлювалася позитивно.

З 1989 р. Сергій Іванович працює в Інституті історії України НАНУ (старший, провідний, головний науковий співробітник, керівник центру культурологічних студій), де пріоритетними для нього залишаються культурологічні наукові розробки.

У роки української незалежності розкрився талант ученого як джерелознавця. Реконструкція механізму державного більшовицького терору, визначення засобів винищення населення були здійснені на широкій джерельній базі (опрацьовано понад 1500 архівно-слідчих справ, які лягли в основу його докторської дисертації (2000 р.). Монографія «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження» (Київ, 1999 р.) була удостоєна найвищої нагороди держави – Національної премії України імені Тараса Шевченка (2002 р.). «Проблема, важливіша за котру у нас немає», – назвав учений свої міркування з евгеніки та її соціального аспекту – «науки про поліпшення людської породи». Адже протягом значного історичного періоду життєвий шлях українського народу вів до прямого погіршення його людських якостей. 1998 р. С.Білокінь уперше в українській історіографії зв'язав проблеми евгеніки з проблематикою масових репресій і голодомору.

Києвознавство, дослідження з книгознавства й історичної бібліографії, історії української аристократії, культури, церкви, більшовицьких репресій – це лише деякі напрямки масштабних науково-дослідницьких зацікавлень нашого ювіляра!

Як голова Київського наукового товариства ім. Петра Могили (з 1990 р.) С.Білокінь став ініціатором популярної нині серії «Хто є хто в Україні» (перший випуск 1993 р.) і відновив журнал «Наше минуле» (1993 р.); він – автор та науковий консультант енциклопедичних видань (Київ, Москва, Торонто) й науково-популярних фільмів. Видав спомини М.Грушевського (1988–1989 рр.), низку праць С.Єфремова, В.Леніна та ін.; є членом редколегій багатьох авторитетних періодичних видань і наукових збірок статей.

Сергій Іванович Білокінь удостоєний численних академічних та громадських регалій. Зокрема він лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2002 р.), заслужений діяч науки і техніки України (2007 р.), дійсний член Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк, 2006 р.) та кандидат у дійсні члени Російсько-американської академічної групи у США (2000 р.), академік Академії наук вищої школи України (2007 р.) й ін.

Ювілей ученого буде справедливим пов'язати з його багатолітнім родинним оберегом – вельмишановною дружиною Іриною Федорівною. Адже сьогоднішнім упевненим життєвим поступом наш ювіляр багато у чому завдячує терплячості цієї сімейної берегині! Многая літа, Сергію Івановичу! Зі славним ювілеєм!

В.П.Шевченко (Донецьк)

ДО 65-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА П.В.ДОБРОВА

Для багатьох число 13 несе негативне містичне навантаження... Для Петра Васильовича Доброва воно найулюбленіше. Він, попри все, вважає його для щасливим – саме 13 липня у 1943 р., у самий розпал війни, у місті Сніжному він народився. Мабуть, був тут якийсь містичний знак. Петрові не було ще трьох років, коли війна скінчилась, але в його підсвідомості закарбувалися ті трагічні та героїчні часи, що у подальшому визначило його професійну долю, а рівноапостольні святі Петро і Павло визначили, мабуть, його людську сутність. Але про все по порядку.

Багатодітна родина шахтаря, який 40 років без відпусток та відпочинку «на курортах» працював у шахті... Так було прийнято у них у родині – працювати чесно, віддано, як справжній чоловік. Батько Петра, Василь Митрофанович, побудувавши дім, посадивши не одне дерево, народивши й виховавши трьох дочок і сина, прожив нелегке життя. Воював на двох війнах, зовсім молодого людиною був репресований, реабілітований у 1956 р., про що так і не дізнався... До речі, Петро Добров таки віднайшов в архівах СБУ справу свого батька, з якої дізнався, що його сусіди та знайомі не побоялися підписати листа про невинність Василя Доброва. А це на той час дороге коштувало.

Мати, Олександра Яківна, залишившись під час війни без чоловіка, із чотирма дітьми на руках, мабуть, і не думала про те, що вона, як і інші жінки, здійснювала справжній подвиг, оберігаючи своїх дітей, свято вірячи в перемогу свого чоловіка, якого вона віддано чекала з війни. Не думала вона і потім, що професія справжньої матері, хранительки домашнього вогнища є найбільш почесною та важкою. Але про це знав Петро Добров. Він трепетно, із великою любов'ю та повагою ставився до матері. Переїхавши жити до Донецька, завжди знаходив вільну хвилинку, щоби побачитися з нею, допомогти не просто грошима або продуктами, а підтримати своєю увагою, синівською

любов'ю. Тепер він часто каже: «Пізно плакати, коли мати вже піде від нас, треба плакати, турбуватись про неї, поки вона жива. Поки вона жива, ми – діти...».

Дитинство Петра Доброва прийшлося на нелегкі повоєнні роки. Іграшками були кулеметні стрічки, багнети, гільзи від набоїв, яких навколо міста Сніжного, особливо там, де проходив Міус-фронт, на Савур-могілі, було пре достатньо, а улюбленою дитячою грою – «у війну». Можливо, саме звідси любов до воєнної історії?

У шість років Петро Добров пішов до школи. Для того часу це було винятком – дітей віддавали до школи у сім, а часто й у вісім років. Але хлопчик був активний, допитливий, а школа – через дорогу.

Дитинство у багатодітній родині минає швидко. Петрові рано довелося стати до праці. Щоліта працював на сільгоспроботах у радгоспі ім. Челюскінців Шахтарського району Донецької області. «Святим» обов'язком Петра було забезпечити родину помідорами, огірками, баклажанами, цибулею.

Як тільки виповнилось шістнадцять років, пішов працювати поштарем до Сніжнянської контори зв'язку. У вісімнадцять вирішив продовжити шлях батька – улаштувався молотобійцем ділянки електромеханічного відділу шахти Ремівська-Східна №4 тресту «Сніжнянтрацит» міста Сніжного. Але мудрі батьки, не маючи навіть початкової освіти, хотіли бачити своїх дітей освіченими і доклали до цього всіх зусиль.

За лаконічними записами у трудовій книжці Петра Доброва, яку він отримав у шістнадцять років, можна простежити шлях від поштового кур'єра до декана одного з найстаріших та найкращих факультетів Донецького національного університету – історичного, від молотобійця – до завідувача кафедри історії України, від старшини радянської армії – до доктора історичних наук, від «почесного сторожа» (підробляв студентом) – до професора, від бійця студзагонів – до академіка Української академії історичних наук. Що стоїть за цією сухою фіксацією кадрового росту? Успіх? Можливо. Щаслива зірка? Імовірно. Але що таке фортуна без наполегливої праці, без віри у себе і своїх близьких, без великої мети, про яку не просто мрієш, а робиш усе для її втілення?! Петро Добров багато працював і чесно служив, завзято (а відтак відмінно) вчився. Учився все життя. Спочатку на історико-філологічному факультеті Шахтинського державного педагогічного інституту Ростовської області, з якого після служби в армії перевівся на історичний факультет Донецького державного університету. Закінчивши його з відзнакою, учився в аспірантурі, захистив кандидатську. Закінчив докторантуру Московського державного університету ім. М.Ломоносова, захистив докторську. За цими сухими фактами біографії – ціле життя.

Нелегко давалися студентські роки, стипендії на життя не вистачало. Але на шії у батьків Петро не сидів ніколи. Підробляв із товаришами розвантаженням вагонів. Коли закінчив перший курс, пішов працювати в нічну зміну охоронником будівельно-монтажного потягу №387 тресту «Донбас-трансбуд», де пропрацював шість років (ще й три роки аспірантури). Саме звідси – «почесний сторож». Будівельні загони – це окрема сторінка біографії П.Доброва. Географія його трудових звершень як бійця та командира будзагонів, – ілюстрація слів пісні «Мой адрес не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз» (і не тільки): Джети-гора Кустанайської області в Казахстані, Сахалін, Польща, НДР. За активну участь у будівельних загонах Петро Добров нагороджений трьома почесними грамотами ЦК ВЛКСМ, двома почесними грамотами ЦК ЛКСМУ та знаками ЦК ВЛКСМ «За активну роботу у студентських загонах».

Уже студентом Петро Добров визначив для себе майбутнє вченого-історика. Він із першого курсу брав участь у студентському науковому товаристві. У 1967 р. за працю «Прорив Міус-фронту і його значення у визволенні Донбасу від німецько-фашистських загарбників» став лауреатом I Все-союзного конкурсу студентських наукових робіт у Ленінграді. У 1968 р. здобув лауреатство II Все-союзного конкурсу за роботу «Визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників». За активну участь у студентському науковому товаристві був нагороджений почесною грамотою міністерства освіти УРСР. У 1971 р. відбувся всесоюзний зліт студентів у Москві, на який прибуло 2,5 тис. відмінників навчання, ленінських стипендіатів, аспірантів, командирів та бійців студентських будзагонів, комсомольських і профспілкових активістів – посланців з усіх вищих навчальних закладів СРСР. Серед них був і Петро Добров.

Логічним продовженням студентського захоплення стали аспірантура, кандидатська, докторська. Гарний вишкіл пройшов П.В.Добров, працюючи лектором Донецького міського КПУ та старшим викладачем вечірнього університету марксизму-ленінізму при міській партії. Протягом 15 років він був позаштатним лектором Донецького обкому КПУ, заступником голови правління Донецької міської організації товариства «Знання». За ці роки на шахтах, у радгоспах, колгоспах, на підприємствах та в навчальних закладах Донецької області прочитав понад тисячу лекцій із краєз-

навства та міжнародних відносин. Був нагороджений почесними грамотами всесоюзного, республіканського та Донецького обласного товариства «Знання».

Весь цей досвід став у пригоді, коли Петро Добров почав виконувати обов'язки спочатку заступника декана історичного факультету, а після обрання – декана й завідувача кафедри. Тут пригодилися і навички сторожа та будівельника, і партійна дисципліна, і вміння спілкуватися з людьми, і головне – звання Історика з великої букви. Любов до своєї альма-матер, до свого рідного факультету – це у Петра Доброва у крові. Його девіз – «Істфак чемпіон!» – став керівництвом до дії, що успішно втілюється ним разом із дружним колективом студентів та викладачів історичного факультету. Міжнародні студентські та викладацькі наукові конференції, зустрічі деканів історичних факультетів класичних університетів, створення та діяльність інституту історії Донбасу, відкриття та результативна діяльність спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій із трьох спеціальностей – це далеко не повний перелік його ініціатив, підтриманих та втілених разом із колегами-однодумцями. П.В.Добров підготував 27 кандидатів та 10 докторів наук. За свою плідну працю, за заслуги перед наукою П.В.Добров нагороджений двома радянськими медалями. У 2001 р. йому присуджене почесне звання заслуженого працівника освіти України. Того ж року став лауреатом премії імені Д.Яворницького. Нагороджений почесною грамотою Верховної Ради України.

Але не можна самими лише нагородами оцінити те добро, яке несе він людям! Йому, скоріш за все, заздять, але заздять по-доброму. Заздять його оптимізму, любові до життя, вірності своїм ідеалам, кількості друзів. А Петро Васильович Добров і далі робить свою справу – поспішає творити добро, пам'ятаючи слова свого батька: «Яку б посаду не обіймав, завжди залишайся людиною!». Щиро зичимо ювілярові нових творчих звершень та наукових здобутків!

Наукова література, видана Інститутом історії України
НАН України у 2007 р.

Авторські видання

Білокінь С.

Нові студії з історії большевизму I–VIII / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 410 с.

Блануца А.

Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. / Відп. ред. П.Сас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 248 с.

Бойко О.Д.

Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 62 с.

Вирський Д.

Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середини XVII ст.): У 2 ч. / Наук. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч.1. – 326 с.

Вирський Д.

Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середини XVII ст.): У 2 ч. / Наук. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч.2: Додатки. – 175 с.

Вилкул Т.

«Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. / Отв. ред. А.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 387 с. (Ruthenica. Supplementum 1)

Горенко О.

Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: Концептуально-історичні підходи і політична практика: Монографія / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 376 с.

Гуржій О.

Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 82 с.

Зарецька Т.

Юзеф Пілсудський і Україна / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 288 с.

Молчанов В.Б.

Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 113 с.; іл.38

Смольницька М.

Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.) / Наук. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 527 с.

Сосса Р.

Картографування території України від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліографічний покажчик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 240 с.

Тронько П.Т., Симоненко Р.Г., Скляренко Є.М.

О.К.Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки / Наук. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 136 с.

Усенко П.

Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 86 с.

Устименко В.М.

Етнополітичні процеси в Україні на початку XX ст.: стан та особливості. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 82 с.

Колективні видання

Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка: Каталог / Уклад. і авт. вступ. нарису О.Микитенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 210 с.; фот. (Серія: Джерела до культурологічних студій. – Вип.2)

Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали / Голова проекту В.А.Смолій. –

К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Т.5. – 255 с.

Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка. Біобібліографія / Відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 168 с.

Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і матеріали / Відп. ред. В.А.Смолій; упоряд. О.С.Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 464 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч.10. – 438 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.17. – 342 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2006 р. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 51 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.16. – 336 с. (Присвяч. відом. укр. вчен.-елліністу, канд. іст. наук, зав. центром українсько-грецьких відносин Ін-ту історії України НАН України Наталії Олексіївни Терентьєвій у зв'язку з ювілеєм)

Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 336 с.

Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 328 с. (Зб. наук. пр. пам'яті д-ра іст. наук, проф. Пархомчука Станіслава Максимовича)

Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.2. – 258 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. /

Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.16. – Ч.1. – 487 с. (На пошану д-ра іст. наук, проф. Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці)

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.16. – Ч.2. – 481 с. (На пошану д-ра іст. наук, проф. Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці)

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Голова редкол. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.17. – 494 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.1. – 273 с.

Ротач Петро Петрович: Біобібліографічний покажчик / Відп. ред.: В.А.Смолій, С.І.Білокінь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 243 с. (Серія: Джерела до культурологічних студій. – Вип.1)

Ruthenica / Наук. ред.: В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Т.6. – 488 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. В.Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.7. – 292 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Голова редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч.14. – 456 с. (На пошану джерелознавця, історіографа, проф. Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка Ярослава Калакури з нагоди 70-річчя)

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.11. – 368 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) /

Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.7. – 411 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.11. – 532 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.12. – 502 с. (До 100-річчя від дня народження д-ра іст. наук, проф. Пантелеймона Петровича Гудзенка)

Україна: Хроніка ХХ століття: Довідк. вид.: Роки 1911–1916 / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.); упоряд.: О.Донік, В.Любченко, В.Молчанов, Б.Янишин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 146 с.

Україна: Хроніка ХХ століття: Довідк. вид.: Роки 1928–1929 / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.); упоряд.: Л.В.Гриневич,

В.І.Прилуцький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 315 с.

Україна: Хроніка ХХ століття: Довід. вид.: Рік 1939 / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.); упоряд. В.А.Гриневич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 227 с.

Український історичний збірник. 2007 / Голова ради В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.10. – 495 с.

Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліографія: До 70-річчя від дня народження / Відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 64 с.; іл.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

ARTICLES

On 90th Anniversary of Pavlo Skoropads'kyi's Hetmancy

Soldatenko V. F. P.Skoropads'kyi's Coming to Power: Mechanism of Coup D'etat and Main Reasons for Strengthening of the Regime	5
Tereshchenko Yu. I. Pavlo Skoropads'kyi's Hetmancy as a Manifestation of Conservative Revolution	19
Pyrlih R. Ya. Pavlo Skoropads'kyi's Hetmancy from the Point of View of German-Austrian Allies	38
Turchenko F. H. (<i>Zaporizhzhia</i>). P.Skoropads'kyi and M.Mikhnovs'kyi in 1918: Two Models of State Building	48
Lubovets' O. M. All-Ukrainian Union of Land Owners in the Political system of P.Skoropads'kyi's Hetmancy	60
Kornovenko S. V. (<i>Cherkasy</i>). P.Skoropads'kyi's Agrarian Laws in the Context of Ukrainian and European Experience of Land Problem Solution (1918–1921)	72
Papakin H. V. Pavlo Skoropads'kyi: First Years in Emigration	81
Ostashko T. S. Pavlo Skoropads'kyi - Leader of Ukrainian Hetman Movement	96
Horak V. S. Hetman Coup D'etat of 29 April 1918 in P.Skoropads'kyi's Interpretation ..	110

Romanova O. O. Confession Books of Kyiv Metropolia of XVIII c. as a Mean of Church Control of People's Morality	122
Ivanenko O. A. Ukrainian-French Relationships in the Sphere of Science and Education of Second Half XIX – Beginning XX cc.	148
Kachmala V. I. Foundation of Statistics in Ukraine (Beginning XX c.)	162
Padalka S. S. Ukrainian Village 1990–2000s: Tendencies of Socio-Economic Changes	169

HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Lytvynova T. F. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). «Zemledel'cheskaya Gazeta» as a Source of History of Socio-Economic Thought in Ukraine of 30s – 50s of XIX c.	184
Herashmenko N. O. From Epistolary Heritage of O.M.Lazarevs'kyi: P.Ya.Doroshenko's Letters	204

BOOK REVIEWS

Hohun O. S. (<i>St. Petersburg, the (Russian Federation) – Berlin (Germany)</i>). J.Baberovski. Red Terror: History of Stalinism	214
Wislicz Tomasz (<i>Warsaw, Poland</i>). D.Vyrs'kyi. Outskirts of Renaissance: Rzecz Pospolita Historiography of Ukrainian (XVI – middle XVII c.)	219
Kaz'myrchuk H. D., Kryzhanovs'ka O. O. V.B.Molchanov. Remedial Institutes Officials' Life Level in Ukraine in XIX – Beginning XX cc.	222
Kucher V. I. V.F.Derevins'kyi. Attitude of OUN (b) and Ukrainian Rebel Army to Neighboring Peoples and National Minorities	224
Pyrhova L. V. T.N.Popova. Historiography in Faces, Problems and Disciplines: From the History of Novorossiia University	226

CHRONICLES OF LIFE

Vidnians'kyi S. V. (<i>Kyiv, Ukraine</i>), Stanislav Konečny (<i>Košice, Slovenská Republika</i>). Conference about activity of Ukrainian rebel army in Carpathian region and constitutive sitting of n historians' commission of Ukraine and Slovakia	228
Mykhailiuk M. V. II All-Ukrainian Drahomanov Readings of Young Historians	230
Shvydkyi V. P. On 60th Anniversary of Doctor of Historical Sciences S.I.Bilokin's Birth	233
Shevchenko V. P. (<i>Donets'k</i>). On 65th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor P.V.Dobrov's Birth	234

Scientific literature published by Institute of Ukrainian History of National Academy of Sciences of Ukraine in 2007	237
--	-----